

**TURUN
YLIOPISTO**
UNIVERSITY
OF TURKU

MURENEVA KULMAKIVI

Suomi, Neuvostoliiton hajoaminen ja
YYA-sopimuksen loppuvaiheet 1989–1992

Juha-Matti Ritvanen

**TURUN
YLIOPISTO**
UNIVERSITY
OF TURKU

MURENEVA KULMAKIVI

Suomi, Neuvostoliiton hajoaminen ja
YYA-sopimuksen loppuvaiheet 1989–1992

Juha-Matti Ritvanen

Turun yliopisto

Yhteiskuntatieteellinen tiedekunta
Filosofian, poliittisen historian ja valtio-opin laitos
Poliittinen historia
Yhteiskunta- ja käyttäytymistieteiden tohtoriohjelma

Työn ohjaajat

Professori Kimmo Rentola
Poliittinen historia
Helsingin yliopisto

Professori Vesa Vares
Poliittinen historia
Turun yliopisto

Tarkastajat

Professori Juhana Aunesluoma
Poliittinen historia
Helsingin yliopisto

Professori Hiski Haukkala
Kansainvälinen politiikka
Tampereen yliopisto

Vastaväittäjä

Professori Juhana Aunesluoma
Poliittinen historia
Helsingin yliopisto

Turun yliopiston laatujärjestelmän mukaisesti tämän julkaisun alkuperäisyys on tarkastettu Turnitin OriginalityCheck-järjestelmällä.

ISBN 978-951-29-8548-7 (Painettu)
ISBN 978-951-29-8549-4 (PDF)
ISSN 0082-6987 (Painettu)
ISSN 2343-3191 (Sähköinen)
Painosalama, Turku, Suomi 2021

TURUN YLIOPISTO

Yhteiskuntatieteellinen tiedekunta

Filosofian, poliittisen historian ja valtio-opin laitos

Poliittinen historia

JUHA-MATTI RITVANEN: Mureneva kulmakivi: Suomi, Neuvostoliiton hajoaminen ja YYA-sopimuksen loppuvaiheet 1989–1992

Väitöskirja, 285 s.

Yhteiskunta- ja käyttäytymistieteiden tohtoriohjelma

Heinäkuu 2021

TIIVISTELMÄ

Väitöskirja tarkastelee Suomen ulkopoliitiikan ja kansainvälisen aseman muuttamista Neuvostoliiton hajoamisen vaiheessa 1989–1992. Tutkimus edustaa arkistolähteisiin pohjaavaa historiantutkimusta. Arkistomateriaalia täydentävät haastattelut, lehdistöaineisto sekä tutkimus- ja muistelmakirjallisuus.

Aikaisempi tutkimus on painottanut Suomen ulkopoliittisen johdon hidasta ja varovaista reagointia 1980-luvun lopulla nopeutuneeseen kansainvälisen järjestelmän muutosprosessiin. Suomen ulkopoliitiikan muuttuminen kylmän sodan päätösvaiheessa on tulkittu aiheutuneen ulkoisesta ympäristöstä ja siinä tapahtuneista muutoksista. Tässä tutkimuksessa huomioidaan paitsi suurvaltapolitiittiset käännteet myös se, kuka tai ketkä olivat suunnittelemassa ulkopoliittista linjausta. Tutkimus syventää erityisesti näkemystä presidentti Mauno Koiviston kannanottojen ja toiminnan taustoista.

Mihail Gorbatšovin ulkopoliitiikassa omaksuma uudenlainen asennoituminen heijastui viiveellä Suomen ja Neuvostoliiton suhteisiin. Neuvostoliitto luopui Suomen puolueettomuutta vastustavasta asenteestaan vasta vuonna 1989, jolloin Euroopan poliittinen ja sotilaallinen kahtiajako oli jo katoamaisillaan.

Puolueettomuustunnustus oli osa laajempaa kokonaisuutta ja seurausta siitä, että Neuvostoliitto uudisti vallankäytön tapojaan läntisissä naapurimaissaan. Kremlin intressi Suomen puolueettomuuspolitiikkaan myös kasvoi, kun Länsi-Euroopan integraatio veti Euroopan puolueettomia maita puoleensa.

Merkittävä askel Suomen irrottamisessa Neuvostoliiton vaikutuspiiristä otettiin syksyllä 1990, jolloin hallitus ilmoitti yksipuolisesti Pariisiin vuoden 1947 rauhansopimuksen sotilasartiklojen ja YYA-sopimuksen Saksa-viittauksen menettäneen merkityksensä. Suomen toiminnan taustalla oli Saksojen yhdistymisprosessi ja suveriniteetin palautuminen. Tämä Operaatio Paxina tunnettu päätös osoitti ulkopoliittisen johdon kykyä reagoida äkillisesti toimintaympäristön muutokseen. Pax-päätös vahvisti Suomen puolueettomuutta ja heijasti maan aseman muutosta, mutta ei merkinnyt käännettä ulkopoliittisessa linjassa.

Euroopan muutokset avasivat uusia mahdollisuuksia, mutta sisälsivät myös riskejä. Epävarmuutta loivat ennen kaikkea kysymykset Neuvostoliiton uudistuspolitiikan jatkuvuudesta ja Itä-Euroopan valtioiden muutosprosessien suunnasta. Suomen ulkopoliittinen johto oli syvästi huolestunut Neuvostoliiton mahdollisen väkivaltaisen mullistuksen tai hallitsemattoman hajoamisen seurauksista.

Presidentti Koivisto puhui johdonmukaisesti Gorbatšovin tukemisen puolesta. Hän ei hyväksynyt julkista poliittista tukea Baltian maiden itsenäisyyspyrkimyksille, mutta näytti vihreää valoa käytännön tuen antamiseen. Suomi alkoi myös rakentaa suhdetta Boris Jeltsinin johtamaan Venäjään jo vuoden 1990 aikana. Kaksitasoisen ulkopoliittikan lähtökohtana oli, että suhteiden rakentaminen neuvostotasavaltoihin ei saanut vahingoittaa Suomen suhteita Gorbatšovin Neuvostoliittoon.

Elokuussa 1991 tapahtunut vanhoillisten kommunistien epäonnistunut vallankaappausyritys muutti valtasuhteet Neuvostoliitossa. Jeltsin nosti itsensä johtavaksi hahmoksi ja tunnusti Baltian maiden itsenäisyyden. Uudessa tilanteessa Suomen ulkopoliittinen johto ei jäänyt odottelemaan Neuvostoliiton kantaa balttien itsenäisyydelle, vaan Venäjän tunnustuksella oli ratkaiseva merkitys.

Baltian maiden itsenäisyyden tunnustaminen oli esimakua Suomen idänsuhteiden laajemmalle muutokselle. Presidentti Koivisto käynnisti irrottautumisen YYA-sopimuksesta pian Moskovan vallankaappaus Hankkeen jälkeen. Samoihin aikoihin Suomi käynnisti sopimusneuvottelut Venäjän kanssa.

Tammikuussa 1992 allekirjoitettu Suomen ja Venäjän sopimus vastasi sisällöltään Venäjän uusia sopimussuhteita muiden Euroopan maiden kanssa. Sopimus pani pisteen erikoissuhteelle, joka oli rajoittanut Suomen ulkopoliittista liikkumavapautta ja sitonut maan itänaapurin vaikutuspiiriin.

Uutta aikakautta Suomen ja Venäjän suhteissa ilmensi myös presidentti Koiviston päätös lopettaa yhteydenpito KGB:n Helsingin-residenttiin ja siirtyä normaaliin valtioiden välisissä suhteissa noudatettavaan käytäntöön. Uuden järjestyksen toteutumiseen vaikutti se, että kylmän sodan päätöstilanteessa venäläistenkin kiinnostus ja myös kyky jatkaa entiseen tapaan olivat olennaisesti vähentyneet.

Tammikuun 1992 merkitys käännekohtana korostuu, kun sitä tarkastelee Suomen integraatiopoliittikan suunnanmuutosta vasten. Siihen asti Suomen virallinen linja oli pysytellä puolueettomuuspolitiikan mukaisella linjalla ja pitäytyä Euroopan yhteisön jäsenpiirin ulkopuolella. Integraatiopoliittikan muutoksen kaksi tärkeintä käynnistäjää oli Ruotsin päätös hakea EY-jäsenyyttä ja Neuvostoliiton luhistuminen. Turvallisuuspoliittisten syiden lisäksi taloudellisilla ja identiteettipoliittisilla motiiveilla oli vaikutusta Suomen EY-ratkaisuun.

ASIASANAT: Suomi, ulkopoliittikka, YYA-sopimus, Neuvostoliitto, kylmän sodan loppu

UNIVERSITY OF TURKU

Faculty of Social Sciences

Department of Philosophy, Contemporary History and Political Science

Contemporary History

JUHA-MATTI RITVANEN: Crumbling cornerstone: Finland, the Disintegration of the Soviet Union and the Final Phase of the FCMA Treaty 1989–1992

Doctoral Dissertation, 285 pp.

Doctoral Programme of Social and Behavioural Sciences

July 2021

ABSTRACT

This thesis examines the changes in Finland's foreign policy and international position during the disintegration of the Soviet Union between 1989–1992. The thesis uses the methodology of archival material based historical research. The source base also consists of interviews, newspapers, research literature and memoirs.

Previous literature has emphasized the slow and cautious reaction of the Finnish foreign policy leadership to the accelerated process of change in the international system in the late 1980s. The change in Finland's foreign policy at the end of the Cold War has been interpreted to be caused by the external environment and the changes that took place in it. This thesis takes into account not only changes in great power politics but also the people who planned Finland's foreign policy. In particular, it provides information on the background of President Mauno Koivisto's statements and actions.

Mikhail Gorbachev's new approach to foreign policy slowly affected relations between the Soviet Union and Finland. The Soviet Union did not accept Finland's neutrality until 1989, when the political and military divide in Europe had already mostly disappeared.

The recognition of neutrality was part of a larger whole and a consequence of the Soviet Union reforming its ways of exercising power in its western neighbors. Furthermore, Kremlin's interest in Finland's policy of neutrality grew as Western European integration attracted neutral European countries.

An important step in moving away from the Soviet sphere of influence was taken in the autumn of 1990, when the Finnish government unilaterally announced that the military articles of the 1947 Paris Peace Treaty and the reference to Germany in the 1948 Treaty on Friendship, Cooperation and Mutual Assistance (FCMA) had lost their meaning. The reason behind Finnish action was the restoration of reunified Germany's full sovereignty. The decision, known as "Operation Pax", demonstrated the ability of foreign policy leadership to respond rapidly to changes in the operating environment. "Operation Pax" strengthened Finland's neutrality and reflected the change in the country's position but did not mark a turn in foreign policy.

The changes in Europe opened up new opportunities, but also involved risks. Uncertainty was created above all by questions about the continuity of the Soviet reform policy and the direction of the change processes in the Eastern European

states. Finland's leadership was deeply concerned about the consequences of a possible violent conflict or an uncontrolled breakup of the Soviet Union.

President Koivisto consistently spoke of supporting Gorbachev. While ruling out public political support for the Baltic independence movement, Koivisto gave the green light to practical co-operation. Finland avoided publicly supporting the Baltic independence movement but supported it in the form of practical co-operation. In addition, Finland began to build relations with Boris Yeltsin's Russia as early as 1990. The starting point of Finland's two-tier foreign policy was that building relations with the Soviet republics must not damage relations with Gorbachev's Soviet Union.

The failed coup d'état in Moscow by conservative communists in August 1991 changed power relations within the Soviet Union. Yeltsin became the leading figure in Moscow and confirmed Russia's recognition of the independence of the three Baltic States. In this new situation, the Finnish foreign policy leadership did not wait for the Soviet Union's position on Baltic independence, but Russia's recognition was crucial.

The episode was one of the turning points in the Finnish-Soviet bilateral relations. Shortly after the failed coup in Moscow, President Koivisto took the initiative to open negotiations with the Soviet Union to withdraw from the FCMA treaty. At the same time, Finland prepared to enter into negotiations with Russia.

The content of the agreement between Finland and Russia, signed in January 1992, corresponded to Russia's new contractual relations with other European countries. The agreement put an end to a special relationship that had limited Finland's manoeuvrability in foreign policy and tied Finland to the Soviet sphere of influence.

A new era in Finno-Russian relations was further reflected in President Koivisto's decision to end contacts with a KGB resident in Helsinki and to adopt the regular practice in interstate relations. The realization of the new order was influenced by the fact that, at the end of the Cold War, the interest of the Russians as well as their ability to maintain former policies had substantially decreased.

The significance of January 1992 as a turning point is emphasized when viewed against the change of direction in Finland's integration policy. Until then, Finland's official line was to strengthen the policy of neutrality and to refrain from membership in the European Community. The two main drivers of change in the Finnish integration policy were Sweden's decision to apply for EC membership and the collapse of the Soviet Union. In addition to security policy reasons, economic and identity policy motives had an impact on Finland's subsequent decision to apply for EC membership.

KEYWORDS: Finland, foreign policy, FCMA treaty, Soviet Union, end of the Cold War

Kiitokset

Tutkimuksen tekeminen on usein yksinäistä puurtamista, mutta ei pelkästään sitä. Tämäkään väitöskirja ei olisi onnistunut ilman ulkopuolista apua. Kimmo Rentolaa saan kiittää paljosta. Hän on tukenut hanketta alkumetreiltä loppuun asti Helsinki-loikasta huolimatta. Kimmo on kärsivällisesti lukenut käsikirjoitukseni eri versioita ja antanut tuiki tarpeellisia neuvoja.

Samoin kiitän Vesa Varesta ohjauksesta ja arvokkaista huomautuksista käsikirjoitukseeni. Lisäksi kiitos Timo Soikkaselle, joka avusti rahoitushaussa väitöstyön alkuvaiheessa.

Tutkimuksen esitarkastajia, Juhana Aunesluomaa ja Hiski Haukkalaa, kiitän saamastani rakentavasta ja tarkkanäköisestä palautteesta. Juhanaa on myös kiittäminen suostumisesta vastaväittäjäkseni.

Turun yliopiston poliittisen historian oppiaine on ollut keskeisin työyhteisöni, jonka tuki on ollut lämminhenkistä ja kannustavaa. Kiitos Louis Clerc, Tiina Lintunen, Ville Okkonen, Laura Ipatti, Mika Suonpää, Matti Välimäki, Niko Hatakka, Juho Ovaska, Auli Kultanen-Leino, Juho Wilska, Jenni Karimäki, Ville Soimetsä, Olli Kleemola, Virpi Kivioja, Johanna Rainio-Niemi, Kimmo Elo ja Markku Jokisipilä.

Erytysmaininta ”kylmän sodan huoneen” Jukka Pesulle ja Tapio Enbergille, joita kiitän monivuotisesta ajatuksenvaihdosta ja kollegiaalisesta toveruudesta. Kiitän myös poliittisen historian harjoittelijoita, jotka auttoivat väitöskirjani aineistonkeruussa.

Arkistojen henkilökunta on ollut palveluultista ja avuliasta. Suuri kiitos ulkoasiainministeriön arkiston Sami Heinolle, jonka asiantuntemukseen olen turvautunut mitä erilaisimmissa kysymyksissä. Lämmin kiitos kuuluu myös Kansallisarkiston Kenth Sjöblomille, joka avusti presidentti Mauno Koiviston aineiston tutkimisessa.

Minulla oli ilo osallistua vuosina 2014–2017 Suomen Akatemian tutkimusprojektiin *Reimagining Futures in the European North at the End of the Cold War* (Reimag). Antoisia keskusteluja tutkimusteemastani olen saanut käydä Tuomas Forsbergin, Suvi Kansikkaan, Marjo Uutelan, Saara Matalan, Matti Pesun ja Tapio Juntusen kanssa. Lisäksi haluan kiittää Jaakko Kalelaa, Jaakko Blombergia, Kari Möttölää,

René Nybergia ja Jouko Kajanojaa tutkimukseni lähdeaineistoa täydentäneistä tiedoista ja monista kommentteista.

Rahalla tutkimusta ovat tukeneet Suomen Akatemian *Reimag*-tutkimushanke, Turun yliopiston yhteiskunta- ja käyttäytymistieteiden tohtoriohjelma, Turun Yliopistosäätiö, Ella ja Georg Ehrnroothin säätiö, Suomen Kulttuurirahasto, Oskar Öflunds Stiftelse, Jenny ja Antti Wihurin rahasto sekä Turun yliopiston filosofian, poliittisen historian ja valtio-opin laitos. Lausun mitä suurimman kiitoksen tästä.

Lopuksi vielä tärkein kiitos. Sonja, Peppi, Oiva ja Paula, olemassaolollanne muistutatte minua siitä, että on olemassa paljon tärkeämpiäkin asioita kuin tutkimuksen teko.

Suomen Turussa 1. heinäkuuta 2021

Juha-Matti Ritvanen

Sisällys

Kiitokset	7
Sisällys	9
1 Johdanto	11
1.1 Tutkimustehtävä	11
1.2 Lähdeaineistosta	14
1.3 Aikaisempi tutkimus ja esityksen rakenne	19
2 Kylmän sodan valtablokkien välimaastossa	24
2.1 Suomi ajautuu Neuvostoliiton etupiiriin	24
2.2 Koivisto jatkaa edeltäjiensä linjaa	29
2.3 YYA-sopimus täyttää 40 vuotta	36
3 Vanhat kuviot alkavat muuttua	43
3.1 Gorbatšov tunnustaa Suomen puolueettomuuden.....	43
3.2 Talvisodan historian uudelleenarviointia	54
3.3 Baltia nousee esiin	59
4 Suomi ja Itä-Euroopan 1989 vallankumoukset	67
4.1 Kolmatta tietä etsimässä	67
4.2 Muuri murtuu	77
4.3 Suomen läntinen suuntaus vahvistuu	83
5 Saksan jalanjäljillä	93
5.1 YYA-keskustelua nostatetaan.....	93
5.2 Operaatio Pax	98
5.2.1 Rauhansopimuksen rajoitukset nousevat esiin	98
5.2.2 Takaoven diplomatiaa	105
5.2.3 Koiviston YYA-lausuma	109
5.2.4 Neuvostoliiton ulkoministeriön jälkipeli.....	112
5.2.5 Operaatio Paxin merkitys	117
5.3 Ruotsi yllättää.....	120
6 Neuvostoliitto natisee liitoksissaan	128
6.1 Tasapainoilua Moskovan ja Baltian välillä	128
6.2 Suhteiden luontia Venäjään.....	138
6.3 Pelko kaaoksesta	146

7	Suomen idänpolitiikka valinkauhassa	155
7.1	Baltian politiikan uudet piirteet.....	155
7.2	Venäjän merkitys kasvaa	167
7.3	Neuvottelut Euroopan talousalueesta vaarantuvat	177
7.4	Panssarit vyöryvät Moskovaan.....	188
8	Suhteet Neuvostoliittoon mullistuvat	202
8.1	Baltian maiden tunnustaminen	202
8.2	Irti YYA-sopimuksesta.....	206
8.2.1	Neuvotteluihin uudesta sopimuksesta	206
8.2.2	Sotilaalliset artikkelit romukoppaan.....	213
8.2.3	Karjala nousee taas keskusteluun.....	219
9	Vanhan loppu, uuden alku	234
9.1	Venäjä ottaa Neuvostoliiton paikan	234
9.2	Residentin vaihdos Helsingissä.....	249
9.3	Suomi hakee EY-jäsenyyttä	254
10	Lopuksi.....	268
	Lähteet.....	273

1 Johdanto

1.1 Tutkimustehtävä

Koko kylmän sodan ajan Suomi kuului Neuvostoliiton etu- ja vaikutuspiiriin.¹ Tätä osoitti vuonna 1948 solmittu sopimus ystävyydestä, yhteistyöstä ja keskinäisestä avunannosta. YYA-sopimuksessa Suomi sitoutui tarvittaessa Neuvostoliiton avustamana torjumaan alueelleen tai alueensa kautta Neuvostoliittoon kohdistuvat Saksan tai sen liittolaisten hyökkäykset. YYA toimi yli neljänkymmenen vuoden ajan Suomen ulkopoliittikan keskeisenä kulmakivenä.²

Kylmän sodan päättymisen ja Neuvostoliiton hajoamisen seurauksena Suomen turvallisuuspoliittinen toimintavapaus lisääntyi huomattavasti. Tammikuussa 1992 YYA-sopimus korvattiin Suomen ja Venäjän perussopimuksella, joka pohjautuu eurooppalaisen turvallisuuden yleisiin periaatteisiin. YYA-sopimuksen raukeaminen loi uuden perustan kahdenvälisten suhteiden ja Suomen kansainvälisen aseman määrittämiselle.³

Suomen liittyminen Euroopan unioniin tammikuussa 1995 merkitsi luopumista kylmän sodan aikaisesta puolueettomuuspolitiikasta turvallisuuspoliittisena linjana.⁴ Jäsenyys EU:ssa vaikutti näkyvästi Suomen ja Venäjän suhteisiin. Venäjän merkitys Suomen turvallisuuden määräävänä tekijänä ja siitä seuraavana erityissuhteena heikkeni. Aiemmin kahdenvälisesti hoidetuista suhteista tuli osa EU:n yhteisiä ulkosuhteita.⁵

Idänsuhteet säilyttivät tärkeän asemansa Suomen ulkopoliitikassa Neuvostoliiton hajoamisen ja kylmän sodan päättymisen jälkeen. Turvallisuuspolitiikan pysyvä tekijä on Suomen maantieteellinen sijainti suurvalta Venäjän naapurissa Venäjälle

¹ Meinander 2012, 455; Kylmän sodan etupiiripolitiikkaa tarkastelevassa tutkimuksessaan Paul Keal määrittelee etupiirin seuraavasti: “A sphere of influence is a determinate region within which a single external power exerts a predominant influence, which limits the independence or freedom of action of political entities within it.” Keal 1983, 15.

² Kielikuva kulmakivestä tarkoitti pistettä, josta käsin kaikkien muiden rakennelman osien paikka määriteltiin. Apunen 2005, 317–318.

³ Möttölä 1993, 96.

⁴ Blombergs 2016, 29.

⁵ Rusi 2003, 8; Tiilikainen 2006, 218.

strategisesti elintärkeiden Kuolan ja Pietarin alueiden läheisyydessä.⁶ Hiski Haukkala toteaa, että ”laajapohjainen Venäjä-suhde on tekijä, joka erottaa Suomen sen monista läntisistä kumppaneista, joilta tämä suhde joko puuttuu tai joilla se on huomattavasti ohuempi tai huonompi”. Tällä suhteen laaja-alaisuudella on myös turvallisuuspoliittista merkitystä. Se antaa Haukkalan mukaan ”poliittisen kölin, joka vaikuttaa suhdetta ja tarjoaa Suomelle mahdollisuuden tuoda esiin omia näkökantonsa”.⁷

Keinot ylläpitää hyviä naapurisuhteita ovat olleet tarpeen, kun vuonna 2014 alkaneen Ukrainan konfliktin seurauksena Euroopan unionin ja Venäjän suhteet ovat olleet aallonpohjassa. Jo aiemmin 2000-luvun alkupuolella Naton laajentuminen itään entisen Neuvostoliiton alueelle voimisti läntisten suurvaltojen ja Venäjän välistä vastakkainasettelua ja turvallisuuskilpailua Suomen lähialueella.

Tämä väitöskirja tarkastelee Suomen ja Neuvostoliiton suhteiden murrosta ja Suomen kansainvälisen aseman muutosta vuosina 1989–1992. Tutkimuksen keskiössä on YYA-sopimuksen perustalle rakennettu Suomen idänsuhteiden järjestelmä ja sen raukeamisessa kulminoitunut erikoisaseman päättymisen.

Tutkimuksen valtavirta on painottanut Suomen ulkopoliittisen johdon hidasta ja varovaista reagointia 1980-luvun lopulla nopeutuneeseen kansainvälisen järjestelmän muutosprosessiin. ”Emme uskoneet muutoksiin, koska emme halunneet niitä”, Max Jakobson kirjoitti jo vuonna 1992.⁸

Jaakko Blomberg toteaa, että kylmän sodan päätös vuosina Suomen ulkopoliitikkaa ohjasi jatkuva vakauden tavoittelu epävakaisissa olosuhteissa. Toimintaympäristö muuttui ja esiin nousi pelkoja hallitsemattomasta kehityksestä, mutta samaan aikaan avautui myös uusia mahdollisuuksia.⁹

Esko Antola on kuvannut Suomea tässä tilanteessa status quo-valtioksi, jonka ulkopoliitikka oli sidottu lujasti Euroopan geopolitiittiseen kahtiajakoon ja tämän tilanteen säilymiseen ennallaan.¹⁰ Ruotsalainen turvallisuuspolitiikan tutkija Nils Andrén toteaa, että status quo-orientoituneen valtion ”kansallisesta näkökulmasta tarkastellen muutokset sisältävät turvattuustekijöitä, jotka voivat vahingoittaa sen etuja. Siksi tällaisen valtion reaktiot kansainvälisten valtasuhteiden muutoksiin ovat luonnollisesti usein torjuvia, jopa paheksuvia”.¹¹

⁶ Blomberg 2016, 31.

⁷ Haukkala 2020, 133.

⁸ Jakobson 1992, 317–318.

⁹ Blomberg 2011, 10.

¹⁰ Antola 1994; Aunesluoma 2011, 518.

¹¹ Andrén 1968, 9.

Suomen ulkopoliitiikan muuttuminen kylmän sodan päätösvaiheessa on perinteisesti tulkittu aiheutuneen ulkoisesta ympäristöstä ja siinä tapahtuneista muutoksista.¹² Rakenteellinen selitysmalli näkee ulkopoliitiikan vaihtoehdottomana, ympäristöstä suoraan deterministisesti määräytyvänä. Tämä ei kuitenkaan itse politiikan olemukseen kuulu, vaan ulkoisten impulssien merkitys välittyy viime kädessä aina politiikantekijöiden sitä koskevien havaintojen ja mielikuvien kautta. Virallisen ulkopoliitiikan kurssinmuutoksissa onkin huomioitava paitsi suurvaltapoliittiset käännteet myös se, kuka tai ketkä olivat suunnittelemassa ulkopoliittista linjausta.¹³

Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen kylmää sotaa on voitu tutkia päättyneenä prosessina ja sen lopputuloksen kurkistusaukosta. Jälkeenpäin menneisyyden tapahtumat vaikuttavat loogiselta jatkumolta ja vaihtoehtoiset tulevaisuudet katoavat näkyvistä. Aikalaisten toimia tarkastellessa on kuitenkin syytä pitää mielessä, ettei tapahtumien kulku ollut ennalta määrätty eikä historia vääjäämätöntä.

Matti Klinge kuvaa asetelmaa seuraavasti: ”Menneisyyden kuvauksen suurin ongelma on jälkiviisaus, me tiedämme ’miten sitten kävi’, mitä kuvauksen kohteena ollut aika ei tiennyt. Sen edessä oli monta mahdollisuutta, ei vain se mikä toteutui.”¹⁴ Välttyäkseen jälkiviisauden makeilta kiusauksilta tutkijan täytyy yrittää eläytyä päättäjien asemaan ja pohtia näiden motiiveja.¹⁵

Kylmän sodan päättymiseen sisältyi kolme merkittävää prosessia, jotka antoivat puitteet Suomen aseman kehitykselle: 1. Mihail Gorbatšovin uudistuspolitiikka ja siitä kummunnut kansallismielinen liikehdintä Neuvostoliitossa 2. Itä-Euroopan tapahtumat ja maailman kahtiajaon päättyminen sekä 3. Euroopan integraatiokehitys.¹⁶

Tutkimuskysymyksiäni ovat: Miten Suomen poliittisessa johdossa hahmotettiin Neuvostoliiton kehitystä kylmän sodan päätösvuosina? Kuinka arvioitiin Neuvostoliiton valtapiirin murtumista Itä-Euroopassa ja sen seurauksia Suomelle? Miten valtiojohto reagoi Baltian maiden liikehdintään? Entä Venäjän toimijuuden nousuun ja Boris Jeltsinin aseman vahvistumiseen?

Keskityn siihen, miten nämä edellä mainitut merkittävät muutostekijät vaikuttivat Suomen asemaan ja uusiin politiikkalinjauksiin. Kysymyksenasettelun keskiössä on Suomen ja Neuvostoliiton välinen YYA-sopimus. Millainen oli YYA-sopimuksesta irtautumiseen johtanut tapahtumaketju? Mitkä tekijät olivat lopulliseen ratkaisuun vaikuttamassa? Millainen oli sopimuksen uudistamisprosessi? Lisäksi tarkastellaan sitä, miten idänsuhteet vaikuttivat Suomen positioon Länsi-Euroopan integraation suhteen.

¹² Harle 1995, 15; Blomberg 2011, 654.

¹³ Hakovirta 2002, 142–143.

¹⁴ Klinge 2012, 69–70.

¹⁵ Jälkiviisauden ajatusmallista ks. Kalela 2000, 113–114.

¹⁶ Blomberg 2011, 11.

Tutkimuksessani Suomea edustaa keskeisiin politiikantekijöihin ulkopoliitiikan alalla lukeutuvat presidentti, pää- ja ulkoministeri sekä ulkoasiainhallinnon ylin virkamiesjohto. Timo Soikkasen mukaan ulkoasiainhallinnolle ei kuulu varsinaisten päätösten tekeminen, mutta valmistelu ja aloitteet ovat usein hyvin lähellä sitä.¹⁷

Pyrkimyksenä on tarkastella Suomen ulkopoliitiikan päätöksentekijöiden keskinäistä vuorovaikutusta ja vaikutusta päätöksentekoprosessiin. Heikki Ylikangas luonnehtii tätä vaativaa tavoitetta seuraavasti: ”Historioitsijan tehtävänä on selvittää, kuka tai mikä taho tärkeät päätökset teki, minkä vuoksi teki, mihin sillä pyrki, ketkä päätöstä tukivat ja ketkä vastustivat ja minkälaiseen seuraamukseen päätös johti. Siinä kaikki”.¹⁸

Kylmän sodan aikana presidentin asema Suomen ulkopoliitiikan muotoilussa oli keskeinen. Vanha perustuslaki takasi presidentille merkittävät ulkopoliittiset valtaoikeudet. Matti Pesu on määritellyt Mauno Koiviston ulkopoliittiselta ajattelultaan suurvaltaempiristiksi. Koiviston suurvaltapoliittinen kiinnostus, joka kohdistui ennen kaikkea Suomen ja Neuvostoliiton suhteisiin, oli etusijalla.¹⁹

Pekka Visurin mukaan Koivisto noudatti turvallisuuspolitiikassa ”paasikivelläistä kaavaa”, jossa lähtökohtana olivat hyvät idänsuhteet ja historian kokemukset tämän ainoan merkittävän turvallisuusongelman ratkaisemisessa. Suomen tuli aktiivisesti osallistua lännen taloudelliseen ja yhteiskunnalliseen yhdentymiskehitykseen mutta samalla varoa sitoutumista sotilaalliseen yhteistoimintaan.²⁰

Juhani Suomen luonnehdinnan mukaan Koivisto oli ulkopoliitikkona lähinnä passiivinen tarkkailija. Koiviston johdolla Suomi ei ennakoanut muutoksia eikä puuttunut asioihin oma-aloitteisesti vaikuttaakseen kehitykseen.²¹ Jaakko Kalela puolestaan toteaa, että Koiviston omaksumalla matalalla profiililla oli aktiivisempi kääntöpuolensa. Hän vertaa sitä jäävuoreen, josta vain huippu oli julkisuuden nähtävissä.²² Käsillä oleva tutkimus tarjoaa aineksia kaivautua entistä syvemmälle tuon jäävuoren pinnan alle.

1.2 Lähdeaineistosta

Väitöskirjani nojautuu akateemisen historiankirjoituksen työmenetelmiin. Se edustaa laadullista, arkistolähteisiin pohjaavaa kriittistä historian tutkimusta. Lähdekriittisen otteen perusidea on ”päästä käsiksi siihen tietoon, joka on lähimpänä kerrottua

¹⁷ Soikkanen 2003, 14; Ulkoministeriön virkamiesten roolista kylmän sodan päätösvuosina ks. Vanhanen 2017.

¹⁸ Ylikangas 2015.

¹⁹ Pesu 2016.

²⁰ Visuri 1995, 43–44.

²¹ Suomi 2008, 18.

²² Kalela 1993, 244.

asiaa taikka asianomaisen tiedon alkulähteeseen”.²³ Tällaisia lähteitä pidetään jään-
teinä, jotka todistavat ”siitä tapahtumankulusta, josta ne itse aikoinaan muodostivat
osan”.²⁴

Tämän tutkimuksen tärkeimmän alkuperäisaineiston muodostavat Suomen ulko-
asiainministeriön arkisto ja tasavallan presidentti Mauno Koiviston henkilökohtai-
nen arkisto, joka on luovutettu Kansallisarkistoon. Ulkoministeriön arkistosta kes-
keisimpiä aineistoja ovat olleet Neuvostoliiton-suhteiden hoitoon liittyneet paperit,
YYA-sopimusta koskevat asiakirjat ja Suomen Moskovan-suurlähetystön raportit ja
muistiot.

Lisäksi tutkimuksessa perehdytään Baltiaa ja erityisesti Viroa koskevaan aineis-
toon vuosilta 1989–1991. Itä-Euroopan tilannetta valaisevat Suomen suurlähetystö-
jen raportit Berliinistä, Budapestista, Prahasta ja Varsovasta. Tutkimusta varten on
käyty läpi Bonnin, Brysselin, Lontoon, Tukholman ja Washingtonin lähetystöjen ra-
portointia.

Ulkoministeriön arkistossa säilytetään myös Jaakko Blombergin ja Kari Möttö-
län henkilökohtaisia kokoelmia. Blomberg toimi ulkoministeriön poliittisen osaston
päällikkönä vuosina 1988–1992. Möttölä, joka oli Ulkopoliittisen instituutin johtaja
1973–1988, työskenteli ulkoministeriön erikoistutkijana vuodesta 1990. Arkistoissa
eräänä keskeisenä teimana on Suomen ja Neuvostoliiton/Venäjän sopimusneuvotte-
lut 1991–1992.

Koiviston arkiston ulkopoliitiikkaa koskevat asiakirjakansiot pitävät sisällään eri
toimijoiden presidentille lähettämää aineistoa sekä presidentin itsensä laatimia ana-
lyyseja ja muistiinpanoja. Suomen idänsuhteiden kannalta erityisen kiinnostavaa on
Koiviston ja neuvostojohtaja Mihail Gorbatšovin yhteydenpito, joka tapahtui sekä
kasvokkain että kirjeenvaihdon välityksellä.

Näitä arkistomateriaaleja tutkimuksen lähteenä täydentää Kansallisarkistossa si-
jaitseva Tasavallan presidentin kanslian III arkisto. Tämän tutkimuksen kysymyk-
senasettelun kannalta keskeinen on presidentin kanslian arkiston ulkopoliittinen osio
ja ennen kaikkea Suomen ja Neuvostoliiton suhteita koskeva aineisto. Lisäksi kans-
lian arkistosta löytyy Suojelupoliisin katsaukset ja muistiot vuosilta 1979–1990. Ai-
neisto pitää sisällään Suojelupoliisin päällikkö Seppo Tiitisen muistiinpanoja kes-
kusteluista presidentti Koiviston kanssa. Kekkonen kauden tavoin kaikki tärkeät asiat
vietiin presidentille, jonka päätösten mukaan toimittiin. Tiitisen ja Koiviston tapaa-
misten pääasiana olivat suhteet Neuvostoliittoon.²⁵

²³ Renvall 1965, 204.

²⁴ Kalela 2000, 90.

²⁵ Rentola 2009a, 180.

Arvokkaana lisänä ovat toimineet Helsingin Sanomien toimittajien ja presidentti Mauno Koiviston keskusteluja koskevat muistiot, jotka löytyvät Arto Astikaisen papereista Päivälehdessä arkistosta Helsingistä. Poliittisen toimituksen esimiehenä vuosina 1988–1994 toiminut Astikainen kuului niihin Helsingin Sanomien luottotoimittajiin, jotka saivat vierailta Santahaminassa puolustusvoimien saunalla ja Naantalin Kultarannassa pari kertaa vuodessa tapaamassa Koivistoa. Keskusteluista huomattava aika käytettiin ulkopoliittikkaan ja ennen muuta Neuvostoliiton tilanteen pohdiskeluun.²⁶

Tässä yhteydessä voi vielä mainita, että tutkimustani varten kävin läpi pääministerinä vuosina 1988–1991 toimineen Harri Holkerin Kansallisarkistoon luovutetut paperit. Aineistosta ei kuitenkaan löytynyt sellaista materiaalia, jolla olisi voinut katsoa olevan relevanssia aiheeni kannalta.

Ulkomaisista arkistolähteistä hyödynnän Ison-Britannian ulkoministeriön (Foreign and Commonwealth Office, FCO)²⁷ sekä Ruotsin ulkoministeriön (Utrikesdepartementet, UD) materiaaleja. Nämä arkistolähteet tuovat uutta näkökulmaa siihen, miten Suomelle läheisissä länsimaissa tarkasteltiin suomalais-neuvostoliittolaisia suhteita kylmän sodan päätösvaiheessa. Britannian rooli Suomelle oli sikäläkin tärkeä, että se vastasi yhdessä Neuvostoliiton kanssa Pariisin vuoden 1947 rauhansopimuksen määräysten valvonnasta.

On usein sanottu, että Ruotsi ja nyttemmin myös Viro ovat maailmassa ne ainoat valtiot, joille Suomi ja sen kohtalo on ensi luokan kysymys. Suomi oli turvallisuuspoliittisessa mielessä Ruotsin puskurivyöhyke suhteessa Neuvostoliittoon.²⁸ Tämän tutkimuksen käytössä ollut UD:n aineisto koostuu pääosin Ruotsin Helsingin-suurlähetystön raportoinnista vuosilta 1989–1991. Aineiston käytettävyys osoittautui kuitenkin varsin rajalliseksi Ruotsin ulkoministeriön salauskäytäntöjen

²⁶ *Helsingin Sanomien* toimittajien ja presidentti Koiviston tapaamiset olivat luonteeltaan taustakeskusteluja. Se tarkoittaa sitä, että esille tulleita tietoja sai käyttää uutisten ja juttujen teossa, mutta tietojen lähdeä ei saanut paljastaa eikä presidentin sanomisia suoraan siteerata ja laittaa hänen sanomakseen. Astikaisen muistio ”Julkaisuehdot HS:n toimittajien ja presidentti Mauno Koiviston keskusteluja koskeviin muistioihin”. PA, Arto Astikaisen arkisto [AAA], muistiot B:1.

²⁷ Ison-Britannian ulkoministeriön Suomen ja Neuvostoliiton suhteita vuosina 1989–1991 koskeva materiaali on luovutettu tämän tutkimuksen tekijän käyttöön FOIA (Freedom of Information Act)-menettelyn kautta.

²⁸ Tähän viittasi Kimmo Rentola kirja-arvostelussaan Krister Wahlbäckin *teoksesta Jätens andedräkt. Finlandsfrågan i svensk politik 1809–2009. HS 5.2.2012.*

vuoksi.²⁹ Materiaalin puutteet edellyttävät varovaisuutta sen käytössä ja tulkitsemisessa.

Neuvostoliiton ulkoministeriön (Ministerstvo inostrannyh del, MID) arkistoaineisto ei ole käyttörajoitusten vuoksi ollut käytettävissäni. Neuvostoliiton ulkopoliittista päätöksentekoa Mihail Gorbatšovin aikakaudella valaisevia alkuperäislähteitä ovat muun muassa dokumenttikokoelma *Masterpieces of History* ja Gorbatšovin ulkopoliittisen neuvonantajan Anatoli S. Tšernjajevin³⁰ julkaistut päiväkirjat. Venäläisistä muistelmista erityisen hyödyllisiä ovat olleet Juri Derjabinin³¹ ja Feliks Karasevin³². He molemmat työskentelivät Neuvostoliiton Helsingin-suurlähetystössä 1980- ja 1990-lukujen vaihteessa. Derjabin kuului Neuvostoliiton ulkoministeriön Suomi-tuntijoihin ja työskenteli diplomaattisissa tehtävissä Helsingissä useaan otteeseen 1960-luvun lopulta lähtien. Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen hän toimi Venäjän ensimmäisenä Suomen-suurlähettiläänä. Feliks Karasev oli viimeinen KGB:n ulkomaantiedustelun Helsingin-päällikkö (residentti). Hän toimi presidentti Koiviston yhteismiehenä Kremliin vuosina 1985–1991.

Arkistojen antia olen täydentänyt haastattelujen, lehdistöaineiston ja muistelma-kirjallisuuden avulla. *ReImag*-projekti³³ järjesti vuosina 2014–2017 muistitietosemi-naareja, joissa haastateltiin poliitikkoja ja virkamiehiä, jotka olivat muotoilemassa Suomen ulkopoliittikkaa kylmän sodan päätösvuosina.

Haastattelujen käytössä tutkimuksen lähteenä tulee huomioida varaukset ihmisen muistin valikoivuudesta, tavasta kaunistella asioita ja jälkiviisauden vaikutuksesta haastateltavaan.³⁴ Toisaalta informaatiota voidaan päätellä myös siitä, että kertoja muistaa siten kuin muistaa.³⁵ Haastattelujen käyttöä tutkimuksen tukena puoltaa kuitenkin se, että ne omalta osaltaan tuovat syvyyttä siihen ajankuvaan, jossa elettiin

²⁹ Ruotsin ulkoministeriön aineisto vuosilta 1988–1991 luovutettiin käyttöni vuonna 2016 eli ennen virallisen 30 vuoden salassapitoajan täyttymistä. UD:n päätöksen mukaan asiakirjojen julkaistuista versioista on salassapitosäädösten nojalla poistettu tiedot, jotka saattavat vahingoittaa Ruotsin suhteita muihin valtioihin.

³⁰ Tšernjajev työskenteli yli 20 vuoden ajan NKP:n keskuskomitean kansainvälisellä osastolla. Vuonna 1986 hänestä tuli Gorbatšovin henkilökohtainen neuvonantaja. Brown 2007, 168.

³¹ Derjabin 1997.

³² Karasev 1998.

³³ *Reimagining Futures in the European North at the End of the Cold War* (Reimag) oli Suomen Akatemian vuosina 2013–2017 rahoittama Helsingin, Tampereen ja Turun yliopistojen tutkimushanke, jossa tarkasteltiin Suomen kokemuksia kylmän sodan päättymisestä kansainvälisen politiikan, talouden ja pohjoisen Euroopan geopolitiikan näkökulmista.

³⁴ Graae ja Hietala 1994, 8.

³⁵ Kalela 2000, 91.

ja toimittiin. Niissä saattaa myös tulla esiin sellaista, jota ei ole virallisiin lähteisiin syystä tai toisesta kirjattu.³⁶

Lehdistöaineistoa käytän saadakseni käsityksen median reagoimisesta ja kartoit-
taakseni aikakauden julkista poliittista keskustelua. Louis Clercin mukaan tiedotus-
välineet ovat omiaan luomaan tutkijalle käsitystä ajan hengestä eli ”siitä poliittisesta,
ideologisesta ja kulttuurisesta ympäristöstä, jossa ulkopoliittisia päätöksiä tehtiin,
sekä noista debateista, jotka valtioiden sisällä käytiin ulkopoliitiikasta”.³⁷

Lehdistön osalta olen keskittynyt *Helsingin Sanomien* pääkirjoituksiin, kolum-
neihin ja uutisointiin. Sen lisäksi että *Helsingin Sanomat* on maan johtava päivälehti,
sillä oli erityissuhde presidentti Koivistoon.³⁸ Aleks Mainion mukaan Koiviston
”lämpimät tunteet Helsingin Sanomia kohtaan” olivat perua 1970-luvun jälkipuolis-
kolta. ”Vuosina 1979–1981 pääministeri Koiviston asema oli ollut hauras, mutta hän
oli saanut tukea tiedotusvälineiltä – eikä vähiten Helsingin Sanomilta”, Mainio kir-
joittaa.³⁹ Suomalaista ulkopoliittista keskustelua kuvaamaan olen myös kerännyt asi-
antuntijatekstejä pääosin *Suomen Kuvalehdestä*, *Uudesta Suomesta* ja *Ulkopoli-
tiikka*-lehdestä.⁴⁰

Historiakuva kylmän sodan päätöstapahtumista ja niiden merkityksestä on pit-
kään muodostunut aikalaistulkintojen ja tapahtumissa mukana olleiden poliitikkojen
ja virkamiesten muistelmateosten kautta.⁴¹

Yksi arvovaltaisimmista on Mauno Koiviston vuonna 1995 julkaistu muistelma-
teos *Historian tekijät*, joka on Suomen presidenttijohtoisen ulkopoliitiikan kannalta
mielenkiintoinen kurkistusaukko korkeimman päätöksenteon ytimeen. Kun arkisto-
lähteet olivat salassapitoaikojen vuoksi vielä pitkään tutkijoiden ulottumattomissa,
presidentin muistelmat valaisi aikakauden tapahtumia ja päätöksenteon tietopohjaa.
Koivisto on itse todennut muistelmiensa nojaavan pääosin hänen omaan henkilökoh-
taiseen arkistoonsa.⁴²

Toinen tärkeä lähde on diplomaatti Jaakko Blombergin omakohtaisiin koke-
muksiin pohjautuva historiateos *Vakauden kaipuu*. Vaikka kirja ei hänen mukaansa

³⁶ Graae ja Hietala 1994, 9.

³⁷ Clerc 2012, 94.

³⁸ Hämäläinen 2019, 303–305.

³⁹ Mainio 2019, 380.

⁴⁰ Tässä yhteydessä on syytä mainita Johan Wahlstenin pro gradu-tutkielma, jossa tarkas-
tellaan suomalaisten tutkijoiden, toimittajien ja diplomaattien tulevaisuudenkuvia Eu-
roopan institutionaalista ja ideologisesta suunnasta maanosan poliittisten muutosten
aikana 1989–1991. Wahlsten 2019; Wahlsten 2020.

⁴¹ Kylmän sodan päätös vuosista ovat kirjoittaneet muun muassa Väyrynen 1993; Liika-
nen 1995. Paasio 1996; Aho 1998, 2020; Rusi 2000; Nyberg 2007, 2008; Valtasaari
2009; Kalela 2011; Talvitie ja Repo 2015; Mansala 2015, 2020.

⁴² Koivisto 1995, 11.

ole ”tieteellistä tai akateemista tasoa tavoitteleva historiallinen tutkimus”⁴³, se tarjoaa hyvän lähtökohdan Suomen aseman ja toimien selvittämiseen kylmän sodan päättymisvaiheissa. Teoksen dokumentointi rajoittuu kirjallisuuden ja julkaistujen lähteiden käyttöön. Tekstistä käy kuitenkin ilmi, että Blombergilla on ollut hallussaan ulkoministeriön asiakirjoja, mutta näihin papereihin hän ei suoraan viittaa.

Muistelmien kuten haastattelujen kohdalla on syytä pitää mielessä lähdekriittiset näkökohdat. Jaakko Paavolainen huomauttaa, että muistelmat ja omaelämäkerrat ovat kuin oikeuden istunnossa esitetyt puolustusasiakirjat, joissa faktat ovat mahdollisimman pitäviä mutta niiden tulkinta omalta kannalta parhain päin.⁴⁴ Nämä reunaehdot presidentti Koivisto myöntää muistelmiensa loppusanoissa: ”Tietysti olen pyrkinyt tapahtuneet omalta kannaltani katsoen parhain päin ja siinä sivussa kirkastamaan myös omaa kilpeäni.”⁴⁵

1.3 Aikaisempi tutkimus ja esityksen rakenne

Koiviston presidenttiaikakautta käsittelevää kokonaisvaltaista historian tutkimusta on vielä niukasti.⁴⁶ Koiviston ajasta on kirjoitettu lähinnä osana laajempaa kokonaisuutta. Tutkimukseni kannalta hyödyllisiä yleisesityksiä ovat Pekka Visuri⁴⁷, Jorma Kallonautio⁴⁸, Osmo Apunen⁴⁹ ja Jukka Tarkka⁵⁰. Suomen kauppa- ja integraatiopolitiikan näkökulmasta ovat kirjoittaneet muun muassa Tapani Paavonen⁵¹, Juhana Aunesluoma⁵² sekä Pekka Sutela ja Inkeri Hirvensalo⁵³. Kimmo Rentola tulee Suojelupoliisin historiateoksessa Neuvostoliiton hajoamiseen ja kylmän sodan päättymiseen saakka.⁵⁴

Merkittävänä poikkeuksena 1980-lukua koskevaan tutkimustilanteeseen voi pitää ulkoministeriön entisen virkamiehen, historioitsija Juhani Suomen Koiviston ensimmäistä presidenttikautta käsitteleviä teoksia.⁵⁵ Suomi ilmoittaa tavoitteekseen kirjoittaa perustutkimusta Koiviston ajasta, mutta tutkijan suhtautuminen kohteeseensa on hyvin kriittistä. Paikoin asenteellisuus tulee sen verran voimakkaasti esiin,

⁴³ Blomberg 2011, 10.

⁴⁴ Paavolainen 2006, 57.

⁴⁵ Koivisto 1995, 620.

⁴⁶ Yhteenveto 1980-lukua koskevaan tutkimustilanteeseen ks. Ovaska 2020.

⁴⁷ Visuri 2006.

⁴⁸ Kallernautio 2005.

⁴⁹ Apunen 2005.

⁵⁰ Tarkka 2012.

⁵¹ Paavonen 2008.

⁵² Aunesluoma 2011.

⁵³ Sutela ja Hirvensalo 2018.

⁵⁴ Rentola 2009a.

⁵⁵ Suomi 2005; Suomi 2006; Suomi 2008.

että uskottavuus kärsii. Suomen teoksissa ei ole lainkaan lähdeviitteitä eikä kirjallisuusuutteloa. Tuorempi on hänen YYA-sopimuksen historiaa käsittelevä teoksensa, jossa tarkastellaan myös sopimuksen loppuvaiheita.⁵⁶ Tässäkään teoksessa Suomi ei tuo ilmi lähteitään, mutta tekstistä voi monin paikoin päätellä, mihin aiheistoon tekijä on kulloinkin nojautunut.

Kylmän sodan päättymisvaiheiden historiantutkimus on viime vuosina edennyt aikalaismuistelmista ja -tulkintoista kohti systemaattista alkuperäislähteisiin pohjautuvaa kriittistä tutkimusta.⁵⁷ Marjo Uutela käsittelee suomalaisiin ja saksalaisiin arkistolähteisiin tukeutuen Saksan kysymystä Suomen ulkopolitiikassa vuosina 1987–1990. Uutelan tutkimuksen painopiste on siinä, miten Suomi irtautui vuonna 1990 Pariisin rauhansopimuksen sotilasartikloista ja YYA-sopimuksen Saksa-lausumasta.⁵⁸ Tätä aihepiiriä käsitellään myös kirjoittamassani tutkimusartikkelissa Neuvostoliitto, Iso-Britannia ja Suomen Operaatio Pax 1989–1990, joka ilmestyi vuonna 2017 *Historiallisessa Aikakauskirjassa*.⁵⁹ Väitöskirjan lisäksi Uutela on julkaissut Suomen ja Saksan suhteita kylmän sodan loppuvuosina käsitteleviä artikkeleita.⁶⁰

Neuvostoliiton hajoamista koskevassa tutkimuksessa eniten huomiota on saanut Suomen suhtautuminen Baltian maiden ja ennen muuta Viron itsenäistymiskamppailuun. Heikki Rausmaa pureutuu väitöskirjassaan seikkaperäisesti Suomen ja Viron poliittisia suhteita vuosina 1988–1991. Rausmaa murtaa perinteisiä käsityksiä Suomen kylmäkiskoisesta suhtautumisesta Viron itsenäistymispyrkimyksiin.⁶¹ Arkistojen salassapitoaikojen vuoksi hänellä ei kuitenkaan ole ollut käytettävissään Suomen ulkoministeriön ja presidentti Koiviston arkiston materiaaleja.

Rausmaan tutkimusta täydentää Ilmar Metsalon pro gradu-työ, jossa Suomen ulkoministeriön arkistoaineiston valossa tarkastellaan Suomen suhtautumista Baltian maiden itsenäistymiskehitykseen 1986–1991.⁶² Suomen Baltian-politiikkaan pureudutaan myös omassa tutkimusartikkelissani *Finland, Baltic independence and the end of the Soviet Union 1988–1991*.⁶³

Suvi Kansikas käsittelee Suomen ja Neuvostoliiton välisen YYA-sopimuksen loppuvaiheita *International History Review*-lehdessä ilmestyneessä artikkelissaan.

⁵⁶ Suomi 2016.

⁵⁷ Aunesluoma 2012, 141.

⁵⁸ Uutela 2017.

⁵⁹ Ritvanen 2017.

⁶⁰ Uutela 2019; Uutela 2020.

⁶¹ Rausmaa 2013.

⁶² Metsalo 2016.

⁶³ Ritvanen 2020.

Kansikas tarkastelee ilmiötä laajemminkin Neuvostoliiton ulkopoliitiikan yleisten tavoitteiden näkökulmasta.⁶⁴ Aihepiiriä käsittelee myös Topi Juga, joka pro gradusaan keskittyy Suomen ja Venäjän välisen uuden sopimuksen 10. artiklan eli niin sanotun vähemmistöartiklan muotoutumiseen.⁶⁵

Santtu Lehtinen pohtii presidentti Mauno Koiviston suhtautumista Mihail Gorbatšovin perestroikapolitiikkaan vuosina 1987–1991.⁶⁶ Tutkimukseni kannalta erityisen kiinnostavaa on, että Lehtinen on perehtynyt Koiviston aloitteesta uudistuspolitiikkaa selvittämään perustetun ns. perestroika-työryhmän papereihin.

Alkuperäislähteisiin perustuvasta tutkimuksesta on vielä syytä mainita Saara Matalan väitöskirja, jossa käsitellään Neuvostoliiton kaupan romahdusta suomalaisen laivanrakennusteollisuuden näkökulmasta.⁶⁷ Matala nosti jo pro gradu-tutkimuksessaan esille, että Suomen ja Neuvostoliiton taloussuhteet olivat voimakkaassa muutoksessa hyvissä ajoin ennen Neuvostoliiton hajoamista.⁶⁸

Kylmän sodan päätöstahtumia ja Neuvostoliiton hajoamista on kansainvälisesti tutkittu runsaasti. Tämä mahdollistaa tutkimukseni kytkemisen laajemmän eurooppalaisen kehityksen yhteyteen. Tässä työssä käytetyistä tutkimuksista keskeisiä ovat olleet Mary Sarotten *1989*⁶⁹, Robert Servicen *The End of the Cold War*⁷⁰ ja Odd Arne Westadin *The Cold War*⁷¹.

Laajaan alkuperäisaineistoon pohjautuva Sarotten tutkimus tarkastelee vuosien 1989–90 tapahtumien merkitystä, pääasiassa Saksojen yhdistymisen näkökulmasta. Tapahtumahistorian tarkentamisen lisäksi kirjan tärkeintä antia on, että se kyseenalaistaa tulkinnan kylmän sodan päättymisestä sellaisena murroksena, kuin se aikalaistulkintoissa ja muussa historiakirjallisuudessa on esiintynyt.

Sarotte ei näe vuoden 1989 merkitystä totutusti jonkin aikakauden päätöksenä vaan pikemminkin uuden alkuna.⁷² Hän hahmottaa kylmän sodan jälkeisen turvallisuusjärjestelmän rakentumista eri mallien ja niitä ajavien toimijoiden keskinäisenä kamppailuna, jonka lopputuloksessa ei ollut mitään ennalta määrättyä.

Neuvostoliiton politiikkaa kylmän sodan päätösvuosina käsittelevä tutkimus on ollut välttämätöntä Suomen ja Neuvostoliiton suhteen vertailevassa analyysissä ja taustoittamisessa. Mihail Gorbatšovin vaikutus kylmän sodan päättymiseen on hallitsevana tarkastelun kohteena Archie Brownin tutkimuksessa *Seven Years that*

⁶⁴ Kansikas 2019.

⁶⁵ Juga 2018.

⁶⁶ Lehtinen 2018.

⁶⁷ Matala 2019.

⁶⁸ Matala 2011.

⁶⁹ Sarotte 2009.

⁷⁰ Service 2015.

⁷¹ Westad 2017.

⁷² Aunesluoma 2012, 144.

*Changed the World*⁷³, William Taubmanin Gorbatšov-elämäkerrassa⁷⁴ ja Jacques Lévesquen tutkimuksessa *The Enigma of 1989*⁷⁵, joka on edelleen yksi parhaista kuvauksista Neuvostoliiton ja Itä-Euroopan suhteista 1980-luvun lopulla.

Serhii Plokhyn tutkimus *The Last Empire*⁷⁶ tarkastelee neuvostovallan viimeisiä kuukausia yhdysvaltalaisista, venäläistä ja ukrainalaisista arkisto- ja haastatteluaineistoa hyödyntäen. Hän kyseenalaistaa varsinkin amerikkalaisessa historiakirjallisuudessa yhä vaikutusvaltaisen tulkinnan, jonka mukaan Yhdysvaltain rooli oli ratkaiseva Neuvostoliiton romahtamisessa. Plokhyn tuo esiin, että Ukrainan itsenäistymispyrkimys johti viime kädessä Neuvostoliiton hajoamiseen vuoden 1991 lopulla.

Tutkimus käsittelee Suomen ulko- ja turvallisuuspolitiikan kannalta keskeisten itä- ja länsisuhteiden kehitystä kylmän sodan päättymisen ja Neuvostoliiton hajoamisen yhteydessä. Päähuomio kiinnitetään aihepiirin osalta ensisijaiseen kehitykseen. Esimerkiksi Suomen toimintaa Etykissä ei käsitellä systemaattisesti.⁷⁷ Etyk on kuitenkin esillä muiden teemojen käsittelyssä. Lisäksi tarkasteluun voisi tulla Suomen jäsenyyskausi YK:n turvallisuusneuvostossa 1989–1990. Tätä vaihetta käsittelevät Klaus Törnudd ja Jukka Pesu, jonka väitöskirjassa tutkitaan kylmän sodan ajan rauhanturvaamista osana Suomen ulko- ja turvallisuuspolitiikkaa sekä YK-politiikkaa.⁷⁸

Tämä tutkimus on perusrakenteeltaan kronologinen. Se koostuu johdannon ja loppuluvun lisäksi kahdeksasta käsittelyluvusta.

Tutkimuksen toisessa luvussa luodaan katsaus Suomen asemaan kylmässä sodassa ja etenkin suhteeseen Neuvostoliittoon 1980-luvun lopulle tultaessa. Kolmannessa luvussa tulee esiin Neuvostoliiton politiikan muutos myös Suomen suunnalla ja Suomen puolueettomuuteen liittyvän varauksellisuuden hälventyminen. Samalla piirtyy kuva Neuvostoliiton linjan muutoksen rajoista ja sisäistä vaikeuksista - erityisesti talvisodan kysymyksen yhteydessä.

Neljännessä luvussa pureudutaan vuoden 1989 mullistusten vaikutuksiin Suomen ulkopoliitikalle. Luvussa käsitellään myös Suomen hitaasti muuttuvaa suhdetta Euroopan integraatioon. Viides luku käsittelee Saksan nopean yhdentymiskehityksen aikaansaamia vaikutuksia suomalaiseen YYA-sopimuksen roolia koskettelemaan keskusteluun ja kannanmuodostukseen. Päähuomio kiinnitetään Operaatio Paxina tunnettuun tapahtumasarjaan.

⁷³ Brown 2007

⁷⁴ Taubman 2017.

⁷⁵ Lévesque 1997.

⁷⁶ Plokhyn 2014.

⁷⁷ Markku Reimaa tarkastelee kirjassaan Suomen Etyk-politiikkaa vuosina 1968–1989. Reimaa 2008.

⁷⁸ Törnudd 1992; Pesu 2020.

Kuudennessa luvussa pureudutaan Suomen luovimiseen hajaantuvan ja kaaokseen liukuvan Neuvostoliiton kanssa. Luvussa todentuvat Suomen hankalat valinnat yhtäältä Gorbatšovin ja Jeltsinin ja toisaalta Neuvostoliiton ja Baltian maiden välillä. Seitsemännessä luvussa Neuvostoliiton sisäinen tilanne ja sen myötä Baltian maiden tilanne kriisiytyy. Suomi ja Koivisto joutuvat vaikeiden valintojen eteen, kun vanhoilliset kovan linjan edustajat ryhtyvät vallankaappaukseen Moskovassa elokuussa 1991.

Kahdeksannessa luvussa paneudutaan Baltian maiden itsenäistymiseen ja diplomaattisten suhteiden palauttamiseen liittyvään prosessiin. Luvussa käydään seikkaeräisesti läpi Suomen irtautuminen YYA-sopimuksesta ja neuvottelut uudesta naapurussopimuksesta ensin Neuvostoliiton ja sitten Venäjän kanssa.

Tutkimuksen yhdeksännessä luvussa avataan Suomen ja Venäjän suhteiden alkuvaihetta. Osio valottaa presidentti Koiviston päätöstä lopettaa yhteydenpito KGB:n residenttiin ja siirtyä normaaliin valtioiden välisissä suhteissa noudatettavaan käytäntöön. Neuvostoliiton luhistumisen yhteyteen osui Suomen EY-jäsenyyssopimuksen käynnistyminen, jota käsitellään luvun lopussa. Tutkimuksen päätösluvussa kerrataan tiivistetysti teoksen keskeiset havainnot ja johtopäätökset.

2 Kylmän sodan valtablokkien välimaastossa

2.1 Suomi ajautuu Neuvostoliiton etupiiriin

Suomen ulkoministeri Mauno Pekkala ja hänen neuvostoliittolainen kollegansa Vjatšeslav Molotov allekirjoittivat sopimuksen ystävydestä, yhteistoiminnasta ja keskinäisestä avunannosta Moskovassa 6. huhtikuuta 1948. YYA-sopimus syntyi historiallisesti erityisessä tilanteessa. Stalin rakensi toisen maailmansodan jälkeen Neuvostoliiton länsirajalle puskuria hallitusten välisillä sopimuksilla torjumaan Saksan mahdollista sotilaallista uhkaa. Vihollisen nimeäminen Saksaksi oli Moskovalle poliittisesti helpompaa. Se tarkoitti ylimalkaan länttä, joka oli liittoutumassa oman Saksansa kanssa.⁷⁹

Vaikka Mannerheim oli kaavaillut ennaltaehkäisevänä toimenä heti sodan jälkeen YYA-sopimuksen tapaista ratkaisua, niin talvella 1948 sellaisen solmiminen lähti nimenomaan Neuvostoliiton aloitteesta ja eduista.⁸⁰ Presidentti Paasikivi oli pitänyt avunantosopimusta tarpeettomana Pariisin vuoden 1947 rauhansopimuksen solmimisen jälkeen. Hän pelkäsi sopimuksen vaikeuttavan Suomen länsisuhteiden hoitoa. Lopulta Paasikivi taipui sen välttämättömyyteen pitääkseen yllä hyvät suhteet itäiseen suurvaltanaapuriiin.⁸¹

Paasikiven viivyttely sopimusneuvottelujen aloittamisessa kannatti. Kylmän sodan alkaminen sekä kehkeytymässä ollut läntinen turvallisuusjärjestelmä ja pelko Ruotsin asemasta vaikuttivat siihen, että Stalin tyytyi vähempään kuin oli aluksi suunnitellut.⁸² Keväällä 1948 käydyt neuvottelut alkoivat Suomen esityksen pohjalta ja johtivat tulokseen, joka poikkesi huomattavasti muiden Saksan entisten liittolaisten Romanian ja Unkarin YYA-sopimuksista. Suomi sai sopimukseen kaksi rajausta, jotka Itä-Euroopan mailta puuttuivat: puolustus- ja yhteistyövelvoite koski vain hyökkäystä Suomen kautta, eikä velvoittanut Suomea Neuvostoliiton joutuessa selkäuukseen muualla; Suomen ei tarvinnut etukäteen koordinoida ulkopoliitiikkaansa

⁷⁹ Väyrynen 1990, 102–103; Androsova 2009, 34; Rentola 2016, 167.

⁸⁰ Visuri 2015, 131–132.

⁸¹ Rentola 2009b, 33–35; Suomi 2016, 14, 58–59.

⁸² Rentola 2009b, 36–38.

Neuvostoliiton kanssa, vaan sopimuksen johdannossa mainittiin Suomen pyrkimys pysytellä suurvaltojen eturistiriitojen ulkopuolella.⁸³

Vaikka Suomen YYA-sopimus poikkesikin Moskovan liittolaistensa kanssa solmimista sopimuksista, niin niiden turvallisuuspoliittinen perustehtävä oli sama. Sopimuksen keskeistä sisältöä olivat pykälät, jotka määrittelivät sotilaallisen yhteistoinnin Neuvostoliiton kanssa. Suomi sitoutui YYA-sopimuksen 1. artiklassa torjumaan alueelleen tai alueensa kautta Neuvostoliittoon suuntautuvat Saksan tai sen liittolaisten hyökkäykset tarvittaessa Neuvostoliiton avustuksella. Sopimuksen 2. artiklassa sovittiin aloitettavaksi keskinäiset neuvottelut siinä tapauksessa, että hyökkäyksen uhka oli todettu.

Presidentti Paasikiven johdolla luotiin Suomen ja Neuvostoliiton erilaiset edut tasapainottava ratkaisu, jossa otettiin huomioon Neuvostoliiton turvallisuuspoliittiset intressit, mutta pidettiin samalla kiinni Suomen länsimaisesta yhteiskuntamallista ja oikeudesta pysyä puolueettomana suurvaltojen välisessä konfliktissa.⁸⁴

Paasikiven seuraajan Urho Kekkosen presidenttiyden alkutaipaleella Suomen ja Neuvostoliiton suhteita koetteli kaksi vakavaa kriisiä. Ne aiheutuivat sekä Suomen sisäisestä kehityksestä että kansainvälisten suhteiden vaihtelusta. Molemmilla kriiseillä oli YYA-sopimuksen kautta selvä yhteys samanaikaisiin Berliinin kriiseihin.⁸⁵

Syksyllä 1958 Neuvostoliitto omaksui jyrkän kielteisen kannan liian oikeistolaiseksi mieltämäänsä K.A. Fagerholmin hallitukseen, josta vaalivoiton ottaneet kommunistit oli syrjäytetty.⁸⁶ Fagerholmin hallitusta syytettiin siitä, että se pyrki reivaamaan Suomen ulkopoliittikan kurssia länsimielisemmäksi. Neuvostoliitto ilmaisi ärtymyksensä jäädyttämällä suhteet ja katkaisemalla tärkeät kauppaneuvottelut. Lopulta Fagerholmin hallitus erosi painostuksen edessä. Neuvostoliiton kommunistisen puolueen pääsihteeri Nikita Hruštšov antoi kriisille nimen yöpakkaset.⁸⁷

Neuvostolähteistä on sittemmin käynyt ilmi, että presidentti Urho Kekkonen oli aktiivisempi toimija hallituksen kaatamisessa kuin hänen päiväkirjansa antavat ymmärtää. Luultavasti Kekkonen käytti kriisiä oman asemansa vahvistamiseen. Yöpakkaskriisistä tuli käännekohta Suomen ja Neuvostoliiton suhteissa, sillä siinä Moskova hankki veto-oikeuden Suomen hallituksen kokoonpanoon.⁸⁸

Toinen dramaattinen kriisi koettiin lokakuussa 1961. Neuvostoliitto antoi Suomelle nootin, jossa esitettiin YYA-sopimuksen pohjalta sotilaallisia neuvotteluja

⁸³ Saarikoski 1998, 26.

⁸⁴ Visuri 2006, 145; Rentola 2010, 293.

⁸⁵ Hentilä 2002, 121.

⁸⁶ Rentola 1997, 488; Soikkanen 2003, 206–207.

⁸⁷ Soikkanen 2003, 208; Kallenautio 2005, 92–93; Visuri 2006, 165.

⁸⁸ Rentola 2017, 380–383.

Länsi-Saksan aiheuttaman uhkan vuoksi.⁸⁹ Euroopan suurpoliittisen jännityksen lisäksi noottikriisi kytkeytyi kiinteästi Suomen presidentinvaaleihin. Taustalla on nähty olleen Neuvostoliiton halu varmistaa Kekkonen uudelleenvalinta presidentiksi. Keväällä 1961 Kekkonen vastustajat sosiaalidemokraattien ja kokoomuksen johdolla ryhmittivät hänen vastaehdokkaansa oikeuskansleri Olavi Hongan taakse. Neuvostoliitto tulkitsi, että Suomessa oli muodostunut poliittinen ryhmittymä, jonka tarkoituksena oli muuttaa Suomen ulkopoliittista suuntausta.⁹⁰

Lopulta kriisi laukesi, kun Kekkonen tapasi Hruštšovin Novosibirskissa marraskuussa 1961, jolloin sovittiin sotilaskonsultaatioiden lykkäämisestä. Kriisin seurauksena Kekkonen vastustajien rintama hajosi ja Honka luopui presidenttiehdokkuudestaan. Tämän jälkeen Kekkosella ei ollut vakavasti otettavia haastajia.⁹¹

Suomen ja Neuvostoliiton suhteita koetelleet kriisit johtivat puolueettomuuden uskottavuusongelmiin lännessä.⁹² Noottikriisin jälkeen Kekkonen alkoi kehittää YYA-sopimuksen johdantoon perustuvaa puolueettomuusoppia.⁹³ Puolueettomuuspolitiikka toimi idänsuhteiden vastavoimana, jolla pyrittiin rajoittamaan YYA-sopimuksen sotilaallisten artiklojen vaikutusta.⁹⁴ Puolueettomuuden ja YYA-sopimuksen välinen vaikea suhde ilmeni ns. kommuniqueatekstikiistoissa.

Kommuniqueat eli vierailuasiakirjat olivat Suomelle pääväline Neuvostoliiton puolueettomuustunnustuksen tavoittelussa. Suomalaiset pitivät kommuniqueita merkittävänä, koska niiden sanamuotoja seurattiin ulkomailla ja ne määrittivät Neuvostoliiton suhtautumista Suomeen. Aiemmin hyväksytyssä kommuniqueassa olleen tekstin toistamatta jättäminen olisi saatettu tulkita merkiksi suomalais-neuvostoliittolaisten suhteiden suunnanmuutoksesta.⁹⁵

Puolueettomuus tuli Suomen ja Neuvostoliiton vierailuasiakirjoihin ensi kerran vuonna 1958 Urho Kekkonen ensimmäisellä presidenttievierailulla Neuvostoliittoon. Vierailun tiedonannossa todettiin Suomen harjoittavan ”rauhantahtoista ja puolueettonta ulkopoliitiikkaa”. Vuoden 1970 kommuniqueaan saakka Suomen ulkopoliitiikan määritelmä säilyi pääpiirtein muuttumattomana.

Presidentti Kekkonen neuvostomatkan 1970 kommuniqueaneuvotteluissa kävi kuitenkin ilmi, että Neuvostoliitto ei halunnut kutsua Suomen ulkopoliitiikkaa puolueettomuuspolitiikaksi. Kekkonen jopa uhkasi ilmoittaa eroavansa, jos puolueettomuutta ei sisällytettäisi kommuniqueaan.⁹⁶

⁸⁹ Visuri 2003, 50; Soikkanen 2003, 232.

⁹⁰ Soikkanen 2003, 240.

⁹¹ Soikkanen 2003, 241; Meinander 2014, 251.

⁹² Kähönen 2006, 184.

⁹³ Kallenautio 2005, 272–273.

⁹⁴ Visuri 2010, 190–191.

⁹⁵ Törnudd 2005, 66.

⁹⁶ Suomi 1996, 431–432; Soikkanen 2008, 286–287.

Seuraavana vuonna Ahti Karjalaisen pääministerivierailulla puolueettomuuspolitiikka ei enää tullut tiedonantoon ilman varauksia. Vuonna 1971 siirryttiin käyttämään monimutkaista määritelmää Suomen ulkopoliittisesta perussuuntauksesta, joka sisältää pyrkimyksen puolueettomuuspolitiikan toteuttamiseen. Lisäksi maan ulkopoliittisen linjan perustan Paasikiven-Kekkonen linjan sanottiin nojaavan YYA-sopimukseen.⁹⁷

Neuvostoliiton Suomen-politiikan muutosta on selitetty sillä, että Moskova epäili Suomen pyrkivän muuttamaan ulkopoliittista asemaansa. Neuvostoliiton tyytymättömyys kohdistui ennen kaikkea ulkoministeriön virkamiesjohtoon, joka pyrki korostamaan puolueettomuuden merkitystä ja vastaavasti vähentämään YYA-sopimuksen arvoa etenkin sotilaspoliittisten pykälien kohdalta.⁹⁸

Tšekkoslovakian miehityksen 1968 tapahtumat vaikuttivat mutkan kautta Suomen idänsuhteisiin.⁹⁹ Brežnevin opin mukaan Neuvostoliitolla ja muilla sosialistisilla mailla oli oikeus ja velvollisuus puuttua tapahtumiin, mikäli sosialistinen kehitys joutui uhanalaiseksi jossakin yksittäisessä yhteisöön kuuluneessa maassa. Prahan kevään jälkeen Neuvostoliitto pyrki säilyttämään vaikutusvaltansa poliittisesti ja sotilaallisesti turvallisuuspiirinsä kuuluvissa maissa ja omaksui kielteisen suhtautumisen puolueettomuuteen vähentääkseen sen houkuttelevuutta Itä-Euroopassa.¹⁰⁰

Suomen ulkopoliittisen johdon näkökulmasta tinkiminen ulkopoliitiikan määrittäyksissä hieman lähemmäksi Neuvostoliiton kantaa avasi lisää poliittista liikkumatilaa lännessä. Kekkonen muotoili suomalaisen paradoksin, jonka mukaan maan edellytykset kasvavalle yhteistyölle lännen kanssa kasvoivat samassa suhteessa Suomen kyvyn kanssa ylläpitää Neuvostoliiton luottamusta Suomen ulkopoliittikkaa kohtaan.¹⁰¹

Suomen tasapainoilupolitiikka heijastui tyypillisesti kauppapoliittisiin erityisratkaisuihin. Suomen ja Neuvostoliiton väliseen kauppasopimukseen sisältyi vuodelta 1947 varaukseton suosituimmuuslauseke. Sen perusteella Neuvostoliitto saattoi vaatia Suomelta samoja etuja kuin tämä myöntäisi länsimaille.

Suomi neuvotteli kauppasopimuksen Eftan kanssa vuonna 1960. Samalla se solmi Neuvostoliiton kanssa tullisopimuksen, jolla Efta-tullialennukset myönnettiin myös Neuvostoliitolle. Suomen ja Neuvostoliiton väliseen sopimukseen liitettiin vielä kauppaja teollisuusministeri Karjalaisen allekirjoittama kirje, jossa vakuutettiin Suomen jatkavan suosituimmuuskohtelua maiden välisessä kaupassa.¹⁰² Kun

⁹⁷ Soikkanen 2008, 288–290.

⁹⁸ Derjabin 1997, 61; Rentola 2005, 73; Soikkanen 2008, 291.

⁹⁹ Jakobson 2003, 35.

¹⁰⁰ Mueller 2016, 167.

¹⁰¹ Suomi 1992, 468; Meinander 2012, 339–342.

¹⁰² Aunesluoma 2011, 206–207.

Suomi Moskovan vastustelusta huolimatta liittyi 1970-luvun alussa Euroopan talousyhteisön EEC:n vapaakauppa-alueeseen, se teki vastaavan kauppasopimuksen Neuvostoliiton ja viiden Itä-Euroopan maan kanssa.¹⁰³

Kansainvälisessä politiikassa 1970-luvun alkupuoli oli liennytyksen aikaa. Liennytyspolitiikan eräänlainen huipentuma oli Helsingissä pidetty Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökokous vuonna 1975. Suomessa Etykin nähtiin vahvistavan maan kansainvälistä asemaa ja tarjoavan tilaisuuden puolueettomuuspolitiikan kirkastamiselle.¹⁰⁴ Uudenvuodenpuheessaan 1976 presidentti Kekkonen totesikin, että ”ulkoi-
sen turvallisuutemme pohja on tänään lujempi kuin kertaakaan aikaisemmin maamme historian aikana”.¹⁰⁵

Liennytyksen kausi jäi kuitenkin lyhyeksi. Yhdysvaltain ja Neuvostoliiton suhteet alkoivat kiristyä uudelleen 1970-luvun lopulla. Neuvostoliiton suorittama Afganistanin miehitys ja Iranin islamilainen vallankumous johtivat Lähi-idässä Yhdysvaltain vastatoimiin. Persianlahden alueelle alettiin keskittää amerikkalaista sotavoimaa, ja Yhdysvallat tuki Neuvostoliittoa vastaan taistelevia Afganistanin sissejä. Vastaavasti Itä-Euroopassa oli yhteiskunnallinen liikehdintä lisääntynyt Helsingin Etyk-kokouksen jälkeen.¹⁰⁶ Puolassa kesän 1980 lakot johtivat vapaan ammattiliiton, Solidaarisuus-liikkeen, perustamiseen. Neuvostoliitossa tapahtumia tulkittiin suurella huolestuneisuudella ja niiden laajenemisen pelättiin uhkaavan kommunistista yhteiskuntajärjestystä.¹⁰⁷

Samaan aikaan Yhdysvaltojen ja Neuvostoliiton välinen asevarustelukierre kiihtyi. 1970-luvun loppupuolella Neuvostoliitto vahvisti ja uudisti asevoimiaan Euroopassa, johon Yhdysvallat vastasi sijoittamalla uusia keskimatkan ydinohjuksia Keski-Eurooppaan. Kansainvälisen tilanteen kiristyminen vaikutti Neuvostoliiton sotilaallisen aktiviteetin lisääntymiseen myös Suomen suunnalla ja johti yrityksiin aikaansaada sotilaallista yhteistoimintaa YYA-sopimuksen pohjalta.

Neuvostoliiton pyrkimykset huipentuivat vuonna 1978 maan puolustusministerin, marsalkka Dmitri Ustinovin ehdotukseen yhteisistä sotaharjoituksista. Presidentti Kekkonen onnistui kenraali Lauri Sutelan tuella torjumaan ehdotuksen. Epäselväksi on jäänyt, edustiko Ustinovin esitys Neuvostoliiton johdon virallista kantaa. KGB:n Helsingin-päällikkönä eli residenttinä toiminut Viktor Vladimirov toteaa muistelmissaan ilmoittaneensa Kekkoselle, että Ustinovin ehdotus ei kuvastanut

¹⁰³ Aunesluoma 2011, 272–276.

¹⁰⁴ Suomi 1998, 670; Reimaa 2008, 156–159.

¹⁰⁵ Suomi 1998, 674; Kallenautio 2005, 391.

¹⁰⁶ Leffler 2007, 325–326, 357.

¹⁰⁷ Visuri 2006, 255; Service 2015, 21.

Moskovan tai Neuvostoliiton sotilasjohdon mielipidettä ja että sen vuoksi sitä ei pitänyt ottaa vakavasti.¹⁰⁸ Joka tapauksessa Suomen puolueettomuuspolitiikan uskottavuus länsivaltojen silmissä olisi vakavasti kärsinyt, jos valtiojohto olisi suostunut sotilaalliseen yhteistyöhön Neuvostoliiton kanssa.¹⁰⁹

2.2 Koivisto jatkaa edeltäjiensä linjaa

Kun Mauno Koivisto valittiin vuoden 1982 vaaleissa presidentiksi, oli kylmä sota voimissaan. Kysymys Eurooppaan sijoitetuista keskimatkan ohjuksista oli johtanut vakavaan kriisiin Naton ja Varsovan liiton välillä. Suomessa herätti huolta, että ns. euro-ohjusten uhkaan vedoten Neuvostoliitto tarttuisi YYA-sopimuksen sotilaallisiin artikloihin. Eräissä neuvostokannanotoissa nostettiin esiin mahdollisuus siitä, että euro-ohjusten myötä Suomen alueen kautta Neuvostoliittoon kohdistuisi Naton taholta sellainen hyökkäysuhka, jonka syntyessä Suomi ja Neuvostoliitto olisivat YYA-sopimuksen toisen artiklan mukaisesti velvoitetut konsultoimaan keskenään uhan torjumiseksi.¹¹⁰

Neuvostoliiton ja Yhdysvaltain välillä vallinnut syvä epäluottamuksen ilmapiiri kasvatti riskiä sattumanvaraiseen, vahingossa syntyvään konfliktiin. Kremlin vanhoillinen johto koki sodan mahdollisuuden todellisena uhkana ja pelkäsi, että Yhdysvallat suunnitteli ensi-iskua ydinasein Neuvostoliittoon. Pääsihteeri Leonid Brežnev ja KGB:n johtaja Juri Andropov käynnistivät vuonna 1981 massiivisen tiedusteluoperaation, jossa idän tiedustelupalveluiden KGB:n ja GRU:n johdolla tuli herkeämättä tarkkailla ja raportoida kaikesta mahdollisesta, joka saattaisi viitata lännen ydinasehyökkäykseen. Operaatio tunnettiin nimellä RJaN (Raketno-Jadernoje Napadenie, suom. Ydinasehyökkäys).¹¹¹

”Kun sodan vaara oli niin suuri kuin oli, pienikin kivi voi saada aikaan vyöryn”, totesi KGB-residentti Vladimirov Suojelupolisiin päällikkö Seppo Tiitiselle.¹¹² Vladimirov edusti Neuvostoliiton ulkoministeriön virallisen linjan rinnalla toimivaa tiedustelulinjaa, jonka presidentti Koivisto peri edeltäjältään Kekkoselta. Muistelmissaan Koivisto kutsuu Neuvostoliiton turvallisuuspalvelu KGB:n järjestämää kanavaa häveliäästi puoluelinjan kanavaksi. Oman kertomansa mukaan hänelle tuli yllätyksenä, että asioiden hoito itään päin tapahtui KGB-väylää pitkin.¹¹³ Uusimmassa tutkimuksessa on kuitenkin käynyt ilmi, että Koivistolla oli jo 1950-luvulta lähtien ollut

¹⁰⁸ Vladimirov 1993, 285–286.

¹⁰⁹ Suomi 2000, 434–446, 529–539; Valtanen 2015, 17.

¹¹⁰ Apunen 2005, 291–292; Visuri 2010, 243–244.

¹¹¹ Andrew 2010, 432–434.

¹¹² Suomi 2000, 811.

¹¹³ Koivisto 1995, 46–47.

paljon yhteyksiä Neuvostoliiton edustajiin ja Vladimirovinkin hän tunsu parin vuosikymmenen takaa.¹¹⁴

Suomen johtajavaihdos herätti levottomuutta Moskovassa. Hälventääkseen ulkopoliittiseen suunnanmuutokseen liittyneitä pelkoja Koivisto vakuutti tulevansa luotsaamaan Suomea horjumatta Paasikiven-Kekkonen linjalla ja pitävänsä huolta siitä, ettei kukaan pääse tarvelemään näiden hänen edeltäjiensä jättämää perintöä. Jo vaalikampanjassaan Koivisto oli palauttanut mieliin, mitä Paasikivi oli sanonut jäähyväishaastattelussaan ruotsalaiselle *Dagens Nyheter* -lehdelle kesällä 1955: ”Tärkeintä Suomelle on ja tulee aina olemaan hyvien suhteiden säilyminen Venäjään. Maantiede ja historia määräävät, että niin täytyy olla.”¹¹⁵

Koiviston oman todistuksen mukaan hän tavoitteli muutosta lähinnä ulkopoliittikan johtamis- ja menettelytavoissa: pääministerin, ulkoministerin ja hallituksen ulkoasiainvaliokunnan asemaa ulkopoliittikan hoidossa tuli nostaa. Ulkoministeriön virkamiesten piti olla ensi sijassa tekemisissä ulkoministerin ja hallituksen kanssa.¹¹⁶ Yksi suuri syy oli ne karvaat kokemukset, jotka hän oli saanut toimiessaan pääministerinä Kekkonen valtajärjestelmässä.¹¹⁷ Kekkonen erityisavustaja Jaakko Kalela jatkoi Linnassa. Hänestä tuli Koiviston luottomies ulkopoliittisissa kysymyksissä. Kalela oli vuodesta 1984 presidentin kansliapäällikkö.

Koiviston presidentiksi valinnan jälkeen ulkopoliittisen keskustelun rajoja alettiin koetella. Åbo Akademin valtio-opin professori Dag Anckar piti Ruotsissa esitelmän, jossa hän vaati YYA-sopimuksen irtisanomista, koska se ei ollut yhdistettävissä Suomen harjoittamaan puolueettomuuspolitiikkaan. Ulkoministeriö riensi kiistämään moiset puheet ja vastasi Anckarille lausunnolla, jossa todettiin Suomen ulkopoliittikan jatkuvasti rakentuvan entiselle pohjalle ja siinä YYA-sopimus oli tärkeä kulmakivi.¹¹⁸ Myös Koivisto puuttui spekulointeihin ja totesi ykskantaan, ettei YYA-sopimuksen tekstiin ollut tarvetta tehdä mitään muutoksia. ”YYA-sopimus on hyvä sopimus. Se on nähtävä kokonaisuutena ja luettava niin kuin se on kirjoitettu.”¹¹⁹

Anckarin esittämä kritiikki jäi myös sen tosiasian alle, että YYA-sopimus nautti suurta suosiota kansalaisten keskuudessa. Mielipidetutkimuksessa yli 80 prosenttia haastatelluista näki sopimuksen myönteisenä Suomen kansainvälisen aseman kannalta.¹²⁰

¹¹⁴ Ovaska 2017.

¹¹⁵ Meinander 2012, 447. Koivisto lainasi Paasikiven sanoja myös vuonna 1983 ilmestyneessä *Linjanviitat*-teoksessaan. Koivisto 1983, 27.

¹¹⁶ Koivisto 1995, 24.

¹¹⁷ Kalela 1996, 42.

¹¹⁸ Tuovinen 2012, 223.

¹¹⁹ Majander 1991, 43.

¹²⁰ Vesa 1998, 116.

Koivisto teki maaliskuussa 1982 työvierailun Moskovaan ja esitti pääsihteeri Brežneville, että YYA-sopimusta jatkettaisiin kajoamatta tekstiin millään tavoin.¹²¹ Sopimusta oli jatkettu muuttumattomana 20 vuodella kahteen eri otteeseen, vuosina 1955 ja 1970. Sen pidentäminen – seitsemän vuotta ennen voimassaoloajan umpeutumista – oli Suomen uuden presidentin painavin mahdollinen sinetti Paasikiven-Kekkonen-linjan jatkuvuudelle.¹²²

Koivisto omaksui kuitenkin näkökannan, jonka mukaan Suomen ulkopolitiikkaa ei johdettu yksinomaan YYA-sopimuksesta, vaan se oli Suomen ja Neuvostoliiton suhteiden perusta.¹²³ YYA-sopimus ja puolueettomuus pidettiin toisistaan erillään vuoden 1983 hallitusohjelmassa, joka laadittiin presidentin ohjauksessa.¹²⁴

Neuvostoliiton edustajat ilmaisivat tyytymättömyytensä tekstimuutokseen. Koiviston vieraillessa kesäkuussa 1983 Neuvostoliitossa Brežnevin seuraaja Andropov huomautti, että Sorsan hallitusohjelma kavensi YYA-sopimuksen merkitystä. Andropov pani myös merkille, että hallituksen ohjelmassa ei mainittu nimenomaisesti käsitettä Paasikiven-Kekkonen linja. Koivisto vastasi, että Suomen ulkopolitiikkaa hallitusohjelman teksti ei muuttanut.¹²⁵ Vierailun aikana ulkoministerit Paavo Väyrynen ja Andrei Gromyko allekirjoittivat pöytäkirjan YYA-sopimuksen jatkamisesta 20 vuodella.

YYA-sopimuksen ennenaikainen pidentäminen rauhoitti mieliä Moskovassa. Lokakuun vallankumouksen vuosipäivänä 4. marraskuuta 1983 Neuvostoliiton suurlähetystössä KGB-residentti Vladimirov totesi puolustusvoimain komentaja Jaakko Valtaselle, että ”NL:n luottamus Suomen politiikkaan on niin suuri, ettei mitään yhteisiä sotilaallisia harjoituksia tarvita, vaikka eräät innokkaat sotilaat ovat sitä tarjonneet”. Vladimirov antoi myös ymmärtää, että Koivisto oli toimellaan vahvistanut asemiaan Moskovon silmissä. ”Nyt voitaisiin jo puhua Mannerheimin-Paasikiven-Kekkonen-Koiviston linjasta, sillä Mannerheim oli ensimmäinen, joka suurena realistina ymmärsi NL:n ja Suomen yhteiset turvallisuusedut.” Neuvostoresidentin terveiset Valtanen toimitti presidentille.¹²⁶

1980-luvun alun uusi kylmä sota alkoi vuosikymmenen puolivälistä kääntyä kohti suurvaltojen välistä liennytystä. Toiselle presidenttikaudelle valittu Reagan lievensi retoriikkaansa ja alkoi pyrkiä yhteistyöhön uuden neuvostojohdon kanssa.¹²⁷ Pääsihteeri Andropov kuoli helmikuussa 1984, ja seuraajaksi valitun Konstantin

¹²¹ Suomi 2009, 97.

¹²² HS 25.5.1983; Majander 1991, 45.

¹²³ Uutela 2017, 190.

¹²⁴ Blomberg 2011, 49.

¹²⁵ Koivisto 1995, 77–79; Suomi 2005, 394; Tuovinen 2012, 249.

¹²⁶ Valtasen muistio ”Päivällinen NL:n suurlähetystössä 4.11.1983”. KA, JVA, Pv kom, Kirjeenvaihtoa 1983–1990.

¹²⁷ Garthoff 2004, 189.

Tšernenkon valtakausi jäi myös lyhyeksi. Neuvostoliitossa valta oli siirtymässä puolueen kovan linjan edustajilta nuoremmalle neuvotteluhaluiseimmalle joukolle. Sitä johti Mihail Gorbatšov, joka nimitettiin NKP:n pääsihteeriksi maaliskuussa 1985.

Valtaantulonsa jälkeen Gorbatšov kohdisti ankaraa kritiikkiä Brežnevin kauden poliittiseen jähmettymiseen ja taloudelliseen tehottomuuteen. Hän aloitti uudistuspolitiikan perestroikan, jonka tavoitteena oli sosialistisen järjestelmän parantaminen ja talouden kohentaminen. Taloudellinen pysähtyneisyys ja teknologinen takapajuisuus uhkasivat Neuvostoliiton asemaa Yhdysvaltojen pääkilpakkumppanina. Ulkopolitiittiset uudistukset oli valjastettu palvelemaan sisäisen uudistuksen tarpeita. Reformit tähtäsivät kansainvälisen ympäristön rauhoittamiseen, puolustusmenojen supistamiseen ja taloudellisen vuorovaikutuksen kehittämiseen lännen kanssa.¹²⁸

Perestroikan rinnalle Gorbatšov nosti toisen iskusanan glasnost eli avoimuus. Hän käytti sanaa kuvaamaan uudistuspolitiikkansa kantavia periaatteita, joilla pyrittiin lisäämään poliittisten prosessien ja neuvostohallinnon avoimuutta.¹²⁹

Presidentti Koivisto oli julkisuudelta piilossa aloittanut kirjeenvaihdon Gorbatšovin kanssa jo vuoden 1984 lopulla eli ennen tämän valintaa NKP:n johtoon.¹³⁰ Hänen myönteinen käsityksensä neuvostojohtajasta vahvistui heidän tavatessaan Moskovassa syyskuussa 1985. ”Gorbatšov oli täysin toisenlainen neuvostojohtaja kuin edeltäjänsä, jotka olin tavannut. Hänen kanssaan syntyi todellinen dialogi”, Koivisto kertoo muistelmissaan.¹³¹

Suurvaltasuhteiden vähittäinen lämpeneminen 1980-luvun puolivälin jälkeen tuntui aseidenriisuntaneuvottelujen työskentelyilmapiirin parantumisena. Gorbatšov ja Reagan tapasivat Reykjavikissa syksyllä 1986, jolloin sovittiin uudesta avauksesta suurvaltojen ydinaseiden vähentämiseen tähänneille neuvotteluille.¹³²

Koivisto sai käsityksen Reykjavikin kokouksen onnistumisesta pari päivää ennen kuin hän esitelmöi asevalvonnasta Paasikivi-seurassa Helsingissä 15. lokakuuta 1986. Esityksessään hän arvioi suurvaltasuhteiden tilaa optimisesti: ”Tilanne aseistautumisen rajoittamisneuvotteluissa on perusteellisesti muuttunut. Kokousta edeltäneeseen aikaan ei ole enää paluuta.”¹³³ Hän jatkoi siteeraamalla kirjailija George Bernard Shaw’ta: ”Maailmaa ei voi muuttaa; senhän tietää jokainen järkevä ihminen. Mutta sitten on ihmisiä, jotka eivät sitä tiedä ja muuttavat maailman”.¹³⁴

¹²⁸ Lundestad 2000, 5–6; Brown 2007, 6; Zubok 2007, 410.

¹²⁹ Brown 2007, 111.

¹³⁰ Koivisto 1995, 163.

¹³¹ Koivisto 1995, 173.

¹³² Service 2015, 209–218; Westad 2017, 540–541.

¹³³ Visuri 2006, 300.

¹³⁴ Koivisto 1995, 203.

Länsi-integraation ratkaisujen osalta siirryttiin Koiviston aikana vähitellen käytäntöön, jossa Neuvostoliittoa informoitiin, mutta varsinaisiin ennakkokonsultaatioihin ei ryhdytty. Suomi etsiytyi mukaan länsieurooppalaiseen yhteistyöhön ja liittyi Eftan täysjäseneksi vuodesta 1986 alkaen. Päätöstä joudutti se, että Ranska ilmoitti toukokuussa 1985 käynnistävänsä laajan kehittyneen teknologian hankkeen (Eurekan) ja kutsuvansa kaikki EY- ja Efta-maat mukaan.¹³⁵ Koivisto tiedotti asiasta Gorbatsšoville kirjeessä, jossa vakuutettiin, ettei Suomen toiminta vaikuttaisi kielteisesti Suomen ja Neuvostoliiton suhteisiin.

Integraatoratkaisut ajettiin läpi, vaikka Neuvostoliiton ulkoministeriön edustajat moittivat suomalaisia siitä, etteivät nämä olleet konsultoineet edeltä Moskovaa, kuten aiemmin oli ollut tapana.¹³⁶ Olennaista oli, että korkein neuvostojohto ei puuttunut asiaan.¹³⁷

Moskovan näkemykset Suomen puolueettomuuspolitiikkaan muuttuivat kuitenkin hitaasti. Tästä olivat osoituksena syksyn 1987 presidentti Koiviston Neuvostoliiton-vierailua edeltäneet kommunikaneuvottelut. Koivisto yritti tällöin saada muu-
tosta Suomen ulkopoliittikkaa luonnehtivaan kappaleeseen.¹³⁸ Teksti oli toistunut muuttumattomana yhteisissä tiedonannoissa vuodesta 1971 lähtien: ”Osapuolet tote-
sivat jälleen, että Suomen ulkopoliittinen perussuuntaus Paasikiven-Kekkonen linja, joka, nojaten Suomen ja Neuvostoliiton väliseen yya-sopimukseen takaa ystävyyden ja yhteistyön horjumattoman kehityksen suhteissa Neuvostoliittoon, sisältää Suomen pyrkimyksen rauhantahtoisen puolueettomuuspolitiikan toteuttamiseen kansainvälisen rauhan ja turvallisuuden eduksi ja ystävällisten suhteiden ylläpitämiseksi kaikkiin maihin”.

Suomalaisten toiminnan taustalla oli se, että neuvoteltaessa pääministeri Nikolai Ryzkovin tammikuisen 1987 Suomen-vierailun kommunikanea neuvostoliittolaiset ehdottivat luopumista vakiintuneesta määritelmästä. Suomen puolelta neuvotteluja käynyt ulkoministeriön alivaltiosihteeri Klaus Törnudd torjui ehdotuksen silloin, koska jäljelle ei olisi jäänyt mitään yleistä viittausta Suomen ulkopoliittiseen linjaan. Rajoitettu puolueettomuustunnustus nähtiin parempana kuin ei tunnustusta ollenkaan.

Kun syyskuussa 1987 valmistauduttiin kommunikaneuvotteluihin, Koivisto tavoitteli mahdollisuutta saada tekstiin selkeäsanainen maininta Suomen puolueettomuuspolitiikasta. Suomalaiset neuvottelijat yrittivät jättää kommunikaeasta valmisteluvaiheessa pois Suomea hiertäneen sanamuodon, että Suomi pyrkii toteuttamaan puolueettomuuspolitiikkaa.

¹³⁵ Suomen liittymisestä Eureka-hankkeeseen ks. Mitzner 2016.

¹³⁶ Suomi 2007, 452; Meinander 2012, 453–454.

¹³⁷ Aunesluoma 2011, 395.

¹³⁸ Suomi 2008, 309; Blomberg 2011, 54–55.

Törnudd, joka oli etukäteen keskustellut presidentin kanssa, valmisteli suomalaisen luonnoksen. Siitä puuttui vuoden 1971 kappale, jossa Suomen ulkopoliittika määriteltiin varauksin. Sen sijaan oli tekstin multilateraaliseen osaan sijoitettu seuraava lause: ”Neuvostoliiton osapuoli totesi arvostavansa sitä toimintaa turvallisuuden ja rauhanomaisen yhteistyön lisäämiseksi Euroopassa ja koko maailmassa, jota Suomi puolueettomuuspolitiikkansa mukaisesti määrätietoisesti harjoittaa.”

Lisäksi vannominen Paasikiven-Kekkonen linjan nimeen oli suomalaisessa luonnoksessa saanut uuden muotoilun: ”Tässä yhteydessä Suomen osapuoli korosti presidenttien J.K. Paasikiven ja Urho Kekkonen suorittaman mittavan elämäntyön pysyvää ja suuntaa-antavaa merkitystä maiden välisten suhteiden rakentamisessa”.

Neuvostoliiton ulkoministeriö ei ollut valmis hyväksymään mitään muutoksia kommunikeraan. Neuvostoliittolainen pääneuvottelija, osastopäällikkö Nikolai Uspenski ojensi Törnuddille ilman kommenttia paperin, joka sisälsi Suomen ulkopoliittikan luonnehdinnan vuoden 1971 mallin mukaisesti. Kun myöhemmin tultiin tekstin multilateraaliseen osaan, hän vaati poistamaan sanat ”puolueettomuuspolitiikkansa mukaisesti”. Neuvostoliittolaiset olisivat sen sijaan tähän kohtaan hyväksyneet sellaisia ilmaisuja kuin ”rauhantahtoisen politiikkansa mukaisesti”, ”riippumattoman politiikkansa mukaisesti” tms.¹³⁹

Suomalaiset jäivät arvailemaan neuvostoliittolaisten motiiveja, koska nämä eivät perustelleet kannanottojaan. Presidentti Koivisto ei pitänyt kommunikamuotoilua niin tärkeänä, että asiasta olisi kannattanut tehdä riitaa Neuvostoliiton ulkoministeriön kanssa. Hän luopui muutosehdotuksen ajamisesta.¹⁴⁰ Muistelmissaan Koivisto kertoo käskeneensä välittömästi lähettää suomalaiselle neuvotteluvaltuuskunnalle Moskovaan ohjeen esittää vuoden 1971 kappaleen sisällyttämistä tiedonantoon muuttumattomana.¹⁴¹

Kommunikeaneuvottelujen jälkeen Koivisto pui asiaa Feliks Karaseville, joka oli Vladimirovin seuraaja KGB:n Helsingin-päällikkönä. Koivisto vähätteli kommunikoiden merkitystä ja totesi, että Suomen asema ei muuttunut vuonna 1971, vaikka kommunikateksti muuttuikin. Hän heitti ilmoille ajatuksen, että olisi syytä pyrkiä kokonaan pois kommunikakäytännöstä, jota Suomella ei enää muiden maiden kanssa ollut.¹⁴²

¹³⁹ Törnuddin muistio ”Suomalais-neuvostoliittolainen tiedonanto lokakuussa 1987 13.9.1987”. UMA, 18-2-NLO, Tasavallan presidentti Mauno Koiviston valtiovierailu Neuvostoliittoon 5.–11.10.1987, tiedonanto.

¹⁴⁰ Kalela 1993, 251; Tasavallan Presidentti Mauno Koiviston esitelmä Paasikivi-seuran vuosikokouksessa 26.11.1993. *ULA* 1994, 141–147.

¹⁴¹ Koivisto 1995, 241.

¹⁴² Koivisto 1995, 241.

Kun Koivisto lokakuussa 1987 teki valtiovierailun Neuvostoliittoon, julkisuu-teen vuoti tieto, että suomalaiset olivat yrittäneet muuttaa kommunistien puolueettomuusformulaa. Koivisto kiisti väitteen. Tiedotusvälineille antamassaan lausunnossa hän totesi kommunistineuvottelujen olleen ”ongelmattomia”.¹⁴³

Hallituksen ulkoasiainvaliokunnan kokouksessa Koivisto epäili, että ulkoministeriö oli vuotanut tiedot keskustelun kulusta. ”Se ei ole mikään jonkun toimittajan sankariteko, vaan se on virkamiesten taholta kerrottu. Se on siis aktiivisesti kerrottu.” Presidentti pyrki dedramatisoimaan kommunistineuvottelujen ympärillä käytyä keskustelua. Hän totesi, että Suomessa asiat olivat kuitenkin paremmin kuin Ruotsissa, jossa ”UD:sta vuotaa kaikki”.¹⁴⁴

Koiviston Moskovan-käynnin jälkeen *Keskisuomalaiseen* kirjoittava nimi-merkki Kunto Kalpa toi ilmi, että suomalaiset yrittivät saada muutosta Kekkosen aikana hyväksytyyn kommunistineuvotteluun. Kalpa arvioi presidentin ja ulkoministeriön virkamiesten tehneen vakavan virhearvion. Hän väitti, että Koiviston vierailun kommunisteissa Suomen puolueettomuusmuotoilu heikentyi.

”Mitä sitten todella yritettiin? Ainakin poistaa tiedonannosta tyystin viime viikkoina niin vilkkaan keskustelun kohteena ollut Paasikiven-Kekkosen linja ja sen myötä yhteinen suomalais-neuvostoliittolainen näkemys siitä, mitä tämä linja pitää sisällään. Tietävästi yritettiin myös eri tavoin vahvistaa Suomen puolueettomuuspolitiikkaa koskevia luonnehdintoja. Lopputulos oli se, ettei yksikään uusi ehdotus mennyt läpi. Mutta yritysten vastapainoksi jo aiemmin mukana ollut puolueettomuusmuotoilu heikentyi. Mutta niinhän se on; tyhmyydestä sakotetaan.”¹⁴⁵

Kirjoittajalla vaikutti olevan varsin tarkat tiedot siitä, mitä presidentti Koiviston Neuvostoliiton-vierailun kommunistineuvotteluissa tapahtui. Kunto Kalpa-salanimen takana piileskelikin ulkoministeriön neuvotteleva virkamies Juhani Suomi.¹⁴⁶ Suomi kuului niihin henkilöihin, jotka tunsivat kommunistineuvottelujen kulun ja niihin liittyneet vaikeudet. Neuvottelujen jälkeen Suomi oli kirjoittanut ulkoministeriön johdolle muistion, jossa hän oli ruotinnut kirpeästi vierailutiedonannon sisältöä.¹⁴⁷

¹⁴³ HS 12.10.1987.

¹⁴⁴ Muistio Koiviston ja hallituksen ulkoasiainvaliokunnan tapaamisesta 13.10.1987. KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1987, kansio 34.

¹⁴⁵ *Keskisuomalainen* 22.10.1987.

¹⁴⁶ Kunto Kalvan henkilöllisyys kerrottiin syksyllä 2007 ilmestyneessä *Keskisuomalaisen* historiassa. Kangas 2007, 318–322.

¹⁴⁷ Suomen muistio ”Joitakin havaintoja suomalais-neuvostoliittolaisesta yhteisestä tiedonannosta” 15.9.1987. UMA, 18-2-NLO, Tasavallan presidentti Mauno Koiviston valtiovierailu Neuvostoliittoon 5.–11.10.1987.

Ulkoministerinä toiminut Kalevi Sorsa oli saanut vihiä Kunto Kalvan henkilöllisyydestä. Hän ilmoitti Juhani Suomelle tietonsa ja uhkasi tätä erottamisella ministeriön palveluksesta. Lopulta Suomi sai pitää työpaikkansa, mutta häneltä otettiin pois tärkeimmät tehtävät.¹⁴⁸ On vaikea välttyä tulkinnalta, että kommunisteja epäillä oli tekemistä Suomen hyllyttämisen kanssa. Vuoden 1988 alkupuolella hän siirtyi ulkopoliittikan- ja historian tutkijaksi sitä varten perustettuun tilapäiseen virkaan.¹⁴⁹

2.3 YYA-sopimus täyttää 40 vuotta

Mauno Koivisto valittiin toiselle presidenttikaudelle vuoden 1988 vaaleissa. Hän sai aloittaa uuden kautensa varsin suotuisissa merkeissä. Suurvaltopoliittinen ilmapuntari näytti jatkuvasti kaunistuvaa. Puhuessaan eduskunnalle toista kauttaan aloittaessaan Koivisto ei maininnut sen enempää edeltäjiään kuin YYA-sopimusta, jotka kaikki olivat esiintyneet hänen puheessaan kuusi vuotta aikaisemmin. Koivisto halusi purkaa ulkopoliittista liturgiaa, mutta käytännön politiikkaan sanojen käytön vaihtelulla ei ollut suurempaa vaikutusta. Peruslähtökohtana pysyi ulkopoliittisen linjan jatkuvuus.

Huhtikuussa 1988 tuli kuluneeksi 40 vuotta YYA-sopimuksen solmimisesta. Tapahtuman johdosta järjestettiin Suomessa ja Neuvostoliitossa monilukuisia tilaisuuksia ja tapahtumia. Valtakunnalliset juhlat pidettiin Helsingissä ja Moskovassa. Moskovaan matkasi eduskunnan puhemies Matti Ahteen johtama valtuuskunta, johon kuului yli kaksisataa huomattavaa Suomen kansalaispiirien edustajaa. Neuvostoliiton korkeimman neuvoston puheenjohtaja Andrei Gromyko, joka oli toiminut ulkoministerinä lähes 30 vuotta, vastaanotti suomalaiset Kremlin Yrjönsalissa Leninin syntymäpäivänä 22. huhtikuuta.¹⁵⁰

YYA-sopimuksen 40-vuotispäivien kunniaksi julkaistiin juhlakirja, jonka kommenttiluvusta vastasi pääministeri Harri Holkeri. Holkeri kiisti ”joidenkin asiantuntijoiden” esittämän näkemyksen, että YYA-sopimus ei vastaisi ”tämän päivän muutuneita olosuhteita ja uusia vaatimuksia”. Hän totesi keskustelun YYA-sopimuksen vanhahtavuudesta olevan ”lähinnä kamariviisaiden henkilökohtaista ajankulua ilman sen suurempaa poliittista merkitystä”.¹⁵¹

Suomalaislehdet kirjoittivat laajasti vuosipäivän juhlallisuuksista. Valtiojohdon tavoin lehdistö korosti YYA-sopimuksen jatkuvaa merkitystä. *Uusi Suomi* luonnehti

¹⁴⁸ HS 1.12.2007; Suomi 2010, 98–99.

¹⁴⁹ Ulkoasiainministeriön päätös ulkoasiainneuvos Juhani Suomen virkavapaudesta 22.1.1988. UMA, Cba Ulkoasiainministeriön päätökset 1988.

¹⁵⁰ Neuvostoliittolaisen tietotoimisto APN:n selostus ”Andrei Gromyko otti vastaan suomalaisen kansalaisvaltuuskunnan”. Suomi-Neuvostoliitto-Seuran arkisto, Hfc YYA-sopimuksen vuosijuhlat 1988; Minkkinen 1998, 372–373.

¹⁵¹ Luoto 1988, 171.

pääkirjoituksessaan YYA-sopimusta ”esikuvaksi suurvallan ja sen pienen naapurin turvallisuus- ja muiden etujen yhteensovittamisesta”.¹⁵²

Helsingin Sanomat katsoi, että ”YYA-sopimuksen keskeinen asema Suomen turvallisuuspolitiikan perusratkaisuna ja suhteiden kulmakivenä oli kiistaton”. Piilevää kitkaa oli lehden mukaan sen sijaan esiintynyt YYA-sopimuksen paikasta Suomen yleisessä ulkopolitiikassa, sen suhteesta puolueettomuuspolitiikkaan.

Helsingin Sanomat viittasi nimimerkki Juri Komissarovin¹⁵³ haastatteluun, jossa hän pohti YYA-sopimuksen merkitystä Gorbatšovin aikakaudella. Mitään uutta neuvostoliittolaista YYA-sopimuksen tulkintaa Komissarov ei tarjonnut. Hän toisti jälleen perinteisen neuvostonäkemyksen, että Suomen ulkopolitiikassa kaiken edellä tulee YYA-sopimus ja vasta sen jälkeen – ei rinnalla – pyrkimys harjoittaa rauhan- tahtoista puolueettomuuspolitiikkaa.¹⁵⁴

Valtakunnallinen pääjuhla pidettiin Finlandia-talolla 6. huhtikuuta 1988. Presidentti Koivisto julkisti vuosipäivän johdosta lausunnon, jossa hän totesi YYA-sopimuksen sovittaneen yhteen Suomen ja Neuvostoliiton yhteiset turvallisuusedut pysyvällä tavalla. Koiviston mukaan YYA-sopimuksen vaikutus ulottui laajemminkin Pohjois-Eurooppaan ja yleiseen eurooppalaiseen turvallisuusjärjestelmään, koska sopimus oli ”omiaan ehkäisemään ennakoita kriisien syntymistä” ja asetti ”Suomen ja Neuvostoliiton suhteet spekulatioiden ulkopuolelle”.¹⁵⁵

Neuvostoliiton Helsingin-suurlähetystö järjesti 7. huhtikuuta 1988 juhlavastaanoton, johon oli kutsuttu peräti 1200 vierasta. Tehtaankadun suurlähetystön kristallikruunujen alle kokoontui poliittinen eliitti laidasta laitaan. Kutsu YYA-vastaanotolle oli statusasia. ”’Puhuin presidentin kanssa’ tai ’Kättelin Zaikovia’ on maan mahtavienkin keskuudessa erikoista. Siitä voi kertoa pitkään kateellisille ystäville”, *Helsingin Sanomien* toimittaja Unto Hämäläinen kuvasi tunnelmaa.¹⁵⁶

Neuvostoliiton YYA-valtuuskuntaa johti NKP:n politbyroon jäsen ja keskuskomitean sihteeri Lev Zaikov. Zaikov oli noussut asemaansa Leningradin puoluejohtajan paikalta, jolla oli tunnetusti keskeinen asema Neuvostoliiton Suomen-suhteissa.

¹⁵² *US* 5.4.1988, pk.

¹⁵³ Komissarov-nimimerkin taakse kätkeytyi Neuvostoliiton ulkoministeriön diplomaatti Juri Derjabin. Hän oli kirjoittanut 1970- ja 1980-luvuilla Suomen ja Neuvostoliiton suhteita käsitteleviä kirjoja, joissa oli tapana tulkita YYA-sopimuksen merkitystä.

¹⁵⁴ *HS* 2.4.1988, pk.

¹⁵⁵ Tasavallan Presidentin lausunto YYA-sopimuksen 40-vuotispäivien johdosta 6.4.1988. *ULA* 1989, 90.

¹⁵⁶ *HS* 8.4.1988.

Leningradista Zaikov oli siirtynyt Moskovaan, jossa hän puoluejohtajana seurasi Boris Jeltsiniä. Jeltsin oli vuoden 1987 lopussa joutunut eroamaan virastaan kritisoituaan avoimesti Gorbatšovia.¹⁵⁷

Vaikka Zaikovin asema puoluehierarkiassa oli merkittävä, oli hänen saapumisensa Suomeen pettymys Koivistolle, joka oli odottanut Gorbatšovia YYA-juhllallisuuksiin. Koivisto oli kutsunut neuvostojohdajan Suomeen jo vuonna 1985. Vielä tammikuun 1988 lopulla Helsingin KGB-residentti Karasev oli ollut ”90 prosenttinen varma vierailun toteutumisesta YYA-juhlien yhteydessä”.¹⁵⁸ Neuvostoliiton ulkoministeriön osastopäällikkö Uspenskin vieraillessa Suomen ulkoministeriön vieraana käytiin ennalta sovittujen konsultaatioaiheiden lisäksi erillinen keskustelu Gorbatšovin Suomen-vierailun ”poliittisesta sisällöstä”.¹⁵⁹

Gorbatšovin matkan viime hetken peruuntumisesta kävi presidentti Koivistolle henkilökohtaisesti ilmoittamassa Neuvostoliiton varaulkoministeri A.G. Kovaljov. Kovaljovin mukaan suurvaltaneuvottelut ja uudistuspolitiikalle tärkeän NKP:n puoluekonferenssin valmistelut veivät Gorbatšovin aikaa niin paljon, että Suomen-vierailua oli siirrettävä.¹⁶⁰

Neuvostoliitossa käytiin kulissien takaista valtataistelua. Moskovassa kaikki tahot eivät hyväksyneet perestroikaa. Gorbatšovin uudistuspolitiikkaa vastusti huomattava osa puoluebyrokrateista, teollisuusministeriön, maatalouden sekä armeijan ja puolustusteollisuuden toimijoista koostuva ryhmittymä.¹⁶¹ *Sovietskaja Rossija* -lehti, joka tunnettiin NKP:n keskuskomitean äänenkannattajana, julkaisi maaliskuussa 1988 leningradilaisen kemian opettajan Nina Andrejevan kohua herättäneen artikkelin ”En voi luopua periaatteistani”.

Kirjeessä puolustettiin perinteistä neuvostojärjestelmää ja kritisoitiin kovin sanoin Gorbatšovin käynnistämää uudistuspolitiikkaa. Andrejevan tapausta pidettiin yleisesti perestroikan vastaisten voimien manifestina, jonka takana lymyili puolueen

¹⁵⁷ Ulkoasiainsihteri Anneli Puura-Märkälän muistio ”L.N. Zaikov, NKP:n keskuskomitean poliittisen toimikunnan jäsen; henkilötiedot”. UMA, 18.41 NLO, NKP:n keskuskomitean poliittisen toimikunnan jäsenen, NKP:n keskuskomitean sihteeri L.N. Zaikovin johtaman Neuvostoliiton valtuuskunnan vierailu Suomeen 5.–9. huhtikuuta 1988; tausta-aineisto.

¹⁵⁸ Kalelan muistio tapaamisesta Karasevin kanssa 21.1.1988. KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1988, kansio 35.

¹⁵⁹ Toimistopäällikkö Taisto Tolvasen muistio ”Pääsihteri Gorbatšovin vierailu; Vierailuasiakirja 1.2.1988”. UMA, 18.60 NLO, Pääsihteri Gorbatšovin vierailu Suomeen 25.–27.10.1989.

¹⁶⁰ *HS* 24.2.1988.

¹⁶¹ Miller 2016, 167.

kakkosmies Jegor Ligatšov.¹⁶² Neuvostoliiton suurlähetystössä Tehtaankadulla palvelnut Albert Akulov muistelee, että Ligatšov muistutti ”jotenkin Molotovia, ennen muuta fanaattisessa tarrautumisessa katsomuksiinsa”.¹⁶³

Reilu kuukausi YYA-juhlallisuuksien jälkeen presidentti Koivisto isännöi Yhdysvaltain presidentti Ronald Reaganin kolmipäiväistä vierailua Suomeen. Supervaltojen aserajoitusneuvotteluiden vilkastuttua Yhdysvaltain johtohenkilöt olivat otaneet tavaksi pysähtyä Helsingissä matkallaan Moskovaan. Ulkoministeri George Shultz vieraili vuosien 1987 ja 1988 aikana peräti viisi kertaa Helsingissä.

Ainoastaan maantieteelliset syyt eivät tuoneet Yhdysvaltain johtohenkilöitä Suomeen. Keskeinen osuus Yhdysvaltain Suomea kohtaan tuntemaan mielenkiintoon oli apulaisulkoministeri ja aikaisemmin Helsingissä toiminut suurlähettiläs Rozanne Ridgway, jolla oli merkittävä rooli huippukokousten valmisteluissa.¹⁶⁴

Amerikkalaisvieraat olivat erityisen kiinnostuneita presidentti Koiviston näkemyksistä Neuvostoliiton kehityksen suhteen. Keskustelussaan Reaganin kanssa Koivisto korosti, että Gorbatšovin uudistuspolitiikalle ei ollut mitään vaihtoehtoa, vaan kysymys oli lähinnä aikataulusta. ”Sekä perestroikan nopeuttajat että jarruttajat näkevät molemmat edessään saman välttämättömyyden: etusija on asetettava kotoisille asioille ja kansainvälisiä velvoitteita on vähennettävä.”

Koiviston mukaan perestroikan onnistumisen kannalta keskeinen tekijä oli, saataisiinko neuvostokansa motivoitua uudistuksille. ”Kansalaisten aloitteellisuutta pitäisi saada lisäyksi, ja mikä vielä tärkeämpää, heidät pitäisi saada kantamaan enemmän vastuuta siitä, mitä he tekevät.” Suomen pyrkimyksenä oli, että suhteet Neuvostoliittoon eivät rakentuisi henkilösuhteiden varaan, mutta tosiasia oli, että ”arvostamme paljon Neuvostoliiton nykyjohtoa”.

Omassa puheenvuorossaan Reagan kommentoi Gorbatšovin politiikkaa myönteisesti. Asioiden käsittely Gorbatšovin kanssa sujui huomattavasti paremmin kuin tämän edeltäjien kanssa. Reaganin arvion mukaan perestroika ja glasnost voisivat johtaa myönteisiin tuloksiin. Hän korosti kuitenkin, että Neuvostoliiton muutoksen suhteen oli oltava varuillaan eikä pitänyt luulla liikoja ennen kuin muutokset voisi omin silmin todentaa.¹⁶⁵

Ennen kuin Reagan suuntasi kohti Moskovaa, Koivisto luovutti kirjeen, jossa hän kertasi keskustelussa esittämänsä näkemykset perestroikan tulevaisuudesta.

¹⁶² Kotkin 2008, 73–74; Taubman 2017, 342–350.

¹⁶³ Akulov 1995, 225–226.

¹⁶⁴ Valtasaari 2009, 121.

¹⁶⁵ Muistio Koiviston ja Reaganin tapaamisesta 27.5.1988. UMA, 18.60 YHD, Presidentti Ronald Reaganin vierailu Suomeen 26.–29.5.1988 (osastopäällikkö Matti Kahiluoto); Reagan meeting with Finnish President Koivisto (memorandum of conversation) 27.5.1988. MTF. Muistiot ovat sisällöltään lähes identtiset.

Muistelmissaan Koivisto mainitsee kirjeen motiiviksi *Svenska Dagbladetissa* ilmestyneen artikkelin. Ruotsalaislehden kirjoituksessa väitettiin suomalaisten Neuvostoliitto-asiantuntijoiden suhtautuvan pessimistisesti Gorbatšovin uudistuspolitiikan mahdollisuuksiin. Lehden mukaan suomalaisanalytikot arvioivat Gorbatšovilla olevan muutama vuosi aikaa toteuttaa uudistuspolitiikkaansa, minkä jälkeen Neuvostoliitossa palattaisiin vähitellen Brežnevin aikaiseen pysähtyneisyyden tilaan.¹⁶⁶

Koivisto jättää muistelmissaan mainitsematta, että kopio kirjeestä toimitettiin välittömästi Moskovaan. Arkistolähteistä ilmenee, että Kalela tapasi presidentin pyynnöstä KGB-residentti Karasevin, jolle hän luovutti kirjeen toimitettavaksi edelleen pääsihteeri Gorbatšoville. Samalla Kalela selosti Koiviston ja Reaganin välisiä keskusteluja. Kalela kertoi Reaganin ”spontaanisti kommentoineen Gorbatšovin politiikkaa hyvin myönteisesti”. Karasev arvioi positiiviseen sävyyn Reaganin puhetta. Hän totesi amerikkalaisten harjoittaneen hyvin taitavaa ja maltillista politiikkaa Suomea kohtaan.¹⁶⁷

Finlandia-talon puheesta oli havaittavissa, että Yhdysvaltain johdon suhtautuminen Neuvostoliittoon oli muuttunut suopeammaksi, vaikka kritiikkiä esiintyi. Reagan antoi tunnustuksen Gorbatšovin uudistuksille ja esiintyi kauttaaltaan sovinnollisesti tätä kohtaan. Suomalaisten näkökulmasta puhe oli siitäkin syystä merkittävä, että Reagan, joka ensimmäisellä presidenttikaudellaan oli suhtautunut epäilyksellä Euroopan puolueettomiin maihin, ylisti nyt Suomen puolueettomuutta ja valtiomiestaitoa, joka hänen mukaansa oli ollut ”lahja maailmanrauhalle”.¹⁶⁸

Talou uudistukset ja niistä johtuvat vaikeudet rohkaisivat Gorbatšovia jatkaamaan Neuvostoliiton ulkopoliittikan muutosta. Toukokuun 1988 lopulla Suomen Moskovan-suurlähettiläs Aarno Karhilo raportoi, kuinka tavallisten neuvostokansalaisten usko perestroikaan oli hiipumassa. Epäilykseen johti muun muassa se, että Gorbatšovin uudistukset olisivat kuten aina ennenkin silmänlumetta vailla yhteyttä oikeaan elämään. Karhilo kiinnitti huomiota siihen, että neuvostokansalaisten arki-asioissa ei ollut juuri tapahtunut parannuksia, vaan suurkaupunkien elintarvikehuolto oli ajautunut entistä pahempaan kriisiin. ”Moskovan nuhjuinen yleisilme on jokseenkin sama kuin se oli viisi vuotta sitten, jolloin se oli jokseenkin sama kuin 15 vuotta aikaisemmin.” Raporttinsa loppuksi Karhilo, joka oli siirtymässä suurlähettilään paikalta poliittiseksi alivaltiosihteeriksi Helsinkiin, rohkeni ennustaa, että perestroika joutuisi ”tulikokeeseen 3–4 vuoden kuluessa”.¹⁶⁹

¹⁶⁶ Koivisto 1995, 254; *Svenska Dagbladetissa* 25. toukokuuta 1988 ilmestynyt artikkeli ”Full pott för finländsk diplomati” löytyy Koiviston arkistosta. KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1988, kansio 35.

¹⁶⁷ Kalelan muistio tapaamisesta Karasevin kanssa 27.5.1988. KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1988, kansio 35.

¹⁶⁸ HS 28.5.1988; Apunen 2005, 356.

¹⁶⁹ Karhilo UM:lle 21.5.1988. UMA, Moskova, r-sarja 1988.

Gorbatšovin johdolla Neuvostoliiton sotilaspoliittinen ajattelu muuttui. Geneven sopimukset koskien Neuvostoliiton vetäytymistä Afganistanista tehtiin keväällä 1988. Sodasta, jonka piti olla ohi muutamassa kuukaudessa, oli tullut lähes vuosikymmenen kestänyt fiasko puna-armeijalle.¹⁷⁰

Gorbatšov uudisti Neuvostoliiton sotilaallista doktriinia ja hylkäsi venäläisen turvallisuuspolitiikan perinteen, joka oli perustunut ensisijaisesti sotilaallisen voiman käyttöön ja hyökkäykseen vihollisen lyömiseksi rajojen ulkopuolella. Tästä Neuvostoliiton turvallisuuspolitiikan johtoajatuksesta suomalaiset olivat saaneet oppia vuonna 1938, jolloin Stalinin toimeksiannosta toiminut Boris Jartsev oli varoitannut ulkoministeri Holstia, ettei puna-armeija jää hyökkäyksen uhatessa omien rajojensa taakse odottamaan, vaan kiiruhtaa vihollista vastaan niin pitkälle kuin mahdollista.

Suomen uusi Moskovan-suurlähettiläs Heikki Talvitie arvioi elokuussa 1988, että keskustelut marsalkka Sergei Ahromejevin kanssa vahvistivat sitä kuvaa, etteivät Neuvostoliiton uudet sotilasopit olleet lähtöisin sotilaallisen vaan poliittisen johdon piiristä. Olennaista oli, että sotilasjohto oli siihen mukautunut. Sotilaiden asennoitumista kuvasi Ahromejevin esittämä arvio kenraali Valtaselle: ”Jos joku olisi vuonna 1984 sanonut, että tänään ajattelen niin kuin nyt, en olisi uskonut”.¹⁷¹

Osoitus Gorbatšovin uudistuspolitiikan etenemisestä oli neuvostojohtajan 6. joulukuuta 1988 pitämä puhe Yhdistyneiden kansakuntien yleiskokoukselle. Neuvostojohtajan puheenvuoron YK:ssa oli tarkoitus toimia eräänlaisena anti-Fulton-puheena. Tunnetussa Fultonin puheessaan 1946 Britannian pääministeri Winston Churchill oli julistanut, että Euroopan mantereen poikki oli laskeutunut Stettinistä Tries-teen ulottuva rautaesirippu. Fultonin episodiat voidaan hyvin pitää retorisenä lähtölaukauksena kylmälle sodalle.

YK-puheessaan Gorbatšov julisti, että luokkataistelu ei ollut mahdollinen maailmassa, jota hallitsi kasvava keskinäinen riippuvuus. Voiman käyttö ja sillä uhkaaminen eivät voineet eikä niiden pitänyt olla ulkopoliittinen keino. Gorbatšov julisti, että valinnan vapaus oli yleismaailmallinen periaate eikä siitä saanut olla poikkeuksia.¹⁷²

Enemmän kuin neuvostojohtajan maalailemiin suuriin visioihin Suomessa kiinnitettiin huomiota ilmoitukseen vähentää yksipuolisesti tavanomaista aseistusta ja joukkojen määrää Euroopassa. Gorbatšov lupasi vähentää Neuvostoliiton asevoimia puolella miljoonalla miehellä. Lisäksi Neuvostoliitto aikoi vetää Itä-Euroopasta

¹⁷⁰ Westad 2017, 530.

¹⁷¹ Talvitie UM:lle 3.8.1988. KA, JVA, Pv kom, Kirjeenvaihtoa 1983–1990; Suomi ja Suominen 2008, 414.

¹⁷² Brown 2007, 241–242; Zubok 2007, 314–315; Grachev 2008, 166; Service 2015, 354–355.

kuusi panssaridivisioonaa, mikä merkitsi 50 000 miehen ja 5000 panssarivaunun su-pistusta.

Uudenvuodenpuheessaan 1. tammikuuta 1989 presidentti Koivisto totesi, että Gorbatsovin YK:ssa pitämä puhe antoi aseidenriisuntaneuvotteluille uudenlaisen lähtökohdan. ”Pidin sitä ilon päivänä”, hän sanoi. Euroopassa turvallisuus ja vakaus oli ”lujempi kuin kertaakaan toisen maailmansodan jälkeen”.¹⁷³

Kylmän sodan uskottiin kuitenkin säilyvän. Keskustapuolueen puheenjohtaja, moninkertainen ulkoministeri Paavo Väyrynen ennusti kansainvälisen politiikan väi-töskirjassaan syksyllä 1988, että perestroika vahvistaisi Neuvostoliiton suurvalta-aseman. Mikään ei hänen mielestään viitannut siihen, että Euroopan poliittinen ja sotilaallinen kahtiajako olisi lievenemässä. Tästä syystä Suomen ulkoisen toiminta-aympäristön perusasetelmat tulisivat pysymään ennallaan.¹⁷⁴

Ajan ilmapiiriä kuvasi Max Jakobsonin 30. marraskuuta 1988 pitämän esitelmän vastaanotto. Jakobson, joka puhui eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan 70-vuotisjuh-lassa, totesi yrittävänsä ennakoida Itä-Euroopan kehitystä vuoteen 1992 asti. Puhe herätti huomiota kohdalla, jossa analysoitiin Itä-Saksan tulevaisuutta Euroopan muutosten keskellä.

Jakobsonin mukaan DDR poikkesi luonteeltaan muista Itä-Euroopan sosialistista maista. ”Se ei ole kansakunta, vaan valtio, jonka olemassa olon oikeutus on usko sosialistiseen ideologiaan. Puola on edelleen Puola ja Unkari on Unkari siinäkin ta-pauksessa, että sosialistinen järjestelmä muuntuu, mutta jos näin tapahtuu DDR:ssä, siitä ei jää mitään jäljelle.”¹⁷⁵

Jakobsonin esitelmä sai Suomen Berliinin-suurlähettiläs Arto Tannerin tuohtu-maan. Tanner kirjoitti ulkoministeri Sorsalle ja arvioi Jakobsonin esiintymisen syn-nyttäneen särön Suomen ja Itä-Saksan suhteisiin. Huomiota herätti Tannerin mie-lestä Itä-Saksan johdon jääminen pois hänen järjestämältään Suomen itsenäisyyspäi-vän vastaanotolta. Hän vaati, että mahdollisimman arvovaltaisella taholla tuli esittää Jakobsonin arviosta poikkeava kannanotto.¹⁷⁶

Vetoamus ilmeisesti kantoi hedelmää. Uudenvuodenpuheessaan presidentti Koi-visto totesi, ettei hän ”odota, että rajoja Euroopassa alettaisiin siirrellä, että valtakun-tia katoaisi tai uusia syntyisi.” Eurooppa oli hänen mielestään ”vakaampi kuin kos-kaan toisen maailmansodan jälkeen”.¹⁷⁷

¹⁷³ Tasavallan Presidentin uudenvuodenpuhe 1.1.1989. *ULA* 1990, 31.

¹⁷⁴ Väyrynen 1988, 206–210, 302; Aunesluoma 2011, 404–405.

¹⁷⁵ Jakobsonin esitelmä ”Ulkopolitiikan uudet ulottuvuudet” julkaistiin *Kanava*-lehden nu-merossa 1/1989.

¹⁷⁶ Tanner UM:lle 12.12.1988. UMA, 13.60 Saksat, Saksan kysymys/Suomen politiikka, v. 1988–1989.

¹⁷⁷ Tasavallan Presidentin uudenvuodenpuhe 1.1.1989. *ULA* 1990, 33.

3 Vanhat kuviot alkavat muuttua

3.1 Gorbatšov tunnustaa Suomen puolueettomuuden

Gorbatšovin vierailu Suomeen oli ollut pitkään tekeillä. Vakavin yritys tehtiin 1988, jolloin vietettiin YYA-sopimuksen 40-vuotispäiviä. Neuvostojohtajan matka peruuntui kuitenkin silloin. Viimein 19. tammikuuta 1989 ulkoministeri Eduard Ševardnadze ilmoitti ulkoministeri Sorsalle, että Gorbatšov oli valmis vierailemaan Suomessa tulevan syksyn aikana.¹⁷⁸ Sorsan ja Ševardnadzen tapaamisen jälkeen KGB-residentti Karasev kertoi presidentti Koiviston kansliapäällikkö Jaakko Kalelalle, että Gorbatšov oli vuodenvaihteessa 1988–89 puuskahtanut avustajilleen, että nyt saa loppua se vitkuttelu Suomen-vierailun osalta.¹⁷⁹

Gorbatšovin vierailua valmisteltaessa nousi suomalaisten puolelta esiin Suomen ulkopoliittisen linjan määrittely vierailukommunikeassa. Suomalais-neuvostoliittolaiset tiedonannot olivat noudattaneet suurin piirtein samaa rakennetta ja kaavaa vuodesta 1971 lähtien. Vielä vuonna 1987 presidentti Koiviston vierailukommunikeassa pitäydettiin vanhassa tavassa määritellä puolueettomuuspolitiikan ja YYA-sopimuksen keskinäistä suhdetta. Se kuului seuraavasti:

Molemmat osapuolet totesivat jälleen, että Suomen ulkopoliittinen perussuuntaus, ”Paasikiven-Kekkonen linja”, joka nojaten Suomen ja Neuvostoliiton välillä v. 1948 solmittuun ja vuosina 1955, 1970 ja 1983 jatkettuun yya-sopimukseen takaa ystävyyden ja yhteistyön horjumattoman kehityksen suhteissa Neuvostoliittoon, sisältää Suomen pyrkimyksen rauhantahtoisen puolueettomuuspolitiikan toteuttamiseen kansainvälisen rauhan ja turvallisuuden eduksi ja ystävällisten suhteiden ylläpitämiseen kaikkiin maihin.

Tammikuun 1989 lopulla poliittisen osaston päällikkö Jaakko Blomberg laati muistion, jossa oheinen kappale otettiin uudelleen tarkasteluun. Blombergin mukaan

¹⁷⁸ Muistio Sorsan ja Ševardnadzen tapaamisesta Wienissä 19.1.1989 ETYK:in seuranta-kokouksen päätösvaiheen yhteydessä (Osmo Lipponen). UMA, 18.41 NLO, Suhteet Suomi-Neuvostoliitto, v. 1989.

¹⁷⁹ Kalelan muistio tapaamisesta Karasevin kanssa 24.1.1989. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1989, kansio 37.

kommunikean pääongelma ei ollut puolueettomuuspolitiikkaan liitetty varauksellisuus, vaan se että Suomen ulkopoliittinen perussuuntaus, Paasikiven-Kekkonen linja, ylipäänsä oli otettu kahdenvälisessä tiedonannossa yhteisesti sovittavaksi.

Blomberg katsoi, että ”kansainvälisten suhteiden nykytilanteessa (ml. ETYK-prosessin tulokset) eivät Suomen edut enää vaadi määrittelemään Suomen ulkopoliittikan linjaa yhdessä ulkovaltojen, edes Neuvostoliiton kanssa”. Ne ajat, jolloin Suomi suurella vaivalla haki puolueettomuudelleen muodollista tunnustusta, olivat ohi.

Blomberg esitti, että Suomen ulkopoliittisen linjan määrittelystä luovuttaisiin Gorbatsšovin Suomen-vierailun kommunikeassa. Hän kaavaili, että Suomen suhtautuminen tai rooli voitaisiin deskriptiivisesti määritellä kansainvälisten kysymysten yhteydessä, kuten oli tehty pääministeri Ryžkovin Helsingin-vierailun 1987 yhteydessä.¹⁸⁰ Tässä oli tosin huomattava, että monenkeskisissä yhteyksissä, kuten YK:n ja Etykin piirissä, Neuvostoliitolla ei ollut vaikeuksia hyväksyä Suomea puolueettomana maana.¹⁸¹

Moskovan intressi Suomen puolueettomuuspolitiikkaan kasvoi, kun Itävalta ilmoitti kesäkuussa 1988 aikomuksestaan hakea Euroopan yhteisön jäsenyyttä. Tilannetta seurattiin Moskovassa tietyllä huolestuneisuudella, koska EC:n jäsenenä Itävallan uskottiin joutuvan luopumaan puolueettomuudestaan. Syyskuun 1988 lopulla ulkoministeri Ševardnadze korosti ulkoministeri Sorsalle, että puolueettomilla mailla oli ”Euroopassa erityisen tärkeä tasapainottava rooli”. Hänen mielestään ”puolueettomien luopuminen puolueettomuudestaan olisi virhe niin kauan kuin Eurooppa on jaettu sotilasliittoihin”.

Sorsa totesi yhtyvänsä Ševardnadzen käsityksiin puolueettomien maiden merkityksestä. Hänen mukaansa Suomen päämääränä oli ”toisaalta turvata taloudelliset etunsa ja toisaalta säilyttää poliittinen päätöksenteko suomalaisten omissa käsissä sekä kehittää hyviä suhteita ja ystävällisiä suhteita Neuvostoliiton kanssa YYA-sopimuksen pohjalta”.¹⁸² Sorsan ja Ševardnadzen tapaamisesta annettiin Moskovassa lehdistötiedote, jossa Suomen puolueettomuuspolitiikka sai varsin suoraa tunnustusta.¹⁸³

Tammikuussa 1989 koettiin Suomen ulkopoliittikan johdossa merkittävä muutos, kun Sorsa ilmoitti yllättäen eroavansa ulkoministerin tehtävästä. Erollaan hän avasi

¹⁸⁰ Blombergin muistio ”Suomen ulkopoliittinen linjan määrittely vierailutiedonannoissa” 30.1.1989. UMA, 18.60 NLO, Neuvostoliiton kommunistisen puolueen pääsihteeri Mihail Gorbatsšovin vierailu Suomeen 25.–27.10.1989.

¹⁸¹ Blomberg 2011, 130.

¹⁸² Muistio Sorsan ja Ševardnadzen tapaamisesta New Yorkissa 29.9.1988 (Pekka Ojanen). UMA, 18.41 NLO, Suhteet Suomi-Neuvostoliitto, v. 1988.

¹⁸³ Talvitie UM:lle 24.10.1988. UMA, Moskova, r-sarja 1988.

SDP:n uudelle puheenjohtaja Pertti Paasiolle tien hallitukseen. Eduskunnan puhe- miehenä toiminut Matti Ahde sai tehdä tilaa Sorsalle.

Ulkoministerin vaihdos oli sotkuinen prosessi, jossa vedottiin myös presidentti Koivistoon. Sorsan eroilmoitusta seuraavana päivänä, 25. tammikuuta, Koivisto tapasi pääministeri Harri Holkerin. Hän kertoi tapaamisestaan Matti Ahteen kanssa 3. tammikuuta, jolloin Ahde oli tuonut terveisiä Paasiolta. Ahteen välityksellä Paasio oli pyytänyt presidentin ”myötävaikutusta” nimittämiseensä pääministerin sijaiseksi. Tämä edellytti Sorsan syrjäyttämistä ulkoministerin tehtävästä.¹⁸⁴ Muistelmissaan Paasio väittää, että hänen pyrkimyksensä Sorsan paikalle oli ”kovin reaktiivista laatua”.¹⁸⁵

Koivisto tapasi Paasion 2. helmikuuta 1989. Ensikohtaaminen oli viileä. ”Sait mitä halusit, myös hallitusryhmän puheenjohtajuuden ja pääministerin sijaisen tehtävät”, Koivisto totesi. Hän ilmiselvästi epäili Paasion kykyä selvittää vaativista toimistaan. Siinä missä Sorsa oli maan kokenein ministeri, Paasiolla ei ollut lainkaan ministerikokemusta, eikä aiempaa tuntemusta ulkoasiainhallinnosta.

Koivisto opasti Paasiota ulkopoliittikan hoidon pelisäännöistä: ”Ulkoministeriön virkamiehet ovat raportoineet minulle säännöllisesti kaikesta, mitä ulkoministeriössä on vireillä. Väyrysen aikana siksi, että hänellä oli pyrkimys profiloitua minua informoimatta. Sorsan aikana siksi, että hän ei aina muistanut kertoa kaikesta, niin kuin piti.”¹⁸⁶

Koivisto otti käyttöön säännölliset viikkotapaamiset uuden ulkoministerin kanssa. Tapaamisiin osallistui ulkoministeriön virkamiesjohtoa ja presidentin kansliasta kansliapäällikkö Jaakko Kalela tai erityisavustaja Martti Manninen.¹⁸⁷ Paasio kertoo muistelmissaan, että Koivistolla oli myös tapana olla suoraan yhteydessä ulkoministeriön virkamiehiin ja ohittaa ulkoministeri. ”Hän piti näitä suoranaishavainnoina avustajinaan usein ilman, että minulle oli asiasta ilmoitettu”, Paasio luonnehtii Koiviston tyyliä.¹⁸⁸

Uuden ulkoministerin silmissä Koiviston henkilökohtainen arvovalta varsinkin idänsuhteiden hoidossa oli kiistaton. ”Mauno Koivisto oli kehittänyt tietämystään ja ymmärtämystään Neuvostoliiton kehityksestä ja ongelmista tasolle, jolle ani harva

¹⁸⁴ Muistio Koiviston ja Holkerin tapaamisesta 25.1.1989 (ei tekijän nimeä). KA, MKA, Sisä- ja talouspolitiikka/Selvityksiä 1989, kansio 13.

¹⁸⁵ Paasio 1996, 127.

¹⁸⁶ Muistio presidentti Koiviston ja Paasion tapaamisesta 2.2.1989 (ei tekijän nimeä). KA, MKA, Sisä- ja talouspolitiikka/Selvityksiä 1989, kansio 13.

¹⁸⁷ Kalelan muistiinpano ”Tasavallan presidentin tapaamiset ulkoministerin kanssa” 15.3.1989. KA, TPK III arkisto, Presidentin erityisavustaja Martti Mannisen asiakirjat, 1988–1993, Ho:6.

¹⁸⁸ Paasio 1996, 34–35.

analyysin ammattilainen ylti. Erinomainen venäjän kielen taito oli tietenkin merkittävä tekijä. Ei tarvinnut odottaa käännöksiä eikä turvata tulkkeihin.”¹⁸⁹

Pian nimityksensä jälkeen Paasion oli määrä vieraillla Neuvostoliitossa. Moskovan vierailun alla Koivisto ja ulkoministeriön johto pitivät neuvoa Gorbatšovin vierailun kommunikasta. Koivisto ei ollut halukas lähtemään neuvotteluihin kommunikatekan tekstin muuttamiseksi Suomen ulkopoliittikan linjamääritelmän osalta. Presidentin muistissa oli syksyn 1987 tapahtumat. Suomalaiset olivat saaneet näpeilleen, kun olivat yrittäneet muuttaa perinteisiä ilmaisuja.

Gorbatšovin vierailun lähtökohtana oli Koiviston mukaan kiistojen välttäminen kommunikatekan laadinnassa. ”Parempi olisi että koko keskustelua Suomen ulko- ja puolueettomuuspolitiikan määrittelystä ei jouduttaisi käymään”, hän evästi ulkoministeriön edustajia.¹⁹⁰ Muistelmissaan Koivisto kertoo olleensa valmis hyväksymään vuoden 1972 muotoilun, ”sillä puheella, että muuttuvassa maailmassa meidän suhteemme eivät muuttuisi”. Hän suunnitteli kuitenkin puheessaan – ilmeisesti Gorbatšovin vierailun aikana - sanovansa, että kommunikatekan teksti ei tyydyttänyt Suomea.¹⁹¹ Koiviston tapaamisen pohjalta ulkoministeriössä otettiin tavoitteeksi Suomen ulkopoliittikkaa koskevan määritelmän poisjättäminen Gorbatšovin käynnin yhteydessä julkaistavasta asiakirjasta.¹⁹²

Moskovassa Paasio tapasi kollegansa Ševardnadzen, jonka kanssa sovittiin Gorbatšovin vierailun valmistelujen käynnistämisestä. Ševardnadze esitti, että Suomi ja Neuvostoliitto valmistaisivat suuren poliittisen asiakirjan, joka olisi osoitettu myös seuraaville sukupolville. Ševardnadzen puheenvuorossa korostui YYA-sopimuksen sekä Etyk-kokemusten merkitys Suomen ja Neuvostoliiton suhteissa. Suomen puolueettomuuden määritelmä ei ulkoministereiden keskusteluissa noussut esiin.¹⁹³

Suomen ja Neuvostoliiton ulkoministeriöt aloittivat toukokuussa Gorbatšovin vierailun asiakirjan valmistelun. Kesän 1989 aikana työryhmät tapasivat Moskovassa ja Helsingissä. Neuvottelukokousten jälkeen valmistui Suomen esittämän luonnoksen pohjalta yhteinen teksti, johon ei sisällynyt Suomen ja Neuvostoliiton suhteita ja Paasikiven-Kekkosen linjan määritelmää koskevaa vuodelta 1971 peräisin olevaa kappaletta. Neuvostoliiton puolelta neuvotteluja käynyt osastopäällikkö

¹⁸⁹ Paasio 1996, 35.

¹⁹⁰ Muistio Koiviston ja ulkoministeri Paasion tapaamisesta presidentin työhuoneessa Linnassa 21.3.1989 (Kalela). KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1989, kansio 37.

¹⁹¹ Koivisto 1995, 304.

¹⁹² Blomberg 2011, 130.

¹⁹³ Muistio Paasion ja Ševardnadzen tapaamisesta Moskovassa 11.4.1989 (Taisto Tolvanen). UMA, 18.60 NLO, Ulkoministeri Pertti Paasio, vierailu Neuvostoliittoon 27.–28.3.1989.

Uspenski ei esittänyt vanhan tai uuden Suomen ulkopoliittikkaa koskevan määritelmän mukaan ottamista kommunikateekstiin.¹⁹⁴

Kesän neuvottelutauon aikana Suomessa vilkastui keskustelu YYA-sopimuksesta. Sen ponttimena oli halu sovittaa Suomeen sitä kehitystä, joka oli käynnissä Itä-Euroopassa ja ennen kaikkea Saksassa.¹⁹⁵ Saksojen asema oli läpi kylmän sodan Suomen ulkopoliitiikan ydinkysymyksiä. YYA-sopimuksen sotilaalliset artikkelit perustuivat juuri Saksan ja sen liittolaisten taholta tulevan uhan torjumiseen.¹⁹⁶

Gorbatšov vieraili Bonnissa kesäkuussa 1989, jolloin hän allekirjoitti Länsi-Saksan liittokansleri Helmut Kohlin kanssa yhteisen julistuksen. Julistuksessa tunnustettiin kansojen itsemääräämisoikeus sekä korostettiin rauhan ja yhteistyön Euroopan rakentamista hyvässä naapuruudessa.¹⁹⁷

Heinäkuun lopulla pitämässään puheessa ulkoministerin tontilta eduskunnan puhemieheksi siirtynyt Kalevi Sorsa mainitsi Saksan kehityksellä olevan erityistä merkitystä Suomelle nimenomaan YYA-sopimuksen Saksa-maininnan vuoksi.¹⁹⁸ Vaikka Sorsa ei esittänyt mitään konkreettisia toimenpide-ehdotuksia sopimuksen suhteen, kiinnitettiin puheenvuoroon huomiota Neuvostoliiton Helsingin-suurlähetystössä.

Suurlähetystön ministerineuvos Vadim Andrejev tiedusteli osastopäällikkö Blombergilta aiheuttaisiko Neuvostoliiton ja Liittotasavallan suhdekehitys ”uudelleen ajattelua YYA-sopimuksen suhteen”. Blomberg torjui ponnekkaasti, että tällä kehityksellä olisi mitään vaikutusta Suomen ja Neuvostoliiton suhteisiin tai YYA-sopimukseen.¹⁹⁹

Samaan aikaan neuvostoliittolaiset korkeat sotilasjohtajat antoivat ymmärtää, ettei YYA-sopimuksessa mainittu Saksan uhka ollut enää ajankohtainen Neuvostoliitolle. Puolustusministeri Dmitri Jazov vieraili Suomessa elokuussa 1989. Ennen vierailuaan Jazov oli myöntänyt *Helsingin Sanomille* haastattelun, jossa oli todennut,

¹⁹⁴ Muistio osastopäällikkö Jaakko Blombergin keskusteluista MIDin II Eurooppa osastolla 5.6.1989 (tp. avustaja Klaus Korhonen). UMA, 18.60 NLO, Neuvostoliiton kommunistisen puolueen pääsihteeri Mihail Gorbatshovin vierailu Suomeen 25.–27.10.1989, julistus; Muistio osastopäällikkö Jaakko Blombergin ja osastopäällikkö Nikolai Uspenskin kesken käydyistä neuvotteluista 27.–28.7.1989 (tp. avustaja Jaana Teckenberg). UMA, JBK, Kansio Gorbatshovin vierailu lokakuu 1989; Blomberg 2011, 131.

¹⁹⁵ Uutela 2017, 119.

¹⁹⁶ Hentilä 2003, 198–199.

¹⁹⁷ Rey 2004, 54.

¹⁹⁸ Ote Kalevi Sorsan puheesta maanpuolustusjuhlassa Jämsänkoskella 22.7.1989. UMA, 18.41 NLO, YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto, vuosipäivät v. 1989.

¹⁹⁹ Blombergin muistio ”Saksan ja Neuvostoliiton suhteet, YYA-sopimus” 2.8.1989. UMA, 18.40, Suomen ulkopoliittikka, yleistä vuosi 1989; Uutela 2017, 120.

ettei uskonut Länsi-Saksan uhkaavan Neuvostoliittoa eikä Suomeakaan. YYA-sopimuksen sotilaallisia artikloja hän ei kuitenkaan ollut valmis muuttamaan.²⁰⁰

Presidentti Koivisto tapasi Jazovin ja totesi yhtyvänsä tämän YYA-sopimusta koskeviin näkemyksiin. Hän tähdensi, että sopimus on toiminut hyvin Suomen ja Neuvostoliiton välisten luottamuksellisten suhteiden perustana ja että se on hyvä sellaisena kuin se on.²⁰¹ ”Sopimuksen perusmerkitys on säilynyt muuttumattomana, vaikka sen eräät muotoilut heijastavat sen ajan ajattelutapaa, jolloin sopimus solmittiin”, todettiin tapaamisen yhteydessä annetussa lehdistötiedotteessa.²⁰²

Kohta Jazovin vierailun jälkeen Suomeen saapui marsalkka Sergei Ahromejev, joka toimi pääsihteeri Gorbatsšovin sotilaspoliittisena neuvonantajana. Lehtimiesten tiedustellessa Ahromejev myönsi mahdolliseksi poistaa Saksa-viittaukset YYA-tekstistä. Tämä kuitenkin edellytti, että Nato suostuisi tekemään sopimuksen, ettei Neuvostoliitto liittolaisineen enää olisi lännen todennäköinen vihollinen.²⁰³

Suomen ulkoministeriössä lähdettiin siitä, että Euroopan murrostilassa oli Suomen etujen mukaista korostaa Neuvostoliitto-suhteiden perusteiden muuttumattomuutta. Poliittisen osaston päällikkö Jaakko Blomberg laati syyskuun 1989 puolivälissä muistion, jossa hän korosti, että idänsuhteiden perustana oleva sopimusjärjestely Pariisin vuoden 1947 rauhansopimus ja YYA-sopimus oli pidettävä spekulatioiden ulkopuolella. Neuvostoliiton intressi Suomen puolueettomuuspolitiikkaan oli Blombergin mukaan kasvanut Länsi-Euroopan integraation vetäessä Euroopan puolueettomia maita puoleensa. Suomen ei kuitenkaan ollut ”tarkoituksenmukaista lähete esittämään Neuvostoliitolle tätä koskevia vaatimuksia”.²⁰⁴

YYA-sopimuksen merkitys oli siinä, että se vahvisti Suomen ja Neuvostoliiton suhteiden stabiliteettia. Ulkopoliittisen instituutin johtaja, sosiaalidemokraatti Paavo Lipponen totesi *Ulkopoliittikka*-lehden pääkirjoituksessaan, että Suomi ei ollut Euroopan murroksessa hakemassa uutta asemaa siihen tapaan kuin Itä-Euroopan maat. Hänen mielestään ”status quo on ollut Suomen kannalta monella tavoin edullinen”.²⁰⁵

Lipponen puuttui tutkija Risto E. J. Penttilän kirjoitukseen, jossa oli haettu YYA-sopimukselle uutta tulkintaa Suomen puolueettomuussopimuksena.²⁰⁶ Lipponen to-

²⁰⁰ HS 13.8.1989.

²⁰¹ Muistio Koiviston ja Jazovin keskustelusta 17.8.1989 (Kalela). KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1989, kansio 38.

²⁰² HS 18.8.1989.

²⁰³ HS 15.9.1989.

²⁰⁴ Blombergin muistio ”Gorbatsšovin vierailun poliittinen merkitys” 19.9.1989. KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1989, kansio 38.

²⁰⁵ Lipponen 1989, 3.

²⁰⁶ Penttilä 1989, 28.

tesi, että YYA-sopimus toimi erinomaisesti ja siten tuki Suomen puolueettomuuspolitiikkaa. Hänen mukaansa ei ollut mitään aihetta tehdä ongelmaa sopimuksen tulokinnasta. ”Puolueettomuusmyönteinen yksipuolinen tulkinta Neuvostoliiton taholta YYA-sopimuksesta olisi tervetullut, mutta emme ole sellaista kättämässä.”²⁰⁷

Syyskuun 1989 lopulla ulkoministeri Paasio tapasi Ševardnadzen YK:n yleiskokouksessa New Yorkissa. Ševardnadze vahvisti, että Gorbatšov tekisi kauan valmistellun Suomen-vierailunsa 25.–27. lokakuuta. Samalla neuvostoulkoministeri luovutti Paasiolle kokonaan uustyyllisen ehdotuksen Gorbatšovin vierailun julistuksen tekstiksi.

Ševardnadzen antama julistusluonnos sivuutti Suomen ja Neuvostoliiton ulkoministeriöiden kesällä 1989 laatiman luonnoksen. Suomen kannalta sen keskeisin merkitys oli siinä, että neuvosto-osapuoli kutsui Suomea ensimmäistä kertaa varauksitta puolueettomaksi maaksi. Suomea koskeva alkulause kuului: ”Puolueeton Suomi – Pohjois-Euroopan valtio, joka on julistautunut ydinaseettomaksi ja joka osallistuu aktiivisesti Yhdistyneiden Kansakuntien toimintaan ja Euroopan turvallisuus- ja yhteistyöprosessiin”.²⁰⁸

Uusi julistusmuotoilu oli luultavasti peräisin suoraan Gorbatšovin lähipiiristä eikä neuvostoulkoministeriöstä.²⁰⁹ Julistuksen sisältö noudatteli pitkälle Gorbatšovin ulkopoliittisia tavoitteita ja sanontoja. Tämä tuli ilmi jo otsikossa: ”Uutta ajattelua toiminnassa”.

Gorbatšovin Suomen-vierailun valmisteluista vastasi presidentin sihteeristön päällikkö Vadim Zagladin, joka oli aiemmin toiminut NKP:n kansainvälisen osaston päällikön sijaisena. Neuvostojohdon keskeisiin Eurooppa-asiantuntijoihin lukeutunut Zagladin oli ollut luonnostelemassa tärkeää puhetta, jonka Gorbatšov piti Euroopan neuvostossa heinäkuussa 1989. Puheessa tuomittiin etupiirijattelu vanhentuneena ja hahmoteltiin tulevaa eurooppalaista turvallisuusjärjestelyä.²¹⁰

KGB:n Helsingin-päällikkönä toiminut Karasev mainitsee muistelmissaan keskustelleensa henkilökohtaisesti Zagladinin kanssa syksyllä 1989. Zagladin oli Karasevin mukaan ollut samaa mieltä Suomen puolueettomuuden tunnustamisesta.²¹¹

Suomen ja Neuvostoliiton ulkoministeriöiden edustajat hioivat julistusluonnosta Moskovassa 9.–10. lokakuuta 1989. Tekstineuvottelut sujuivat sopuisasti ilman ongelmia. Osastopäällikkö Blombergin laatiman muistion mukaan julistusluonnokseen

²⁰⁷ Lipponen 1989, 3.

²⁰⁸ Muistio Paasion ja Shevardnadzen tapaamisesta 29.9.1989 New Yorkissa (virkamiessihteerin Asko Numminen). UMA, 18.41 NLO, Suhteet Suomi Neuvostoliitto, v. 1989.

²⁰⁹ Blomberg 2011, 131.

²¹⁰ Gorbatšovin puhe Euroopan neuvostossa 6.7.1989. *Masterpieces of History* 2010, 492–496.

²¹¹ Karasev 1998, 315–325.

tehtiin lukuisia muutoksia, "merkittävässä määrin suomalaisia lisäyksiä". Muutokset olivat kuitenkin lähinnä tyyllisiä ja asiasisällöltään vähäisiä. Neuvostoliiton luonnoksen Suomea koskeva alkulause "puolueeton Suomi – Pohjois-Euroopan valtio" muutettiin suomalaisten pyynnöstä muotoon "Suomi, puolueeton pohjoismaa".²¹²

Gorbatšov saapui Helsinkiin 25. lokakuuta 1989. Vierailu oli suuri poliittinen tapaus. NKP:n pääsihteereistä vain Hruštšov oli tehnyt virallisen vierailun Suomeen. Brežnev oli tosin osallistunut 1975 Helsingissä pidettyyn Etykin huippukokoukseen. Toisin kuin edelliset neuvostojohtajat, Gorbatšov oli ilmiömäisen suosittu lännessä.²¹³

Gorbatšovin ulkopoliittinen neuvonantaja Anatoli Tšernjajev laittoi päiväkirjassaan merkkeille suomalaisten innostuksen neuvostojohtajaa kohtaan. Matkan aikana hän myös havaitsi, kuinka "toivottoman jäljessä" Neuvostoliitto oli taloudellisesti länsimaita. "On totta, että lännessä ennustetaan Neuvostoliiton talousihmettä, jos me vain seuraisimme 'heidän tietään'. Siinäkin tapauksessa tarvitsisimme 10 vuotta." Kotimaan ankea tilanne vertautui Suomeen, jota Tšernjajev luonnehti "varsin moderniksi, sivistyneeksi ja vauraaksi yhteiskunnaksi", jossa ei ole eroa "pääkaupungin ja Oulun kaltaisen pikkukaupungin" välillä.²¹⁴

Gorbatšovin vierailu huipentui puheeseen Finlandia-talolla 26. lokakuuta. Puheessaan hän vahvisti Neuvostoliiton tunnustuksen Suomen puolueettomuudelle. "Tahtoisin sanoa täysin selvästi, että Neuvostoliitto tunnustaa varauksetta Suomen puolueettoman statuksen ja aikoo täydellisesti noudattaa sitä vastakin."

YYA-sopimus säilytti kuitenkin valtiosuhteiden kulmakiven aseman. Gorbatšov ilmoitti olevansa sopimuksen sisällön muuttamista vastaan. "YYA-sopimus vastaa aikamme realiteetteja, se sallii toimia täysipainoisesti ja yhdenvertaisesti nyt ja tulevaisuudessa omien etujemme, Euroopan ja maailman etujen mukaisesti. Siitä on tullut erottamaton osa Pohjois-Euroopan turvallisuutta." YYA-sopimus ja puolueettomuus eivät Gorbatšovin mukaan olleet ristiriidassa keskenään, vaan ne vahvistivat toisiaan.²¹⁵

Neuvostojohtaja yhtyi näin Suomen perinteiseen kantaan YYA-sopimuksen ja puolueettomuuden välisestä suhteesta. Osana Neuvostoliiton ulkopoliittisen ajatte-

²¹² Blombergin muistio "presidentti Gorbatšovin vierailu Suomeen; julistuksen valmistelu" 11.10.1989. UMA, 18.60 NLO, Neuvostoliiton kommunistisen puolueen pääsihteeri Mihail Gorbatšovin vierailu Suomeen 25.–27.10.1989, julistus.

²¹³ Hämäläinen 2013, 82–83.

²¹⁴ *The Diary of Anatoly Chernyaev* 29.10.1989. NSA.

²¹⁵ Gorbatšovin puhe Finlandia-talossa 26.10.1989. KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1989, kansio 39.

lun uudistumista oli myös suhtautuminen turvallisuuspoliittisiin kysymyksiin muuttunut. YYA-sopimuksen sotilaallisten määräysten merkitys neuvostoulkopolitiikassa vähentyi.²¹⁶

Gorbatšovin varaukseton tunnustus ratkaisi maiden välisiä suhteita pitkään hirtänneen kysymyksen Neuvostoliiton suhtautumisesta Suomen puolueettomuuspolitiikkaan. Suomalaislehdistössä Gorbatšovin vierailusta ja puheista käytettiin luonnehdintoja ”historiallinen, merkkipaalu, uuden ajan alku”.²¹⁷ Valtiojohto ei kuitenkaan puolueettomuustunnustuksella elämynt.

Ulkoministeri Paasio tyytyi lausumaan, että ”Suomen ulkopolitiikka yleisesti samoin kuin suhteemme Neuvostoliittoon ovat pysyneet perusteiltaan ja tavoitteiltaan vakaina ja kehittyneet myönteisesti. Yya-sopimus säilyttää merkityksensä”.²¹⁸ Ulkoministeriön edustustoille lähettämässä keskusteluohjeissa todettiin kuitenkin yksiselitteisesti, että vierailun keskeinen poliittinen tulos oli ”Neuvostoliiton varaukseton tunnustus Suomen puolueettomuudelle sellaisena kuin Suomi sen itse määrittelee”.²¹⁹

Presidentti Koivisto pidättyi julkisesti arvioimasta vierailua.²²⁰ Muistelmissaan hän kuittaa lyhyesti Gorbatšovin puolueettomuustunnustuksen. Se, ettei Koivisto pannut asialle suurta merkitystä, johtui osaltaan siitä, että hän epäili puolueettomuustunnuksen motiiveja.²²¹ Presidentti uskoi, että neuvostojohdo tarjosi Suomea malliksi Itä-Euroopalle. Euroopan turvallisuusrakenteen dramaattinen muutos herätti keskustelua Neuvostoliiton naapurimaiden ulkopoliittisen liikkumatilan rajoista ja palautti suomettumisen-käsitteen kansainvälisen politiikan kieleen.

Suomettumiskäsite esiteltiin alun perin Itävallassa 1950-luvulla, mutta käsitteen isänä pidetään usein Berliinin Freie Universitetin professori Richard Löwenthalia. 1960-luvun lopulla termiä käyttivät liittokansleri Willy Brandtin vastustajat kritisoimissaan tämän uutta, Ostpolitik-nimellä tunnettua ulkopoliittista linjaansa liian neuvostomyönteisenä.²²² Suomettumisen määritelmä pehmentyi 1980-luvulla, jol-

²¹⁶ Blomberg 2011, 135.

²¹⁷ HS 28.10.1989.

²¹⁸ Ulkoministeriön lehdistöiedote ulkoasiainministeri Paasion lausunto Helsingin julistuksesta 26.10.1989. UMA, 18.60 NLO, Neuvostoliiton kommunistisen puolueen pääsihteeri Mihail Gorbatšovin vierailu Suomeen 25.–27.10.1989, julistus.

²¹⁹ Ulkoministeriön salasähke ”pääsihteeri Gorbatšovin vierailu; keskusteluohjeet” 8.11.1989. UMA, 18.60 NLO, Neuvostoliiton kommunistisen puolueen pääsihteeri Mihail Gorbatšovin vierailu Suomeen 25.–27.10.1989, yleistä.

²²⁰ HS 28.10.1989.

²²¹ Jaakko Kalelan lausunto *Reimag*-projektin järjestämässä muistitietoseminaarissa 23.10.2014.

²²² Soikkanen 2008, 358; Forsberg ja Pesu 2016, 475.

loin se viittasi politiikkaan, jossa pieni maa mukautui suurvallan intresseihin säilyttääkseen itsenäisyytensä.²²³ Suomen tapa hoitaa Neuvostoliitto-suhteensa oli monelle realistisen koulukunnan edustajalle esimerkki onnistuneesta pienvaltion reaali-politiikasta.²²⁴ Esimerkiksi pitkäaikainen amerikkalainen ensirivin ulkopoliittinen vaikuttaja Henry Kissinger esitti, että Moskovan kannattaisi Itä-Euroopassa pyrkiä samanlaiseen järjestylyyn kuin Suomen kanssa. Neuvostoliitto saisi turvatakuut ja se tarjoaisi vastineeksi Itä-Euroopan maille oikeuden valita oma poliittinen tulevaisuutensa.²²⁵

Itä-Euroopan suomettumista tai suomettamista pohdittiin myös Moskovassa. Gorbatšovin uudistusmielisiä piirejä lähellä ollut Maailman sosialistisen talousjärjestelmän instituutti (IEMSS) valmisti vuoden 1989 alussa muistion, jossa analysoitiin Itä-Euroopan muutosten vaikutuksia Neuvostoliitolle. Muistiossa todettiin suorasukaisesti, että Moskova joutuisi luopumaan vaikutuspiiristään Itä-Euroopassa. Estääkseen liittolaistensa luisumisen lännen ja eritoten Yhdysvaltain vaikutuksen alaiseksi Neuvostoliiton oli hyväksyttävä alueen jonkinlainen suomettuminen. Muistiossa suositeltiin, että Neuvostoliitto ei tulisi puuttumaan kommunistihallintojen kaatumiseen, mikäli Itä-Euroopan maat pitäytyisivät YYA-sopimuksissaan ja Varsovan liiton jäsenyydessä.²²⁶

Kesällä 1989 Gorbatšovin tärkeimpiin luottomiehiin kuulunut Aleksandr Jakovlev antoi saksalaiselle *Die Zeit* -lehdelle haastattelun, jossa hän ilmoitti, että "eurooppalaisen talon itäisissä huoneissa voisi olla runsaasti suomalaiseen tyyliin sisustettua asuintilaa".²²⁷ Jakovlev kuului myös lokakuisen 1989 Suomen-vierailun valtuuskuntaan. Tällöin hän puhui suoraan "suometumisesta perestroikan kansainvälisenä ilmentymänä".²²⁸

Moskovan näkökulmasta hyvät suhteet Suomeen nähtiin jo otettuna askeleena kohti laajempaa tavoitetta. Ulkoministeri Ševardnadze totesi Gorbatšovin vierailun

²²³ Mouritzen 1988.

²²⁴ Forsberg ja Pesu 2016, 475.

²²⁵ Kissingerin artikkeli "Suomesta malli Itä-Euroopalle?" ilmestyi suomennettuna *Suomen Kuvalehdessä* 16.2.1990, 59; Suomen malli nousi uudelleen keskusteluun, kun Venäjä valloitti Krimin vuonna 2014. Kissinger puhui ns. Suomi-optiosta, joka saattaisi olla myönteinen malli Ukrainan tulevaisuutta hahmoteltaessa. Hän toisti ideansa huhtikuussa 2021 *The Economist*-lehden haastattelussa. *The Washington Post* 6.3.2014; *The Economist* 22.4.2021.

²²⁶ Maailman sosialistisen talousjärjestelmän instituutista käytettiin yleisesti nimitystä Bogomolovin instituutti tai komissio. Nimityksellä viitattiin tutkimuslaitoksen johtajaan Oleg Bogomoloviin. Bogomolov instituutin muistio "Changes in Eastern Europe and their Impact on the USSR" helmikuu 1989. *Masterpieces of History* 2016, 377.

²²⁷ Jakovlevin haastattelu *Die Zeit* 12.5.1989, lainannut Stent 1999, 49.

²²⁸ Blombergin muistio "Gorbatšovin vierailu" 27.10.1989. UMA, Ded, poliittisen osaston muistiosarja 1989.

julistuksen todistavan, että ”kaksi yhteiskunnalliselta ja poliittiselta rakenteeltaan niin erilaista valtiota – Neuvostoliitto ja Suomi – voivat toimia yhdessä uuden ajattelun juurruttamiseksi kansainvälisen politiikan käytäntöön”.²²⁹

Neuvostoliiton ulkoministeriön ulkopoliittisessa katsauksessa Suomi listattiin ensimmäisenä puolueettomien ja sitoutumattomien maiden listassa. MIDin katsauksen mukaan Neuvostoliiton ja Suomen suhteet olivat muodostuneet ”eräänlaiseksi idän ja lännen välisten suhteiden uudistamisen laboratoriksi”.²³⁰

Läntisissä keskusteluissa tuotiin esille ns. myönteisen suomettumisen käsitettä. Asiasta kirjoitettiin runsaasti etenkin yhdysvaltalaisessa lehdistössä, jossa viitattiin suoraan Gorbatsšovin mahdollisuuteen käyttää Suomen ja Neuvostoliiton suhteita mallina mahdollisille suhteiden uudelleenjärjestelyille Itä-Euroopassa.²³¹

Arvovaltaisimpiin kommentoihin lukeutui Yhdysvaltain varapresidentti Dan Quayle. Quaylen mukaan Gorbatsšovin Helsingin-vierailulla antama lausunto, jossa tämä tarjosi Suomea malliksi Itä-Euroopalle, oli rohkaiseva. Hän tulkitsi lausuntoa niin, että Neuvostoliitolla ei ollut oikeutta puuttua ”ei ainoastaan Suomen vaan myös Itä-Euroopan asioihin”. Toisaalta Quayle myös epäili, että Gorbatsšov halusi suomettaa Euroopan siten, että se olisi Neuvostoliiton pikemminkin kuin Yhdysvaltain vaikutuksen alainen.²³²

Vaikka suomettumisen katsottiin yleisesti vaihtaneen etumerkinsä negatiivisesta positiiviseksi, oli se edelleen ruma sana Helsingissä. Valtiojohdon taholta pidettiin vuoden 1989 aikana useita puheenvuoroja, joissa pyrittiin tukahduttamaan suomettumispuheita kuittaamalla ne lähinnä tietämättömyydeksi Suomen olosuhteista. Suomen tapausta pidettiin historiallisista ja kulttuurisista syistä ainutkertaisena, eikä sitä nähty voitavan soveltaa muihin maihin.²³³

²²⁹ Moskovan suurlähetystö UM:lle 17.11.1989. UMA, 18.60 NLO, Neuvostoliiton kommunistisen puolueen pääsihteeri Mihail Gorbatsšovin vierailu Suomeen 25.–27.10.1989, yleistä.

²³⁰ Talvitie UM:lle 15.1.1990. UMA, 18.41 NLO, Suhteet Suomi-Neuvostoliitto, v. 1990.

²³¹ Ulkoministeriön lehdistö- ja kulttuuriosaston muistio ”Pääsihteeri Gorbatsšovin Suomen vierailu; ulkomaiset mediakommentit” 7.12.1989. UMA, 18.60 NLO, Neuvostoliiton presidentti Mihail Gorbatsšovin vierailu Suomeen 25.–27.10.1989, lehtikirjoitukset.

²³² Washingtonin suurlähetystö UM:lle 28.10.89. UMA, 18.60 NLO, Neuvostoliiton kommunistisen puolueen pääsihteeri Mihail Gorbatsšovin vierailu Suomeen 25.–27.10.1989, yleistä.

²³³ Ulkoasiainministeri Pertti Paasion puhe ”Suomi kansainvälisessä kentässä” Porvoossa 22.3.1989. *ULA* 1990, 76–80; Ulkoasiainministeri Pertti Paasion puheenvuoro budjetin lähetekeskustelussa eduskunnassa 19.9.1989. *ULA* 1990, 86–89; Pääministeri Harri Holkerin puhe Euroklubissa Helsingissä 21.11.1989. *ULA* 1990, 284–288.

3.2 Talvisodan historian uudelleenarviointia

Suomen suhteita hoitaneiden Neuvostoliiton ulkoministeriön ja ulkomaantiedustelun edustajien muistelmista käy ilmi, että Gorbatšovin Helsingin-vierailun keskeisimmät kysymykset koskivat puolueettomuuden tunnustamista ja sitä, mitä neuvostojohdajan pitäisi sanoa talvisodasta. Vuonna 1989 tuli kuluneeksi 50 vuotta talvisodan alkamisesta.

Neuvostodiplomaatti Juri Derjabin kertoo, että häneltä pyydettiin lausuntoa ja hänet nimettiin Gorbatšovin valtuuskuntaan, vaikka hän ei ollut Suomen asioita hoitaneella Eurooppa II-osastolla, vaan Eurooppa-osaston päällikkönä, vastuualueenaan lähinnä Etyk. Hän toteaa, että vierailusta jäi elämään vain Suomen puolueettomuuden tunnustaminen, vaikka se ei hänen mielestään ollut suuri juttu: ”tosiasiallisesti Suomi toimi siinä vaiheessa jo kuin puolueeton maa, vaikka YYA-sopimus oli yhä voimassa”.

Derjabin sanookin, että hänellä oli parempi ajatus. ”Aivan muu voisi tehdä Gorbatšovin vierailusta todella historiallisen, iskostaa hänen nimensä suomalaisten muistiin. Jos ’uudenlaisen ajattelun isä’ lausuisi uudenlaisia mielipiteitä talvisodasta, laskisi seppeleen Sankariristille.”²³⁴

Gorbatšovin uuden julkisuuspolitiikan, glasnostin, myötä Neuvostoliitossa ryhdyttiin julkisesti käsittelemään maan historian arkaluontoisia kysymyksiä. Stalinin kauden vääryyksien paljastaminen heijastui myös Suomen ja Neuvostoliiton välisiin suhteisiin. Talvisodan alkamisen 50-vuotispäivän lähetessä Suomessa odotettiin Neuvostoliiton historiallista asennemuutosta talvisodan syttymiseen.²³⁵

Neuvostoliitossa ilmestyi vuoden 1989 aikana uudenlaisia talvisotatulkintoja, joissa luovuttiin vanhasta tulkinnasta, että Suomi oli syyllinen sodan alkamiseen. Perinteinen neuvostohistorian käsitys oli, että Suomi olisi voinut välttää talvisodan myöntymällä Stalinin vaatimiin alueluovutuksiin syksyllä 1939. Esimerkiksi Stalinin elämäkerran kirjoittanut kenraali Dmitri Volkogonov tunnusti avoimesti Neuvostoliiton hyökänneen Suomeen.²³⁶ Asia oli neuvostohistorian kannalta varsin herkkä, koska kysymys oli Neuvostoliiton ulkopoliitikasta, jonka ei vallitsevan opin mukaan pitänyt voida olla epäoikeudenmukaista.²³⁷

Presidentti Koiviston kansliapäällikkö Jaakko Kalela matkasi Moskovaan huhtikuussa 1989. Keskustelujen painopiste oli Gorbatšovin syksyistä valtiovierailua koskevissa ohjelma- ja ennen kaikkea sisällöllisissä kysymyksissä. NKP:n keskuskomitean kansainvälisen osaston päällikkö ja entinen pitkäaikainen Bonnin-suurlähet-

²³⁴ Derjabin 1997, 108–109.

²³⁵ Koivisto 1995, 18.

²³⁶ Jakobson 2003, 126.

²³⁷ Vihavainen 1989, 17.

tiläs Valentin Falin toivoi, ettei talvisodan 50-vuotismuistelu tulisi häiritsemään Gorbatšovin vierailua. Falin myönsi, että ”Neuvostoliiton historiankirjoituksessa oli tehty vakavia virheitä”. Suomessa sen sijaan oli laadittu hyviä analyyseja talvisodasta, mainiten tässä yhteydessä Max Jakobsonin. Falin lupasi ”neuvostoliittolaisia toimia” mahdollisen jännityksen lieventämiseksi.²³⁸

Jakobson kertoo muistelmissaan tavanneensa Falinin lokakuussa 1988, jolloin tämä toimi tietotoimisto APN:n pääjohtajana. Falin esitti tuolloin toivomuksen, että Jakobson kirjoittaisi talvisodan historiaa käsittelevän artikkelin julkaistavaksi Neuvostoliiton lehdissä. Falin lupasi huolehtia siitä, ettei kirjoitusta sensuroitaisi. Vuoden 1989 alussa APN:n Helsingin-toimisto esittikin pyynnön, että Jakobson laatisi kirjoituksen talvisodasta neuvostolehteen. Jakobson kirjoitti artikkelin, jossa hän toisti vanhan tulkintansa sodan alkamisesta. Hän nimesi Stalinin syypääksi ja puolusti Suomen valtiojohdon toimintaa 1930-luvun lopulla. Kirjoitus julkaistiin sellaisenaan *Pravdan* kuukausiliitteessä.²³⁹

Neuvostoliittolaisten kiinnostusta julkaista suomalaisia näkemyksiä talvisodasta lisäsi Gorbatšovin tuleva vierailu Suomeen. Moskovan käynnillä huhtikuussa 1989 kansliapäällikkö Kalelalle selvisi, että Neuvostoliitossa oltiin eräillä tahoilla valmiita menemään lehdistökirjoittelua pidemmälle. Ulkoministeriön osastopäällikkö Juri Derjabin esitti, että Gorbatšov suorittaisi kunniakäynnin Hietaniemen sankarihaudalla. Toisin sanoen pyytäisi anteeksi talvisotaa. Derjabin sanoi ”jopa harkinneensa muistion kirjoittamista asiasta”. Kun Kalela oli pohtinut ääneen tällaisen askeleen arkaluonteisuutta, Derjabin oli tokaissut, että ”eikö Gorbatšov juuri olekin osoittanut olevansa rohkea ja ennakkoluuloton valtiomies”.²⁴⁰

Lausuma käy yksiin Derjabinin muistelmissaan esittämän kuvauksen kanssa. Hän mainitsee ehdottaneensa Gorbatšovin sihteeristölle, että neuvostojohtaja suorittaisi kunniakäynnin Hietaniemen sankarihaudalla. Historian uudelleenarviointi ei kuitenkaan nauttinut yksimielistä kannatusta Moskovassa. Derjabinin mukaan NKP:n kansainvälinen osasto suhtautui asiaan kielteisesti, eikä ulkoministeriön joih-tokaan tukenut ajatusta.²⁴¹

Vladimir Fjodorov, joka NKP:n kansainvälisellä osastolla hoiti Suomen asioita, muistelee Neuvostoliiton ulkoministeriön tehneen ehdotuksen, että Gorbatšov puheessaan tuomitsisi talvisodan epäoikeudenmukaisena. Fjodorov toteaa, että jotkut

238 Kalelan muistiinpano keskustelusta osastopäällikkö Valentin Falinin kanssa 30.4.1989. KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1989, kansio 37.

239 Jakobson 1992, 323–324; Jakobson 2003, 267–269.

240 Kalelan muistiinpano keskustelusta osastopäällikkö Juri Derjabinin kanssa 30.4.1989. KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1989, kansio 37.

241 Derjabin 1997, 109.

yksittäiset puoluevirikailijat ja KGB:n työntekijät tukivat ehdotusta, kun taas Gorbatsšov in sihteeristössä ja kansainvälisellä osastolla oltiin sitä vastaan. Fjodorov perustelee kielteistä suhtautumista Neuvostoliiton sisäpoliittisella tekijällä: ”Oman kansan reaktio tällaiseen askeleeseen ei olisi ollut ainoastaan kielteinen vaan äärimmäisen epäedullinen Gorbatsšov in, jonka asema oli alkanut noina aikoina huomattavasti horjua.”²⁴²

Felix Karasev kertoo muistelmissaan, että oli Gorbatsšov in puheen kirjoittajalle Zagladinille ehdottanut, että Neuvostoliitto tunnustaisi syyllisyyden talvisotaan.²⁴³ Arkistolähteistä ilmenee, että Karasev kertoi kuukautta ennen Gorbatsšov in vierailua kansliapäällikkö Kalelalle, että neuvostojohtaja tulisi samaan tapaan käsittelemään talvisotaa ”kuin hän oli tuominut Molotov-Ribbentrop-sopimuksen lisäpöytäkirjan”. Karasev in mukaan Gorbatsšov tulisi korostamaan sodan syynä keskinäisen luottamuksen puutetta ja erityisesti Neuvostoliiton puolen toimintaa.²⁴⁴

Suomessa neuvostotulkintaa talvisodasta ei ollut hyväksytty juuri missään piirissä. Poliittisen johdon tasolla oli kuitenkin pyritty ymmärtämään neuvostoliittolaisia näkemyksiä. Presidentit Paasikivi ja varsinkin Kekkonen olivat talvisotaa koskevista lausunnoissaan arvostelleet Suomen ulkopoliittista johtoa virhearvioinneista varsinkin syksyn 1939 neuvotteluvaiheessa.²⁴⁵ Toisaalta Paasikivi vieritti muistelmissaan osasyyn talvisodan alkamisesta myös Neuvostoliitolle ja totesi, että neuvostohallituksen olisi Moskovan etujenkin kannalta ollut parempi osoittaa luottamusta Suomen puolueettomuuspyrkimystä kohtaan.²⁴⁶

Lokakuun 1989 alussa presidentti Koivisto vieraili Saksan liittotasavallassa. Liittopresidentti Richard von Weizsäcker in juhlaillallisilla hän piti puheen, jossa sanouduttiin huomiota herättävästi irti Paasikiven ja Kekkonen talvisota-arvioista. ”Kaksi edeltäjäni ovat olleet sitä mieltä, että viisaammalla politiikalla Suomi olisi säästynyt paljolta, ehkä sodiltakin. Minulle tämä kysymys on avoin. Hyvän ja huonon vaihtoehdon välillä voi oikean ratkaisun tehdä vähemmänkin viisas. Mutta hyvin huonojen vaihtoehtojen välinen valinta on vaikeata ja tuskallista. Suomen hallitus toivoi parasta ja varustautui pahimman varalta. Neuvostoliitto suoritti sitten oman valintansa. Syyty talvisota.”²⁴⁷

Koiviston illallispuhe herätti suurta huomiota. *Helsingin Sanomat* totesi pääkirjoituksessaan, että ”presidentti Koivistolta ei ole totuttu odottamaan persoonallisia

²⁴² Fjodorov 2001, 243.

²⁴³ Karasev 1998, 316.

²⁴⁴ Kalelan muistio tapaamisesta Karasev in kanssa 21.9.1989. KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1989, kansio 38.

²⁴⁵ Vihavainen 1989, 17.

²⁴⁶ Polvinen ja Immonen 2003, 298–299.

²⁴⁷ Tasavallan Presidentin puhe Saksan Liittotasavallan Liittopresidentin ja Rouva Richard von Weizsäcker in juhlaillallisilla 2.10.1989. *ULA* 1990, 375–378.

ulkopoliittisia tai historiallisia linjauksia, joista hänen kaksi edeltäjäänsä olivat kuuluisia”. Siksi puhe Bonnissa ”nousee merkkitapaukseksi Koiviston presidenttikaudella”.²⁴⁸

Koiviston historiakatsaus teki vaikutuksen ruotsalaisiin. Ruotsin Helsingin-suurlähettiläs Knut Thyberg kirjoitti ulkoministeri Sten Anderssonille seuraavasti: ”[Suomessa] on kauan ollut tarve puhua avoimesti sodan poliittisesta taustasta. Sen Koivisto teki tavalla, joka osoittaa suomalaisten nousevaa itsetuntoa. Kaikki eivät ehkä täysin yhdy hänen arvioihinsa, mutta suorapuheisuudellaan hän on laajentanut sallitun rajoja ja avannut tietä vapaammalle keskustelulle.”²⁴⁹

Puheen talvisota-osio pisti silmään myös Moskovassa. ”Jotkut toverit ovat kohotelleet kulmakarvojaan, kun ovat tottuneet kepulaisten ym. itsekritiikkiin; meiltä on pyydetty kommenttia puheen tarkoituksesta”, Karasev totesi kansliapäällikkö Kalelalle.²⁵⁰

Karasev kertoo muistelmissaan, että Gorbatšovin Suomen-vierailun pääpuheeseen Finlandia-talolla sisältyi viime hetkiin asti kappale Neuvostoliiton syyllisyydestä talvisotaan.²⁵¹ Se jäi kuitenkin pois varsinaisesta puheesta. Talvisodasta Gorbatšov tyytyi toteamaan: ”Ratkaiseva merkitys on ollut sillä, että maamme ovat tehneet periaatteelliset ja vastuuntuntoiset päätelmänsä vuosien 1939–44 murhenäytelmästä. Elämä on vahvistanut täysin, että silloin tehdyt päätökset olivat oikeita ja historiallisesti viisaita.”²⁵²

Neuvostojohtaja ei käynyt laskemassa seppelettä Hietaniemen kaatuneiden muistomerkillä. Sen sijaan suomalaiset isännät esittelivät Gorbatšoville Helsingin Hakaniemessä sijainnutta taloa, jossa Lenin oli majoittunut vuonna 1917.²⁵³

On epäselvää, päättikö Gorbatšov itse vai joku hänen avustajistaan, että sekä Suomen puolueettomuus että tunnustus talvisodan aloittamisesta olivat liikaa yhteen puheeseen.²⁵⁴ Näyttää siltä, että Gorbatšovin toiminta ilmaisi hänen yleistä pyrkimystään tasapainotella uudistajien ja vanhoillisten välillä. Gorbatšovin elämäkerran kirjoittaja, historioitsija William Taubman on todennut, että Gorbatšovin näkemyksiin historian uudelleenarvioinnista vaikutti tarve olla hermostuttamatta Moskovan

²⁴⁸ HS 4.10.1989, pk.

²⁴⁹ Thyberg UD:lle 12.10.1989. HP 1 Af, UD.

²⁵⁰ Kalelan muistio tapaamisesta Karasevin kanssa 9.10.1989. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1989, kansio 39.

²⁵¹ Karasev 1998, 316–317.

²⁵² Gorbatšovin puhe Finlandia-talossa 26.10.1989. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1989, kansio 39.

²⁵³ Blomberg 2011, 136.

²⁵⁴ Karasev 1998, 318.

kovan linjan edustajia. Historian paljastukset aiheuttivat suurta julkista debattia ja kommunistihallinnon arvostelua.²⁵⁵

Merkille pantavaa on, että Gorbatšovin Suomen-matkan seurueeseen kuulunut politbyroon jäsen Aleksandr Jakovlev toimi myös Molotov-Ribbentrop-sopimuksen salaista lisäpöytäkirjaa tutkivan komission puheenjohtajana. Saksan ja Neuvostoliiton välisen hyökkäämättömyyssopimuksen lisäpöytäkirjassa Suomi ja Baltian maat määrättiin kuuluviksi Neuvostoliiton etupiiriin elokuussa 1939. Sopimuksella oli suuri merkitys myös talvisodan syttymisessä.

Gorbatšovin vierailun aikana lehdistön kysymykseen Suomen talvisodan aloittajasta Jakovlev ei antanut suoraa vastausta. Ilmiselvästi Mainilan laukauksia tarkoittaen hän myönsi, että ”voi olla aihetta selvittää, kuka ampui ensimmäiset laukaukset”. Historian viemisessä politiikan tasolle oli Jakovlevin mukaan kuitenkin vaaransa. ”Yhden kiven irrottaminen pakottaa irrottamaan muitakin”, hän sanoi.²⁵⁶

Neuvostoliiton sisäpoliittisilla tekijöillä oli todennäköisesti oma osuutensa Gorbatšovin päätökseen olla puhumatta talvisodasta Suomen-vierailunsa aikana. Itsenäisyyskamppailuaan käyvät Baltian maat vaativat Molotov-Ribbentrop-sopimuksen salaisen lisäpöytäkirjan julkistamista. Neuvostoliiton perustuslaki antoi tasavalloille periaatteessa oikeuden itsenäistyä, mutta prosessista oli tehty hidas ja mutkikas.

Baltit vetosivat siihen, ettei Baltian maiden kohdalla voitu soveltaa eroamismenettelyä, vaan kysymys oli salaiseen lisäpöytäkirjaan perustuvan miehitystilan lopettamisesta ja itsenäisyyden palauttamisesta ensimmäisen maailmansodan jälkeen solmittujen rauhansopimusten pohjalta. Syksyllä 1989 Gorbatšovin lähipiirissä saatettiin ajatella, että tilanne oli syytä pitää rauhallisena ja odottaa Jakovlevin komission raportin julkistamista. Jouluaattona 1989 Neuvostoliiton korkein neuvosto tunnusti ja tuomitsi Molotov-Ribbentrop-sopimuksen.²⁵⁷

Joka tapauksessa Gorbatšovin Suomen-käynnin tuloksena oli viime hetken päätös pyyhkiä neuvostojohtajan Finlandia-talon puheesta pois talvisota-kappale. Itänaapurien johtajien vanhan perinteen mursi Venäjän presidentti Boris Jeltsin, joka heinäkuun 1992 Suomen-vierailunsa aikana laski seppeleen sankariristille Helsingin Hietaniemessä.²⁵⁸

²⁵⁵ Taubman 2017, 641.

²⁵⁶ HS 25.10.1989.

²⁵⁷ Bergman 2016, 117–119, 125.

²⁵⁸ HS 12.7.1992.

3.3 Baltia nousee esiin

Baltian kysymys oli Koiviston mielessä yksi keskeisimmistä asioista Gorbatšovin vuoden 1989 Suomen-vierailussa.²⁵⁹ Gorbatšovin uudistuspolitiikan yksi tärkeimpiä suuntaviivoja oli keskusjohtoisuuden purkaminen ja neuvostotasavaltojen taloudellisen itsenäisyyden laajentaminen.²⁶⁰

Suomi oli perinteisesti pitänyt yllä vilkasta kanssakäymistä Baltian maiden kanssa, mutta toinen maailmansota ja neuvostomiehitys katkaisivat yhteydet. Suomi ei ollut tunnustanut muodollisesti (de jure) Baltian maiden liittämistä Neuvostoliittoon vuonna 1940. Hallitus ei ollut koskaan tehnyt virallista päätöstä suhtautumisestaan Baltian kysymykseen sodan jälkeen. Sen sijaan Suomen noudattaman käytännön vuoksi voitiin sanoa, että Suomi oli tosiasiallisesti (de facto) tunnustanut Latvian, Liettuan ja Viron liittämisen osaksi Neuvostoliittoa.²⁶¹

Baltian maista Viro oli maantieteestä ja kielisukulaisuudesta johtuen Suomelle erityisasemassa.²⁶² Presidentti Kekkonen epävirallisen Viron-vierailun 1964 jälkeen avattiin säännöllinen laivareitti Helsingin ja Tallinnan välille.²⁶³ Huolimatta kulttuurisuhteiden ja kansalaistason kanssakäymisen kasvusta virallinen Suomi piti etäisyyttä Baltian kysymykseen Neuvostoliiton sisäisiin asioihin puuttumattomuuden nimissä.²⁶⁴ Tilanne muuttui 1980-luvun loppupuoliskolla, kun kyteneet kansallismieliset pyrkimykset pääsivät valloilleen, ja baltit ryhtyivät ajamaan omia intressejään Gorbatšovin uudistuspolitiikan suomaa liikkumatilaa hyväksikäyttäen.²⁶⁵

Kesäkuussa 1988 vanhakantainen Karl Vaino sai väistyä Viron kommunistipuolueen johdosta ja Gorbatšovin uudistuspolitiikan virolaiseksi toteuttajaksi tuli Vaino Väljas. Huhtikuun puolivälissä 1988 Edgar Savisaar teki aloitteen Kansanrintaman muodostamiseksi. Latvian ja Liettuan kansanrintamat perustettiin syksyllä. Kansanliikkeiden viralliseksi päämääräksi asetettiin Gorbatšovin uudistuspolitiikan tukeminen, mutta ne ajautuivat melko pian sisäpoliittiseen taisteluun vallasta kommunistipuolueiden kanssa.²⁶⁶

²⁵⁹ Koivisto 1995, 270–271.

²⁶⁰ Kasekamp 2010, 160–162.

²⁶¹ Made 2012, 133.

²⁶² Kielisukulaisuudesta johtuen virolaiset pystyivät laittomasti seuraamaan Suomen television kanavia. Tämä aiheutti alituista päänvaivaa Viron kommunistipuolueen johdolle. Ks. Graf ja Roiko-Jokela 2004.

²⁶³ Kekkonen vuoden 1964 Viron-vierailusta ks. Lilja ja Raig 2006, 93–219.

²⁶⁴ Rausmaa 2013, 22.

²⁶⁵ Kasekamp 2010, 160–162.

²⁶⁶ Zetterberg 2007, 720–721.

Presidentti Koivisto toteaa muistelmissaan, että Baltian maiden itsemääräämisyrittäykset tulivat hänen eteensä syksyllä 1988.²⁶⁷ Marraskuun 22. päivänä Neuvostoliiton Helsingin-suurlähettiläs Boris Aristov tapasi Koiviston, jolle hän esitti Moskovan puolesta toivomuksen, että ulkopuoliset maat eivät puuttuisi Viron kehitykseen, joka oli Neuvostoliiton sisäinen asia. Tässä mielessä Suomen valtiojohdon kannanotot olivat Aristovin mukaan vaikuttaneet ”hyvin tasapainotetuilta ja harkituilta”. Koivisto vastasi, että Viron tapahtumat olivat asioita, jotka koskettivat syviä tunteja suomalaisissa.²⁶⁸

Tammikuussa 1989 Karasev välitti Koivistolle Moskovasta tulleen sähkeen, jossa toivottiin, että Koiviston auktoriteetti näyttäisi tuntuvaan osaan Baltian maissa ”ilmenneiden negatiivisten ilmiöiden neutralisoinnissa”.²⁶⁹ Aristovin ja Karasevin toiminnan taustalla oli Viron korkeimman neuvoston marraskuussa 1988 antama suvereenisuusjulistus, jossa vaadittiin Viron ja Neuvostoliiton suhteiden järjestämistä uudelleen. Neuvostoliiton korkein neuvosto oli mitätöinyt julistuksen. Moskova toivoi, että Koivisto voisi hillitä balttien liian radikaaleja pyrkimyksiä.²⁷⁰

Helmikuussa 1989 Koivisto otti vastaan virolaisen kansanedustajavaltuuskunnan, jota johti Viron kommunistisen puolueen sihteeri Mikk Titma. Titma kuvasi Koivistolle tilannetta Virossa rauhalliseksi. ”Puolueella on selvä johtoasema ja kansan tuki. Kansanrintama on kriittinen mutta lojaali puoluetta kohtaan.” Titma vakuutti, että Viron kommunistipuolueen toiminnalla oli Moskovan hyväksyntä. Sen sijaan tilanne muualla Baltiassa ja yhä suuremmassa määrin muissakin neuvostotasavalloissa oli tulenarka.

Titma toi ilmi virolaisten pyrkimyksen tiivistää suhteita Suomen suuntaan. Suhteiden kehittämisen tiellä olivat hänen mukaansa Neuvostoliiton ulkoministeriön ja varsinkin Helsingin-suurlähetystön asenteet. ”Nämä asennoituvat paitsi vanhakanalaisesti Baltian-kysymykseen, myös pelkäävät aikaisemman monopoliasemansa menetystä. Tämän vuoksi he eivät tue suoria yhteyksiä eikä ESNTn [Eestin sosialistisen neuvostotasavallan] minkäänlaista edustautumista Helsingissä.” Koivisto totesi Titmalle, että yhteistyötä Suomen ja Viron välillä voitiin kehittää vain niissä puitteissa, joista Neuvostoliiton kanssa sovittaisiin.²⁷¹

²⁶⁷ Koivisto 1995, 267.

²⁶⁸ Muistio Koiviston ja Aristovin keskustelusta 22.11.1988 (Kalela). KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1989, kansio 36; Koivisto 1995, 268.

²⁶⁹ Koiviston käsin kirjoittama muistio tapaamisesta Karasevin kanssa 12.1.1989. KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1989, kansio 37.

²⁷⁰ Rausmaa 2013, 44; Muistelmissaan Edgar Savisaar tulkitsee suorasukaisesti, että Moskova antoi Koivistolle tehtävän estää Baltian ja varsinkin Viron itsenäistyminen. Savisaar 2005, 85.

²⁷¹ Muistio Koiviston ja Titman keskustelusta 2.3.1989 (Kalela). KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1989, kansio 37.

Koivisto ei hyväksynyt julkista poliittista tukea Viron pyrkimyksille, mutta näytti vihreää valoa käytännön tuen antamiseen.²⁷² Viron avustaminen tapahtui kulttuuriyhteistyön nimissä. Antamalla vastuun suorien Viron-suhteiden hoidosta opetusministeriölle ulkopoliittinen johto halusi korostaa yhteistyön epäpoliittista luonnetta. Suomalais-virolainen yhteistyö ei saanut häiritä Suomen suhteita Gorbatšovin Neuvostoliittoon.²⁷³

Tasavaltojen taloudellisen itsehallinnon toteuttaminen liittovaltion puitteissa oli sinänsä Neuvostoliiton uudistuspolitiikan linjan mukaista. Tätä tavoitetta Viron ministerineuvoston puheenjohtaja Indrek Toome tulkitse ympäristöministeri Kaj Bärlundille seuraavasti: ”Lyhyesti sanottuna haluamme sen mikä Suomella oli autonomian aikana... Mutta se mikä tsaarivallan aikana oli mahdollista hyväksyä tuntuu vaikealta hyväksyä demokraattisen sosialismin aikana.”²⁷⁴

Virolaiset katsoivat, ettei taloudellista itsehallintoa ollut mahdollista saada ilman raha- ja pankkireformia. Sen vuoksi heitä kiinnosti Suomen erillinen rahajärjestelmä autonomian aikana. Elokuussa 1989 pääministeri Holkeri tapasi Toomen, jonka mukaan Viro ei selviäsi yksin sitä odottavasta valtavasta kehitystyöstä. Siksi ulkomaiset yritykset, mukaan luettuna suomalaisfirmat, olivat tervetulleita. Viron valttina Toome näki halvan ja hyvin koulutetun työvoiman. Leikkisästi hän totesikin, että Virosta voisi tulla ”Euroopan Malesia”.²⁷⁵

Molotov–Ribbentrop-sopimuksen 50-vuotispäivänä organisoitiin Baltiassa suuri mielenosoitus. Pitkä ihmisketju, joka yhdisti Viron, Latvian ja Liettuan pääkaupungit, nosti Baltian kysymyksen kansainväliseen julkisuuteen.²⁷⁶ Suomen Leningradin pääkonsuli Jaakko Kaurinkoski, jonka toimipiiriin Tallinna kuului, kuvaili suurmielenosoitusta ”vavahduttavaksi kansallisen itsetunnon, joukkokurin ja itsehillinnän osoitukseksi”.²⁷⁷

Syksyllä 1989 Suojelupoliisin päällikkö Seppo Tiitinen informoi presidentti Koivistoa tilanteesta Neuvostoliitossa. Tiitinen oli kuukautta aiemmin tavannut Leningradin KGB:n päällikkö kenraaliluutnantti Anatoli Kurkovin. Kurkovin mukaan Neuvostoliitossa oli menossa suuri psykologinen murros. ”Ei välttämättä hyvään

²⁷² Rausmaa 2013, 60.

²⁷³ Rausmaa 2013, 51–52.

²⁷⁴ Muistio Bärlundin ja Toomen keskustelusta 26.4.1989 (Jaakko Kaurinkoski). UMA, 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto, Baltian tilanne-Suomi, v. 1989.

²⁷⁵ Tapaaminen ei onnistunut Suomen ulkoministeriön kautta, vaan Holkeri ja Toome tapasivat pankinjohtaja Esko Ollilan isännöimällä epävirallisella lounaalla Suomen Pankissa. Muistio Holkerin ja Toomen keskustelusta 5.8.1989. KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1989, kansio 38; Rausmaa 2011, 57.

²⁷⁶ Blomberg 2011, 92.

²⁷⁷ Kaurinkoski UM:lle 31.8.1989. UMA 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto/Baltian tilanne – Viro v. 1989.

suuntaan, jossa kulutus- ja kaupallinen ajattelu on tullut entisten syvällisempien kulttuuri- ja muiden arvojen tilalle – näin talouselämässä, teatterissa, jopa urheilussa – kaikkialla.” Hän arvioi, että eräissä tasavalloissa, myös Baltiassa, oli meneillään vaikea konfrontaatio, jossa jopa eri väestöryhmien väliset taistelut vaikuttivat mahdollisilta. Kurkov päätti katsauksensa hälyttävään arvioon: ”Kaikki Leningradissa selvästi huonommin kuin kuusi vuotta sitten – Pietari lähestyy vallankumouksellista tilannetta! – demoralismi leviää ei vain kasvavan rikollisuuden, vaan myös miliisin lahoamisen muodossa.”²⁷⁸

Syyskuun 1989 puolivälissä Koivisto kirjoitti Yhdysvaltain presidentti George Bushille kirjeen. Koivisto oli tutustunut Bushiin jo kesällä 1983, jolloin tämä oli vierailullut Reaganin varapresidenttinä Suomessa. Tapaamisesta sai alkunsa Koiviston ja Bushin pitkäaikainen kirjeenvaihto, joka jatkui jälkimmäisen tultua tammikuussa 1989 presidentiksi.²⁷⁹

Presidenttien hyvät henkilökohtaiset suhteet korostuivat, kun ulkoministeri George Shultz, johon Koivisto oli saanut muodostettua toimivan keskusteluyhteyden, vaihtui James Bakeriin. Baker lukeutui Bushin hallinnon epäilijöihin Neuvostoliiton ja Gorbatšovin politiikan suhteen. Bush omaksui edeltäjänsä Reagania pidättyvämmän asenteen. Alkuvuoden 1989 aikana hän piti Neuvostoliiton politiikan tuumaustauon, jolloin ei ollut aloitteellisia. Pesäeroa Reaganiin korosti, että ulkoministeri Baker siivosi ministeriönsä edellisen presidentin lähimmistä avustajista, joihin kuului muun muassa vaikutusvaltainen apulaisulkoministeri ja aikaisemmin Helsingissä toiminut suurlähettiläs Rozanne Ridgway.²⁸⁰

Koiviston ensivaikutelma Bakerista ei ollut erityisen mairitteleva, kun tämä vieraili toukokuun 1989 alussa Suomessa. ”Shultz oli emotionaalinen tyyppi, Baker on asianajaja ja tyykeä. Tuli ihan Tanner mieleen.”²⁸¹ Koivisto viittasi SDP:n pitkäaikaiseen johtajaan ja moninkertaiseen ministeriin Väinö Tanneriin, joka oli aikanaan vastustanut Paasikiven-Kekkonen linjan idänpolitiikkaa.²⁸²

Presidentti Bush päätti kesällä, että perestroikan tukeminen oli Yhdysvaltojen etujen mukaista. Valkoisessa talossa lähdettiin siitä, että Gorbatšovin mukana uudistuspolitiikka joko onnistuisi tai epäonnistuisi.²⁸³

²⁷⁸ Tiitisen muistiinpanot keskustelusta presidentti Koiviston kanssa 14.9.1989. KA, TPK III arkisto, Presidentti Koiviston ja SUPO:n päällikkö Seppo Tiitisen keskustelumuis-tiot 1979–1990, Mea:7; Rentola 2009a, 190.

²⁷⁹ Koivisto 1995, 93.

²⁸⁰ Engel 2017, 87.

²⁸¹ Muistio Koivisto-tapaamisesta 24.7.1989. PA, AAA, muistiot B:1.

²⁸² Lindblom 2019, 134. Lindblomin mukaan Koivisto ei ”salaillut suruaan” siitä, millai-sen paluun politiikkaan ”hänen korkealle arvostamansa” Tanner oli sotasyllisyystuo-mionsa jälkeen tehnyt.

²⁸³ Engel 2017, 138.

Koivisto ilmaisi kirjeessään Bushille huolensa Neuvostoliiton kehityksestä. ”Baltit ovat onnistuneet vääntämään Moskovalta useita, osittain jopa hämmästyttäviä myönnytyksiä. Pelkomme on, että baltit jossakin vaiheessa saattavat mennä liian pitkälle ja näin vaarantaa, ei vain oman tilanteensa parantumisen, vaan myös prosessin jatkumisen laajemmassa yhteydessä.”²⁸⁴ Koivisto pelkäsi, että baltit liialla kiirehtimisellään voisivat riskeerata Neuvostoliiton uudistuskehityksen, joka olisi kohtalokasta myös Baltian maille.

Syyskuun 1989 lopulla presidentti keskusteli Viron tilanteesta SKDL:n puheenjohtaja Jarmo Wahlströmin ja pääsihteerin Reijo Käkelän kanssa. SKDL oli onnistunut luomaan hyvät keskusteluyhteydet virolaisiin puolueisiin. Koivisto lausui käsityksensä, että Suomella olisi mahdollisuuksia vaikuttaa Neuvostoliiton kannanottoihin suhteessa Viroon, jos virolaiset tyytyisivät ratkaisuihin, jotka Moskova hyväksyisi. Mikäli virolaiset aikoivat kuitenkin ”katsoa viimeisenkin kortin”, piti Suomen Koiviston mielestä ”ryhtyä varustautumaan sen vaihtoehdon varalle ja ottaa etäisyyttä Viron kehitykseen”. Keskustelussa sovittiin, että SKDL:n johto pyrki muodostamaan näkemyksen siitä, kuinka pitkälle Viron kommunistinen puolue aikoi mennä ja nimenomaan siitä, pysähtyisikö se missään ennen kuin joutuisi peruuttamattomaan vastakkainasetteluun Neuvostoliiton keskusjohdon kanssa.²⁸⁵

Gorbatšovin vierailun alla SKDL:n johto valmistutti raportin Viron poliittisesta tilanteesta. Matti Viialaisen laatima muistio pohjasi keskusteluihin Viron poliittisten ryhmien kanssa. Käymiensä keskustelujen perusteella Viialainen päätteli, että Kansanrintaman ja Viron kommunistisen puolueen liitto hajoaisi. Kansanrintaman hän arvioi nousevan valtaan Viron tulevissa vaaleissa. EKP:n arvovalta sen sijaan laski koko ajan, se menetti parhaat virokieliset jäsenensä ja tulisi todennäköisesti joko hajoamaan kielirajaa pitkin tai päätymään venäjänkielisten puolueeksi. Viialaisen mukaan ”itsenäinen Viro on käytännöllisesti katsoen jokaisen eestiläisen Inter-liikettä²⁸⁶ lukuun ottamatta tavoitteena”. Eroaminen Neuvostoliitosta ja Viron täydellinen itsenäisyys lähivuosina näytti kuitenkin virolaispoliitikoidenkin näkövinkkeleistä epärealistiselta.

Viialaisen muistio päättyi johtopäätökseen, ettei ristiriita Viron ja Moskovan keskusjohdon välillä ratkea, ellei Neuvostoliiton valtiorakenne oleellisesti muutu. Ainoa vaihtoehto virolaisten kannalta oli edetä ”asteittain suvereenisuuden lisäämisen suuntaan ja toivoa uskomattomalta tuntuva asia – sitä, että koko NL ja ennen

²⁸⁴ Koiviston kirje Bushille 19.9.1989. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä, kansio 38; Koivisto 1995, 274.

²⁸⁵ Koiviston muistiinpanot keskustelusta Wahlströmin ja Käkelän kanssa 27.9.1989. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1989, kansio 38; Koivisto 1995, 270–271.

²⁸⁶ Viron venäläisväestön vanhoillismieliset perustivat kesällä 1988 Kansanrintaman vastapainoksi ns. Inter-liikkeen, joka vastusti Viron itsemääräämispyrkimyksiä. Virolaisten käsityksen mukaan Inter-liikettä ohjattiin Moskovasta. Savisaar 2005, 31.

muuta äiti-Venäjä muuttuisivat imperiumista todella tasavertaisten kansallisuusvaltioiden liitoksi”.²⁸⁷

SKDL:n johto toimitti Viialaisen muistion Koivistolle, joka esitti pääsihteeri Käkelälle toiveen, ettei muistiota laitettaisi jakoon. Presidentti päätyi muistion pohjalta siihen johtopäätökseen, että virolaiset olivat valmiita katsomaan viimeisen kortin, eivätkä pysähtyisi ennen täydellistä itsenäisyyttä.²⁸⁸

Keskustellessaan Gorbatšovin kanssa Koivisto toi esiin kaksijakoisen suhtautumisensa Baltian maiden itsenäisyyspyrkimyksiin. Hän totesi, että ”jos kehitys joutaisi vastakkainasetteluun Neuvostoliiton kanssa, Suomen täytyi varautua yhdenlaiseen politiikkaan. Jos kehitys pysyisi niissä rajoissa, joita Neuvostoliiton puoluejohto piti mahdollisena, se vaatisi Suomelta toisenlaista linjaa”.

Koivisto korosti, että koko Euroopan kehityksen kannalta perestroikan onnistuminen oli tärkeää. Hänen mielestään länsivallat eivät olleet valmiita tukemaan Baltian maita Moskovaa vastaan. ”Jos Baltian tasavalloissa lasketaan sen varaan, että he saavat myötätuntoa ulkoa, jos he menevät liian pitkälle, niin he erehtyvät.” Koivisto viittasi ulkoministeri Bakerin lausuntoon, jossa todettiin, ettei Yhdysvallat halua saada aikaan epätasapainoa Neuvostoliitossa.

Gorbatšov totesi olevansa valmis kasvattamaan Baltian tasavaltojen itsehallintoa, mutta näiden oli luonnollisesti pysyttävä osana Neuvostoliittoa. ”Ensin on katsottava, mitä federaation puitteissa olisi tehtävä: laajennettava tasavaltojen oikeuksia, antaa niille uusia mahdollisuuksia niin talouden kuin kulttuurinkin aloilla, niin tasavalloissa kuin autonomisilla alueillakin.”²⁸⁹

Gorbatšov oli sisällyttänyt seurueeseensa Baltian kehityksen kannalta avainhenkilöitä. Näistä kukaan ei tuntunut olevan erityisen huolissaan siitä, etteikö tilanne pysyisi Moskovan hallinnassa. Koivistoa rauhoitti ennen muuta Aleksandr Jakovlevin välinpitämätön suhtautuminen Viron kysymykseen. ”Voi sanoa, ettei hän nostanut kulmakarvojaan”, kirjasi kansliapäällikkö Kalela muistioonsa.²⁹⁰

Koivisto keskusteli myös Viron kommunistipuolueen johtajan Vaino Väljaksen kanssa. Hän kertoi saaneensa hyvin hälyttävää tietoa Viron kehityksestä. Tässä suhteessa Gorbatšov ja Jakovlev olivat kuitenkin olleet varsin levollisella mielellä. Koivisto toisti

²⁸⁷ Viialaisen muistio Viron tilanteesta 18.10.1989. KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1989, kansio 39; Rausmaa 2013, 61.

²⁸⁸ Koivisto 1995, 271.

²⁸⁹ Muistio Koiviston ja Gorbatšovin keskustelusta 25.10.1989 (Kalela). KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1989, kansio 39.

²⁹⁰ Muistio Koiviston keskustelusta Jakovlevin kanssa 25.10.1989 (Kalela). KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1989, kansio 39.

Väljakselle sen mitä oli alkuvuodesta esittänyt Titmalle. Yhteistyötä Suomen ja Viron välillä kehitettäisiin niissä puitteissa, joista Moskovan kanssa sovittaisiin.²⁹¹

Suomalais-virolaisen yhteistyön kannalta oli merkittävää, että Gorbatšov kehotti lisäämään yhteistyötä Suomen lähialueiden kanssa. Näihin alueisiin kuuluivat Baltian lisäksi Leningradin alue, Karjala ja Kuola.²⁹² Gorbatšovin ilmeisenä tarkoituksena oli tukea Viron kommunistipuolueen asemaa Suomen aktiivisemmalla politiikalla.²⁹³ Tähän suuntaan myös viittasi Väljaksen sisällyttäminen Suomen-vierailun matkaseurueeseen.²⁹⁴

Gorbatšovin käynnin jälkeen Koivisto arvioi kirjeessään Saksan liittopresidentti Richard Weizsäckerille, että tilanne Baltiassa oli menossa parempaan suuntaan. Gorbatšov oli hyväksyttänyt Neuvostoliiton korkeimmassa neuvostossa kolmen Baltian tasavallan taloudelliset itsehallintojärjestelyt. ”Meillä on näiden päätösten jälkeen syytä toivoa, että kehitys ainakin Virossa etenee tästä eteenpäin rauhanomaisesti ja siten, että se toisaalta tyydyttää Viron kansan oikeutettuja toiveita ja toisaalta on omiaan tukemaan Gorbatšovin ponnistuksia perestroikan puolesta.”²⁹⁵

Useimmat länsijohtajat suhtautuivat Baltian tilanteeseen samalla tavoin kuin Koivisto. Lännelle oli tärkeintä uudistuspolitiikan jatkuminen Neuvostoliitossa ja kehityksen pysyminen rauhallisena. Joulukuun 1989 alussa Maltalla pidetyssä huipukokouksessa presidentti Bush ilmoitti pidättyvänsä balttien itsenäisyystavoitteiden tukemisesta, mikäli Neuvostoliitto ei turvautuisi voimatoimiin Baltiassa.²⁹⁶

Supervaltajohtajien herrasmiessopimus pidettiin visusti julkisuudelta piilossa. Amerikkalaisten asenteesta Baltiaa kohtaan Koivisto sai ensi käden tietoa Suojelupoliisin kautta. SUPO-päällikkö Seppo Tiitinen oli tavannut CIA:n johtaja William Websterin, joka oli kertonut, että Yhdysvallat varoi sekaantumasta Baltian ja erityisesti Viron tilanteeseen.²⁹⁷ Amerikkalaisten pidättyvä asennoituminen tuki Koiviston käsitystä varovaisuuden tarpeellisuudesta suhteessa Baltiaan.²⁹⁸

²⁹¹ Koiviston muistiinpanot tapaamisesta Väljaksen kanssa 26.10.1989. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1989, kansio 39.

²⁹² Muistio Koiviston ja Gorbatšovin keskustelusta 25.10.1989 (Kalela). KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1989, kansio 39; Ks. myös Mihail Gorbatšovin puhe Finlandia-talossa 26.10.1989. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1989, kansio 39.

²⁹³ Savisaar 2005, 36; Rausmaa 2013, 65.

²⁹⁴ Blomberg 2011, 99.

²⁹⁵ Koiviston kirje liittopresidentti Weizsäckerille 28.11.1989. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1989, kansio 39.

²⁹⁶ Zubok 2007, 320.

²⁹⁷ Tiitisen muistiinpanot keskustelusta presidentti Koiviston kanssa 11.12.1989. KA, TPK III arkisto, Presidentti Koiviston ja SUPO:n päällikkö Seppo Tiitisen keskustelumuisiot 1979–1990, Mea:7; Rentola 2009a, 189.

²⁹⁸ Jaakko Kalelan lausunto *Reimag*-projektin järjestämässä muistitietoseminaarissa 31.8.2017.

Suomen-vierailunsa aikana Gorbatšov oli suositellut suoria yhteyksiä Suomen lähellä olevien Neuvostoliiton osien ja Suomen välillä. Suomen ulkopoliittinen johto tulkitsi uudenlaisen asennoitumisen mahdollistavan suomalais-virolaisen yhteistyön laajentamisen sekä Baltian ottamisen mukaan pohjoismaiseen yhteistyöhön.²⁹⁹

Suomen korkeampi profiili Viron-suhteissa jatkui helmikuulle 1990. Tilanne muuttui, kun Baltian maiden itsemääräämispyrkimykset liittovaltion puitteissa muuttuivat vaatimuksiksi itsenäisyyden palauttamiseksi.³⁰⁰ Nopean liikehdinnän taustalla oli Itä-Euroopan yli vuoden 1989 aikana pyyhkäissyt vallankumouksen aalto.

²⁹⁹ Blombergin muistio ”Suomen Viron-politiikkaa” 29.1.1990. UMA, 18.41 NLO, Suhteet Suomi-Viro 1990; Blomberg 2011, 99–100; Rausmaa 2013, 63.

³⁰⁰ Rausmaa 2013, 170.

4 Suomi ja Itä-Euroopan 1989 vallankumoukset

4.1 Kolmatta tietä etsimässä

Suomessa seurattiin tiiviisti Itä-Euroopan poliittisia ja taloudellisia uudistuksia. Presidentti Koivisto vieraili kesäkuussa 1988 Unkarissa. Se oli hänen ensimmäinen virallinen valtiavierailunsa uudelleen valinnan jälkeen. Unkaria vuodesta 1956 johtanut sosialistisen työväenpuolueen János Kádár oli juuri jättänyt paikkansa ja uudistusmielinen polvi Károly Grószin johdolla ottanut vallan.

Budapestin-vierailun aikana Koivisto keskusteli varsin laajasti Grószin ja Kádárin kanssa. Hallitsevana teemana unkarilaisten puheenvuoroissa oli maan sisäinen tilanne puoluekonferenssissa tapahtuneen vallanvaihdoksen jälkeen. Kansliapäällikkö Kalelan muistion mukaan Grósz teki ”teknokraattisen ja määrätietoisen vaikutuksen, itsevarman ja realistisista tavoitteista tietoisin”. Sekä Grósz että Kádár korostivat voimakkaasti, että Unkarin ulkopolitiikka tulisi jatkumaan muuttumattomana. Sen sijaan talouspolitiikassa Unkarin poliittinen johto oli valmis olennaisiin muutoksiin. Grószin mukaan Neuvostoliitosta otettu keskitetty talouden malli ei toiminut.³⁰¹

1960-luvun puolivälistä lähtien Unkari oli kehittänyt omintakeisia markkinamekanismeihin tähdänneitä talousuudistuksia, ns. gulassikommunismia. Uudistukset olivat kuitenkin hiipuneet. Unkarin valtion velkaantumisaste, ulkomaisen velan osuus bruttokansantuotteesta, oli Itä-Euroopan korkein 1980-luvun lopulla.³⁰²

Koiviston kiinnostusta nimenomaan Unkaria kohtaan selittivät maan pitkäaikaiset reformikokeilut sekä Kádárin pitkäjänteisyys uudistusten ajamisessa. Koivistoa miellytti, että Unkarissa kehitys näytti etenevän ”bernsteinilaisittain”, asteittain järjestelmän sisältä eikä avoimen vastakkainasettelun kautta.³⁰³ 1800-luvun lopulla ja 1900-luvun alussa vaikuttanut saksalainen sosiaalidemokraatti Eduard Bernstein oli

³⁰¹ Ulkoministeriön salasähe ”Tasavallan presidentin keskustelut Budapestissa 6.-8.6.1988: Keskusteluohjeet”. UMA, 18.60 UNK Tasavallan Presidentti Mauno Koivisto, vierailu Unkariin v. 1988.

³⁰² Levesque 1997, 65.

³⁰³ Kalela 2011, 228.

tullut tunnetuksi lausahduksestaan: päämäärä ei ole mitään, liike on kaikki kaikessa. Vuoden 1982 presidentinvaalitaistelussa Koivisto oli luonnehtinut itseään bernsteinilaiseksi sosialistiksi.

Unkarin poliittisen johdon kanssa käydyissä keskusteluissa kävi selville unkarilaisten kiinnostus oppia Suomen kokemuksista ja saada tukea uudistusten toteuttamisessa. Syyskuussa 1988 perustettiin Koiviston aloitteesta valtiovarainministeriöön Helsingissä asiantuntijaryhmä seuraamaan Unkarin uudistuksia ja maan talouskehitystä.³⁰⁴ Koivisto uskoi, että unkarilaisten kokemuksia voisi myös Gorbatšov hyödyntää oman uudistuspolitiikkansa ajamisessa.

Gorbatšovin talousuudistusten myötä alettiin puhua uudelleen ns. konvergenssin ideasta.³⁰⁵ Koivisto oli 1960-luvun alusta lähtien lukeutunut konvergenssiteorian kannattajaksi.³⁰⁶ Teorian mukaan kommunismi ja kapitalismi vähitellen kasvavat yhteen: markkinatalousmaissa julkinen sektori laajenee tasaten järjestelmässä vallitsevat epäoikeudenmukaisuudet ja kommunistisessa järjestelmässä yksilön vapaudet lisääntyvät aineellisen hyvinvoinnin kasvaessa.

Toive kommunististen ja kapitalististen järjestelmien rauhanomaisesta lähentymisestä ajoi kuitenkin karille Tšekkoslovakian miehityksessä 1968.³⁰⁷ Prahan kevään tapahtumat osoittivat, että talousreformi saattoi Itä-Euroopassa johtaa myös poliittisten muutosten hakemiseen ja uhata kommunistipuolueen yksinvaltaa.³⁰⁸ Tšekkoslovakian miehitys oli ollut todellinen shokki tuolloin pääministerinä toimineelle Koivistolle. Hänen pitkäaikaisen avustajansa Seppo Lindblomin mukaan ”Mauno koki vahvoin tuntein, miten sosialismin uudistumisen hauraat oraat ajettiin yli telaketjuilla”.³⁰⁹ Koivisto itse kuvaa itkeneensä tapahtumien johdosta niin, että hänellä oli Helsinkiin ajaessa ”vaikeuksia nähdä tietä”.³¹⁰

Koiviston kiinnostus sosialismin uudistamista kohtaan ei kuitenkaan sammunut. Hän oli hakenut uransa aikana myös länsimaille ”kolmatta tietä, joka olisi parempi kuin klassinen kapitalismi ja sosialististen maiden komentotalous”.³¹¹ Koiviston taustapuolue SDP esitti vielä vuoden 1987 periaateohjelmassaan tavoitteeksi jonkinlaisen markkinatalouden ja sosialistisen talouden välimuotoa – sosialismia demokratiaan yhdistettynä. Puolueen päämäärän keskeisenä esteenä oli tuotantovälineiden

³⁰⁴ Työryhmän vetäjäksi tuli valtiovarainministeriön kansantalousosaston ylijohtaja Pertti Sorsa ja jäseniksi valtiovarainministeriön finanssineuvos Heikki Oksanen, Ulkopoliittisen instituutin johtaja Kari Möttölä sekä sihteeriksi valtiovarainministeriön finanssi-sihtööri August Leppä. Möttölä ja Oksanen 2010, 81–82.

³⁰⁵ Levesque 2004, 164.

³⁰⁶ Kalela 2011, 227; Koikkalainen 2019, 209.

³⁰⁷ Koikkalainen 2019, 211.

³⁰⁸ Hanson 2014, 101–108.

³⁰⁹ Lindblom 2009, 43.

³¹⁰ Koivisto 1994, 47.

³¹¹ Oksanen 2019, 154.

epäoikeudenmukaiseen omistukseen perustuva pääoman valta työpaikoilla ja koko yhteiskunnassa. ”Sosiaalidemokraattisten periaatteiden mukaisessa talousjärjestelmässä taloudellisten voimavarojen käyttö perustuu paljolti ohjaukseen markkinoiden välityksellä.”³¹²

Koivistoa kiinnosti sosialismin uudistaminen ja niin kutsuttu markkinasosialismi, eli se, ”miten markkinavoimat tulisi hyväksyä ja miten niitä tulisi hyväksikäyttää sosialistisen järjestelmän puitteissa”.³¹³ Hän pohti sitä, ”miksi sosialistisissa maissa kaikki yritykset delegoida päätöksentekoa alemmille tasoille ja omaksua markkinatalouden periaatteita olivat kerta toisensa jälkeen epäonnistuneet”.³¹⁴

Markkinasosialismi edusti Koivistolle markkinatalouden ja sosialistisen talouden välistä kolmatta tietä, jonka avulla kansandemokratiat välttäisivät äkkihypyn kapitalistiseen markkinatalouteen.³¹⁵ Taustalla välkkyi huoli siitä, että yksityisomistuksen nopea laajentaminen aiheuttaisi tulo- ja varallisuuserojen voimakkaan kasvun. Tämä saattaisi käydä yhteiskunnallisesti sietämättömäksi ja aiheuttaa poliittisen takatalven. Nämä ristipaineet ilmenivät Itä-Euroopan maiden lisäksi myös Neuvostoliitossa.

Koivisto käsitteli Euroopan muutosprosessia 2. maaliskuuta 1989 Helsingin Yliopiston Studia Generalia-luennossa. Neuvostoliiton kehitystä käsitellessään hän korosti rakenteellisia tekijöitä uudistuspolitiikan taustalla. ”Neuvostoliiton nykyinen johto varsin pian havaitsi uudistukset välttämättömiksi: perinnäisiksi muodostuneilla toimintatavoilla ei enää voitu tyydyttää väestön kasvavia tarpeita eikä ylläpitää Neuvostoliiton asemaa suurvaltana. Taloudellisista vaikeuksista huolimatta oli Koiviston mukaan Neuvostoliitossa moni iso asia hyvällä tolalla. Maalla oli edelleen suunnattomat luonnonvarat ja korkea tieteen taso. Kaikkein tärkeintä oli presidentin mielestä ”pyrkimys vähentää vieraantumista, parantaa ihmisten motivaatiota”.³¹⁶

Koivisto kartoitti systemaattisesti Neuvostoliitossa käytävää yhä avoimempaa yhteiskunnallista keskustelua. Hän seurasi päivittäin Moskovon televisiota, ja presidentille tilattiin Britannian yleisradioyhtiö BBC:n julkaisusarja, joka sisälsi käännöksiä sekä valtakunnallisen että paikallisen neuvostomedian uutisista.³¹⁷

³¹² Periaateohjelma hyväksytty SDP:n 34. puoluekokouksessa Helsingissä 4.–7.6.1987. <<https://www.fsd.uta.fi/pohtiva/ohjelmalistat/SDP/450>>

³¹³ Koivisto 1995, 257–259; Blomberg 2011, 115.

³¹⁴ Kalela 2011, 226–227.

³¹⁵ Koivisto oli erityisen kiinnostunut puolalaisen Oskar Langen markkinasosialismia koskevista teorioista. Kalela 2011, 226–227; Oksanen 2019, 154–155.

³¹⁶ Tasavallan Presidentin Studia Generalia-luento ”Maailma muuttuu – vai muuttuuko se?” Helsingin yliopistossa 2.3.1989. *ULA* 1990, 64–67.

³¹⁷ Kalela 2011, 223–224.

Huhtikuussa 1989 Koivisto asetti erityisen työryhmän kartoittamaan Neuvostoliiton uudistuspolitiikan kehitystä.³¹⁸ Tätä presidentin erityisavustaja Martti Mannisen vetämää perestroika-työryhmää voi pitää Unkarin talousuudistuksia tutkineen asiantuntijaryhmän jatkona.³¹⁹ Työryhmän perustamisen jälkeen Koivisto välitti KGB-residentti Karasevin kautta Moskovaan pyynnön, että joku perestroikan taloudelliset perusteet tunteva neuvostoasiantuntija saapuisi keskustelemaan Suomeen.³²⁰

Edustajan sijaan saapui muistio, joka Karasevin mukaan oli Gorbatšovin hyväksymä. Muistion perusteella neuvostojohdon tavoitteena oli uudistaminen olemassa olevan järjestelmän puitteissa. ”Päämääränämme on uudistaa juurta jaksuen koko sosialistinen järjestelmä. Tämä merkitsee sekä paluuta sosialismin alkulähteille että askelta eteenpäin kehitettäessä ja toteutettaessa sosialismin ihanteita nykyajan olosuhteiden ja tarpeiden mukaisesti.”

Tuotantovälineiden yhteiskunnallisella omistuksella ja kommunistisella puoleella tuli säilyä määräävä asema, vaikka uudistuksia tehtiinkin. ”Epäjohdonmukaisuutemme arvostelun varjolla meille tyrkytetään puhtaasti länsimaisia arvosteluperiaatteita, arvioita ja tapoja ratkaista ongelmiamme pitäen niitä ainoana järkevänä suhtautumistapana. Ei ole syytä ajatella, että Lännen kansanedustuslaitosten monopuoluejärjestelmä ja markkinatalous olisivat nykyisessä vaihtoehdossaan viimeinen viisauden sana demokratian alalla.” Mallia talouden uudistamiseen haettiin Unkarista ja Kiinasta, jotka olivat siirtyneet ennen Neuvostoliittoa uudistusten tielle.³²¹

Koivisto vastasi Gorbatšoville muistiolla, joka käsitteli avoimesti Neuvostoliiton talousuudistuksen ongelmakohtia. Hän pohdiskeli hintauudistuksen tärkeyttä ja varoitti kulutustarpeiden tyydyttämisestä velanotolla. Koivisto kannusti Gorbatšovia uudistuksiin, jotka olisivat epäsuosittuja mutta neuvostotalouden kannalta välttämättömiä. Hänen mielestään näytti siltä, että valtioissa, joissa ei ollut järjestynyttä oppositiota eikä kriittistä julkista keskustelua, hallitukset olivat vielä ”arempia” kansansuosioistaan kuin läntisissä demokratioissa.

Hän muistutti kuitenkin, että ”ei kansa sellaisia johtomiehiä kunnioita, jotka jättävät ikävät ratkaisut tekemättä väistääkseen oletetun kansan tuomion”. Koivisto ehdotti Gorbatšoville mahdollisuutta hyödyntää läntisiä talousteorioita. ”Lännessä käy-

³¹⁸ Koivisto 1995, 284.

³¹⁹ Lehtinen 2018, 37.

³²⁰ Koivisto 1995, 285.

³²¹ Moskovasta saapuneeseen muistioon ei ole merkitty tarkkaa päivämäärää eikä tekijää. Koiviston arkistosta löytyy muistion suomenkielinen versio, joka on Karasevin käännättämä. Gorbatšovin non-paper perestroikasta toukokuu 1989. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1989, kansio 38; Koivisto 1995, 285–286.

tössä olevat taloudellisen analyysin välineet antavat varteenotettavia viitteitä taloudellisia kysymyksiä ratkaistaessa myös sosialismin oloissa, erityisesti, jos markkinavoimia halutaan käyttää apuna”.³²²

Koiviston ja Gorbatšovin talouspoliittinen dialogi muistutti sitä aatteellista keskustelua, jota neuvostojohtaja kävi Saksan entisen liittokanslerin, Sosialistisen internationaalien puheenjohtajan Willy Brandtin ja Espanjan pääministeri Felipe Gonzálezin kanssa. Poliitikantutkija ja historioitsija Archie Brown väittää, että Gorbatšov siirtyi ajattelussaan yhä lähemmäs läntistä sosiaalidemokratiaa vuoden 1989 aikana.³²³

Taloussuudistusten eteneminen loi väistämättä painetta myös poliittisen järjestelmän muuttamiseksi. Puolassa keväällä 1989 laillistettu oppositiovoimien Solidaarisuus-liike saavutti murskavoiton ensimmäisissä vapaissa vaaleissa. Maahan muodostettiin ensimmäinen ei-kommunistinen hallitus sitten toisen maailmansodan. Pääministeriksi tuli Solidaarisuuden Tadeusz Mazowiecki. Puoluejohtaja, kenraali Wojciech Jaruzelski valittiin presidentiksi.

Huhtikuussa 1989, siis ennen Solidaarisuuden vaalivoittoa, Koivisto vieraili Jaruzelskin kutsusta Puolassa. Suomi oli perinteisesti pitänyt etäisyyttä Puolaan. Koivistolle Puola edusti malliesimerkkiä sosialistisesta valtiosta, jossa hallinto oli jatkuvasti epäröinyt vaikeiden talouspäätösten edessä. Hän oli Suomen Pankin johtajana seurannut, kuinka Puolan talous ajautui selvitystilaan ja maan velkataakka länteen kasvoi räjähdysmäisesti. Lisäksi Puolassa yhteiskunnallinen kehitys oli edennyt konfrontaation kautta kommunistisen puolueen ja oppositiovoimia edustaneen Solidaarisuus-liikkeen ollessa tiukasti napit vastakkain.³²⁴

Kun Jaruzelski julisti Puolaan sotatilan joulukuussa 1981, ulkoministeriössä laadittiin luonnokset hallituksen kannanotoiksi sekä mahdollisen Puolan sisäisen konfliktin että Neuvostoliiton sotilaallisen väliintulon varalta. Ulkopoliittisen johdon suhtautumiselle oli kuvaavaa, että kummassakin luonnoksessa korostettiin Suomen vakiintuneen ulkopoliittisen linjan mukaista valtioiden sisäisiin asioihin puuttumattomuuden periaatetta.³²⁵

Suomi ei ollut yhtä aktiivinen solmimaan kontakteja Solidaarisuus-liikkeeseen kuin muut pohjoismaat.³²⁶ Esimerkiksi Ruotsin yhteydet Solidaarisuuden edustajiin

³²² Koiviston vastaus Moskovasta saapuneeseen muistioon 25.5.1989. KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1989, kansio 38; Koivisto 1995, 286–290.

³²³ Brown 2010, 244–245.

³²⁴ Kalela 2011, 228.

³²⁵ Suomi 2004, 46.

³²⁶ Unto Turusen lausunto *Reimag*-projektin järjestämässä muistitietoseminaarissa 23.10.2014.

ja muihin oppositiovoimiin olivat Puolan kriisistä 1981 lähtien olleet tiiviit. Ruotsin ammattiliittojen keskusjärjestö (LO) piti suhteita vain Solidaarisuuteen.³²⁷

Suomalaisten kannalta tilanne helpottui helmikuussa 1989, kun Jaruzelski tunnusti Solidaarisuus-liikkeen. Puolan-vierailunsa aikana Koivisto tapasi kommunistipuolueen johtoa, mutta ei Solidaarisuuden johtajaa Lech Wałęsaa. Wałęsa oli samaan aikaan vierailulla Italiassa. Ulkoministeri Paasio tapasi kuitenkin muita Solidaarisuuden edustajia Suomen Varsovan-suurlähettilään Unto Turusen isännöimänä. Suhtautumisen muutosta osoitti myös se, että presidentti Koiviston seurueeseen kuului Suomen Ammattiliittojen Keskusjärjestön puheenjohtaja Pertti Viinanen, joka solmi suhteet SAK:n ja Solidaarisuuden välille.³²⁸

Kommunistien yksinvallan murentuminen Itä-Euroopassa merkitsi vakavaa haastetta Gorbatšovin uudistuspolitiikan periaatteille. Puheessaan Euroopan Neuvostossa heinäkuussa 1989 Gorbatšov viesti valinnanvapauden periaatteesta, jonka mukaan jokainen maa valitsee itse strategiansa ja taktiikkansa sisäisissä uudistuksissaan. Samalla hän ilmoitti, että minkäänlainen puuttuminen toisen valtion sisäisiin asioihin eli sen suvereenisuuden rajoittaminen ei ole sallittua, olipa kyse sitten liittolaismaista tai muista. Puhe ennakoï loppuvuodesta esille tullutta ns. Sinatran oppia.

Gorbatšov teki kuitenkin selväksi, ettei olemassa olevien rajojen muuttaminen voinut tulla kyseeseen. Samalla hän huomautti, etteivät yhteiseen eurooppalaiseen kotiin johtava prosessi ja maanosan kahtiajaon lopettaminen voineet merkitä sosialismin nitistämistä.³²⁹

Avainkysymys oli, voisiko muutos tapahtua vakauden olosuhteissa - ilman väkivaltaista takaiskua tai käännettä vanhaan suuntaan. Kiinassa demokratialiike otti esikuvakseen Gorbatšovin vaatiessaan muutoksia omaan maahansa. Liikehdintä uhkasi Kiinan hallitusta, joka seurasi huolestuneena tilannetta Itä-Euroopassa ja varsinkin Puolassa, jossa neuvottelut oppositiovoimien ja kommunistihallinnon välillä käynnistyivät.³³⁰

Kesäkuun 4. päivänä 1989 Kiinan kommunistijohto päätti tukahduttaa kovin ottein poliittisia vapauksia vaatineet opiskelijamielenosoitukset. Väkivaltaisuuksissa Pekingin Taivaallisen rauhan aukiolla menehtyi enemmän ihmisiä kuin Itä-Euroopan

³²⁷ Tukholman suurlähetystö UM:lle (ei päivämäärää, todennäköisesti huhtikuu 1989). UMA, 18.60 PUO, Tausta-aineistoa, tasavallan presidentin ja rouva Koiviston valtiovierailu Puolaan 19.–21.4.1989.

³²⁸ Muistio Paasion erillistapaamisesta Solidaarisuuden edustajien kanssa 21.4.1989 (ulkoasiainsihteri Vesa Hölttä). UMA, 18.60 PUO; Unto Hämäläinen toteaa virheellisesti teoksessaan *Suomi Euroopan hulluna vuonna 1989*, että suomalaiset eivät Koiviston Puolan-vierailun aikana tavanneet Solidaarisuuden edustajia. Hämäläinen 2013, 72.

³²⁹ Moskovan suurlähetystö UM:lle 20.7.1989. UMA, Moskova, r-sarja 1989.

³³⁰ Chen 2009, 111–112.

vallankumouksissa yhteensä.³³¹ Kiinan johdon mukaan ”pääkaupungissa oli kukistettu vastavallankumouksellinen kapina”.³³²

Suomen hallitus otti pidättyvästi kantaa Kiinan väkivaltaisuuksiin. Hallitus ilmaisi kannanotossaan huolestumisensa tapahtumista, mutta ei muista pohjoismaista poiketen osallistunut mihinkään Kiinan vastaisiin toimiin. Suomi ei halunnut vahingoittaa suhteitaan Kiinaan, mistä oli osoituksena ulkomaankauppaministeri Pertti Salolaisen vierailu Pekingiin marraskuussa 1989.

Salolaisen matka oli ensimmäinen virallinen ministerivierailu OECD-maasta Tiananmenin tapahtumien jälkeen. Linjauksesta vastasi presidentti Koivisto, joka kertoo muistelmissaan lähteneensä siitä, että Suomi ei osallistuisi ”kansainvälisiin mielenosoituksiin Kiinaa vastaan”. Hallituksen käsitellessä Salolaisen vierailuhankeetta Koivisto totesi ”olevan aivan välttämätöntä, että vierailu tehtäisiin”.³³³

Koiviston presidenttikaudella Suomi oli systemaattisesti kehittänyt suhteita Kiinaan. Taustalla oli Pekingin ja Moskovan suhteiden parantuminen Gorbatšovin valtaannousun jälkeen.³³⁴ Koivisto vieraili ensimmäisenä Suomen presidenttinä Kiinassa lokakuussa 1988. Matkan aikana hän tapasi Deng Xiaopingin, joka oli laittanut liikkeelle Kiinan avautumispolitiikan. Valtuuskuntien välisiä neuvotteluja johti Kiinan puolelta pääministeri Li Peng. Koivisto aloitti Lin kanssa kirjeenvaihdon matkan jälkeen.³³⁵

Ulkomaankauppaministeri Salolaisen tehtävänä oli avata suomalaisten metsäalan yritysten järjestämä näyttely Pekingissä. Matkaseurueeseen oli ilmoittautunut varsin laaja ja korkeatasoinen yritysjohtajavaltuuskunta. Ulkoministeriön kauppapoliittisella osastolla katsottiinkin, että suhteessa Kiinaan Salolaisen vierailusta olisi kiistatonta poliittista ja kauppapoliittista hyötyä. ”Talouselämä, joka varsin laajalla rintamalla osallistuu Kiinan kauppaan ja muuhun taloudelliseen yhteistyöhön, pitää vierailua tärkeänä ja odottaa, että asiasta ei koidu maiden välisille taloussuhteille hankaluuksia.”³³⁶

Suomen Pekingin-suurlähettiläs Risto Hyvärinen kannatti Salolaisen vierailua. Tiananmenin väkivaltaisuuDET eivät hänen mielestään olleet muuttaneet tilannetta – ”pikemminkin päinvastoin”. Ministerivierailun aikana avautuisi Hyvärisen mukaan erinomainen mahdollisuus edistää Suomen kaupallisia suhteita ja vaikuttaa Kiinassa

³³¹ Stone 2014, 222.

³³² Mansala 2020, 150.

³³³ Koivisto 1995, 263–264.

³³⁴ Mansala 2020, 191.

³³⁵ Koivisto 1995, 260; Mansala 2020, 132–133.

³³⁶ Apulaisosastopäällikkö Alec Aallon muistio Ulkomaankauppaministerin suunniteltu vierailu Kiinan kansantasavaltaan 8.10.1989. KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1989, kansio 39.

tekeillä oleviin päätöksiin, sillä muita maita ei ollut paikalla kilpailemassa huomiosta. Hän todisteli näkemystään sillä, että Yhdysvallat ja Japani olivat korkealla epävirallisella tasolla käynnistäneet yhteydenpidon.³³⁷ Presidentti Bushin turvallisuuspoliittinen neuvonantaja Brent Scowcroft oli vierailut Kiinassa vain muutama viikko Tiananmenin verilöylyn jälkeen. Matka oli ollut tarkoitus suorittaa salassa, mutta lehdistö sai vihiä asiasta.³³⁸

Kun ulkomaankauppaministeri Salolainen saapui Pekingiin, kaupungissa vallitsi yhä sotatila. Vierailun yhteydessä kiinalaiset järjestivät Salolaiselle tapaamisen pääministeri Li Pengin kanssa 10. marraskuuta 1989. Budapestista Pekingiin syksyllä siirtynyt suurlähettiläs Arto Mansala oli saanut Helsingistä ohjeen korostaa vierailun epäpoliittista luonnetta.³³⁹ Salolaisen ja Li Pengin keskustelu sai kuitenkin yllättävän käänteen, kun suomalaisministeri otti esille Tiananmenin tapahtumat.

Viitaten Li Pengin mainintaan maan vakaudesta Salolainen kysyi, ”oliko siitä nähtävissä mitään konkreettista vaikutusta, esimerkiksi sotatilan poistamisen suhteen?” Tähän Li vastasi kipakasti: ”Te olette ulkomaankauppaministeri enkä aio ruveta keskustelemaan kanssanne politiikasta. Voin vain todeta, että Pekingissä voimassa olevaa sotatilaa ei tulla tällä hetkellä poistamaan. Kaupungilla ette kuitenkaan näe sotilasosastoja. Eikä Kiinan kansa tule antamaan periksi ja taipumaan ulkoisen paineen alla”.

Salolainen jatkoi kiinalaisministerin selvästä ärtymyksestä huolimatta. ”Tiedän, ettei mikään ulkoinen voi vaikuttaa Kiinan sisäisiin ratkaisuihin, mutta te varmasti olette tietoisia siitä, miten tähän on Kiinan ulkopuolella suhtauduttu?” Li Peng, jolla oli ollut keskeinen rooli Tiananmenin mielenosoitusten kukistamisessa, sanoi takaisin. ”En rupea kiistelemään asiasta, mutta kysyn vain, kumpi on mielestänne hyvä, Itä-Saksa vai Kiina? (Välihuomautus avustajilta: Itä-Berliini). Kiina tarvitsee rauhanomaisen ympäristön voidakseen kehittää yhteiskuntaansa. Meillä on 1,1 miljardia ihmistä ruokittavana ja vaatettavana. Jos toivomme edistystä, meillä on oltava rauhanomainen ympäristö. Teidän ei tarvitse vastata tähän Itä-Berliini-kysymykseen, koska tiedän, että katsotte asiaa aivan eri näkökulmasta kuin me.”

Salolainen ei jättänyt asiaa sikseen. ”Huonoa on aina, jos tilanne riistäytyy hallinnasta. Hyvää on asian mukanaan tuoma muutos ja kehitys. Tärkeintä on, että tilanne pysyy hallinnassa.” Tämän jälkeen kiinalaisministeri pyysi Salolaista välittämään terveiset ja aiemmin keskuskomitean kokouksen tuloksista kertomansa asiat

³³⁷ Hyvärinen UM:lle 4.10.1989. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1989, kansio 39.

³³⁸ Engel 2017, 194.

³³⁹ Mansala 2020, 176.

presidentti Koivistolle. ”Ehkäpä lopetamme tämän tapaamisen nyt tähän”, Li ohjasi suomalaiset ulos.³⁴⁰

Salolaisen ulkopoliittinen syrjähyppy jäi pienen piirin tietoon. Kotimaahan palattuaan hän kommentoi *Helsingin Sanomille*, että Pekingin kesäkuisia tapahtumia ei otettu esiin vierailun aikana käydyissä keskusteluissa. Salolaisen mukaan ”hän toteuttaa Suomen hallituksen politiikkaa hallituksen jäsenenä”.³⁴¹

Mitä ilmeisimmin presidentti Koivisto ei etukäteen tiennyt Salolaisen aikeesta nostaa esiin Tiananmenin tapahtumat. Ulkomaankauppaministerin vierailun alla Koivisto toimitti Li Pengille henkilökohtaisen kirjeen, jossa selostettiin Suomen reaktiota Pekingin väkivaltaisuuksiin. ”Emme ole osallistuneet mihinkään Kiinan vastaisiin toimiin, mistä meitä on arvosteltu. Meitä ollaan arvosteltu ja tullaan arvostelemaan ministeri Salolaisen johtaman talouselämän valtuuskunnan vierailun johdosta. Meitä tullaan arvostelemaan myös siitä, että me haemme taloudellista etua tilanteessa, jossa muut maat periaatteellisista syistä ovat pidättyväisiä taloudellisten suhteittensa kehittämässä Kiinaan.”

”Tietysti kauppa ja taloudelliset suhteet ovat meille tärkeitä ja hyödyllisiä. Mutta meille on vielä tärkeämpää pitää kiinni oman päätöksentekomme itsenäisyydestä, osoittaa olevamme puolueeton maa ei ainoastaan sanoissa vaan myös teoissa.”³⁴²

Koiviston omaksuma linja oli osa pidempää historiallista jatkumoa. Perusajatuk- sen kiteytti Max Jakobson aikanaan seuraavasti: ”Kun emme reaali- poliittista syistä halunneet langettaa moraalisia tuomioita meitä lähellä olevien hallitusten teoista, vältimme johdonmukaisuuden nimessä sitä silloinkin, kun rikospaikka oli etäällä.”³⁴³ Vuonna 1989 edellä oleva merkitsi, että Suomen ulkopoliittinen johto otti kannan- otoissaan huomioon, että Tiananmenin kaltaiset väkivaltaisuu- det voisivat toistua joko Moskovan tai jonkin muun itäeurooppalaisen maan taholta.

Tilanne oli erityisen kiperä Itä-Saksassa, jossa gorbatsšovilaisen uudistuspolitiikan torjuneet johtajat seurasivat huolestuneena kehitystä naapurimaissa. Suurmie- lenosoitukset Puolasta ja Unkarista olivat levinneet myös DDR:ään. Ne huipentuivat 9. lokakuuta Leipzigissa, jolloin turvallisuuspalvelu Stasin pitkäaikainen johtaja Erich Mielke ja hänen vanha kaartinsa pohdiskelivat vakavasti mahdollisuutta tur- vautua Kiinan malliin kukistaakseen mielenosoitukset. Neuvostoliiton pidättyvä

³⁴⁰ Mansalan kirje kansliapäällikkö Kalelalle 14.11.1989. KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1989, kansio 39. Keskustelumui- stinpanot pääministeri Li Pengin ja ulkomaan- kauppaministeri Pertti Salolaisen tapaamisesta laati tulkkina toiminut kielenkääntäjä Annikki Arponen.

³⁴¹ *HS* 13.11.1989.

³⁴² Koiviston kirje Li Pengille 7.11.1989. KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1989, kansio 39.

³⁴³ Jakobson 1980, 97–98.

suhtautuminen ja DDR:n puoluejohdon erilinjaisuus pitivät joukot kuitenkin kasarmeilla.³⁴⁴

Syyskuun 1989 puolivälissä Koivisto analysoi Itä-Euroopan ja Neuvostoliiton kehitystä kirjeessään Bushille. Hän kirjoitti, ettei Unkari eivätkä Euroopan sosialistiset maat ylipäättään voineet enää jatkaa vanhaan malliin. ”Se, että unkarilaiset kommunistit tulevat pyytämään meiltä neuvoa heidän uudistuspyrkimyksissään heijastaa mm. sitä, että he ovat menettäneet uskonsa oman järjestelmänsä ylivoimaisuuteen ja yhteiskunnallisen kehityksen ennalta määrättyyn suuntaan.”

Koiviston mukaan sekä idässä että lännessä tunnutaan uskottavan, että sosialismin vaihtoehto on perinteinen kapitalismi tai vapaa markkinatalous, mutta hän itse arvioi, että ”näille kahdelle järjestelmälle on muitakin vaihtoehtoja kuin toisensa”. Koivisto toivoi Bushin tukea Gorbatšoville ja pyysi, ettei länsi asettaisi esteitä ”Neuvostoliiton selville pyrkimyksille lähentyä kansainvälisiä taloudellisia järjestöjä, ensin GATT:a ja lopulta Valuuttarahastoa ja Maailmanpankkia”.³⁴⁵

Elokuun 1989 lopulla Koiviston käskystä perustettu Suomi-Unkari-työryhmä luovutti presidentille yhteenvetoraportin unkarilaisten kanssa käydyistä keskusteluista. Raportissa todettiin Unkarin talousreformin edellyttävien perustavien poliittisten uudistuksia. Suuntaaminen kohti monipuoluejärjestelmää ilmaistiin seuraavaan tapaan: ”Vain hallitus, jonka voima perustuu väestön todettuun hyväksymiseen, kykenee hoitamaan taloutta ja tekemään vaikeat talouspoliittiset päätökset. Se voi olla parlamentarismin puitteissa toimiva koalitiollahitus, joka pyrkii saavuttamaan konsensuksen työmarkkinajärjestöjen ja muiden eturyhmien kanssa.”

Unkarin uudistusten toteuttamisen katsottiin olevan pitkälle kiinni kehityksestä Neuvostoliitossa ja Gorbatšovin onnistumisesta. Kommunistipuolueen pääsihteerin Károly Grószin ulkopoliittisen neuvonantajan Gyula Thürmerin mukaan amerikkalaiset olivat antaneet unkarilaisille ymmärtää, etteivät he riskeeraa Neuvostoliittosuhteitaan Unkarin hyväksi. Thürmer kertoi, että Unkarin ja Neuvostoliiton johdon äskettäisessä tapaamisessa Gorbatšov oli kysynyt, kuinka laajan yksityisen omistusoikeuden Unkari aikoi hyväksyä ja jatkoi: ”Ennen kuin vastaatte, haluan sanoa, etten hyväksy yksityistä omistusoikeutta.”³⁴⁶

Historioitsija Gregory Domber, joka on tutkinut Puolan ja Yhdysvaltojen suhteita kylmän sodan aikana, kuvaa presidentti Bushin hallintoa ”inhibiittoriksi”, joka

³⁴⁴ Sarotte 2009, 19–20, 22; Stone 2014, 223.

³⁴⁵ Koiviston kirje Bushille 19.9.1989. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1989, kansio 38; Koivisto 1995, 271–274.

³⁴⁶ Suomi-Unkari-työryhmän loppuraportti 21.8.1989 (Heikki Oksanen). KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1989, kansio 38; Oksanen 2019, 159.

vakauden säilyttämiseksi halusi hidastaa Itä-Euroopan vallankumouksien etene- mistä.³⁴⁷ Historiatietoisella Bushilla oli mielessään varoittavana esimerkkinä Unka- rin vuoden 1956 kansannousun tapahtumat. Yhdysvallat oli tuolloin antanut ymmär- tää tukevansa unkarilaisia, mutta jätti nämä lopulta oman onnensa nojaan.³⁴⁸

Syyskuun 1989 lopulla presidentti Koivisto antoi *Helsingin Sanomille* laajan haastattelun. Toimittajan tiedustellessa, näkikö presidentti merkkejä Neuvostoliiton hajoamisesta, Koivisto vastasi ykskantaan kieltävästi. Hän ei myöskään pitänyt mah- dollisena, että kommunismi luhistuisi taloudellisena ja poliittisena järjestelmänä. Näkemyksiään hän ei haastattelussa sen tarkemmin perustellut.³⁴⁹

On varsin ymmärrettävää, että maltillisena poliitikkona profiloitunut Koivisto ei antautunut pohdiskelemaan sosialistisen järjestelmän vararikkoa. Hän seurasi kui- tenkin tarkoin kehitystä Itä-Euroopassa ja oli perillä sosialististen maiden vaikeuk- sista. Yhteiskuntajärjestelmän nopeaan ja rauhanomaiseen romahtamiseen oli vaikea uskoa ennen kuin näki sen itse.

4.2 Muuri murtuu

Puolan ja Unkarin uudistusten rauhanomainen eteneminen vahvasti kommunistival- taa vastustaneiden mielenosoittajien päättäväisyyttä ympäri Itä-Euroopan. DDR:ssä poliittinen johto pysyi muutoksia vastustavalla linjalla, koska poliittinen pluralismi uhkasi koko Itä-Saksan olemassaoloa. Kevästä 1989 lähtien itäsaksalaisten mielen- osoitukset valtapuolue SED:tä vastaan lisääntyivät.

Unkarin kommunistijohtoon kuuluva pääsihteeri Károly Grósz vieraili Suo- messa syyskuun 1989 alkupäivinä. Helsinkiin saapuessaan Grószin asema oli jo käy- nyt tukalaksi. Hän halusi rajoittaa muutoksen talouteen ja pitää politiikan tiukasti kommunistisen puolueen talutusnuorassa. Kesäkuussa 1989 keskuskomitean täysis- tunnossa hänet korvattiin nelihenkisellä johtoryhmällä, jossa vanhoillisiin sitoutunut Grósz jäi vähemmistöön.³⁵⁰

Ennusmerkkejä tulevasta kehityksestä Saksassa oli havaittavissa, kun Grószin seurueeseen kuulunut valtiosihteeri ja myöhempi ulkoministeri László Kovács kertoi suomalaisille, että Unkarissa oli yli 2000 Itä-Saksan kansalaista, joilla ei ollut aiko- mustakaan palata kotimaahansa. Kovács antoi vaikutelman, että Unkari sallisi hei- dän siirtyä esteittä länteen, vaikka tämä kumosi Unkarin ja DDR:n välisen sopimuk- sen vuodelta 1969. Sopimuksen mukaan Unkari oli sitoutunut siihen, ettei se salli

³⁴⁷ Domber 2014, 54.

³⁴⁸ Engel 2017, 92–94.

³⁴⁹ *HS* 24.9.1989.

³⁵⁰ Levesque 1997, 132, 134.

itäksalalaisten matkustamista Unkarista sellaisiin maihin, joihin heillä ei ollut matkustusasiakirjoja.³⁵¹

Viisi päivää Helsingin-keskustelujen jälkeen, 10. syyskuuta, Unkarin hallitus päätti avata Itävallan puoleisen rajansa. Ulkoministeri Gyula Horn ilmoitti televisiossa, että keskiyöllä kaikki halukkaat voisivat siirtyä Unkarin rajan yli länteen. Päätös vaikutti merkittäväällä tavalla Berliinin muurin murtumiseen kuukautta myöhemmin.³⁵²

Presidentti Koivisto vieraili Länsi-Saksassa 2. lokakuuta 1989. Hän sai huomata, että itäksalalaisten maastamuutto kauhistutti Bonnin hallitusta. Ulkoministeri Hans-Dietrich Genscher selosti Koivistolle tilannetta, jota hän piti hyvin ongelmallisena. Genscherin mukaan Liittotasavaltaan oli vuoden 1989 aikana virrannut lähes puoli miljoonaa pakolaista. Genscher piti Saksan kysymyksestä käytyä keskustelua kiullisena. Hänen mielestään kysymystä Puolan länsirajasta ei voinut avata enempää kuin Liittotasavallan länsirajasta.³⁵³ Huolimatta DDR:n pakolaisongelman akuuttisuudesta juuri Koiviston vierailun aikana ei Itä-Saksan tilanteen nopeaa muutosta osattu ennakoida.

Lokakuun 9. päivänä vietettiin DDR:n 40-vuotisjuhlallisuuksia, joihin myös presidentti Gorbatšov osallistui. Suomen Bonnin-suurlähettiläs Antti Karppinen raportoi, kuinka Gorbatšov oli Berliinissä todennut, ettei Neuvostoliiton uudistuspolitiikka antanut aihetta spekulointiin Saksojen yhdistymisellä. Gorbatšovin mukaan Itä-Saksa saisi itse päättää asioistaan, mutta lähtökohtana oli sodanjälkeisten realiteettien, mukaan lukien rajojen tunnustaminen.³⁵⁴

Berliinin suurlähettiläs Arto Tanner puolestaan arvioi DDR:n juhlallisuuksien sujuneen odotettua paremmin. Tannerin mukaan Gorbatšov oli antanut "puheenvuorossaan voimakkaan tuen SDT:lle ja sen johdolle tuoden kuitenkin epäsuorasti esille maan uudistusten välttämättömyyden". Puoluejohtaja Erich Honecker ei juhlapuheessaan tuonut esille mitään suoranaisesti uudistuksiin viittaavaa syyttäen DDR:n tapahtumista voimakkaasti Saksan liittotasavaltaa. "Bourbonien palattua Ranskassa valtaan heistä sanottiin, etteivät olleet mitään oppineet eivätkä mitään unohtaneet. Tämä tulee mieleen, kun pyrkii tekemään yleisarvion Honeckerin puheen sisällöstä", Tanner kirjoitti.³⁵⁵

³⁵¹ Valtiosihteeri Åke Wihtolin keskustelut Unkarin ulkoministeriön valtiosihteeri Kovacsin kanssa 5.9.1989 (Lars Backström). UMA, 18.60 UNK, USTPN puheenjohtaja Károly Grószin vierailu Suomeen 4.–6.9.1989; Möttölä ja Oksanen 2010, 86.

³⁵² Sarotte 2009, 29–31.

³⁵³ Kalelan muistio "Tasavallan presidentin valtiovierailu SLT:aan. Yhteenveto poliittisista keskusteluista" 9.10.1989. KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1989, kansio 39; Koivisto 1995, 302.

³⁵⁴ Karppinen UM:lle 9.10.1989. UMA, Bonn, r-sarja 1989.

³⁵⁵ Tanner UM:lle 12.10.1989. UMA, Berliini, r-sarja 1989.

Suomalaisdiplomaatit eivät olleet tietoisia, että Gorbatšov oli kulissien takana arvostellut rankasti Honeckeria. Hän oli varoittanut elämän rankaisevan niitä, jotka tulisivat liian myöhään.³⁵⁶

Itä-Saksan 40-vuotisjuhlallisuuksien jälkeen voimistuneet kansalaisliikkeiden mielenosoitukset pakottivat maan johdon myönnytyksiin. Honecker joutui väistymään ja hänet korvasi puolueen perintöprinssinä pidetty Egon Krenz. Honeckerin syrjäyttämisen jälkeen presidentti Koivisto sai suurlähettiläs Aristovilta selostuksen Itä-Saksan tapahtumista. Aristovin mukaan Neuvostoliitto piti tapahtuneita henkilövaihdoksia DDR:n sisäisenä asiana ja käynnissä olevan uudistusprosessin tuloksina.³⁵⁷

Lokakuun 1989 lopulla tapahtuneen Suomen-vierailunsa aikana Gorbatšov totesi Koivistolle, ettei hän pitänyt Saksojen yhdistymistä realistisena mahdollisuutena. Toisaalta hän lisäsi, että oli vaikea arvata historian mahdollista kehitystä.³⁵⁸ Gorbatšov vakuutti, että Neuvostoliitolla ei ollut oikeutta sekaantua liittolaismaidensa asioihin. ”Vaikka silloin kun Puolassa oli tunnetut tapahtumat, jotka muuttivat vallan luonnetta, me saimme kirjeitä ystäviltämme. Niissä vedottiin meihin, ettei tätä kehitystä saa sallia. Me kysyimme silloin itseltämme, pitäisikö meidän käyttää voimaa. Miten olisimme voineet ottaa Puolan kansalta oikeuden tehdä omia päätöksiään” (...) ³⁵⁹ Gorbatshovin mukaan Itä-Eurooppa oli muodostunut Neuvostoliitolle taloudelliseksi taakaksi. ”Puolassa olisi kysytty, että jos te kerran haluatte määrätä muutoksista, oletteko te valmiit vastaamaan Puolan huollosta, ja veloista.”³⁶⁰

Helsingissä pidetyssä tiedotustilaisuudessa Neuvostoliiton ulkoministeriön tiedottaja Gennadi Gerasimov sai laajaa huomiota osakseen, kun hän ilmoitti Neuvostoliiton hylänneen Tšekkoslovakian miehityksen jälkeen 1968 kehitetyn Brežnevin opin. Se oli Gerasimovin mukaan korvautunut Sinatran opilla, jolla hän viittasi laulaja Frank Sinatran tunnettuun lauluun ”I did it my way”.³⁶¹

Honeckerin syrjäyttämisen jälkeen tilanne Itä-Saksassa jatkui epävakaina. Marraskuun 8. päivänä suurlähettiläs Tanner raportoi huolestuneena tilanteen mahdollisesta kärjistymisestä. ”Mikäli keskuskomitea päättää sulkea Tšhekkoslovakian rajan, merkitsisi se myös sitä, ettei luvattua matkustusvapautta toteuteta. Seurauksena olisi

³⁵⁶ Sarotte 2009, 20.

³⁵⁷ Muistio Koiviston ja Aristovin tapaamisesta 18.10.1989 (Kalela). KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1989, kansio 39.

³⁵⁸ Koivisto 1995, 357.

³⁵⁹ Gorbatšovin maininta ”ystäviltä saaduista kirjeistä” viittasi ilmeisesti kovan linjan puoluejohtajien Honeckerin ja Romanian presidentti Nicolae Ceaușescun kesällä 1989 tekemään vetoomukseen, että Neuvostoliitto puuttuisi sotilaallisesti Puolan ja Unkarin kehitykseen. Grachev 2008, 205; Taubman ja Savranskaya 2009, 85.

³⁶⁰ Muistio Koiviston ja Gorbatshovin keskustelusta 25.10.1989 (Kalela). KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1989, kansio 39.

³⁶¹ Beschloss ja Talbott 1993, 134.

tilanteen huomattava kiristyminen ja rauhallisten mielenosoitusten muuttuminen väkivaltaisemmaksi.”³⁶²

Seuraavana päivänä, 9. marraskuuta 1989, Berliinin muuri murtui.

Muurin avaaminen ei ollut tietoisien politiikan tulosta, vaan sattumalla oli merkittävä rooli. Tiedotuspolitiikasta vastuussa ollut politbyroon jäsen Günter Schabowski mainitsi ohimennen uudesta matkustusoikeudesta suorassa televisiolähetetyksessä. Seurauksena oli itäsaksalaisten vyöry Berliinin muurille, sillä alkuvaiheessa ei tiedetty, kuinka kauan matkustusvapaus kestää.³⁶³

Kehitys Saksassa vaikutti vielä syvemmin kuin Puolan ja Unkarin tapahtumat Euroopan sodanjälkeiseen status quohon. Berliinin muurin murtuminen symbolisoi vastakkainasettelun päättymistä Euroopassa.

Moskovassa kuten muuallakin muurin avaaminen tuli suurena yllätyksenä.³⁶⁴ Gorbatšovin ulkopoliittinen neuvonantaja Anatoli Tšernjajev tajusi välittömästi tapahtumien merkityksen: ”Berliinin muuri on murtunut. Kokonainen aikakausi sosialistisen järjestelmän historiassa on tullut päätökseen.”³⁶⁵

Itä-Saksan mullistavien tapahtumien aikaan ulkoministeri Paasio oli vierailulla Yhdysvalloissa. Suurlähettiläs Valtasaaren isännöimällä lounaalla olivat mukana presidentti Bushin turvallisuuspoliittinen neuvonantaja Brent Scowcroft ja vastavassa tehtävässä presidentti Carteria avustanut Zbigniew Brzezinski.

Aterian yhteydessä käyty mielipiteenvaihto osoitti, ettei Yhdysvaltain johtavissa piireissä vallinnut yhdenmukainen näkemys Berliinin tapahtumien seurauksista. ”Eivät venäläiset voi antaa DDR:n mennä, silloin romahtaa koko heidän imperiuminsa”, arvioi Brzezinski. Historian kokemukset muistaen hän totesi, että ”saattaisimme pian nähdä venäläiset panssarit Itä-Berliinissä niin kuin vuonna 1953”.

Paasio ei kuitenkaan uskonut neuvostojoukkojen puuttuvan asevoimin tapahtumien kulkuun. ”Interventiolla on hintansa, eikä Moskova ole valmis sitä maksamaan.” Paasio perusti arvionsa siihen, että aseellinen puuttuminen Itä-Saksan tapahtumiin ei sopinut suurvaltasuhteiden yleiseen lientymiseen eikä Gorbatšovin harjoittamaan politiikkaan. Neuvostoliitto tarvitsi perestroikan onnistumiseksi läntisiä taloussuhteita, jotka olisivat vaakalaudalla, mikäli Moskova turvautuisi voimatoimiin. Bushin turvallisuuspoliittinen neuvonantaja Scowcroft asettui tukemaan Paasion näkemyksiä.³⁶⁶

³⁶² Tanner UM:lle 8.11.1989. UMA, Berliini r-sarja 1989.

³⁶³ Sarotte 2009, 36–37, 42.

³⁶⁴ Zubok 2007, 326.

³⁶⁵ *The Diary of Anatoly Chernyaev* 10.11.1989. NSA.

³⁶⁶ Paasio 1996, 11–13; Valtasaari 2009, 149–150.

Muurin murtumisen jälkeen presidentti Bush osoitti pidättyvyyttä. ”En halua tanssia muurilla”, kuten hän itse asian ilmaisi. Bush painotti lausunnoissaan stabiili-teen ja tilanteen hallinnan säilyttämisen merkitystä.³⁶⁷

Presidentti Koivisto puhui Paasikivi-seuran vuosijuhlissa 27. marraskuuta 1989. Hän myönsi olleensa siinä joukossa, jolle Itä-Saksan tilanteen nopea muutos oli tullut yllätyksenä. Hän arvioi kuitenkin, ettei Euroopan edellisten vuosikymmenten aikana vakiintunut yleisasetelma ollut nopeasti muuttumassa. ”On olemassa suuria intressejä estää kovien rajujen muutosten tapahtumista ja on olemassa monia pidäkkeitä, joita voidaan tähän suuntaan käyttää.”

Koiviston mukaan ”puheet Saksojen yhdistymisestä herättävät levottomuutta niin idässä kuin lännessäkin, ja lännessä ainakin yhtä paljon kuin idässä”. Hän muistutti, että käytännön toimet, joilla Euroopan jakoa lievennetään ja taloudellista kanssakäymistä lisätään, eivät olleet aiheuttaneet pelkoa.³⁶⁸

Seuraavana päivänä 28. marraskuuta liittokansleri Helmut Kohl esitti liittopäivillä niin kutsutun kymmenen kohdan ohjelmansa. Sen tavoitteena oli molempien Saksojen valtioliitto ja jopa yhdistyminen, jonka Kohl kuitenkin arvioi vievän vuosia.³⁶⁹ Ohjelma sai osakseen jyrkkää arvostelua, koska Kohl ei ollut informoinut ennakolta länsiliittoutuneita eikä Neuvostoliittoa. Gorbatšov varoitti horjuttamasta Euroopan vakaita oloja ja syytti Kohlia, että tämä oli rikkonut aiemmin antamansa lupauksen olla käyttämättä tilaisuutta Itä-Saksassa hyväkseen.³⁷⁰

Joulukuun 1989 alkupäivinä presidentit Bush ja Gorbatšov tapasivat Maltalla. Suomen Bonnin-suurlähettiläs Karppinen raportoi liittopresidentinviraston päällikkö ja entisen Moskovan-suurlähettilään valtiosihteeri Andreas Meyer-Landrutin selostuksen pohjalta, että Gorbatšov oli Maltan kokouksessa suhtautunut tilanteeseen Saksassa ”kevyesti ja suurpiirteisesti”.

Gorbatšov oli vakuuttanut Bushille, ettei Neuvostoliitto puuttuisi Itä-Euroopan valtioiden sisäisiin asioihin. Neuvostojohtaja oli myös ilmaissut tukensa Varsovan liiton muuttamisesta enemmän poliittiseksi kuin sotilaalliseksi järjestöksi. Kahdesta perusasiasta hän oli kuitenkin pitänyt lujasti kiinni; ”rajojen muuttamattomuudesta ja neuvostojoukkojen pysymisestä ainakin strategisen liittolaisen, SDT:n alueella”.³⁷¹

³⁶⁷ Leffler 2009, 136–137.

³⁶⁸ Tasavallan Presidentti Mauno Koiviston puhe Paasikivi-Seuran vuosijuhlissa 27.11.1989. *ULA* 1990, 103–104.

³⁶⁹ Sarotte 2009, 72–73

³⁷⁰ Grachev 2008, 149–150.

³⁷¹ Karppinen UM:lle 7.12.1989. UMA, Bonn, r-sarja 1989.

Maltan kokouksen jälkeen Koivisto tapasi *Helsingin Sanomien* toimittajia Santahaminassa. Keskustelun aikana presidentti ilmaisi epäilyksensä Saksojen yhdistymisen suhteen. ”Mikä olisi se vaihtoehtoinen sotilaallinen järjestys? Sitä paitsi rauhansopimus puuttuu. Ilmeisesti tarvitaan suuri Saksa-kokous, jonka on käsiteltävä mm. Liittotasavallan sotakorvauksia Neuvostoliitolle.” Presidentin mielestä sotilaallinen tilanne voisi kyllä muuttua, mutta sen aiheuttaisi Yhdysvaltain budjettivaje ja tarve vähentää kalliita joukkoja Saksassa.³⁷²

Tapahtumien vyöry oli yllättänyt Suomessa ja muuallakin. Suomen Tukholmansuurlähetystö raportoi, kuinka kirjailija ja toisinajattelija Václav Havel oli vielä marraskuun 1989 alussa ollut hyvin pessimistinen Tšekkoslovakian muutosten suhteen. Havel oli valitellut ruotsalaisdiplomaateille ”Tšekkoslovakian kansan olevan niin alistuvaista, ettei se uskalla ryhtyä mihinkään radikaaleihin toimenpiteisiin”.³⁷³

Havelin epäilyksistä huolimatta katumielenosoitukset levisivät myös Prahaan. Kipinän antoi 17. marraskuuta 1989 järjestetty opiskelijoiden johtama rauhanomainen mielenilmaus, jonka turvallisuusviranomaiset tukahduttivat väkivaltaisesti. Muutamassa viikossa uudistuksia vastustanut kommunistijohto pakotettiin eroamaan. Rauhanomaisessa vallanvaihdoksessa, jota nimitettiin samettivallankumoukseksi, entisestä mielipidevangista Havelista tehtiin maan presidentti.³⁷⁴

Vuoden 1989 loppuun mennessä kommunistivallat olivat kaatuneet kaikissa Itä-Euroopan maissa – Romaniaa lukuun ottamatta – verrattain rauhanomaisesti. Vallanvaihdos tapahtui ennen kaikkea valtaapitävien kommunistipuolueiden ja oppositio johtajien välisissä neuvotteluissa. Kehitys oli jonkinlainen sekoitus reformia ja vallankumousta. Brittihistorioitsija ja journalisti Timothy Garton Ash, joka oli itse paikan päällä seuraamassa vallankumousten kulkua, kutsuu sitä ”refoluutioksi”.³⁷⁵

”Täydellinen ja yllättävän nopea domino-teorian toteutus”, Koivisto kommentoi SUPO-päällikkö Seppo Tiitiselä joulukuussa 1989.³⁷⁶ Dominoteorian olivat kehittäneet amerikkalaiset 1950-luvulla Aasiaan, jossa pelättiin, että jos kommunistit ottaisivat vallan jossain maassa, sen naapurimaat kaatuisivat kuten dominonappulat. Näin ei siellä tapahtunut, mutta kun Itä-Euroopan maista yksi toisensa jälkeen luopui sosialistisesta järjestelmästä, vallankumousaalto pääsi valloilleen.

³⁷² Muistio Koivisto-tapaamisesta 4.12.1989. PA, AAA, muistiot B:1; Mainio 2018, 423.

³⁷³ Tukholman suurlähetystö UM:lle 20.12.89. UMA, Tukholma, r-sarja 1989.

³⁷⁴ Levesque 1997, 188.

³⁷⁵ Ash 1991, 12. Ashin teos ilmestyi jo vuoden 1990 alussa. Se julkaistiin suomeksi vuotta myöhemmin.

³⁷⁶ Tiitisen muistiinpanot keskustelusta presidentti Koiviston kanssa 11.12.1989. KA, TPK III arkisto, Presidentti Koiviston ja SUPO:n päällikkö Seppo Tiitisen keskustelumuisotiot 1979–1990, Mea:7; Rentola 2009a, 186.

Vuoden 1989 vallankumoukset eivät johtaneet kapitalismin ja sosialismin väliselle kolmannelle tielle. Uudistusten edelläkävijämaa Unkarissa poliittinen kehitys eteni nopeasti täyteen yhteiskuntajärjestelmän muutokseen. Lokakuussa 1989 sosialistinen työväenpuolue lakkautti itsensä. Sen jälkeen Unkarin parlamentti hyväksyi uuden perustuslain, jonka myötä maa suunnisti kohti kapitalistista länttä.³⁷⁷

Ajan hengen vangitsi amerikkalainen Francis Fukuyama, joka laajalti huomiota herättäneessä artikkelissaan väitti markkinatalouden ja liberaalin demokratian voitokulun merkitsevän historian loppua. Taistelu vallasta ja vaikutusvallasta mitä hän piti historian pääsisältönä oli päättynyt kommunistisen järjestelmän tappion myötä.³⁷⁸

Vuoden 1989 menestystarinan käänköpuolena oli raju kriisi Itä-Euroopassa. Talous romahti, eikä kenelläkään ollut tarjota varmaa ratkaisua. Sosiologi, poliitikko Ralf Dahrendorf ennusti, että entisten kommunistimaiden piti käydä läpi ”kyynelten alho”.³⁷⁹ Äkillistä siirtymistä yksityiseen omistukseen perustuvaan talousjärjestelmään seurasivatkin massiiviset sosiaalipoliittiset leikkaukset ja kasvava yhteiskunnallinen eriarvoisuus.³⁸⁰

Socialismin romahtaminen jätti jälkensä myös Suomeen, jolla oli muita länsimaita tiiviimpi kytkeä itätalouteen. Neuvostoliiton talousvaikeuksien vuoksi clearing-järjestelmä ei enää toiminut entiseen malliin, vaan oli ajautunut kasvaviin vaikeuksiin. Tämä heijastui myös läntiseen integraatioon liittymistä koskeviin asenteisiin Suomessa.

4.3 Suomen läntinen suuntaus vahvistuu

Toukokuussa 1989 Suomesta tuli Euroopan neuvoston jäsen. Vuonna 1949 perustetun neuvoston tehtävänä on edistää demokratiaa ja ihmisoikeuksia. Suomi oli jättäytynyt Euroopan neuvoston ulkopuolelle, mutta tuli 1960-luvulla mukaan järjestön käytännön toimintaan. Täysjäsenyydestä pidättäytymistä ulkopoliittinen johto perusteli julkisesti Suomen puolueettomuuspolitiikalla ja sillä, että Neuvosto oli suurvaltojen välisten ristiriitojen kohteena.³⁸¹

³⁷⁷ Oksanen 2019, 157.

³⁷⁸ Fukuyama 1989. Fukuyama työskenteli State Departmentin poliittisen suunnitteluosaston varajohtajana. Artikkelin pohjalta hän julkaisi kirjan *The End of History and the Last Man*, joka suomennettiin heti ilmestymisvuonna 1992.

³⁷⁹ Dahrendorf 1991, 85. Englanninkielinen alkuteos *Reflections on the Revolution in Europe* ilmestyi vuonna 1990.

³⁸⁰ Ther 2019, 90.

³⁸¹ Soikkanen 2008, 358.

Keskeisempi syy oli Neuvostoliiton vastustus. Moskova piti Euroopan neuvostoa puolueellisena, koska järjestö edusti jäsenkoostumukseltaan jakautuneen Euroopan läntistä puolta. Vielä vuonna 1986 Neuvostoliiton Helsingin-suurlähettiläs Vladimir Sobolev esitti ulkoministeri Väyrykselle Moskovan kannanoton Suomen jäsenyyttä vastaan. Hän totesi, että jäsenyys Euroopan neuvostossa rajoittaisi Suomen roolia idän ja lännen välittäjänä. Hänen mukaansa Suomi olisi ”itsenäisempi ja puolueettomampi jäsenyyden ulkopuolella”.³⁸²

Suomi oli ainoa Euroopan markkinatalousmaa, joka ei ollut Euroopan neuvoston täysjäsen. Vuoden 1987 mittaan Euroopan neuvostosta osoitettiin kiinnostusta Suomen jäsenyyteen, koska sen katsottiin edesauttavan Itä-Euroopan maiden lähentymistä järjestöön.³⁸³ Presidentti Koivisto oli kuitenkin haluton edistämään asiaa.

Vuonna 1987 aiemmin pannassa ollut kokoomus nousi hallitukseen yhdessä SDP:n kanssa. Kokoomus oli ollut oppositiossa vuodesta 1966, ja puolueen oppositioasemaan oli vaikuttanut Neuvostoliiton tuntema epäluulo. Koivisto ei halunnut ruokkia Moskovassa käsityksiä siitä, että uusi hallitus tulisi muuttamaan Suomen ulkopoliittista linjaa.³⁸⁴

Presidentin mielestä Neuvostoliiton kielteisen reaktion vastapainoksi ei ollut nähtävissä riittävän suuria etuja liittymisestä Euroopan neuvostoon, koska järjestöllä ei ollut taloudellista merkitystä.³⁸⁵ Kauppapolitiikka painoi siten hänen vaakakupissaan kokonaisedun kannalta enemmän kuin jotkut vaikeasti materialisoituvat periaatteet. Muistelmissaan hän kertoo sanoneensa, että ”meillä oli tarpeeksi pulmia kovien integraatiopyrkimystemme kanssa” ja ettei hän mielellään ”ottanut mitään turhaa rasitusta pehmeistä integraatioasioista”.³⁸⁶

Koivisto tuli pian toisiin aatoksiin, kun presidenttiehdokas Paavo Väyrynen nosti EN-jäsenyyksikysymyksen esiin vaalikampanjassaan. Tässä yhteydessä toista presidenttikautta havitellut Koivisto ilmoitti kannattavansa jäsenyyttä.

Koiviston uudelleenalinnan jälkeen kansliapäällikkö Kalela tapasi KGB-residentti Karasevin, joka uteli, aikoiko presidentti muuttaa ulkopoliittista profiiliaan. Kalela totesi, että ei odottanut ulkopoliitiikan sisällön osalta mitään muutoksia. Hän huomautti kuitenkin, että lähiaikoina huomio tulisi kiinnittämään ”niin Suomessa kuin ulkomaillakin Euroopan neuvostoon”. Koiviston asenne EN-jäsenyyteen oli muuttunut, mitä Kalela perusteli yhtäältä sillä, että useat sosialistiset maat olivat

³⁸² Kalelan muistio ”Näkökohtia Euroopan Neuvostosta” 28.1.1988. Liitteenä on muistio ulkoministeri Väyrysen ja suurlähettiläs Sobolevin keskustelusta 9.1.1986. KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1988, kansio 35.

³⁸³ Kallenautio 2005, 463.

³⁸⁴ Koivisto 1995, 279; Vares 2018, 394.

³⁸⁵ Muistio Koivisto-tapaamisesta 29.6.1987. PA, AAA, muistiot B:1; Koivisto 1995, 279–280.

³⁸⁶ Koivisto 1995, 279.

osoittaneet kiinnostusta neuvoston toimintaa kohtaan ja toisaalta ”eräänlaisen sisäpoliittisen konsensuksen rikkoutumisella” Väyrysen otettua jäsenyyden vaalikampanjakysymykseksi.³⁸⁷

Näin tuli välitetyksi ennakkotieto Suomen jäsenyysaikeista neuvostojohdolle. Moskova oli hiljaa, minkä Koivisto tulkitsi myöntymisen merkiksi. Huhtikuun 1988 alussa hän ilmoitti ulkoministeri Sorsalle, että Euroopan neuvoston jäsenyysasiassa lähdetäisiin liikkeelle.³⁸⁸

Vielä samassa kuussa hallituksen ulkoasiainvaliokunnan kokouksessa päätettiin kutsua Euroopan neuvoston pääsihteeri Marcelino Oreja Suomeen ja ryhtyä neuvotteluihin Euroopan neuvoston kanssa mahdolliseen jäsenyyteen liittyvistä kysymyksistä. Koivisto tapasi ulkoministeri Sorsan toukokuussa ja antoi suostumuksen, että Suomi liittyisi Euroopan neuvostoon keväällä 1989. Hallitus antoi esityksensä Euroopan neuvostoon liittymisestä eduskunnalle maaliskuussa 1989. Lähetekeskustelussa pääministeri Holkeri perusteli jäsenyyttä lähinnä taloudelliseen yhdentymiseen ja yhteistyöhön liittyvillä näkökohdilla jättäen huomiotta ihmisoikeussopimuksen ja siihen liittyvän toiminnan.³⁸⁹

Suomesta tuli Euroopan neuvoston täysjäsen toukokuussa 1989. Jäsenyys toteutui hieman ennen Unkaria ja muita Itä-Euroopan maita. Heinäkuussa Gorbatšov vieraili Euroopan neuvoston päämajassa Strasbourgissa.

Suomen liittyminen Euroopan neuvostoon oli signaali siitä, että kylmän sodan vastakkainasettelun väistymisen tulkittiin lisänsen maan ulkopoliittista liikkumatilaa.³⁹⁰ Ulkoministeri Paasio painotti kuitenkin, ettei Suomen liittyminen Euroopan neuvostoon ollut merkki laajemmasta ulkopoliitiikan muutoksesta. ”Euroopan yhteisöön emme missään tapauksessa liity jäseneksi. Sen estää tavoite tehdä yhteisöstä poliittinen unioni.”³⁹¹

Eurooppalainen talousalue (Eta) oli Suomen poliittisen johdon tärkein integraatiopoliittinen hanke. EY-komission puheenjohtaja Jacques Delors tarjosi Efta-maille EY-jäsenyyden ja vapaakauppasopimuksen väliltä kolmatta vaihtoehtoa, pyrkimystä kohti eurooppalaista talousaluetta. Suomelle Eta-ratkaisu sopi mainiosti, koska se ei merkinnyt poliittista ongelmaa puolueettomuusaseman kannalta.³⁹² Suomi pääsi

³⁸⁷ Kalelan muistio tapaamisesta Karasevin kanssa 2.2.1988. KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1988, kansio 35.

³⁸⁸ Muistio Koiviston ja ulkoministeri Sorsan tapaamisesta 8.4.1988 (Kalela). KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1988, kansio 35.

³⁸⁹ Kallenautio 2005, 464.

³⁹⁰ Aunesluoma 2011, 404.

³⁹¹ Ulkoasiainministeri Pertti Paasion alustus: ”Eurooppa kutsuu – miten vastaamme” Turussa 22.5.1989. *ULA* 1990, 249.

³⁹² Koivisto 1995, 518; Lipponen 2014, 395.

hyötymään taloudellisesta yhdentymisestä, mutta pysyi erossa poliittisesta integraatiosta eli yhteiseen ulko- ja turvallisuuspolitiikkaan osallistumisesta.

Suomen kauppapoliittisten ratkaisujen erityispiirre, joka erotti Suomen politiikan muista puolueettomista maista Ruotsista, Sveitsistä ja Itävallasta oli läntisten integraatoratkaisujen tasapainottaminen vastaavilla järjestelyillä Neuvostoliiton kanssa.³⁹³

Koiviston ensimmäisellä presidenttikaudella Suomi liittyi Euroopan vapaakauppaliiton Eftan täysjäseneksi ja turvasi kauppamallin jatkumisen Neuvostoliiton kanssa lupaamalla sille samat edut kuin Eftan jäsenmaille. Järjestely saatettiin voimaan Suomen ja Neuvostoliiton välisellä noottien vaihdolla.³⁹⁴ Samansuuntaisesti oli tarkoitus toimia Suomen Eta-jäsenyyden kohdalla. Syyskuussa 1989 presidentti Koivisto toimitutti Moskovaan viestin, jossa perinteistä tapaa noudattaen vakuutettiin, että osallistuminen Euroopan talousalueeseen ei vaikuttaisi Suomen ulkopoliitiikkaan ja että Neuvostoliitto tulisi saamaan samat edut kuin Suomi oli liittymisen myötä antamassa Etan jäsenille.³⁹⁵

Eta-neuvottelut joutuivat heti alkuvaiheessa hankaluuksiin, kun Itävalta ilmoitti heinäkuussa 1989 hakevansa Euroopan yhteisön jäsenyyttä. Kyse ei ollut vain puhtaasti taloudellisista asioista, vaan keskeisesti myös Itävallan kuulumisesta oikeaan identiteettipoliittiseen viiteryhmään. ”Itävalta ei halua profiloitua ’harmaiden puolueettomien’ ryhmään, johon entistä varteenotettavampia ehdokkaita ovat sellaiset maat kuin Unkari ja Puola”, selvitti itävaltalaisdiplomaatti EY-hakemuksen poliittista ulottuvuutta Pertti Torstilalle. Torstila oli Wienin Etyk-asioita varten perustetun Suomen erityisedustuston päällikkö.³⁹⁶

Suomen mahdollisesta EY-jäsenyydestä puhuttiin lähinnä asiantuntijapiireissä. Ulkopoliittisen instituutin johtaja Paavo Lipponen arvioi, että Suomesta voisi tulla 1990-luvulla Euroopan yhteisön jäsen.³⁹⁷ EY-jäsenyyden puolestapuhujiin kuului myös tutkija Esko Antola, joka kirjoitti *Turun Sanomissa* heinäkuussa 1989 ”puolueettomuuden taakasta”. Antolan mukaan puolueettomuus vaikeutti Suomen osallistumista Euroopan yhdentymiseen, ja sen vuoksi sille oli haettava uusia sovelluksia.³⁹⁸ Lehdistön puolella erottautui *Helsingin Sanomien* ulkomaantoimituksen esi-

³⁹³ Paavonen 2008, 302.

³⁹⁴ Suomi, 2008, 49.

³⁹⁵ Muistion laati ulkoministeriön valtiosihteeri Åke Wihtol. Wihtolin otsikoimaton muistio 13.9.1989. KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1989, kansio 38; Aunesluoma 2011, 417.

³⁹⁶ Torstila UM:lle 5.10.1989. UMA, ETYK-edustusto, r-sarja 1989.

³⁹⁷ HS 28.5.1989; Aunesluoma 2011, 438; Hämäläinen 2013, 52.

³⁹⁸ Blomberg 2011, 124–125.

mies Olli Kivinen. Hän alkoi kolumneissaan vuoden 1989 aikana suositella Suomelle pyrkimistä Euroopan yhteisön jäseneksi.³⁹⁹ Myös *Helsingin Sanomien* virallinen kanta oli jäsenyyteen kallellaan.⁴⁰⁰

Huomattava tekijä integraatiokeskustelussa oli syksyllä 1989 perustettu Euroklubi. Euroklubi oli Juhana Aunesluoman sanoin ”ajankohdan ehkä merkittävin Eurooppa-politiikkaa käsitellyt keskustelufoorumi”.⁴⁰¹ Järjestön johtoon tuli entinen SDP:n kansanedustaja ja ulkoministeriön virkamies, kirjailija Lasse Lehtinen.⁴⁰²

Suomen orastava Eurooppa-keskustelu sekaantui maan sisäpoliittiseen kiisteilyyn. Syyskuussa 1989 pääoppositiopuolue keskustan puheenjohtaja Paavo Väyrynen kritisoi ulkopoliittista johtoa haluttomuudesta puuttua vaatimuksiin EY-täysjäsenyydestä sekä YYA-sopimuksen tarkistamisesta. Hänen mukaansa hallitus oli jo mukautunut mahdollisimman pitkälle integraatioon. Koivisto reagoi keskusteluun *Helsingin Sanomille* antamassaan haastattelussa. Hän sulki Suomen EY-jäsenyyden vaihtoehtojen ulkopuolelle. ”Minun näköpiirissäni ei ole sellaista tilannetta”, presidentti sanoi. Koiviston mukaan ”Suomen linja ei ole muuttunut miksiäkään, eikä sitä ole tarkoitukseen muuttaa. Me jatkamme Paasikiven-Kekkonen linjaa, hyvien naapuruussuhteiden, aktiivisen puolueettomuuspolitiikan linjaa.”⁴⁰³

Presidentti varoitti Väyrystä käyttämästä samanlaisia menetelmiä kuin 1981, jolloin Väyrynen oli yrittänyt kaataa Koiviston hallituksen. ”Ne, jotka tällaisia tempuja tekevät, tulevat havaitsemaan, että heihin suhtaudutaan varoen, epäluulolla.”⁴⁰⁴ Tällä Koivisto viittasi kokuun, joka oli noussut historioitsija, kolumnisti Jukka Tarkan kirjoittamista Ahti Karjalaisen muistelmista.

Ahti Karjalainen oli pitkään toiminut ulkoministerinä ja kuulunut presidentti Kekkonen lähimpiin miehiin. Myöhemmin Karjalaisen ja Kekkonen välit kuitenkin viilenivät. Karjalaisen muistelmissa tuotiin julki ulkoministerinä tuolloin toimineen Väyrysen ja KGB-residentti Viktor Vladimirovin syyskuussa 1981 käyty keskustelu, jossa oli pohdittu keinoja, joilla Neuvostoliitto voisi edistää Karjalaisen valintaa keskustan presidenttiehdokkaaksi ja myöhemmin presidentiksi. Kirjeen mukaan Vladimirov kaavaili idänsuhteisiin hiljaista vaihetta, jotta Koivisto ei saisi julkisuutta, sillä se tukisi häntä. Vladimirov kehitteli ideaa talousyhteistyön ohjaamisesta niin, että syntyisi tilanne, joka korostaisi Karjalaisen asemaa. Väyrynen oli kirjeen mukaan esittänyt, että vuoden 1982 tavaravaihtopöytäkirjassa syntyvät vientiongelmat voisivat olla sopiva kohde.⁴⁰⁵

³⁹⁹ Hämäläinen 1998, 45.

⁴⁰⁰ Mainio 2018, 442.

⁴⁰¹ Aunesluoma 2011, 437.

⁴⁰² Euroklubin perustamisesta ks. Hämäläinen 2009, 22–26.

⁴⁰³ *HS* 24.9.1989.

⁴⁰⁴ *HS* 8.9.1989; *HS* 24.9.1989.

⁴⁰⁵ Karjalainen ja Tarkka 1989, 236–237.

Väyrysen kirjeen julkistamisesta syntyi vilkas keskustelu, jossa tehtiin tiliä erilaisista suomettumisen kauden ilmiöistä.⁴⁰⁶ Eduskunnan perustuslakivaliokunta tutki Väyrysen toiminnan laillisuutta. Valiokunnan mietinnön mukaan hän oli menetellyt varomattomasti, mutta ei lain vastaisesti.⁴⁰⁷

Väyrynen kiisti kirjeestä esitetyt tulkinnot. Keskustapuolueen johdon mielestä Karjalaisen kirjasta käydyssä keskustelussa koko sodanjälkeinen ulkopoliittinen linja asetettiin kyseenalaiseksi.⁴⁰⁸ Puolueen puolustuspuheenvuoron antoi julkisuuteen varapuheenjohtaja Olli Rehn. ”Rehn valittiin tähän tehtävään nimenomaan siksi, että hän on nuori, eikä ollut näkyvästi politiikassa kyseessä olevana aikana. Näin ollen häntä ei voida syyttää siitä, että hänelläkin olisi oma lehmä ojassa”, arvioi lehdistöpäällikkö Tom Westergård muistiossaan presidentti Koivistolle.⁴⁰⁹

Rehn lausui, että Karjalais-kirjan takana oli ”selviä oikeistovoimien poliittisia pyrkimyksiä, Max Jakobsonin hymyillessä sivusta omaa vienoa hymyään”. Hän tiivasi muilta puolueilta vastausta, hyväksyvätkö ne tutkija Jukka Tarkan oikeistolaisen linjan vai pysyvätkö kekkolaisella linjalla. Rehnin mukaan ”kun Tarkka leimaa presidentti Urho Kekkosen epäisänmaalliseksi ihmiseksi, hän samalla kyseenalaistaa Suomen koko sodanjälkeisen ulkopoliittikan perusteet – sekä Paasikiven-Kekkosen linjan että siihen elimellisesti liittyvän luottamuksellisen yhteydenpidon Suomen ja Neuvostoliiton välillä.”

Rehn totesi oman näkemyksensä olevan selvä ja tinkimätön. ”Vastuullisena ja Suomen tulevaisuudesta huolta kantavana poliitikkona katson, että Kekkosen linja ja ote nykyaikaan sovellettuna ovat maamme kannalta ainoa järkevä vaihtoehto neuvostosuhteiden hoitamiseen.”⁴¹⁰

Karjalaisen muistelmien nostattama kohu herätti huolta Moskovassa. Tapaamisessaan kansliapäällikkö Kalelan kanssa KGB-residentti Karasev tuomitsi Vladimirovin menettelyn 1981: ”ajatteli mitä tahansa, ne kirjeessä siteeratut lauseet olivat liikaa”. Toisaalta Karasev ei arvostellut Väyrysen kirjettä ja Karjalaisen tapaa laatia muistioita ja pitää ne omassa hallussaan, vaan niiden julkaisemista kirjana.

Hän vähätteli Karjalaisen osuutta muistelmien laadinnassa ja antoi ymmärtää tämän joutuneen kirjan kustantaneen Otavan vedättämäksi. Muistelmien kirjoittajaa Jukka Tarkkaa Karasev piti ”osaavana historioitsijana”, mutta Tarkka oli ”poliittisesti äärioikeistolainen, EVAn entisen johtajan, Max Jakobsonin suojatti, Tuure Jun-

⁴⁰⁶ Hämäläinen 2013, 68.

⁴⁰⁷ HS 18.9.1991.

⁴⁰⁸ HS 8.9.1989.

⁴⁰⁹ Westergårdin muistio ”Olli Rehnin puhe” 7.9.1989. KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1989, kansio 38.

⁴¹⁰ Rehnin puhe 7.9.89. KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1989, kansio 38.

nilan ja [Georg C.] Ehrnroothin tuttava”. Päälimmäisenä huolenaiheena neuvostoresidentillä vaikutti kuitenkin olevan, että Karjalaisen muistelmien kohu sattui liian lähelle Gorbatsšovin suunniteltua Suomen-vierailua.⁴¹¹

Kaksi viikkoa myöhemmin Karasev kertoi Kalelalle, että häneltä oli kysytty NKP:n keskuskomiteassa Karjalaisen muistelmista. Väyrysen johtaman keskustan valtuuskunnan oli määrä matkustaa 25. syyskuuta Neuvostoliiton kommunistisen puolueen vieraaksi. Vierailu oli juhlamatka sen kunniaksi, että syksyllä 1989 tuli kuluneeksi 15 vuotta Keskustan ja NKP:n puoluesuhteiden solmimisesta.

Karasevin mukaan Moskovassa kysyttiin, voisiko Väyrysen ottaa vastaan vai pitäisikö vierailua lykätä epämääräiseen tulevaisuuteen. Hän kertoi raportoineensa Moskovaan tapaamisesta Väyrysen kanssa, joka oli luvannut osaltaan lopettaa keskustelun ja olla kritisoihatta presidentti Koivistoa ja ulkopoliittista johtoa yleensäkin. Tällä perusteella Karasev oli suosittelut Väyrysen ja keskustan puoluevaltuuskunnan vierailusuunnitelmia suunnitellulla tavalla. Vierailu tulisi Karasevin mukaan olemaan lyhyt ja toteutuisi matalalla poliittisella tasolla. Väyrynen itse oli toivonut tapaamista Gorbatsšovin kanssa.⁴¹²

Lopulta keskustan valtuuskunnan otti Moskovassa vastaan NKP:n politbyroon varajäsen Boris Pugo. Pugo, joka edusti vanhaa kaarta puolueen johdossa, oli Suomessa tunnettu poliitikko, koska hän oli vuosia hoitanut NKP:n suhteita suomalaisiin puolueisiin.⁴¹³ Pugo kohosi myöhemmin Neuvostoliiton sisäministeriksi ja lopulta yhdeksi vanhoillisten vallankaappausrytityksen nokkamiehistä.

Gorbatsšovin lokakuisen 1989 Suomen-vierailun aikana lehdistössä pantiin merkille, että neuvostojohtaja ei päivällispuheessaan maininnut Urho Kekkosen nimeä. Gorbatsšov ei puhunut Paasikiven-Kekkosen linjasta, vaan antoi tunnustuksen hyvistä suhteista valtiojohdon – Paasikivestä Koivistoon – ponnisteluille. *Helsingin Sanomat* tulkitsi neuvostojohtajan sanat kannanotoksi Koiviston ja Väyrysen keskinäiseen sanailuun.⁴¹⁴

Gorbatsšovin vierailun aikana todettiin, että Suomen ja Neuvostoliiton kahdenkeskisissä suhteissa ainoat varsinaiset ongelmat liittyivät idänkaupan hiipumiseen. Suurimmillaan maiden välinen kauppa oli ollut 1980-luvun alkuvuosina, jolloin se muodosti noin neljänneksen Suomen ulkomaankaupasta. 80-luvun puolivälistä kaupankäynti oli vähentynyt merkittävästi.⁴¹⁵

⁴¹¹ Kalelan muistio tapaamisesta Karasevin kanssa 7.9.1989. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1989, kansio 38.

⁴¹² Kalelan muistio tapaamisesta Karasevin kanssa 21.9.1989. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1989, kansio 38.

⁴¹³ *HS* 27.9.1989.

⁴¹⁴ *HS* 26.10.1989.

⁴¹⁵ Blomberg 2011, 58–59.

Neuvostoliiton markkinoiden veto heikkeni, kun öljyn hinta romahti. Gorbatšovin Suomen-käynnin yhteydessä allekirjoitettiin viimeiseksi jäänyt idänkaupan viisivuotinen runkosopimus vuosille 1991–1995. Sopimus solmittiin, vaikka sitä ei oltu ehditty vielä neuvotella valmiiksi.⁴¹⁶ Teollisuudessa vahvistui usko kaupan jatkuvuudesta ja clearing-järjestelmän säilymisestä.⁴¹⁷ Sopimusta neuvotelleet ulkoministeriön virkamiehet puolestaan pitivät sopimusta jo allekirjoitushetkellä ”paperin arvoisena”.⁴¹⁸

Neuvostoliiton poliittisen johdon tasolla osoitettiin yhä myötämieltä clearing-kaupan jatkamiselle, mutta ulkomaankauppaministeriön piirissä oli jo pitkään arvosteltu maksujärjestelmää talousuudistuksen hengen vastaiseksi. Ulkomaankaupan avautumisen tuloksena neuvostoliittolaiset myyjät halusivat maksun clearing-ruplien asemesta dollareina.⁴¹⁹

Suomen integraatiopolitiikka nousi esiin Gorbatšovin vierailun aikana pidetyssä lehdistötilaisuudessa. Kun neuvostojohtajalta tiedusteltiin puolueettomien maiden ja EC:n suhteista, hän antoi vastauksessaan ymmärtää pitävänsä Suomen omana asiana päättää siitä, pyrkiäkö Euroopan yhteisöjen jäseneksi vai ei: ”Miten suhtaudumme siihen, jos jokin maa tekee joitakin päätöksiä, miten sen tulee menetellä suhteessa johonkin järjestöön, tämä on sen oikeus. Se on sen maan oikeus.”⁴²⁰

Neuvostoliiton asenne Länsi-Euroopan integraatioon oli muuttunut Gorbatšovin uuden ulkopoliittikan myötä. Hän halusi aktivoida suhteita Euroopan yhteisöön etsiessään keinoja Neuvostoliiton taloudellisen tilanteen parantamiseksi. Pyrkimys integroitua taloudelliseen yhteistyöhön Länsi-Euroopan maiden kanssa oli myös osa neuvostojohtajan visiomaa yhteisen eurooppalaisen kodin rakentamista. Eurooppalaisen kodin politiikalla haluttiin pitää Länsi-Eurooppa auki Neuvostoliitolle.⁴²¹

Gorbatšovin lausunnot olivat kuitenkin monitulkintaisia. Aiemmasta kielteisestä suhtautumisesta puolueettomuuden ja EY-jäsenyyden yhteensovittamiseen saatiin kaikuja, kun Neuvostoliitto virallisella nootilla protestoi Itävallan EY-jäsenhakemusta vastaan.⁴²² Finlandia-talon puheessaan Gorbatšov myös korosti voimakkaasti puolueettomien ja sitoutumattomien maiden roolia. Lisäksi hän ilmoitti olevansa Suomen YYA-sopimuksen muuttamista vastaan.⁴²³

⁴¹⁶ Holopainen 2007, 148.

⁴¹⁷ Koroma 2015, 225–226.

⁴¹⁸ Matala 2011, 62.

⁴¹⁹ Aunesluoma 2011, 373–375; Sutela ja Hirvensalo 2017, 374–375.

⁴²⁰ Ulkoministeriön salasanoma ”Puolueettomat maat ja EC; pääsihteeri Gorbatšovin lausunto” 31.10.1989. UMA, 18.60 NLO, Neuvostoliiton kommunistisen puolueen pääsihteeri Mihail Gorbatšovin vierailu Suomeen 25.–27.10.1989, yleistä.

⁴²¹ Gorbatšovin yhteisen eurooppalaisen kodin (Common European Home) -käsitteestä ks. Rey 2004.

⁴²² Mueller 2016, 121.

⁴²³ Mihail Gorbatšovin puhe Finlandia-talossa 26.10.1989. KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1989, kansio 39.

Gorbatšovin suomalaiselle medialle antama vastaus ei antanut poliittiselle johdolle aihetta harkita uudestaan maan integraatiopoliittista linjaa.⁴²⁴ Ulkoministeri Paasio käsitteli Suomen suhtautumista Länsi-Euroopan yhdentymiskehitykseen puheenvuorossaan eduskunnassa 29. marraskuuta 1989. ”Eurooppa-politiikkaa toteuttaessaan Suomi pitää kiinni perinteisestä puolueettomuudestaan. Itse asiassa tavoittelemme nytkin puolueettomuudelle entistä parempia toimintamahdollisuuksia.”⁴²⁵

Hallitus antoi Euroopan talousaluetta koskevan tiedonannon eduskunnalle marraskuussa 1989 ja joulukuussa se sai siltä luvan aloittaa neuvottelut.⁴²⁶ Pääministeri Holkeri perusteli hallituksen linjaa puheessaan Euroklubin perustamistilaisuudessa. ”Saattaa toki syntyä sellainenkin aika, että puolueettomuus ja EC:n jäsenyys ovat yhteen sovittavissa. Mikäli kuitenkin seuraamme EC:n komission puheenjohtajan Jacques Delorsin ajatuskulkua, niin tänä päivänä EC:n pitkän tähtäyksen tavoitteena on poliittinen liitto, joka tuo mukanaan kaikki yhteisön ulko- ja turvallisuuspoliittiset velvoitteet jakamattomina. Ei ole mahdollista liittyä yhteisöön ja kantaa vain osa sen velvoitteista, Delors sanoo.”⁴²⁷

Euroopan muutos oli perussuunnaltaan myönteinen, mutta kehitys saattoi äkkiä pysähtyä. Vuodenvaihteessa 1989–1990 ulkoministeriön poliittisella osastolla laadittiin muistio, jossa tarkasteltiin Euroopan mullistuksen vaikutuksia Suomeen turvallisuuspoliittiselta kannalta. Muistio oli laadittu kieli keskellä suuta. Keskeisenä johtopäätöksenä esitettiin, että ”Neuvostoliiton ja Itä-Euroopan maiden muutoksien seurauksena Euroopan poliittinen ja taloudellinen kahtiajako on lieventymässä”.

Muistiossa korostettiin Neuvostoliiton roolia Euroopan ja varsinkin Itä-Euroopan muutosten taustalla. Gorbatšov oli poistamassa ideologiaa ulkopolitiikasta ja soveltamassa valinnan vapauden periaatetta liittolaismaissa. ”Neuvostoliitto näyttää arvioivan perusteellisesti uudelleen Itä-Euroopan alueeseen liittyvät turvallisuustarpeensa.”

Neuvostoliiton poliittinen kehitys oli kuitenkin eriytyvä itäblokin maista, eikä se ollut niiden tavoin siirtymässä ”Länsi-Euroopan vaikutuspiiriin”. Gorbatšovin uudistuspolitiikan ylle oli kerääntymässä huolestuttavia ennusmerkkejä. ”Neuvostoliiton sisäiset – poliittiset, taloudelliset, kansalliset – ongelmat ja rajua

⁴²⁴ Ulkoministeriön salasanoma ”Puolueettomat maat ja EC; pääsihteeri Gorbatšovin lausunto” 31.10.1989. UMA, 18.60 NLO, Neuvostoliiton kommunistisen puolueen pääsihteeri Mihail Gorbatšovin vierailu Suomeen 25.–27.10.1989, yleistä.

⁴²⁵ Ulkoasiainministeri Pertti Paasion puheenvuoro eduskunnassa 29.11.1989 koskien hallituksen tiedonantoa Suomen suhtautumisesta Länsi-Euroopan yhdentymiskehitykseen. *ULA* 1990, 302–304.

⁴²⁶ Aunesluoma 2011, 418.

⁴²⁷ Pääministeri Harri Holkerin puhe Euroklubissa Helsingissä 21.11.1989. *ULA* 1990, 284–288.

muutos Itä-Euroopassa luovat ennustamattomuutta ja samalla tiettyä epävakautta kansainvälisiin suhteisiin.”

Muutoksen arvaamattomuudesta ja puolueettomuuspolitiikan vaatimuksista seurasi Suomelle tarve varovaisuuteen. ”Niin kauan kuin prosessi on kesken ja erityisesti Neuvostoliiton aseman uudelleen muotoutuminen on käynnissä, ei Suomella ole aihetta uusiin johtopäätöksiin”, ulkoministeriössä pääteltiin.⁴²⁸

Uudenvuodenpuheessaan 1. tammikuuta 1990 presidentti Koivisto totesi, että sotilasliittojen välisen jännityksen olennaisesti vähentyessä, ”pienimuotoisemmat muut välienselvittelyt, aseellisetkin, voivat yleistyä”. Koivisto muistutti Suomen perinteisestä pidättyvästä tyylistä ulkopoliitikassa. Hän myönsi suurvaltavastakohtaisuuksien lieventymisen muuttaneen tilannetta ”jossain määrin”. Silti virallisissa kannanotoissa oli edelleen syytä noudattaa ”tiettyä pidättyvyyttä sanojen valinnassa”.⁴²⁹

⁴²⁸ Blombergin muistio ”Euroopan muutos ja sen vaikutukset turvallisuuteen” 22.1.1990. UMA, 13.60 Eurooppa, Eurooppa poliittinen yhteistyö, Suomen politiikka v. 1990.

⁴²⁹ Tasavallan Presidentin uudenvuodenpuhe 1.1.1990. *ULA* 1991, 31–32.

5 Saksan jalanjäljillä

5.1 YYA-keskustelua nostatetaan

Vuoden 1989 päätyttyä Itä-Euroopan maiden kommunistijohtajat oli syrjäytetty. Berliinin muurin portit olivat avautuneet ja Saksojen yhdistyminen näytti todelliselta vaihtoehdolta. Euroopan mullistuksen seurauksena Suomessa vilkastui julkinen keskustelu YYA-sopimuksesta ja sen asemasta. Lisäpontimena toimi Gorbatšovin Helsingin-vierailullaan antama varaukseton tunnustus Suomen puolueettomuudelle.

Maan suurimman lehden *Helsingin Sanomien* ulkomaantoimituksen esimies Olli Kivinen kirjoitti joulukuussa 1989, että YYA-sopimuksen asemaa olisi syytä miettiä uudelleen. Kiviselle YYA-sopimus edusti Stalinin ajan sopimusjärjestelyä, joka perustui ”pienistä maista ja kansoista täysin piittaamattomaan turvallisuuspolitiikkaan”. Lisäksi YYA-sopimuksen muuttamisen puolesta puhui, että sopimus oli ”kautta vuosien vaikeuttanut Suomi-kuvaa länessä”.

Kivisen mielestä painavimman perusteen YYA-sopimuksen uudelle tarkastelulle antoi sotilasliittojen aseman muuttuminen. Neuvostoliiton johtaman Varsovan liiton hajoaminen johtaisi väistämättömästi myös Naton heikentymiseen ja muuttumiseen. Kivinen korosti, ettei YYA-sopimus saisi muodostua esteeksi ”Suomen etsiessä sijaansa uuden Euroopan kuvioissa – esimerkiksi eurooppalaisen yhdentymisen puitteissa”.⁴³⁰

YYA-sopimusta koskevan keskustelun varsinaisena avaaajana voidaan pitää tutkija Risto E. J. Penttilää. Penttilä esitti ensimmäisenä yksilöidyn ehdotuksen YYA-sopimuksen tekstin ajantasaistamiseksi. Tammikuussa 1990 hän ehdotti Euroklubin tilaisuudessa pitämässään esitelmässä YYA-sopimuksen korvaamista uudella sopimuksella, jossa puolueettomaksi tunnustettu Suomi sitoutuisi puolustautumaan kaikkia hyökkäyksiä vastaan. Neuvostoliitto lupautuisi antamaan sotilaallista apua, mutta tämä olisi mahdollista vain siinä tapauksessa, että Suomi apua pyytäisi. Neuvostoliitolle varattaisiin oikeus ehdottaa konsultaatioita, mutta niiden aloittamisesta sovitaisiin yhdessä. YYA-sopimuksessa olevaa viittausta Saksaan mahdollisena hyökkääjänä Penttilä piti aikansa eläneenä ja kannatti sen poistamista.

⁴³⁰ HS 17.12.1989.

Penttilänkin kaavaileman sopimuksen lähtökohtana oli Neuvostoliiton turvallisuuspoliittisten intressien huomioonottaminen. Hän korosti, että uusi sopimus ei poistaisi vanhan sopimuksen kriisinhallinta-arvoa, vaan säilyttäisi raamit yhteistyölle siinä tapauksessa, että Suomi joutuisi hyökkäyksen kohteeksi lännestä. YYA-sopimuksen muuttaminen kuitenkin parantaisi Penttilän mukaan Suomen osallistumista Länsi-Euroopan integraatiokehitykseen.⁴³¹

Penttilän ehdotus sai aikaan vilkkaan julkisen keskustelun. Poliittisesta johdosta asiaa kommentoi ensimmäisenä ulkoministeri Paasio, joka korosti, että Suomella ei ollut mitään suunnitelmia nostaa YYA-sopimusta esiin Neuvostoliiton kanssa. Hän rohkaisi kuitenkin käymään sopimuksesta keskustelua.⁴³²

Paasion tavoin pääministeri Holkeri painotti, ettei suurtenkaan muutosten keskellä ollut mitään syytä pyrkiä korjaamaan Suomen turvallisuuspolitiikan peruselementtejä. Holkerin mielestä Paasikiven-Kekkonen-linja tulisi pätemään myös tulevaisuuden Euroopassa. ”Miksi korjata sellaista, mikä ei ole rikki”, hän toppuutteli.⁴³³

Suomalainen tutkija- ja asiantuntijayhteisö torjui lähes yksituumaisesti Penttilän YYA-aloitteen. Max Jakobson myönsi *Helsingin Sanomien* kolumnissaan YYA-sopimuksen sanamuodon vanhentuneen, mutta ei siitä huolimatta pitänyt sopimukseen kajoamista ajankohtaisena. Jakobsonin mielestä Suomen oli syytä jäädä odotamaan, minkälaiseksi Euroopan tuleva järjestys muodostuisi. Hän hahmotteli tilannetta, että Nato ja Varsovan liitto lakkaisivat olemasta ja sotilasliitot korvaisi yleiseurooppalainen turvallisuusjärjestelmä, joka rakentuisi Etykin periaatteiden varaan. Jos tämä tavoite Jakobsonin mukaan ”saavutetaan, raukeavat aikaisemmat turvallisuussopimukset, yya-sopimus niiden mukana, itsestään”.⁴³⁴

Jukka Tarkka kirjoitti *Suomen Kuvalehden* kolumnissaan, että YYA-sopimus ei ollut mikään sodanjälkeisestä oikusta syntynyt ”opportunistinen sormiharjoitelma”, vaan sen pohjana oli vuosisatojen kuluessa moneen kertaan koettu totuus Suomen itäisen naapurin pysyvistä turvallisuuseduista Itämeren ja Jäämeren välisellä alueella. Tarkka suhtautui torjuvasti Saksojen yhdistymiseen ja varoitti sen saattavan johtaa Euroopan järjestyksen järkkymiseen. ”Saksa luo itselleen uutta identiteettiä niin kiihkeästi, että väkivalta on pikemminkin todennäköinen kuin teoreettinen mahdollisuus.”⁴³⁵

Entinen suurlähettiläs, pankinjohtaja Jaakko Iloniemi katsoi, että YYA-sopimuksen muuttamiseen ei ollut mitään aihetta. ”Se tosiasia, jota YYA-sopimus

⁴³¹ Penttilän puhe julkaistiin kokonaisuudessaan *Suomen Kuvalehdessä* 9.2.1990, 34–35; Hämäläinen 2009, 33–35.

⁴³² *HS* 1.2.1990.

⁴³³ *US* 12.2.1990.

⁴³⁴ *HS* 2.2.1990.

⁴³⁵ Tarkka 1990, 95.

kuvastaa on yksinkertaisesti ja arkisesti ilmaistuna Suomen asema suurvallan naapurina. Venäjällä on aina ollut ja Neuvostoliitolla on Suomen suunnalla – ’legitiimi turvallisuusintressi’.” Hän kiinnitti huomiota siihen, että puolueettomuuden nimenomainen kirjaaminen YYA-sopimukseen antaisi Neuvostoliitolle vapaat kädet tulkita sen sisältöä. Jos Suomi avaisi sopimuksen jonkin artiklan kohdalta, olisi sen varauduttava muutosehdotuksiin Neuvostoliiton taholta, mikä saattaisi johtaa hankaliin uusintaneuvotteluihin. ”Miksi käynnistää konsultaatioprosessi, joka olisi vaarallinen ennakkotapaus tulevaisuutta ajatellen?”, Iloniemi pohdiskeli.⁴³⁶

RKP:n entinen puheenjohtaja, valtio-opin professori ja *Hufvudstadsbladetin* päätoimittaja Jan-Magnus Jansson totesi, että YYA-sopimus oli nähtävä ”eräänlaisena historiallisten Venäjän-suhteidemme juridisena säännöstönä”. Janssonin mukaan ”Pietari-Leningradissa” oli aina ollut Suomeen kohdistuvaa epäluuloa. Hän varoitti, että aloite muuttaa YYA-sopimusta koettaisiin yritykseksi käyttää Neuvostoliiton sisäisiä vaikeuksia hyväksi.⁴³⁷

Tehtaankadulla seurattiin tarkkaavaisesti Suomessa virinnyttä YYA-keskustelua. Suurlähettiläs Aristov antoi julkisuuteen lausunnon, jossa muistutettiin Gorbatšovin Finlandia-talon puheesta, jossa neuvostojohtaja oli korostanut YYA-sopimuksen merkitystä ja todennut ettei sopimuksesta pitänyt muuttaa sanaakaan.⁴³⁸ Helsingissä vierailut Neuvostoliiton yleisesikunnan päällikkö Mihail Moisejev puolestaan katsoi, että YYA-sopimus toimi sellaisenaan hyvin. Hänen mielestään Suomen ja Neuvostoliiton hyviä suhteita ja YYA-sopimusta ei pitänyt asettaa kyseenalaiseksi.⁴³⁹

Moisejevin ja Aristovin lausuntojen jälkeen Gorbatšovin sihteeristön päällikkö Vadim Zagladin yllätti ilmoittamalla, että YYA-sopimuksen sisältöä oli mahdollista muuttaa, jos Suomen ja Neuvostoliiton välisen yhteistyön kehitys sitä vaatisi. Tällöin voitaisiin harkita uudelleen myös Saksaa koskeva pykälä.⁴⁴⁰

Zagladinin lausuntoon tarttui eduskunnan puhemies Kalevi Sorsa. Sorsan mielestä YYA-sopimuksen sanonnan tulisi muuttua kutakin ajankohtaa vastaavaksi, sillä muuten sopimus muuttuisi helposti ”hymyilyttäväksi litaniaksi”. Kuten edellä on kerrottu, Sorsa oli kiinnittänyt YYA-sopimuksen tulkintaan huomiota jo edelliskesän 1989 puheessaan, jonka hän oli pitänyt vähän aikaa sen jälkeen, kun Neuvostoliitto ja Saksan liittotasavalta olivat allekirjoittaneet yhteisen julistuksen. YYA-sopimus, joka rakentui keskeisesti Saksan hyökkäysuhkaa vastaan, jäi Sorsan mukaan ajastaan jälkeen sitä mukaa kun Saksan ja Neuvostoliiton yhteistyö lisääntyi.⁴⁴¹

⁴³⁶ Iloniemi 1990, 20–21.

⁴³⁷ *Suomenmaa* 9.2.1990.

⁴³⁸ *KU* 20.2.1990.

⁴³⁹ *US* 15.2.1990.

⁴⁴⁰ *US* 25.2.1990.

⁴⁴¹ *TS* 12.3.90.

Sorsan huomiot eivät sinällään olleet ainutkertaisia. Ulkoministeri Väinö Leskinen oli jo vuonna 1970 julkisesti lausunut YYA-sopimuksen Saksa-viittauksen menettäneen merkityksensä, kun Neuvostoliitto oli tekemässä sovintoa Länsi-Saksan kanssa. Ulkoministeriön virkamiesjohto kiirehti ampumaan alas Leskisen tulkinan.⁴⁴²

Sorsan spekulatioilta katkaisi siivet ulkoministeri Paasio suurlähettiläskokouksessa pitämässään puheessa. Paasion mukaan Suomelle ei ollut tarvetta muuttaa YYA-sopimuksen sanontoja. ”Maantieteenkin pakosta Suomen asema ja edut Neuvostoliiton naapurina eivät ole muuttumassa. Siksi myös kiinnostuksemme puolueettomuuteen on pysyvää.”⁴⁴³

Suomalaiselle keskustelulle toivat perspektiiviä Itä-Euroopan maissa virinneet pyrkimykset uusaa YYA-sopimuksiaan. Helmikuun 1990 lopulla Tšekkoslovakian presidentti Václav Havel ilmoitti Moskovan-vierailunsa aikana, että Tšekkoslovakian ja Neuvostoliiton välinen YYA-sopimus oli aikansa elänyt, jonka vuoksi hän ei halunnut pidentää tai uudistaa sopimusta, vaan antaa sen raueta itsestään.⁴⁴⁴

Kiinnostavaa on, että ennen Havelin suunniteltua Moskovan-matkaa hänen puolueensa edustajat olivat pyytäneet Suomen Prahansuurlähetystöltä Suomen YYA-sopimuksen tekstiä nähtäväksi. Siinä vaiheessa oli ilmeisesti haluttu tutkia, missä määrin Suomen sopimus olisi sopinut malliksi, jos Tšekkoslovakia olisi lähtenyt uudistamaan sopimustaan Neuvostoliiton kanssa. Havel katsoi kuitenkin Euroopan tilanteen muuttuneen niin perusteellisesti, ettei sopimuksen uudistamiseen ollut enää mitään syytä.⁴⁴⁵

Vuoden 1990 alussa neuvostojoukkoja alettiin kotiuttaa Tšekkoslovakiasta ja Unkarista.⁴⁴⁶ Itä-Euroopan maissa tapahtunutta turvallisuuspoliittisen ajattelun nopeaa muutosta kuvasi osuvasti Unkarin ulkoministeri Horn, joka ehdotti helmikuussa 1990, että Unkari voisi integroitua Naton poliittisiin, joskaan ei sotilaallisiin, rakenteisiin. Horn perusteli ehdotustaan sillä, että Varsovan liitto oli muuttumassa luonteeltaan poliittiseksi järjestöksi ja sulautuisi jossain vaiheessa yhteen Naton kanssa.⁴⁴⁷ Varsovan liiton huippukokouksessa Moskovassa kesäkuun alussa Unkari ilmoitti jättävänsä liiton mutta ei hätäisin tai yksipuolisin toimin eikä ennen vuoden 1991 loppua.⁴⁴⁸

⁴⁴² Hentilä 2003, 192.

⁴⁴³ Poliittisen osaston muistio ulkoministeri Pertti Paasion ulkopoliittisesta yleiskatsauksesta suurlähettiläskokouksessa 13.3.1990. UMA, Ded, poliittisen osaston muistiosarja 1990.

⁴⁴⁴ *HS* 1.3.1990.

⁴⁴⁵ Suomen Prahansuurlähetystö UM:lle 6.3.1990. UMA, Praha r-sarja 1990.

⁴⁴⁶ Lévesque 1997, 242.

⁴⁴⁷ Mastny 2016, 210.

⁴⁴⁸ Suomen ETYK-edustusto UM:lle 18.6.1990. UMA, ETYK-edustusto, r-sarja 1990.

Suomen ulkoministeriössä seurattiin tarkasti Itä-Euroopan maiden ja Neuvostoliiton välisten sopimussuhteiden tilaa. Ministeriön poliittisella osastolla pantiin merkille, että Neuvostoliitto oli ilmaissut valmiutensa neuvotella YYA-sopimusten uudistamisesta. Tämän tulkittiin olevan seurausta Gorbatšovin uudistuspolitiikasta, jonka tavoitteena oli sotilasliittojen korvaaminen yleiseurooppalaisella turvallisuusjärjestelmällä, jossa YYA-sopimusten merkitys olisi aiempaa vähäisempi.⁴⁴⁹

Itä-Euroopan kehityksen ei kuitenkaan nähty antavan aihetta arvioida uudelleen Suomen YYA-sopimusta. Ulkoministeri Paasio totesi sopimuksen uudistamisen saattavan ”kiinnittää Suomeen epäedullistakin ulkopoliittista huomiota” ja välittää ”sellaisia signaaleja maailmalle, joita ei ole ollut tarkoitus lähettää”.⁴⁵⁰

Vähemmän peitellysti asian ilmaisi Paasion puoluetoveri Paavo Lipponen, jonka mielestä YYA-sopimusneuvottelujen avaaminen herättäisi turhia spekulatiota Suomen asemasta ja politiikasta. ”Suomi rinnastettaisiin lännessä hanakasti Itä-Euroopan maihin, jotka pyrkivät pois Neuvostoliiton etupiiristä.”⁴⁵¹

Suomen Moskovan-suurlähettiläs Heikki Talvitie vertasi tilannetta keskusteluun Suomen ulkopoliitikasta 1920-luvulla. Tuolloin Suomi neuvotteli ns. reunavaltioyhteistyöstä, jonka tarkoituksena oli ollut saada Suomi liittoumaan Baltian maiden ja Puolan kanssa Neuvostoliiton uhkaa vastaan. ”Eduskunnan hylättyä 20-luvulla [ulkoministeri Rudolf] Holstin reunavaltio politiikan olemme pitäneet tiukasti kiinni siitä, että emme sekoita etujamme Puolan etujen kanssa. Sama politiikka pätee mielestäni muihin Itä-Euroopan maihin”, Talvitie kirjoitti.

Talvitien mielestä Suomen YYA-sopimusta oli pikemminkin tarkasteltava sen historiallista ydintä vasten. Sopimuksen päämerkitys oli turvallisuustakeissa, joiden merkitys ei Euroopan uusissa oloissa ollut vähentynyt. ”Jos Suomi joskus jossain muussa tilanteessa joutuisi neuvottelemaan ilman YYA-sopimusta Leningradin turvallisuudesta, niin voisimmeko saavuttaa ilman tätä välinettä paremman lopputuloksen suvereenisuutemme ja itsenäisyytemme kannalta. Kun tämä ei ole itsestään selvää ja kun todella painavat historialliset tosiasiat puoltavat YYA-sopimuksen voimassaoloa, voidaan Suomen omaksumaa linjaa jättää YYA-sopimus Itä-Euroopan muutoksista aiheutuvien spekulatioiden ulkopuolelle pitää oikeana.”⁴⁵²

Samaa mieltä oli ulkoministeriön toimistopäällikkö René Nyberg, joka tokaisi brittikollegalleen: ”Miksi Suomen pitäisi liittyä Itä-Euroopan ja Baltian maiden

⁴⁴⁹ Ulkoasiainsihteri Lars Backströmin muistio ”Itä-Euroopan maiden ja Neuvostoliiton väliset YYA-sopimukset, tilannekatsaus” 1.6.1990. UMA, 18.41 NLO, YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto, v. 1990.

⁴⁵⁰ Poliittisen osaston muistio ulkoministeri Pertti Paasion ulkopoliittisesta yleiskatsauksesta suurlähettiläskokouksessa 13.3.1990. UMA, Ded, poliittisen osaston muistiosarja 1990.

⁴⁵¹ US 7.2.1990.

⁴⁵² Talvitie UM:lle 16.1.1990. UMA, 18.41 NLO, Suhteet Suomi-Neuvostoliitto, v. 1990.

joukkoon, johon se ei kuulu, maiden jotka nyt pyrkivät Moskovassa avaamaan 1940-luvun neuvottelut. Suomi on tyytyväinen asemaansa ja tyytyväinen suhteisiinsa Neuvostoliittoon.” Nybergin mukaan YYA-sopimuksen esille ottaminen ”heti Gorbatshevin vierailun jälkeen koettaisiin Neuvostoliitossa vihamieliseksi toimeksi”.⁴⁵³

Siinä missä Suomen rinnastaminen Itä-Euroopan maihin torjuttiin yksiselitteisesti, Saksan tilanteella nähtiin olevan erityistä merkitystä Suomelle. Saksan koko, maantieteellinen sijainti ja taloudellinen voima merkitsivät, että se oli ratkaisevassa asemassa pohdittaessa Euroopan tulevaa turvallisuusjärjestelmää. Kansallisen identiteettipolitiikan historiaa ja geopolitiikkaa tutkineet Vilho Harle ja Sami Moisio toteavat, että ”Suomen historiallista identiteettiprojektia leimaa pyrkimys tulla liitetyksi aitoon Eurooppaan ja germaaneihin sekä kuulua omana yksikkönään aitojen eurooppalaisten kansojen joukkoon”.⁴⁵⁴

5.2 Operaatio Pax⁴⁵⁵

5.2.1 Rauhansopimuksen rajoitukset nousevat esiin

Marraskuun 7. päivänä 1989 Suomen puolustusministeriö valmisteli muistion, jossa tarkasteltiin Pariisin vuoden 1947 rauhansopimuksen sotilasmääräysten muuttamista Saksaa ja Japania koskevien rajoitusten osalta. Rauhansopimus kielsi Suomea hankkimasta saksalaista alkuperää tai mallia olevaa sotamateriaalia samoin kuin saksalaista tai japanilaista mallia olevia siviililentokoneita. Puolustusministeriössä oli suunniteltu sotamateriaalihankintoja kyseisistä maista.

Ministeriössä oltiin huolestuneita, että tuotantoteknologisen yhteistyön laajetessa ja tuotteiden teknisen rakenteen monimutkaistuessa rauhansopimuksen rajoituksista saattaisi seurata merkittävää haittaa puolustusvoimien materiaalihankinnoille. Eurooppalaisissa asejärjestelmissä Saksan liittotasavalta oli merkittävä toimija korkean teknologisen osaamisensa takia. Länsi-Euroopan integraation edetessä myös puolustusmateriaalin uskottiin tulevan osaksi kehitys- ja kaupallista yhteistyötä.

Puolustusministeriössä nähtiin rauhansopimuksen määräysten rajoittavan huomattavasti suvereenin valtion toimintavapautta. Suomelle asetetut sotilaalliset rajoit-

⁴⁵³ Nybergin muistio keskustelusta lähetystöneuvos Graham Handin kanssa 22.2.1990. UMA, 18.41 NLO, YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto, v. 1990.

⁴⁵⁴ Harle ja Moisio 2000, 190.

⁴⁵⁵ Luvun pohjana on tekijän *Historiallisessa Aikakauskirjassa* vuonna 2017 julkaistu tutkimusartikkeli ”’Komissarov olisi kääntynyt haudassaan’. Neuvostoliitto, Iso-Britannia ja Suomen Operaatio Pax 1989–1990”.

tukset olivat osa Pariisin rauhankonferenssin pakettiratkaisua, jossa alun perin Bulgarialle, Italialle, Romanianle ja Unkarille tarkoitetut sotilaalliset rajoitukset asetettiin myös Suomelle. Vaatimus Suomen rajoituksista oli aikoinaan tullut Iso-Britannialta, joka luki Suomen Neuvostoliiton vaikutuspiiriin, joten sen asevoimien rajoittaminen oli nähty lännen etujen mukaiseksi. Saksan entiset liittolaismaat Suomea lukuun ottamatta olivat sotilasliittojen jäseniä ja niiden asevoimia koskeneet rajoitukset olivat jo aikaa sitten jääneet vaille merkitystä⁴⁵⁶.

Suotuisan kansainvälisen tilanteen sekä eritoten Neuvostoliiton ja Saksan liittotasavallan välien parantumisen katsottiin mahdollistavan rauhansopimuksen rajoitusten uudenlaisen tarkastelun. Puolustusministeriö lähestyi asiaa kuitenkin varovaisesti ja suositteli pysyttelemistä hyväksi koetulla linjalla, jonka mukaan Suomi hankkisi rauhansopimuksen tulkinnalle pääallekirjoittajavaltioiden Iso-Britannian ja Neuvostoliiton suostumuksen.⁴⁵⁷

1960-luvun alussa Neuvostoliitto ja Iso-Britannia olivat pitkien neuvottelujen jälkeen suostuneet uuteen sopimustulkintaan, joka salli Suomen hankkia puolustuksellisia ohjuksia.⁴⁵⁸ 1980-luvun alkupuolella Suomi sai Moskovasta ja Lontoosta luvan ostaa meripuolustuksen kehittämiseen tarvittavia heräteimiä.⁴⁵⁹

Puolustusministeriö toimitti helmikuussa 1990 rauhansopimuksen Saksaa ja Japania koskevia määräyksiä käsitelleen muistion ulkoministeriölle. Poliittisen osaston päällikkö Jaakko Blomberg totesi vastauksessaan, että Euroopan tilanne ja etenkin Saksan valtioiden kohdalla tapahtunut nopea kehitys on tehnyt Saksaa koskevat sotamateriaalin hankintarajoitukset entistäkin vanhentuneemmiksi. Blomberg piti mahdollisena, että ulkoministeriö ottaisi rauhansopimusasian esille vuoden loppupuolella.⁴⁶⁰

Neuvostoliitto lakkasi helmikuussa 1990 vastustamasta Saksojen yhdistymistä. Maaliskuussa aloitettiin kahden Saksan ja neljän toisen maailmansodan voittajavallan – Ison-Britannian, Neuvostoliiton, Ranskan ja Yhdysvaltojen – niin sanotut 2+4-

⁴⁵⁶ Pariisin rauhansopimuksen sotilasartikloiden syntyhistoriasta ks. Visuri 2015, 209–224.

⁴⁵⁷ Puolustusministeriön osastopäällikkö Hans Christensenin muistio ”Puolustusmateriaalihankinnat Saksan liittotasavallasta, Saksan demokraattisesta tasavallasta ja Japanista” 7.11.1989. UMA, 18.40 Pariisin rauhansopimus, v. 1990. Muistio toimitettiin ulkoministeriöön 9.2.1990. Muistion lähetteessä todetaan, että ulkoministeriön valtiosihteeri Åke Wihtol ja puolustusministeriön kansliapäällikkö Aimo Pajunen olivat keskustelleet alustavasti asiasta.

⁴⁵⁸ Visuri 2010, 94–109.

⁴⁵⁹ Koivisto 1995, 79–81; Suomi 2005, 195–198, 363–369, 463–468; Uutela 2017, 71–76.

⁴⁶⁰ Blombergin muistio ”Puolustusmateriaalihankinnat SLT:sta, SDT:sta ja Japanista” 16.3.1990. UMA, 18.40 Pariisin rauhansopimus, v. 1990 I (1.1.–20.9.). Muistio lähetettiin puolustusministeriölle 20.3.1990.

neuvottelut, joita vaikeutti kiista Saksan tulevasta turvallisuusstatuksesta. Neuvostoliitto ei hyväksynyt yhdistyneen Saksan Nato-jäsenyyttä. Asia oli Gorbatšoville sisäpoliittisesti hankala. Neuvostoimperiumin romahtaminen Itä-Euroopassa ja aseimien menettäminen Saksassa näyttäytyivät NKP:n, KGB:n ja armeijan vanhoillisille piireille toisen maailmansodan saavutusten mitätöimisenä.⁴⁶¹

Saadakseen Gorbatšovin suostumuksen yhdistyneen Saksan Nato-jäsenyydelle Yhdysvaltain ulkoministeri James Baker lupasi, ettei Nato ulottaisi toimialuettaan tuumakaan silloista idemmäksi. Bakerin aloite mukaili Liittotasavallan ulkoministeri Genscherin vaatimusta, ettei Naton sotilaallista läsnäoloa levitettäisi itään huolimatta siitä mitä Varsovan liitolle tapahtuisi. Bakerin ja Genscherin lausunnot koskivat nimenomaan yhdistyvää Saksaa, eivät laajemmin Itä-Eurooppaa. Vuonna 1990 Varsovan liitto oli edelleen voimassa, eivätkä länsijohtajat voineet edes kuvitella, että kaikki entisen sosialistisen leirin maat tulisivat siirtymään Natoon. Gorbatšov ei myöskään pitänyt kyseistä kehityskulkua mahdollisena, eikä vaatinut länsivalloilta sitovaa, kirjallista vakuutta.⁴⁶² Jotkut tutkijat ovat kuitenkin sitä mieltä, että Saksojen yhdistymisneuvotteluissa Yhdysvallat antoi neuvostojohdolle harhaanjohtavan kuvan Naton laajentumisen mahdollisuudesta.⁴⁶³

Suomen ulkopoliittinen johto vältti julkista spekulointia Saksan kysymyksellä.⁴⁶⁴ Kannanottoja hillitsi tietoisuus siitä, että kaikki Suomen ja Neuvostoliiton suhteiden väliset kriisit toisen maailmansodan jälkeen olivat kytkeytyneet Saksan kysymykseen.⁴⁶⁵ Kun Saksan suunnalla kuumeni, Suomessa lämpeni.⁴⁶⁶

Kuten muuallakin länsimaissa, Suomessa tunnettiin huolta Saksojen yhdistymisen kielteisistä vaikutuksista presidentti Gorbatšovin asemaan. Länsivallat halusivat yhdistymisprosessin etenevän hitaammin ja hallitummin kuin liittokansleri Helmut Kohl sitä ajoi. Lisäpohdintoja aiheutti se, millainen tekijä yhdistyneestä Saksasta muodostuisi Euroopan politiikkaan. Varsinkin Iso-Britannian pääministeri Margaret Thatcher pelkäsi Saksan nousua hallitsevaan asemaan Euroopassa. Myös Ranskassa tunnettiin epäluuloa yhdistyvää Saksaa kohtaan, mikä juonsi juurensa toisen maailmansodan aikaisesta miehityksestä.⁴⁶⁷

Presidentti Koivisto oli uudenvuodenpuheessaan korostanut perinteistä varovaisuutta kannanotoissa. Suljetussa piirissä hän paljasti ajatuksiaan vapaammin. Maa-

⁴⁶¹ Grachev 2008, 189–190; Sarotte 2009, 155–156.

⁴⁶² Venäläisiin ja läntisiin arkistolähteisiin perustuva analyysi Saksan Nato-jäsenyydestä ks. Kramer 2009.

⁴⁶³ Sarotte 2014; Shiffrinson 2016.

⁴⁶⁴ Uutela 2017, 133.

⁴⁶⁵ Blomberg 2011, 196–197.

⁴⁶⁶ Rentola 2002, 151.

⁴⁶⁷ Salmon 2008; Bozo 2009.

liskuun 5. päivänä 1990 Koivisto otti vastaan *Helsingin Sanomien* toimittajia. Keskustelusta kävi ilmi, että presidentin asenne Saksojen yhdistymistä kohtaan oli epäilevä. ”Yhdistyminen ei missään tapauksessa toteudu saksalaisten ehdoilla. 2+4 ei ole riittävä kokoonpano Saksa-neuvotteluille. Jos halutaan, että yhdistynyt Saksa on Naton jäsen ja sotakorvauksia ei tarvitse maksaa, niin se on aika paljon pyydetty.”

Toisaalta Koivisto totesi Naton pääsihteerin länsisaksalaisen Manfred Wörnerin varoittaneen siitä, että Saksa ei saisi ”jäädä hölskymään”. Presidentti uumoili, että Naton jäsenyys saattaisi olla ”keino valvoa yhdistyneen Saksan pyrkimyksiä”.⁴⁶⁸

Koivisto muistutti Saksalta vaadittavista sotakorvauksista, joita Puola voimakkaasti ajoi. Korvauskysymys oli herkkä aihe liittokansleri Kohlille. Puolan pelättiin muodostavan ennakkotapauksen, joka saattaisi houkutella muita maita apajille.⁴⁶⁹ Saksojen yhdistymisprosessin aikana myös Suomessa käytiin keskustelua Lapin sodan korvauksista. Liittotasavallan Helsingin-suurlähetystö raportoi tästä huolestuneena Bonniin.⁴⁷⁰

Maaliskuun 1990 puolivälissä Kohlin johtamat kristillisdemokraatit saavuttivat selkeän voiton Itä-Saksan vapaissa vaaleissa. Tuloksen arvioitiin entisestään nopeuttavan yhdistymisprosessia.⁴⁷¹

Huhtikuun alussa presidentti Koivisto antoi maakuntalehti *Kainuun Sanomille* haastattelun, jossa hän tunnusti Euroopassa meneillään olleen myönteisen kehityksen, mutta varoitti tekemästä tilanteen rauhoittumisesta liian pitkälle meneviä johtopäätöksiä. Koivisto arvioi edessä olevan ”varsin epävakaa ja epävarmuutta täynnä oleva kausi”. Hänen mukaansa Euroopan tilanteen muuttuessa voitiin ”saavuttaa paljon, mutta myös vaarantaa paljon. Hyvin toimivien sopimusten kyseenalaistaminen olisi lyhytnäköistä.” Suomen kannalta Koivisto piti tärkeänä ”ylläpitää hyviä naapurisuhteita ja noudattaa johdonmukaista puolueettomuuspolitiikkaa”.⁴⁷²

Ulkoministeriössä katsottiin kuitenkin, että Saksojen yhdistyminen loisi Suomen kannalta täysin uuden tilanteen. Se tarjoaisi mahdollisuuden irtautua Pariisin rauhansopimuksen sotilasartikloista. Ulkoministeriön toimistopäällikkö René Nyberg valmisteli huhtikuun 1990 puolivälissä muistioloituksen, jossa hän totesi olevan kohtuutonta, jos Suomen puolustusvoimia koskevat rajoitukset jäisivät muuttumattomina voimaan sen jälkeen kun Saksa vapautuisi omistaan. Nyberg piti selviönä, että

⁴⁶⁸ Muistio Koivisto-tapaamisesta 5.3.1990. PA, AAA, muistiot B:1.

⁴⁶⁹ Karppinen UM:lle 28.2.1990. UMA, 13.60 Saksat, Saksan kysymys, v. 1990; Viemerö UM:lle 13.3.1990. UMA, 13.60 Saksat, Saksan kysymys, v. 1990.

⁴⁷⁰ Esimerkiksi SKDL:n vähemmistösiiven kansanedustaja Esko Juhani-Tennilä piti yllä julkista keskustelua sotakorvausasiasta. Uutela 2017, 173–174; Uutela 2020, 419.

⁴⁷¹ Sarotte 2009, 143.

⁴⁷² *Kainuun Sanomat* 8.4.1990.

Saksat yhdistyisivät länsivaltojen asettamin ehdoin ja Neuvostoliitto joutuisi luopumaan Saksan Nato-jäsenyyden vastustuksesta.⁴⁷³

Suomen rauhansopimuksen 22. artikla sisälsi menettelytavan, jolla sotilasmääräyksiä voitiin muuttaa. Määräysten muuttaminen tapahtui joko sopimalla allekirjoittajavaltioiden⁴⁷⁴ tai YK:n turvallisuusneuvoston kanssa. Nyberg piti kumpaakin vaihtoehtoa ongelmallisena. Kääntymällä allekirjoittajavaltioiden puoleen ”Suomi joutuisi omassa asiassa tekemisiin hyvin kirjavan valtioryhmittymän kanssa”. Sopimuksen solmiminen YK:n turvallisuusneuvoston kanssa olisi niin ikään poikkeuksellista. Luvan pyytäminen saattaisi osoittautua hankalaksi, sillä pysyväisjäsenillä Neuvostoliitolla ja Iso-Britannialla oli veto-oikeus turvaneuvoston päätöksiin. Lisäksi Suomi oli itse turvallisuusneuvoston vaihtuva jäsen kaudella 1989–1990.

Nyberg suositteli poliittiselle johdolle, että Saksojen yhdistymisneuvottelujen selvittyä Suomi tiedustelisi Iso-Britannian ja Neuvostoliiton kantaa ja sopisi näiden kanssa noottienvaihdolla, että sotilasartiklat, ydinasekieltoa lukuun ottamatta, eivät olisi Euroopan muuttuneissa olosuhteissa enää sovellettavissa.⁴⁷⁵ Suunnitelma sai ulkoministeriössä peitenimen Operaatio Pax. Se oli Nybergin keksimä nimitys, joka viittasi Pariisin rauhansopimuksesta kertovaan PAX-postimerkkiin. Vuonna 1947 julkaistussa postimerkissä Ilmarinen kyntää kyisen pellon Akseli Gallen-Kallelan Kalevala-aiheisen maalauksen mukaisesti.⁴⁷⁶

Rauhansopimuksen rajoitukset nousivat yllättäen julkisuuteen toukokuussa 1990, kun kokoomuksen kansanedustaja Tuure Junnila tiedusteli sopimuksen aserajoitusten vaikutusta Suomen täysivaltaisuuteen. Junnilan mielestä sotilasartiklat haittasivat Suomen puolustuslaitoksen kehittämistä ja merkitsivät Suomen täysivaltaisuuden rajoitusta. Junnila esitti, että hallitus aloittaisi neuvotteluprosessin rauhansopimuksen rajoituksista vapautumiselle.⁴⁷⁷

Juhani Suomi on tutkimuksessaan arvellut, että Junnila olisi jotain kautta saanut tiedon Pax-operaatiosta. Tarkoituksena oli luoda julkisuudessa painetta hankkeen loppuun saattamiselle.⁴⁷⁸ Väitteen paikkansapitävyyttä on vaikea arvioida, koska

⁴⁷³ Nybergin muistioloannos ”Pariisin rauhansopimuksen Saksaa koskevien ja sotilaallisten määräysten kumoaminen; uusi tilanne” 12.4.1990. UMA, 18.40 Pariisin rauhansopimus, v. 1990.

⁴⁷⁴ Sopimuksen allekirjoittajavaltioihin kuuluivat Iso-Britannian ja Neuvostoliiton lisäksi Australia, Valko-Venäjä, Kanada, Tšekkoslovakia, Intia, Uusi-Seelanti, Ukraina ja Etelä-Afrikka.

⁴⁷⁵ Nybergin muistioloannos ”Pariisin rauhansopimuksen Saksaa koskevien ja sotilaallisten määräysten kumoaminen; uusi tilanne” 12.4.1990. UMA, 18.40 Pariisin rauhansopimus, v. 1990; Uutela 2017, 144.

⁴⁷⁶ René Nybergin lausunto *Reimag*-projektin järjestämässä muistitietoseminaarissa 10.3.2016; Uutela 2017, 8.

⁴⁷⁷ Uutela 2017, 152.

⁴⁷⁸ Suomi 2016, 599.

Suomi ei tuo ilmi lähteitään. Ehkä päättelyn taustalla on René Nybergin vuonna 2008 ilmestyneessä artikkelissa tekemä maininta siitä, että hän oli keväällä 1990 ollut huolissaan Pax-operaation etenemisestä. Nyberg kertoo, että oli kehottanut eversti, valtiotieteiden tohtori Pekka Visuria kirjoittamaan Pariisin rauhansopimuksen sotilaallisista rajoituksista *Helsingin Sanomille*. Lehden toimitus ei ollut kuitenkaan tarttunut tarjoukseen.⁴⁷⁹

Toukokuun 1990 lopulla Nyberg laati ulkoministeriön esittelymuistion, joka oli tarkoitettu ulkoministeri Paasion vastaukseksi Junnilan kysymykseen. Merkille pantavaa on, että muistiossa tuotiin julki suunnitelma rauhansopimuksen sotilaallisten rajoitusten kumoamisesta.⁴⁸⁰ Osastopäällikkö Blombergin keskusteltua presidentti Koiviston kanssa viittaus hallituksen aikeeseen kuitenkin poistettiin.⁴⁸¹ Paasio tyytyikin vastauksessaan toteamaan, etteivät rauhansopimuksen sotilaalliset määräykset olleet asettaneet esteitä puolustusvoimien kehittämislle. Suomi oli rauhansopimusta tulkitsemalla saanut joustoa sotilaallisiin määräyksiin ja niin tultaisiin jatkossakin toimimaan.⁴⁸²

Toukokuussa Koivisto totesi Ranskan presidentti François Mitterrandille, ettei Saksan tilanne aiheuttanut erityiskysymyksiä Suomelle. YYA-sopimuksen uudistamisesta oli Suomessa keskusteltu, mutta Koivisto ei pitänyt sopimukseen kajoamista tarpeellisena.⁴⁸³ Kesäkuun alussa presidentti ilmoitti kielteisen kantansa siihen, että saksalaista valmistetta olevien helikoptereiden maahantuonnin sallimisen yhteydessä annettaisiin yleinen toteamus siitä, ”ettei rauhansopimus muuttuvassa Euroopassa saa enää estää normaalia kaupankäyntiä Saksan kanssa”.⁴⁸⁴

Operaation Paxin toimeenpano oli sidottu Saksojen yhdistymisneuvottelujen etenemiseen. Koivisto ei ulkoministeriön virkamiesten tavoin näytä uskoneen, että Neuvostoliitto ja länsivallat pääsisivät nopeassa tahdissa sopuun Saksan kysymyksestä. Vaikka Suomen täysivaltaisuuden tavoittelemine oli presidentille tärkeää, se ei saanut vahingoittaa idänsuhteita.⁴⁸⁵

Kesään 1990 saakka 2+4-neuvotteluja hiersi kysymys yhdistyvän Saksan Nato-jäsenyydestä. Tässä suhteessa merkittävä askel otettiin Gorbatšovin Washingtonin vierailulla 30. toukokuuta. Gorbatšov ilmoitti presidentti Bushille, että Saksalla oli

⁴⁷⁹ Nyberg 2008, 7.

⁴⁸⁰ Nybergin esittelymuistio ”Rauhansopimus ja Junnila” 21.5.1990. UMA, 18.40 Pariisin rauhansopimus, v. 1990.

⁴⁸¹ Nyberg 2008, 7.

⁴⁸² Blombergin muistio ”Pariisin rauhansopimuksen sotilaalliset rajoitukset; eduskuntakysely 21.5.1990”. UMA, 18.40 Pariisin rauhansopimus, v. 1990.

⁴⁸³ Muistio Koiviston ja Mitterrandin tapaamisesta Elysee-palatsissa 11.5.1990 (Kalela). KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1990, kansio 41; Koivisto 1995, 332.

⁴⁸⁴ Nyberg 2008, 7; Blomberg 2011, 254.

⁴⁸⁵ Uutela 2018, 146.

Etykin vuoden 1975 periaatteiden mukaisesti oikeus valita liittoumansa. Käytännössä tämä tarkoitti Saksan Nato-jäsenyyden hyväksymistä.⁴⁸⁶

Neuvostojohtaja otti kuitenkin pian takapakkaa, kun Moskovan sisäpoliittinen valtakamppailu heinäkuun NKP:n 28. puoluekokouksen alla kiihtyi. Ulkoministeri Ševardnadze vaati 2+4-neuvotteluiden ulkoministeritapaamisessa Itä-Berliinissä 22. kesäkuuta, että yhdistymisen jälkeenkin Neuvostoliitto pitäisi kiinni miehittäjävalta-oikeuksistaan ja Saksan tulisi kuulua samanaikaisesti sekä Natoon että Varsovan liittoon.⁴⁸⁷

Länsijohtajat pitivät Neuvostoliiton ehdotusta epärealistisena ja viittasivat sille kintaalla. Presidentti Bush ei ollut valmis hyväksymään mitään uusia turvallisuusjärjestelmiä Naton vaihtoehdoksi. Yhdistyneen Saksan Nato-jäsenyys oli välttämätöntä, jotta Yhdysvaltain sotilaalliset ja poliittiset intressit tulisivat turvatuiksi kylmän sodan jälkeisessä Euroopassa. Länsiliittoutuneet myös uskoivat, että Nato-jäsenyys tarjoaisi paremman takeen historian toistumista vastaan kuin puolueeton Saksa, joka yksin huolehtisi turvallisuudestaan.⁴⁸⁸

Kesäkuun 1990 puolivälissä Helsingissä vierailut Liittotasavallan ulkoministeriön apulaisosastopäällikkö Rolf Hofstädter kertoi suomalaisvirkamiehille, että saksalaisten tavoitteena oli saattaa 2+4-neuvottelut pikaiseen päätökseen. Hän uskoi vaakaasti, että Neuvostoliitto lopulta hyväksyisi yhdistyneen Saksan Nato-jäsenyyden. Luotaessa uutta turvallisuusrakennetta Eurooppaan Hofstädter katsoi Liittotasavallan intressissä olevan painottaa Etykin merkitystä, koska se oli omiaan vähentämään Neuvostoliiton kielteistä asennetta Saksan Nato-jäsenyyteen. Hän korosti, että Neuvostoliitto oli edelleen sotilasmahti, joka oli liian vahva muulle Euroopalle.⁴⁸⁹

Saksojen yhdistymisneuvotteluissa koettiin ratkaiseva läpimurto heinäkuussa 1990, jolloin Kohl matkusti vierailulle Moskovaan ja Gorbatšovin kotiseuduille Stavropoliin. Vierailun aikana neuvostojohtaja totesi yksiselitteisesti hyväksyvänsä yhdistyneen Saksan Nato-jäsenyyden. Saksan kysymyksen ratkaisuun vaikutti Gorbatšovin ulkopoliittisen liikkumatilan kasvaminen NKP:n puoluekongressin jälkeen. Kokous oli ollut Gorbatšovin oman aseman kannalta menestyksellinen, kun hänet ankarasta kritiikistä huolimatta oli valittu jatkamaan puolueen pääsihteerinä.⁴⁹⁰ Sisäpoliittisen opposition taltuttamisessa Gorbatšovia auttoi, että Nato oli kesäkuuisessa

⁴⁸⁶ Zelikow ja Rice 1997, 277–278; Sarotte 2009, 167–168.

⁴⁸⁷ Taubman 2017, 563.

⁴⁸⁸ Spohr 2015, 243.

⁴⁸⁹ Tp. avustaja Jarno Syrjälän muistio 14.6.1990 Suomen ja Saksan liittotasavallan väliset poliittiset konsultaatiot Helsingissä. UMA, 18.41 SLT, Suhteet Suomi-Saksan liittotasavalta v. 1990.

⁴⁹⁰ Sarotte 2009, 167–168, 186.

huippukokouksessaan vahvistanut poliittista rooliaan ja uudistanut strategiaansa siten, ettei Neuvostoliittoa pidetty enää vihollisena vaan yhteistyökumppanina.⁴⁹¹

Gorbatšovin mielen muutoksen taustalla oli myös Neuvostoliiton sisäisten ongelmien kärjistyminen. Neuvostotalous oli syvässä kriisissä, ja Kohl lupasi Gorbatšoville mittavaa taloudellista apua ja sitoutui kustantamaan puna-armeijan kotiuttamisen Itä-Saksasta. Samalla Kohl lupasi, ettei Naton toimintoja ulotettaisi tois- taiseksi Itä-Saksan alueelle. Saksa myös vahvisti, että sen asevoimien vahvuus ei ylittäisi 370 000 henkeä eikä se tulisi hankkimaan ydin- ja muita joukkotuhoaseita.⁴⁹²

5.2.2 Takaoven diplomatiaa

Kun Saksojen yhdistymisen ehdoista oli päästy sopuun, Suomen ulkoministeriössä valmistui elo-syyskuun vaihteessa luonnos hallituksen päätökseksi Pariisin rauhansopimuksen sotilasartikloiden kumoamisesta. Ulkoministeriö esitti, että Suomi tekisi asiassa yksipuolisen päätöksen, josta informoitaisiin etukäteen vain Neuvostoliittoa ja Iso-Britanniaa. Menettelytapa erosi keväällä esitetystä suunnitelmasta ja oli vastoin rauhansopimukseen kirjattua muutosproseduuria. ”Kun Saksan suvereniteetin palautuminen ei tapahdu rauhansopimuksella ei myöskään Suomen rauhansopimuksen III osan määräysten kumoaminen sopimusteitse ole perusteltua”, muistiossa todettiin. Noottienvaihtoa Britannian ja Neuvostoliiton kanssa pidettiin ”syntyneessä poikkeuksellisessa tilanteessa tarpeettoman raskaana prosessina”.⁴⁹³

Presidentti Koivisto on jälkikäteen kertonut aluksi pitäneensä yksipuolista menettelyä kauhistuttavana ja halunneensa hylätä sen heti. Siihen kuitenkin päädyttiin, ”koska siten välttyttiin käymästä kansainvälisiä neuvotteluja siitä, mitä Saksan yhdistyminen merkitsi, yleensä ja rauhansopimuksen kannalta erityisesti”. Koiviston mukaan ”yhteisymmärrys tämän menettelyn välttämättömyydestä syntyi varsin nopeasti Neuvostoliiton valtiojohdon kanssa”.⁴⁹⁴

Informoimatta ulkoministeriötä Koivisto antoi 4. syyskuuta kansliapäällikkö Jaakko Kalelalle ohjeen ottaa yhteyttä KGB-residentti Karaseviin. Koivisto halusi informoida etukäteen neuvostojohtoa Suomen aikeista.⁴⁹⁵ Samaa toimintatapaa presidentti oli hyödyntänyt 1980-luvun alussa, kun Suomi hankki herätemiinoja, jotka

⁴⁹¹ Taubman 2017, 564.

⁴⁹² Sarotte 2009, 177–180; Zubok 2014, 641–642.

⁴⁹³ Nybergin muistio ”Pariisin rauhansopimuksen Saksaa koskevien ja Suomen täysivaltaisuutta rajoittavien määräysten kumoaminen” 6.9.1990. UMA, 18.40 Pariisin rauhansopimuksen tulkinnat 1990.

⁴⁹⁴ Tasavallan Presidentti Mauno Koiviston esitelmä Paasikivi-seuran vuosikokouksessa 26.11.1993. ULA 1994, 141–147.

⁴⁹⁵ Kalelan muistio tapaamisesta Karasevin kanssa 4.9.1990. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1990, kansio 41.

rauhansopimus kielsi. Jälkikäteen Neuvostoliiton ulkoministeriö ilmaisi tyytymättömyytensä siitä, että se oli sivuutettu asian käsittelyssä. MIDin edustajat toivoivat, että rauhansopimuksen tulkinnoista olisi sovittu kahdenkeskisesti Suomen ja Neuvostoliiton välillä.⁴⁹⁶ Juri Derjabin toteaa muistelmissaan, että suomalaisten heräte-miina-asiassa omaksuttu toimintatapa loi ennakkotapauksen operaatio Paxille.⁴⁹⁷

Presidentit Bush ja Gorbatšov tapasivat 9. syyskuuta 1990 järjestetyssä huippukokouksessa Helsingissä, jossa käsiteltiin ratkaisua Persianlahden kriisiin. Huippukokousta edeltäneenä päivänä Gorbatšovin ulkopoliittinen avustaja Anatoli Tšernjajev vahvisti kansliapäällikkö Kalelalle, että neuvostojohtajaa oli Suomen rauhansopimus päätöksestä informoitu. Tšernjajevin mukaan Gorbatšov oli valmis keskustelemaan asiasta ja suhtautui siihen myönteisesti.⁴⁹⁸

Koiviston ja Gorbatšovin välisissä keskusteluissa jälkimmäinen osoitti kiinnostusta lähinnä neuvostotalouden ongelmien käsittelyyn. Koivistokaan ei oma-aloitteisesti nostanut asiaa esiin, vaan tulkitsi neuvostojohtajan hiljaisuuden myöntymisen merkiksi.⁴⁹⁹ Näytti siltä, ettei Gorbatšovilla kansainvälisten ja etenkin sisäpoliittisten vaikeuksien keskellä riittänyt mielenkiintoa Suomen ongelmia kohtaan.⁵⁰⁰

Yhdistyneen Saksan suvereniteetin palautuksesta ja maan ulkosuhteista sovittiin viimeisessä 2+4-neuvottelujen ulkoministerikokouksessa Moskovassa 12. syyskuuta. Tämän jälkeen Suomen ulkoministeriössä ryhdyttiin valmistelemaan rauhansopimus päätöksen aikataulun kiristämistä. Enää ei odotettaisi Saksojen viralliseen yhdistymispäivään 3. lokakuuta, vaan Suomen Lontoon- ja Moskovan-suurlähettiläät informoisivat asemamaidensa ulkoministeriöitä 17. syyskuuta. Hallituksen päätös julkistettaisiin neljä päivää myöhemmin.⁵⁰¹ Näin Moskovalle ja Lontoolle jätettiin vain muutama päivä aikaa pohtia vastaustaan. Aikataulun kiristämisen syynä oli pelko asian vuotamisesta julkisuuteen ennen aikojaan.⁵⁰² Suomi halusi ehtiä ennen Itävaltaa, joka valmisti parhaillaan esitystä vuoden 1955 valtiosopimuksen sotilaallisten määräysten toteamisesta vanhentuneiksi.⁵⁰³

⁴⁹⁶ Uutela 2017, 75.

⁴⁹⁷ Derjabin 1997, 113.

⁴⁹⁸ Koivisto 1995, 361; Anatoli Tšernjajev selostaa päiväkirjassaan Gorbatšovin syyskuusta Helsingin-vierailua, mutta ei mainitse Suomen rauhansopimusta koskevaa aietta. *The Diary of Anatoly Chernyaev* 9.9.1990. NSA.

⁴⁹⁹ Muistio Koiviston ja Gorbatšovin tapaamisesta 9.9.1990 (Kalela). KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1990, kansio 41; Koivisto 1995, 361.

⁵⁰⁰ Derjabin 1997, 110; Karasev 1998, 326–327.

⁵⁰¹ Nybergin muistio ”Pariisin rauhansopimuksen Saksaa koskevien ja Suomen täysivaltaisuutta rajoittavien määräysten kumoaminen; toimenpiteet” 12.9.1990. UMA, 18.40 Pariisin rauhansopimuksen tulkinnat 1990.

⁵⁰² Nyberg 2007, 292.

⁵⁰³ Kekomäen muistio ”Itävallan valtiosopimuksen sotilaalliset määräykset” 10.9.1990. UMA, 18.50 ITÄ, Ulkopoliitiikka Itävalta.

Pax-hanke oli tarkoitus pitää vain pienen piirin tiedossa ja sitä koskevat asiakirjat luokiteltiin erittäin salaisiksi. Tämän tutkimuksen käytössä olleista Ruotsin ulkoministeriön asiakirjoista käy kuitenkin ilmi, että Ruotsi sai Neuvostoliiton ja Britannian ohella ennakkotiedon Suomen toimesta.⁵⁰⁴ Ruotsin Helsingin-suurlähettiläs Knut Thyberg raportoi myöhemmin Tukholmaan, että suomalaisten alkuperäisenä aikomuksena oli ollut informoida ruotsalaisia jo 17. syyskuuta 1990. Se miksi näin ei lopulta toimittu, jää epäselväksi, koska dokumentissa on peitettyjä kohtia UD:n salassapitomääräysten vuoksi.⁵⁰⁵

Thybergin muistio jatkuu kertomuksella, että hänet oli uudestaan yritetty tavoittaa puhelimitse 19. syyskuuta, mutta tässä ei onnistuttu virkamatkan vuoksi. Seuraavana päivänä suurlähettiläs saatiin kiinni ja ennakkoinformaatio välitettyä. Siten ruotsalaiset saivat tiedon Operaatio Paxista samana päivänä, kun presidentti Koivisto informoi eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan puheenjohtaja Markus Aaltosta.⁵⁰⁶ Menettely osoittaa havainnollisella tavalla Ruotsin merkityksen Suomen ulkopoliitikassa.

Moskovassa suurlähettiläs Heikki Talvitie informoi 17. syyskuuta Suomen päätöksestä Neuvostoliiton ulkoministeriötä. Talvitien hämmästyks oli suuri, kun varaulkoministeri Juli Kvitsinski odotti häntä rauhansopimuksen teksti pöydällään. Talvitie ei ollut ennakolta ilmoittanut asiaansa, joten Kvitsinkin täytyi tietää, mistä suurlähettiläs oli tulossa puhumaan.

Suomalaiset eivät olleet selvillä, että Kvitsinski oli Saksojen yhdistymisneuvottelujen viimeisen ulkoministerikokouksen 12. syyskuuta yhteydessä nostanut esiin Suomen rauhansopimuksen määräykset. Kvitsinski oli todennut Britannian ulkoministeriön poliittisen osaston päällikkö John Westonille Suomen lehdistössä esitettävän näkemyksiä, joissa todettiin 2+4-kokouksen tekemän Saksa-ratkaisun kyseenalaistavan Suomen rauhansopimuksen voimassaolon jatkumisen.⁵⁰⁷

Viittaus lehtiartikkeleihin jäi epämääräiseksi. Lehdistökeskustelu Saksan tapahtumien merkityksestä Suomelle ei käsitellyt Pariisin rauhansopimusta, vaan YYA-sopimusta. Jaakko Blomberg, joka toimi tuolloin ulkoministeriön poliittisen osaston päällikkönä, on otaksunut, että Kvitsinski oli saanut vihiä Koiviston syyskuun alussa KGB-linjan välityksellä tekemästä neuvostojohdon ennakkoinformoinnista. Kvitsinkin Westonille tekemän viittauksen lehtiartikkeleihin Blomberg arvelee olleen vain peitekieltä, kun lähdettä ei voinut paljastaa.⁵⁰⁸

⁵⁰⁴ Thyberg UD:lle 20.9.1990. HP 1 Af, UD.

⁵⁰⁵ Thyberg UD:lle 8.10.1990. HP 1 Af, UD. Thybergin keskustelukumppanin nimi on peitetty.

⁵⁰⁶ Muistio Koiviston ja Aaltosen tapaamisesta 20.9.1990 (ei tekijää). KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1990, kansio 41.

⁵⁰⁷ Weston Synnottille 17.9.1990. FCO, WRM 020/2 Fenno-Soviet Relations, FOIA. Hilary Synnott oli FCO:n Länsi-Euroopan osaston päällikkö.

⁵⁰⁸ Blomberg 2008, 260–261.

Talvitie tulkitsi tapaamistaan Kvitsinskin kanssa siten, ettei Neuvostoliitto suoranaisesti vastustanut Suomen pyrkimystä mitätöidä rauhansopimuksen sotilasartiklat. Kuitenkin ”menettelytapamme, jossa yhdistetään Saksaa koskevat määräykset ja muut III-osan määräykset aiheuttaa täällä juridisia kysymyksiä, joille tulisi antaa riittävästi huomiota. Onhan kyseessä vakava asia. Rauhansopimus on eräs keskeisin suhteitamme ulkovaltoihin säätelevä asiakirja ja suhtautumisemme siihen on tärkeä osa Suomen ulkopolitiikan uskottavuutta. Menettelytavan valinnalla on tässä huomattava merkitys.”⁵⁰⁹

Samaan aikaan, 17. syyskuuta 1990, Suomen Lontoon-suurlähettiläs Ilkka Pastinen ilmoitti rauhansopimuspäätöksestä Britannian ulkoministeriölle, FCO:lle. Pastiselle tyydyttiin toteamaan, että Suomen ilmoitus annettaisiin ministeriön oikeudellisten asiantuntijoiden selvittäväksi.⁵¹⁰

Suurlähettiläiden antamien selostusten jälkeen Neuvostoliiton Lontoon-suurlähetystön edustaja vieraili FCO:ssa. Hän selosti Neuvostoliiton näkemyksiä, jotka noudattelivat Kvitsinskin Talvitiele esittämää. Selostus poikkesi Talvitien raportin antamasta näkemyksestä koskien Neuvostoliiton reaktiota. Kvitsinski oli tarkastellut Suomen päätöstä kriittisesti ja lähtenyt siitä, ettei Saksan yhdistyminen vaikuttanut millään tavoin Suomen rauhansopimuksen määräyksiin. Suomen ei ollut sopivaa tulkita yksipuolisesti rauhansopimusta, vaan kaikkia sopimusosapuolia oli ensin kuultava.⁵¹¹

FCO:ssa pidettiin hyvin perusteltuna, ettei rauhansopimuksen sotilaallisten määräysten tullut enää rajoittaa Suomea Saksan täysivaltaisuuden palauduttua. Britit jakoivat kuitenkin MIDin huolen Suomen toimintatavasta, joka synnyttäisi ennakkotapauksen valtiosopimuksen yksipuolisesta irtisanomisesta. Lontoossa ennakoitiin, että Suomi saattaisi joutua hankaluuksiin Neuvostoliiton kanssa.⁵¹²

Britannian Helsingin-suurlähettiläs Neil Smith tapasi 21. syyskuuta Suomen ulkoministeriön valtiosihteerin Åke Wihtolin. Smith toi esiin FCO:n tuntemat epäilyt Suomen toimintaa kohtaan. Wihtol kommentoi, ettei rauhansopimukseen kirjattua muutosproseduuria tarvinnut noudattaa, koska Suomi ei ollut hakemassakaan juridista oikeutusta päätökselleen. Kyse oli poliittisesta toimesta.

Smith pohdiskeli, että Suomen päätöksestä saattaisi tulla ennakkotapaus Moskovalle mahdollisissa neuvotteluissa Itä-Euroopan maiden kanssa. Wihtol kertoi Neu-

⁵⁰⁹ Talvitie UM:lle 17.9.1990. UMA, 18.40 Pariisin rauhansopimuksen tulkinnat 1990.

⁵¹⁰ Pastinen UM:lle 17.9.1990. UMA, 18.40 Pariisin rauhansopimuksen tulkinnat 1990.

⁵¹¹ FCO Moskovan suurlähetystölle 19.9.1990. FCO, ESC 020/53 Soviet/Fenno Relations, FOIA.

⁵¹² FCO Helsingin suurlähetystölle 19.9.1990. FCO, ESC 020/53 Soviet/Fenno Relations, FOIA.

vostoliiton Helsingin-suurlähetystön ilmoittaneen, ettei Moskova vastustaisi rauhansopimus päätöstä, jos Suomi vahvistaisi, ettei se hanki ydinaseita ja pitäytyisi rauhansopimuksessa määrättyissä asevoimien määrällisissä rajoituksissa.

”Meidät on nyt saatettu tapahtuneen tosiasian eteen”, Smith raportoi FCO:lle. Vaikka suomalaisten toimintatapa oli harmittava, ei Smith nähnyt syytä vastustaa rauhansopimusta koskevaa päätöstä. Sotilasartiklat olivat menettäneet merkityksensä etenkin kun Britannia ja Neuvostoliitto olivat useissa yhteyksissä katsoneet sopimusrikkomuksia läpi sormien. Smith korosti, että julkisissa kannanotoissa tuli kuitenkin esiintyä pidättyvästi Suomen päätöksen juridisten ongelmien vuoksi.⁵¹³ Lontoossa yhdyttiin näihin näkemyksiin.⁵¹⁴

Smithin ja Wihtolin tapaamisen jälkeen Suomen hallitus julkisti päätöksen, joka kuului seuraavasti:

”Sen jälkeen kun Saksa on yhdistynyt ja sen täysivaltaisuus palautettu, Suomen hallitus katsoo, että Pariisin rauhansopimuksen III osan Saksaa koskevat määräykset ovat menettäneet merkityksensä.

Rauhansopimuksen III osan muut Suomen täysivaltaisuutta rajoittavat määräykset eivät vastaa Suomen asemaa Yhdistyneiden Kansakuntien jäsenenä ja osanottajavaltiona Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökonferenssissa. Sen vuoksi hallitus toteaa myös niiden menettäneen merkityksensä.

Poikkeuksen muodostavat atomiaseet, joiden hankkimisen rauhansopimuksen 17. artikla kieltää. Suomi on sitoutunut olemaan hankkimatta ydinaseita myös liittymällä vuonna 1969 ydinsulkusopimukseen.

Rauhansopimuksen III osan määräysten merkityksettömäksi toteaminen ei muuta Suomen harjoittaman turvallisuus- ja puolustuspolitiikan perusteita.”

5.2.3 Koiviston YYA-lausuma

Rauhansopimusta koskevan päätöksen rinnalla tehtiin myös toinen Saksaa koskeva ratkaisu, jota presidentti Koivisto on kutsunut Operaatio Paxin sivujuoneksi.⁵¹⁵ Ulkoministeriön virkamiesjohto oli vain muutamaa päivää aiemmin esittänyt Koivistolle, että rauhansopimuksen Saksaa koskevien määräysten kumoaminen jäisi poliittisesti epätäydelliseksi, mikäli YYA-sopimuksen Saksaa koskevaa mainintaa ei samalla todettaisi vanhentuneeksi.

⁵¹³ Smith FCO:lle 21.9.1990. FCO, ESC 020/53 Soviet/Fenno Relations, FOIA; Åke Wihtolin muistio ”Rauhansopimus ja YYA” 24.9.1990. UMA, 18.40 Pariisin rauhansopimuksen tulkinnat 1990.

⁵¹⁴ Synnott Powellille 21.9.1990. FCO, ESC 020/53 Soviet/Fenno Relations, FOIA. Charles Powell toimi pääministeri Margaret Thatcherin ulkopoliittisena neuvonantajana. ”Unusually forward of the Finns”, kirjasi Powell muistion laitaan.

⁵¹⁵ Koivisto 1995, 361.

Vielä syyskuun 1990 alussa ulkoministeri Paasio oli todennut lehtihaastattelussa, ettei YYA-sopimuksen sanamuotoja ollut tarpeellista muuttaa Saksojen yhdistymisen vuoksi.⁵¹⁶ Ulkoministeriössä tehdyn uuden tulkinnan pontimina oli Neuvostoliiton ja Saksan 12. syyskuuta parafoima sopimus hyvästä naapuruudesta, kumppanuudesta ja yhteistyöstä. Sopimus, joka oli määrä allekirjoittaa presidentti Gorbatšovin Bonninvierailun yhteydessä myöhemmin syksyllä, korosti Saksan merkitystä Neuvostoliiton läheisimpänä länsieurooppalaisena kumppanina. Saksan ja Neuvostoliiton suhteissa tapahtuneen muutoksen johdosta oli loogista päätellä, että Suomen YYA-sopimuksen viittaus Saksaan mahdollisena hyökkääjänä ei ollut enää ajan hengen mukainen.⁵¹⁷

YYA-sopimusta koskeva tulkinta päätettiin hoitaa valtioneuvoston pöytäkirjaan kirjattavalla presidentin yksipuolisella lausumalla. Muuttuneissakin olosuhteissa YYA-sopimuksen olennaisen sisällön katsottiin säilyttävän merkityksensä. Tämä tarkoitti sitä, ettei Suomi sallinut aluettaan käytettävän hyökkäykseen Neuvostoliittoa vastaan. Sopimuksen nähtiin edelleen vastaavan Suomen turvallisuusetuja.⁵¹⁸

Suurlähettiläs Talvitie tiedotti Neuvostoliiton ulkoministeriötä presidentin lausunnosta 20. syyskuuta eli päivää ennen sen julkistamista. YYA-lausuma herätti Moskovassa yllättävän vähän huomiota. Juri Derjabin on todennut, että luopuminen Saksan mainitsemisesta mahdollisena hyökkääjänä YYA-sopimuksen sotilaspoliittisissa artikloissa ei ollut Moskovalle ongelma. Lopullisesti se menetti merkityksensä Saksojen yhdistyttyä.⁵¹⁹ Neuvostoliiton liittolaistensa kanssa (Puolaa lukuun ottamatta) tekemistä sopimuksista oli jo 1960- ja 1970-luvuilla poistettu maininta Saksasta mahdollisena hyökkääjänä.

Neuvostoliiton ulkoministeriö ei ollut kuitenkaan valmis hyväksymään sellaiseenaan rauhansopimusta koskevaa päätöstä. Varaulkoministeri Kvitsinski totesi suoraan suurlähettiläs Talvitielle, että ulkoministeri Ševardnadze pyytäisi Suomen ulkopoliittiselta johdolta jossakin muodossa ilmoitusta ydinaseettomuudesta ja asevoimien vahvuuksista käytettäviksi sisäpoliittisiin tarkoituksiin. Ševardnadzea oli korkeimman neuvoston ulkoasiainvaliokunnassa kritisoitu Saksan kysymyksessä ja hän oli joutunut puolustamaan 2+4-sopimuksen edullisuutta Neuvostoliitolle. Kvitsinskin mukaan oli epävarmaa, missä yhteydessä Suomen rauhansopimusta koskeva päätös ja YYA-sopimukseen sisältyvä Saksan maininta tulisivat esille.

Moskovan sisäinen valtakamppailu oli syksyn 1990 mittaan kiihtynyt. Suurlähettiläs Talvitie analysoi, että Ševardnadzelle oli sisäpoliittisista syistä välttämätöntä

⁵¹⁶ US 2.9.1990.

⁵¹⁷ Uutela 2017, 160.

⁵¹⁸ Ensimmäinen luonnos YYA-sopimuksen Saksaan koskevasta maininnasta laadittiin ulkoministeriössä 17.9.1990. Koivisto teki asiasta päätöksen 19.9.1990. Blombergin ja Nybergin muistio ”YYA-sopimus; viittaus Saksaan” 19.9.1990. KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1990, kansio 41; Blomberg 2011, 256.

⁵¹⁹ Derjabin 1997, 113–114.

esittää asia siten, että siitä vallitsi yhteisymmärrys Suomen ja Neuvostoliiton kesken ja että Neuvostoliiton edut oli asiassa täysin huomioitu. ”Päätöstemme jälkihoito tulee olemaan yhtä tärkeä jos ei vielä tärkeämpi kuin sen valmistelu”, Talvitie ennakoி ulkoministeriölle.⁵²⁰

Neuvostoliiton ensimmäisen julkisen kannanoton Suomen toimenpiteeseen esitti MIDin lehdistöhallinnon päällikkö Gennadi Gerasimov 24. syyskuuta. Gerasimov antoi lausunnon, jossa ilmoitettiin Neuvostoliiton näkevän Suomen sopimustulkinnat ”luottamukseen perustuvien ystävällisten suhteiden hengessä, joka on maiden välillä vallinnut sopusoinnussa YYA-sopimuksen kanssa”. Neuvostoliiton puoluelehti *Pravdan* sävy oli kommentoimaton toisin kuin korkeimman neuvoston äänenkannattajan *Izvestijan* artikkeli, jossa otettiin Pariisin rauhansopimuksen ja YYA-sopimuksen uustulkintoihin suorasukaisemmin kantaa.⁵²¹

Izvestijan Helsingin-kirjeenvaihtaja Vadim Šmyganovski totesi, että olisi väärin pysyä hiljaa Suomen toiminnan mahdollisista negatiivisista vaikutuksista. Kirjoittajan mukaan Suomessa oli ”poliittisia voimia”, jotka toivoivat YYA-sopimuksen asettaista purkamista laskien, että ensimmäinen kivi sen perustuksista oli poistettu. Šmyganovski saattoi viitata *Helsingin Sanomien* entisen Moskovan-kirjeenvaihtajan Erkki Pennasen kirjoitukseen muutamaa päivää aiemmin. Pennasen mukaan Suomen ”olisi parempi panna yya-sopimus reilusti uusiksi ja laatia se samaan Helsingin henkeen kuin Neuvostoliiton ja Saksan sopimus”⁵²².

Šmyganovski mainitsi nimeltä Max Jakobsonin, joka oli todennut Suomen päätöksen nostavan esille kysymyksen Karjalasta ja muista luovutetuista alueista. Jakobson ei kuitenkaan itse pitänyt toisen maailmansodan jälkeisten rajojen muuttamista sillä hetkellä tarkoituksenmukaisena. *Izvestijassa* ilmaistiin huoli siitä, että sotilaallisten artiklojen mitätöinti rohkaisisi vaatimuksia myös rauhansopimuksen muiden artiklojen muuttamisesta.⁵²³

Izvestijan kritiikkiin Suomessa yhtyi *Keskisuomalaisen* nimimerkkikirjoittaja Kunto Kalpa eli Juhani Suomi. Suomi moitti ennen muuta valtiosopimusten uustulkintojen tekotapaa. Yksipuolinen tulkinta heikensi hänen mukaansa Suomen uskottavuutta sopimuskumpanina.⁵²⁴

⁵²⁰ Talvitie UM:lle 21.9.1990. UMA, 18.40 Pariisin rauhansopimuksen tulkinnat 1990.

⁵²¹ Talvitie UM:lle 28.9.1990. UMA, 18.40, Pariisin rauhansopimuksen tulkinnat 1990.

⁵²² *HS* 24.9.1990.

⁵²³ Moskovan suurlähetystön suomennos *Izvestijan* ja *Pravdan* artikkeleista 27.9.1990. UMA, 18.40, Pariisin rauhansopimuksen tulkinnat 1990; Jakobsonin lausunto julkaistiin *Helsingin Sanomissa* 22.9.1990.

⁵²⁴ *Keskisuomalainen* 3.10.1990; Juhani Suomi arvostelee Koiviston toimintaa myös YYA-kirjassaan. Hänen kritiikkinsä mukaillee Neuvostoliiton ulkoministeriön argumentointia syksyllä 1990. Suomi 2016, 608–610.

Ulkoministeriössä Helsingissä ei pantu paljon painoa kriittisille arvioille. *Izvestijan* kirjoitusta luonnehdittiin osaksi ulkopoliittista keskustelua ja esimerkiksi neuvostoyhteiskunnassa vallitsevasta glasnostista. Ulkoministeri Paasio piti artikkelia ”normaalina kansainvälisenä kommentointina”.⁵²⁵ Se heijasteli kuitenkin Neuvostoliiton ulkoministeriössä vallitsevia tunteja. Samaan aikaan myös Lontoosta välitettiin tyytymättömyyttä Suomen toimintaan.

5.2.4 Neuvostoliiton ulkoministeriön jälkipeli

Lokakuun 1990 alussa FCO:n poliittisen osaston päällikkö Weston valitti suurlähettiläs Patiselle, että rauhansopimusta koskeva päätös oli tehty liian nopealla aikataululla, eikä muutenkaan ollut sopivaa sanoa yksipuolisesti irti monenkeskistä kansainvälistä sopimusta. Weston paljasti, että varaulkoministeri Kvitsinski oli Moskovassa 2+4-kokouksen yhteydessä informoinut brittejä Suomen päätöksestä. Pastinen tulkitse Westonin toteamuksen verhotuksi moitteeksi siitä, että Britanniaa ja Neuvostoliittoa ei ollut informoitu samanaikaisesti.⁵²⁶

Ulkoministeriössä, jossa ei tiedetty presidentti Koiviston tiedustelulinjalla tekemistä yhteydenotoista Moskovaan, oltiin ymmällään brittien ymsestä suhtautumisesta. Lokakuussa 1990 ulkoministeriön toimistopäällikkö René Nyberg joutui sanaharkkaan Britannian Helsingin-suurlähetystön kakkosmiehen Graham Handin kanssa. Hand moitiskeli Suomen yksipuolista päätöstä ja piti suotavana, että suomalaiset tavalla tai toisella jossakin yhteydessä pahoittelisivat tapahtunutta. Puoliksi leikillään Hand sanoi, että vaikka Suomi ja Britannia jakavat samat arvot, ”Mrs. T:n [Thatcherin] Britanniaa ei käsitellä miten vain”.⁵²⁷

Nyberg ei jäänyt pekkaa pahemmaksi. ”You sold us down the river in 1947”, hän tokaisi Handille kiivaan keskustelun tuoksinassa. Britannia oli pettänyt Suomen vuonna 1947, kun Lontoon vaatimuksesta Suomen rauhansopimukseen oli sisällytetty sotilaalliset rajoitukset.⁵²⁸ Nyberg tuskin sattumalta käytti sellaista ilmausta kuin ”sold down the river”, joka on viittaus kurittomien orjien kohteluun Yhdysvalloissa. Orjat myytiin Missisippijokea alavirtaan puuvillaplantaaseille ankariin oloihin.⁵²⁹ Suurlähettiläs Smith piti Nybergin kielenkäyttöä sopimattomana ja esitti tästä moitteet osastopäällikkö Blombergille.⁵³⁰

⁵²⁵ KU 28.9.1990; US 28.9.1990.

⁵²⁶ Pastinen UM:lle 8.10.1990. UMA, 18.40 Pariisin rauhansopimuksen tulkinnot 1990.

⁵²⁷ Nyberg Blombergille 10.10.1990. UMA, JBK, Kansio Pax.

⁵²⁸ Nyberg 2008, 9.

⁵²⁹ Ilmaisu tulee esille esimerkiksi Harriet Beecher Stowen kuuluisassa teoksessa *Uncle Tom's Cabin* (suom. *Setä Tuomon tupa*).

⁵³⁰ Nyberg 2008, 9.

Lontoo asettui lopulta ymmärtämään Suomen ratkaisua. FCO:ssa katsottiin, että olisi ollut epäoikeudenmukaista, jos Saksan täysivaltaisuuden palauduttua Suomelle olisi jäänyt rajoituksia seurauksena sodasta Saksan rinnalla. Lisäksi Suomi oli ainoa Pariisissa rauhansopimuksen tehneiden sotaa käyneiden maiden joukossa, joka oli vielä noudattanut puolustusvoimiaan koskevia rajoituksia.⁵³¹ FCO:n ohjeistamana Helsingin-suurlähettiläs Smith vakuutti osastopäällikkö Blombergille, ettei ”Lontoolla ole ollut minkäänlaisia aikomuksia aiheuttaa ongelmia Suomen kaltaiselle ystävälle”. Suomen toiminta ei ollut myöskään millään tavoin vahingoittanut maiden välisiä suhteita.⁵³²

Neuvostoliiton ulkoministeriö jatkoi vielä Operaatio Paxin jälkipeliä. Se oli pyytänyt Suomea vahvistamaan, ettei Suomella ollut aikomusta poiketa rauhansopimuksen asevoimille asettamista enimmäismääristä eikä ydinaseesta luopumisesta. Suomen ulkoministeriössä suostuttiin MIDin ehdotukseen kahdenvälisistä keskusteluista, jotka käytiin 16.–17. lokakuuta Moskovassa.

Ulkoministeriöiden väliseen tapaamiseen osallistuivat Suomen puolelta osastopäällikkö Blomberg ja suurlähettiläs Talvitie. Keskusteluissa varaulkoministeri Kvitsinski otti rauhansopimusta ja YYA-sopimusta koskevan päätöksen uudelleen tarkasteluun. Hän tarkasteli Suomen toiminnan mahdollisia seurannaisvaikutuksia Neuvostoliiton sisäisen tilanteen kannalta. ”Vaikka poliittinen johto ja MID katsovat Saksan kysymyksessä saavutetun hyvän tuloksen, niin korkeimmassa neuvostossa ja lehdistössä ratkaisua on myös paljon kritisoitu.” Suomen yksipuolinen päätös ja Itävallan mahdollinen seuraaminen oli Kvitsinskin mukaan vaikeuttanut tilannetta. ”Tällaista toimintamallia ei pitäisi jatkaa. Ennakkotapauksilla on merkitystä”, hän korosti.

Blomberg totesi Kvitsinskille, että Pax-päätös ei muuttanut Suomen puolustus- ja turvallisuuspolitiikan perusteita. YYA-sopimus vastasi edelleen Suomen turvallisuussetuja. Kvitsinski piti lausumaa epämääräisenä ja Neuvostoliitolle riittämättömänä. ”Mietin, mitä on turvallisuuspolitiikka ja että se ei muutu. Voitaisiinko määritellä tarkemmin?”, hän tiedusteli. Kvitsinski esitti, että Suomi vahvistaisi Neuvostoliitolle, ettei se aio ylittää rauhansopimuksen asevoimille asettamia ylärajoja. Lisäksi hän viittasi sopimuksen 17. artiklaan, joka kielsi Suomelta ydinaseet. Kvitsinski ihmetteli, miksi Suomen päätöksessä puhuttiin vain ydinaseiden hankkimisesta. ”Entä kokeileminen, esim. toisten lukuun.”⁵³³

⁵³¹ FCO Helsingin suurlähetystölle 17.10.1990. FCO, ESC 020/53 Soviet/Fenno Relations, FOIA.

⁵³² Smith FCO:lle 26.10.1990. FCO, ESC 020/53 Soviet/Fenno Relations, FOIA; Muistio Blombergin ja Smithin tapaamisesta 30.10.1990 (Raino Hassinen). UMA, 18.40, Pariisin rauhansopimuksen tulkinnat 1990.

⁵³³ Blombergin muistio ”Pariisin rauhansopimuksen III-osa; Moskovan reaktio” 17.10.1990. UMA, 18.40 Pariisin rauhansopimuksen tulkinnat 1990. Muistiinpanot Blombergin ja Kvitsinskin välisestä keskustelusta laati suurlähettiläs Talvitie.

Vaikuttaa siltä, että Kvitsinski tavoitteli Suomen asevoimien suhteen saman tyyppistä ratkaisua kuin Saksan kanssa oli sovittu. Yhdistymisneuvottelujen tuloksena Saksa vahvisti, että sen asevoimien vahvuus ei ylittäisi 370 000 henkeä eikä se tulisi hankkimaan ydin- ja muita joukkotuhoaseita.

Moskovan-keskusteluista laatimassaan muistiossa osastopäällikkö Blomberg arveli, että Kvitsinski yritti yhdistää kahta, toisilleen vastakkaista intressiä. Yhtäällä oli tarve ymmärtää Suomen ratkaisua ja toisaalla oli huoli, että Neuvostoliitto oli menettämässä rauhansopimuksen III osaan sisältyvän Suomea koskevan ohjausvälineen, jonka avulla se pystyi kontrolloimaan Suomen asevoimien tasoa.

Blomberg pohdiskeli, että ”syntynyt tilanne voitiin kenties ymmärtää Kvitsinskin taustaa vasten”.⁵³⁴ Neuvostoliiton ulkoministeriön Saksan-asiantuntijoihin kuulunut Kvitsinski oli keväällä 1990 siirtynyt varaulkoministerin tehtävään Bonninsuurlähettilään paikalta. Ševardnadze oli halunnut hänet MIDIin tuomaan ryhtiä Neuvostoliiton Saksa-politiikkaan. Kvitsinski on muistelmissaan kertonut, kuinka hän oli Moskovaan saavuttuaan pettynyt näkemäänsä. MIDissä oli vallinnut ”surrealistinen ideoiden sekasotku”. Hän oli ollut huolestunut Saksojen yhdistymisprosessin vauhdista ja Neuvostoliiton asemien menetyksestä. Mutta länsivaltojen neuvotteluasemat olivat vahvat, ja Neuvostoliitto oli pakotettu perääntymään vaatimuksistaan ja asemistaan Saksaan nähden.⁵³⁵

Suurlähettiläs Talvitie raportoi loppusyksystä 1990, kuinka Neuvostoliiton sisäinen linjataistelu ulkopoliittikan suunnasta voimistui. Itä-Euroopan menettämiseen ja Saksa-ratkaisuun pettyneet vanhoilliset sotilaspiirit ja puolue-edustajat suuntasivat kritiikkinsä kärjen Ševardnadzen johtamaan ulkoministeriöön.⁵³⁶ Kvitsinskin toiminta lienee ilmentänyt Neuvostoliiton ulkoministeriön ponnistelua asemansa pönkittämiseksi muuttuvassa valta- ja ympäristössä. ”Tarvitaan kasvojen pelastusratkaisu”, oli apulaisosastopäällikkö Žuravljov todennut Blombergille.⁵³⁷

Samana päivänä kun ulkoministeriön edustajat neuvottelivat Moskovassa, Suomen Tukholman-suurlähettiläs Björn Alholm välitti Helsinkiin viestin ruotsalaisten diplomaattien käymästä keskustelusta Neuvostoliiton Etyk-edustajana toimineen Juri Derjabinin kanssa. Derjabin oli kertonut ruotsalaisille Moskovan yllättyneen Suomen suorittamista YYA-sopimuksen ja rauhansopimuksen tulkinnoista. ”Komissarov olisi käänntynyt haudassaan”, oli hän murjaissut. ”Jos Suomi nyt katsoo ole-

⁵³⁴ Blombergin muistio ”Pariisin rauhansopimuksen III-osa; Moskovan reaktio” 17.10.1990. UMA, 18.40 Pariisin rauhansopimuksen tulkinnat 1990.

⁵³⁵ Kwizinskij 1993, 16; Zelikow ja Rice 1997, 260.

⁵³⁶ Talvitie UM:lle 26.10.1990. UMA, Moskova r-sarja 1990.

⁵³⁷ Blombergin muistio ”Pariisin rauhansopimuksen III-osa; Moskovan reaktio” 17.10.1990. UMA, 18.40 Pariisin rauhansopimuksen tulkinnat 1990.

vansa vapaa muodollisesti solmimistaan sopimuksista, saattavat seuraukset muodostua vakaviksi.” Pax-päätöksen virittämä keskustelu Karjalan palauttamisesta ei ollut jäänyt Moskovassa huomaamatta.⁵³⁸

Presidentti Koivisto otti vakavasti Derjabinin esittämän kritiikin ja ohjeisti kansliapäällikkö Kalelaa tapaamaan KGB-residentti Karasevin. Kalela väitti, että Suomi olisi ollut valmis joustamaan, mikäli Gorbatšov olisi ilmaissut kielteisen suhtautumisensa suomalaisten toimintatapaan. ”Suomi ei ole halunnut ristiriitaa eikä toivo maailmalle leviävän käsitystä, että Suomi uhmaa Neuvostoliittoa.” Hän sai sen käsityksen, että Karasevia huoletti vain suomalainen Karjala-keskustelu. Karasev toivoi, että ”Suomen puolelta mahdollisimman arvovaltaisesti ja pikaisesti torjuttaisiin Karjalaa koskevat vaatimukset”.⁵³⁹

Karasevin vakuutteluista huolimatta MIDin edustajat Helsingissä jatkoivat Suomen toiminnan arvostelua. Suurlähettiläs Boris Aristov totesi puolustusvoimien komentaja amiraali Jan Klenbergille neuvostopuolella tunnettavan ärtymystä siitä, että Suomen hallituksen päätös oli tapahtunut yksipuolisesti ja kovalla kiireellä. Aristov korosti, että ”rauhansopimus oli monenkeskinen ja siihen liittyi monenlaisia juridisia näkökohtia”.⁵⁴⁰

Presidentti Koivisto oli huolestunut. Hän uskoi Neuvostoliiton kritiikin tulevan julkisuuteen ennemmin tai myöhemmin, mikä mutkistaisi asian käsittelyä entises-tään. Kansliapäällikkö Kalela sai presidentiltä ohjeet tavata uudestaan Karasev. Kalela ilmoitti 2. marraskuuta neuvostoresidentille, että ”Suomen päätöksessä ei ollut tinkimistä, mutta toisaalta ei haluttu, että asian vuoksi jäisi haavoja, jotka voisivat haitata suhteiden hoitoa tulevaisuudessa”. Kalelan mukaan äärimmäisenä keinona olisi monenkeskisen, allekirjoittajamaiden kokouksen koollekutsuminen, jos kahdenvälisin keskusteluin asiaa ei saataisi pois päiväjärjestyksestä. Tällöin suomalais-neuvostoliittolaisesta ristiriidasta tulisi kuitenkin täysin julkinen asia, eikä se voinut olla Neuvostoliitonkaan etujen mukaista.

Karasev oli mitä ilmeisimmin selvittänyt Suomen päätöstä Moskovassa todetessaan, että MID oli tuskin kysynyt missään vaiheessa Gorbatšovin mielipidettä, vaan katsonut asian kuuluvan omalle tontilleen. Hänen mielestään asia oli niin vähämerkityksinen, ettei sen hoitamiseen korkeimmalla tasolla, esimerkiksi Pariisin marraskuisen 1990 Etyk-kokouksen yhteydessä, ollut mitään syytä. ”Parasta olisi, jos ulkoministeri Paasio voisi hoitaa asian tavalla tai toisella ulkoministeri Shevardnadzen

⁵³⁸ Alholm UM:lle 17.10.1990. UMA, 18.40, Pariisin rauhansopimuksen tulkinnat 1990.

⁵³⁹ Kalelan muistio tapaamisesta Karasevin kanssa 19.10.1990. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1990, kansio 41.

⁵⁴⁰ Klenbergin muistio keskustelusta Aristovin kanssa 25.10.1990. UMA, 18.40 Pariisin rauhansopimuksen tulkinnat 1990.

kanssa, pehmeästi selvittää Suomen menettelyn ja siten panna pisteen koko asi-
alle.”⁵⁴¹ Paasion oli määrä johtaa SDP:n puoluedelegaatiota Moskovaan marraskuun
puolivälissä.

Suomen Moskovan-suurlähetystö vastaanotti 9. marraskuuta 1990 Neuvostoliit-
ton ulkoministeriön nootin. Nootissa ilmoitettiin, että Neuvostoliitto ymmärsi Suo-
men rauhansopimusta koskevan päätöksen siten, ettei Suomi aio ylittää rauhansopi-
muksessa maa-, meri- ja ilmavoimille asetettuja enimmäismääriä, eikä tule hankki-
maan atomiaseita.⁵⁴²

Neuvostoliiton Lontoon-suurlähetystö informoi FCO:ta nootista ja sen tarkoitus-
peristä. Neuvostosuurlähetystön edustajan mukaan noottia oli tarvittu, koska Neu-
vostoliitossa tunnettiin huolta Suomen päätöksen ennakkotapausvaikutuksesta. Val-
tiosopimuksia ei ollut sopivaa muuttaa yksipuolisilla ilmoituksilla, vaan muutoksista
piti keskustella etukäteen sopimusosapuolten kesken. Itävalta oli päättänyt seurata
Suomen esimerkkiä ja vastikään ilmoittanut Moskovalle ja Lontoolle tulkitsevansa
yksipuolisesti vuoden 1955 valtiosopimustaan.⁵⁴³

Neuvostoliiton nootin sisäpoliittinen tarkoitusperä kävi ilmi, kun suurlähettiläs
Talvitie informoi ulkoministeriötä tapaamisestaan varaulkoministeri Kvitsinkin
kanssa. Keskustelun aikana Talvitie oli tiedustellut neuvostoulkoministeriön aiko-
muksia nootin julkistamisesta. Kvitsinski oli vastannut, että noottia ei ollut tarkoitus
julkistaa, mutta jos asiasta kysyttäisiin Neuvostoliiton korkeimmassa neuvostossa,
vastaus annettaisiin nootin pohjalta. Hän oli myös todennut, että asia oli ”heidän
puoleltaan nyt loppuun käsitelty”.⁵⁴⁴

Karasevin antaman vinkin mukaisesti ulkoministeri Paasio tapasi Ševardnadzen
Moskovassa 15. marraskuuta. Ennen tapaamista Paasio oli vastannut Suomen maaseu-
dun puolueen (SMP) kansanedustajan Marita Jurvan eduskuntakysymykseen. Jurva
tiedusteli, aikooko hallitus aloittaa neuvottelut Neuvostoliiton kanssa luovutetun Kar-
jalan palauttamiseksi takaisin Suomelle mahdollisimman pian. Paasio vastasi, että
Suomen hallituksella ei ollut mitään aikeita ottaa esille Pariisin rauhansopimuksessa
vahvistettuja alueluovutuksia. ”Suomen rajat on määritelty kahden sodan ja kolmen
rauhanteon kautta eikä ole etumme mukaista asettaa niitä kysymyksen alaiseksi.”⁵⁴⁵

⁵⁴¹ Kalelan muistio tapaamisesta Karasevin kanssa 2.11.1990. KA, MKA, Ulkopoli-
tiikka/Selvityksiä 1990, kansio 42; Muistelmissaan Koivisto mainitsee virheellisesti, että
Kalelan ja Karasevin tapaaminen olisi tapahtunut jo 2. lokakuuta. Koivisto 1995, 364.

⁵⁴² Talvitie UM:lle 9.11.1990. UMA, 18.40 Pariisin rauhansopimuksen tulkinnat 1990.
Nootti oli päivätty 6.11.1990.

⁵⁴³ FCO Helsingin suurlähetystölle 9.11.1990. FCO, ESC 020/53 Soviet/Fenno Relations,
FOIA.

⁵⁴⁴ Blombergin muistio ”Rauhansopimus; Neuvostoliiton nootin julkistaminen”
12.11.1990. UMA, 18.40 Pariisin rauhansopimuksen tulkinnat 1990.

⁵⁴⁵ *HS* 10.11.1990.

Keskustelussa Paasion kanssa Ševardnadze toisti, että rauhansopimusasia oli nootin antamisen jälkeen loppuun käsitelty. Neuvostoulkoministeri kiinnitti kuitenkin huomiota suomalaiseen Karjala-keskusteluun, jota hän piti ”tietyissä mielessä vaarallisena, sillä se saattaisi johtaa nykyoloissa hallitsemattomaan vastareaktioon neuvostolehdistössä ja uusiin kysymyksiin”. Neuvostojohto olisi Ševardnadzen mukaan valmis välittömästi reagoimaan asiaan, mikäli Karjalasta ”viriäisi vastuuntunnotonta keskustelua Neuvostoliitossa”. Paasio vastasi, että suomalaista keskustelua ”ylläpitivät vain Karjala-romantikot ja he, jotka halusivat käyttää teemaa poliittisesti hyväkseen”.⁵⁴⁶

Suomi vastasi Neuvostoliiton noottiin 21. marraskuuta. Vastausnootissa toistettiin hallituksen syyskuussa tehdyn rauhansopimuspäätöksen sisältö. Vastaukseen tosin lisättiin, ettei päätökseen liittynyt puolustusvoimia koskevia suunnitelmia. Suomi tulisi ylläpitämään tarpeen vaatimaa puolustuskykyä.⁵⁴⁷ Poliittisen osaston päällikkö Jaakko Blomberg, joka yhteistyössä presidentin kanslian kanssa vastasi nootin muotoilusta, on jälkikäteen todennut, että ”Moskovan perusteettoman painostuksen kannustamana Suomen kanta täysivaltaisuuden puolustuskysymyksessä vain vahvistui”.⁵⁴⁸

Neuvostoliiton Helsingin-suurlähettiläs Boris Aristov palasi vielä asiaan Joensuu Paasikivi-seurassa 28. marraskuuta 1990. Hän totesi ”Neuvostoliiton arvostavan hyviä naapurisuhteita Suomeen ja suhtautuvan luottavaisesti sen ottamiin ajan vaatimuksen mukaisiin ulkopoliittisiin askeliin”. Aristovin mukaan Neuvostoliitto oli merkinnyt tiedoksi Suomen hallituksen päätöksen syyskuun 21. päivältä 1990, jonka mukaan Suomen kanssa vuonna 1947 solmitun rauhansopimuksen kolmannen osan kohdat katsottiin merkityksensä menettäneiksi.⁵⁴⁹

5.2.5 Operaatio Paxin merkitys

Saksan täysivaltaisuuden palautuminen lokakuussa 1990 merkitsi toisen maailmansodan loppuselvitystä ja itä-länsi-vastakkainasettelun keskeisen ongelman ratkaisusta. Saksan kehitys tarjosi Suomelle tilaisuuden irtautua maan suvereniteettia rajoittaneista Pariisin rauhansopimuksen sotilasartikloista. Mahdollisuutta saksalaisen aseistuksen ostoon hyödynnettiin pian. Alkuvuodesta 1991 sovittiin Saksan Bun-

⁵⁴⁶ Talvitie UM:lle 16.11.1990. UMA, Eba Saapuneet sanomat, MOS 1264.

⁵⁴⁷ UM Moskovan suurlähetystölle 21.11.1990. UMA, 18.40 Pariisin rauhansopimuksen tulkinnat 1990.

⁵⁴⁸ Blomberg 2011, 266.

⁵⁴⁹ Nybergin muistio ”Operaatio PAX, eli rauhansopimusta koskeva päätös” 12.12.1990. UMA, 18.40 Pariisin rauhansopimuksen tulkinnat 1990.

deswehrin haltuun siirtyneen Itä-Saksan kansanarmeijan asemateriaalin toimituksista Suomeen. Presidentti Koiviston mukaan hankinnat Saksasta kuvasivat poikkeuksellisen selvällä tavalla Suomen kansainvälisen aseman muuttumista.⁵⁵⁰

Operaatio Paxia voi menettelytapansa puolesta pitää irtiottona Suomen ulkopoliittikan perinteiseltä varovaisuuslinjalta.⁵⁵¹ Suomi sivuutti rauhansopimuksessa määritellyt menettelytavat sotilaallisten rajoitusten muuttamiseksi ja vain ilmoitti päätöksensä sopimuksen valvonnasta vastanneille Neuvostoliitolle ja Iso-Britannialle. Aiemmin Suomi oli pyrkinyt väljentämään rajoituksia yhteisillä tulkinnoilla näiden kanssa. Marjo Uutela tulkitsee, että Pax-operaatio heijasti Suomen ulkopoliittisen aseman muutosta, mutta ei merkinnyt linjankäännettä. Puolueettomuuspolitiikka vahvistui, kun puolustuksen riippumattomuus kasvoi.⁵⁵²

Operaatio Pax osui Neuvostoliiton sisäisen kehityksen kannalta merkittävään murroskohtaan. Valtataistelu Moskovassa kiihtyi syksyn 1990 aikana. Gorbatšovin poliittiset vastustajat tulkitsivat entisten valta-asemien menettämisen Itä-Euroopassa ja Saksassa geopolitiittiseksi nöyryytykseksi. Neuvostojohtajan auktoriteetin rapautuessa hän alkoi yhä enemmän tukeutua vanhoillisiin kovan linjan edustajiin.

Operaatio Paxin jälkipuinti oli osoitus Neuvostoliiton ulkopoliittisen päätöksen-
teon hajaannuksesta. Gorbatšovilla ei suurempien ongelmien keskellä vaikuttanut riittävän mielenkiintoa Suomen asioita kohtaan. Sen sijaan Neuvostoliiton ulkoministeriö piti rauhansopimuksen sotilasmääräyksiä tärkeinä, mistä ilmauksena oli varaulkoministeri Kvitsinskin ehdotus kahdenvälisestä sopimuksesta Suomen asevoimien enimmäismäärästä. Suomalaisten suostuminen tähän olisi vesittänyt olennaisen osan Pax-päätöksestä, jonka ydin oli täysivaltaisuuden vahvistaminen asevarustelussa.

Presidentti Koivisto hoiti asiaa aktiivisesti tiedustelulinjalla ja oli ohi ulkoministeriöiden suoraan yhteydessä Neuvostoliiton johtoon. KGB-residentti Karaseviltä saadut tiedot viittasivat siihen, että Neuvostoliiton ulkoministeriö toimi itsenäisesti ja vastoin Gorbatšovin linjaa. Tiedustelulinjan välityksellä saadut tiedot antoivat Koivistolle selkänöjää Kvitsinskin ehdotuksen torjumiseen. Neuvostoaineiston puuttuessa jää kuitenkin epäselväksi, millaisella taustatuella Kvitsinski toimi.

Moskovassa pelättiin, että Suomen rauhansopimuksen sotilaallisten määräysten mitätöinti saattaisi aiheuttaa vaatimuksia myös muiden artiklojen muuttamisesta. Pax-päätös voimisti Karjalan palauttamista koskevaa keskustelua, vaikka Suomen ulkopoliittinen johto ilmoitti ykskantaan, ettei sillä ollut mitään aikeita ottaa esille rauhansopimuksessa vahvistettuja alueluovutuksia.

⁵⁵⁰ Koivisto 1995, 485.

⁵⁵¹ Aunesluoma ja Mitzner 2014, 14.

⁵⁵² Uutela 2017, 185.

Ison-Britannian ulkoministeriö ei vastustanut Suomen rauhansopimuspäätöksen sisältöä, mutta kritisoi MID:n tapaan suomalaisten menettelytapaa. FCO:ssa pantiin painoa Pax-päätöksen oikeudellisille perusteille, jotka eivät olleet kovin vankat. Britit olivat huolestuneita siitä, että Suomen päätös synnyttäisi ennakkotapauksen valtiosopimuksen yksipuolisesta irtisanomisesta.

Itävalta seurasi pian Suomen esimerkkiä tulkitessaan yksipuolisesti vuoden 1955 valtiosopimustaan. Lontoossa myös pahastuttiin siitä, että Suomi (presidentti Koivisto) antoi Pax-suunnitelmasta ennakkoinformaatiota Moskovaan, muttei Lontooseen. Menettely sivuutti Ison-Britannian roolin rauhansopimuksen toisena keskeisenä allekirjoittajavaltiona.

Suomi teki rauhansopimusta koskevan päätöksen rinnalla toisen Saksaa koskevan ratkaisun. Presidentti Koivisto totesi vanhentuneeksi YYA-sopimuksen Saksaa koskevan maininnan. Voidaan katsoa, että Koiviston lausuma rikkoi YYA-sopimuksen ympärille luodun koskemattomuuden sädekehän. Jaakko Blombergin mukaan Operaatio Pax heikensi Neuvostoliiton diplomaattista vaikutusvaltaa suhteissa Suomeen.⁵⁵³

Ruotsin ulkoministeriön arkistodokumentit osoittavat, että Koiviston YYA-lausuma herätti hämmennystä ruotsalaisdiplomaattien keskuudessa. Koiviston lausunnossa todettiin, että YYA-sopimuksen olennainen sisältö oli sitoumus olla sallimatta Suomen alueen käyttöä hyökkäykseen Neuvostoliittoa vastaan. Ruotsin Helsingin-suurlähetystön kakkosmies, ministerineuvos Krister Wahlbäck kiinnitti huomiota, että tällaista määritelmää YYA-sopimuksen keskeisestä sisällöstä ei ollut johdettavissa itse sopimustekstistä, eivätkä suomalaiset olleet aiemmin käyttäneet tällaista tulkintaa. Lisäksi oli itsestään selvää, että jokaisen puolueettoman maan velvollisuus oli puolustaa omaa aluettaan, eikä sallia alueensa hyväksikäyttöä toista osapuolta vastaan.⁵⁵⁴

Wahlbäck on tulkinut Operaatio Paxin motiivina olleen YYA-sopimuksesta irtautuminen. Hänen mukaansa Koiviston lausunnosta kävi ilmi, että ”YYA-sopimuksen muut määräykset – kuten ne, jotka koskevat konsultaatioita hyökkäysohjan johdosta tai mahdollista Neuvostoliiton avunantoa – eivät enää kuuluneet olennaiseen sisältöön”.⁵⁵⁵ Jukka Tarkka on samoilla linjoilla Wahlbäckin kanssa todettuaan, että Koiviston tulkinta mitätöi YYA-sopimuksen sotilaalliset artiklat. Tarkka kutsuu Pax-päätöstä ”Koiviston presidenttikausien tärkeimmäksi turvallisuuspoliittiseksi rakenneratkaisuksi”.⁵⁵⁶

⁵⁵³ Blomberg 2011, 267.

⁵⁵⁴ Wahlbäck UD:lle 31.1.1991. UMA, JBK, kansio Pax.

⁵⁵⁵ Wahlbäck 1993, 337; Wahlbäck 2011, 377.

⁵⁵⁶ Tarkka 2012, 457.

Vaikka Tarkan tulkinta korostaa liialti käänteen jyrkkyyttä, oli Pax-operaatio askel Suomen irrottamisessa Neuvostoliiton vaikutuspiiristä. YYA-sopimuksen uskotavuus heikkeni, kun sotilaalliset veloitteet painuivat taka-alalle. Presidentti Koivisto eteni idänpolitiikassaan kuitenkin varovaisin askelin. Suomalaisten ja neuvostoliittolaisten käymät keskustelut myös kiistatta osoittivat, ettei kummallakaan osapuolella ollut vielä vuonna 1990 valmiutta YYA-sopimuksen perusteelliseen uudistamiseen. Suurimpana yksittäisenä epävarmuustekijänä nähtiin kysymys Neuvostoliiton tulevaisuudesta, johon YYA-sopimuksen tilan katsottiin olevan lopulta kytköksissä.⁵⁵⁷

5.3 Ruotsi yllättää

Talvella 1990 käynnistyivät neuvottelut Euroopan talousalueesta. Suomen eduskunta käsitteli hallituksen Euroopan yhdentymistä koskevaa selontekoa maaliskuussa, jolloin suhtautuminen jäsenyyteen Euroopan yhteisössä nousi esille. Ulkoministeri Paasio linjasi, että Suomi ei puolueettomuuspolitiikkansa vuoksi harkinnut jäsenyyttä. Tämä johtui Paasion mukaan EY:n ”luonteesta ja kehitystavoitteista”. Toisaalta hän huomautti, että ”viime kuukausien tapahtumat keskisessä Euroopassa merkinnevät, että EY:n kehityksen ennakointia ei ole enää tehtävissä pelkästään lukemalla vuosien takaisia peruskirjoja ja julistuksia”.⁵⁵⁸

Saksojen yhdistymisneuvottelujen yhteydessä käytiin keskustelua Euroopan turvallisuusarkkitehtuurista. Liittotasavallan ulkoministeri Genscher esitti tammikuun 1990 lopussa pitämässään puheessa visionsa Euroopan turvallisuus- ja yhteistyökouksen ympärille syntyvästä yleiseurooppalaisesta turvallisuusjärjestelmästä, joka korvaisi sotilasliitot Naton ja Varsovan liiton. Genscherin vaatimus oli varsin lähellä Gorbatšovin eurooppalaisen kodin käsitettä. Koska Etykiin kuului 35 valtiota molemmilta puolilta rautaesirippua, oli järjestö jo lähtökohtaisesti luonteeltaan yleiseurooppalainen.⁵⁵⁹

Ajatus sotilasliittojen korvaamisesta uudella eurooppalaisella turvallisuusjärjestyksellä herätti innostusta myös Suomessa. Toukokuussa 1990 ulkoministeri Paasio maalaili uutta eurooppalaista turvallisuusjärjestystä esitelmässään Eurooppa-instituutissa Turussa. Paasion mukaan oli tullut aika luoda Etykistä ”maanosamme turvallisuusjärjestyksen perusta”. Siihen oli hänen mukaansa ainutlaatuinen mahdollisuus, koska valtioita erottavat ”korkeimmat ideologiset raja-aidat” olivat kaatuneet.

⁵⁵⁷ Majander 1991, 52.

⁵⁵⁸ Valtioneuvoston selonteko eduskunnalle Suomen suhtautumisesta Länsi-Euroopan yhdentymiskehitykseen; ulkoasiainministeri Pertti Paasion puheenvuoro eduskunnassa 14.3.1990. *ULA* 1991, 195.

⁵⁵⁹ Spohr 2015, 235–236.

Hän esitti optimisesti, että ”näköpiirissä on todellakin kansalaisten yhtenäinen Eurooppa, jossa turvallisuutta ei yritetä ratkaista sotilaallisella valmiudella, vaan ihmis-oikeuksia kunnioittamalla, taloudellista hyvinvointia jakamalla, avoimuudella ja vuorovaikutuksella sekä talouden sopeuttamisella ekologisiin tarpeisiin”.⁵⁶⁰

Saksojen yhdistymisen aattona ulkoministeriössä arvioitiin, että Itä-Euroopan hajoaminen ideologisenä ja poliittisena voimaryhmittymänä vahvisti olemassa olevia instituutioita Natoa sekä EY:tä. Naton sotilaallinen läsnäolo leviäisi itään, kun DDR:stä tuli osa Saksan liittotasavaltaa ja sotilasliittoa. Tarvetta EY:n rakenteiden vahvistamiseen perusteltiin sillä, että yhdistynyt Saksa oli sidottava lujasti EY:n integraatioon, jotta sen kansallinen liikkumavara olisi rajoitettu ja sen poliittinen painoarvo olisi paremmin hallinnassa.⁵⁶¹

Syksyllä 1990 Suomen ulkoministeriössä perustettiin Eurooppa-työryhmä, jonka tavoitteena oli analysoida Länsi-Euroopan taloudellista ja poliittista integraatiota sekä itäisen Keski-Euroopan ja Neuvostoliiton muutosprosessia. Tehtävänä oli arvioida Suomen asemaa ja tehdä suosituksia siitä, millä tavoin Suomen tulisi turvata etujansa muuttuvassa Euroopassa. Työryhmässä oli pari edustajaa kultakin ulkoministeriön osastolta ja sen puheenjohtajana toimi neuvotteleva virkamies Leif Blomqvist. Blomqvist oli aiemmin toiminut Suomen EY-suurlähettiläänä Brysselissä.⁵⁶²

Hallitus antoi 24. lokakuuta eduskunnan ulkoasiainvaliokunnalle turvallisuuspoliittisen selonteon. Selonteossa todettiin, että ideologiset ja poliittiset jakolinjat olivat poistuneet tai lientyneet, kylmä sota oli päättynyt ja suursodan vaara oli väistynyt Euroopasta. Kansainvälisen toimintaympäristön muutokseen liittyi kuitenkin epävarmuustekijöitä, joita aiheuttivat ”mm. Itä- ja Länsi-Euroopan taloudelliset kehityserot ja erityisesti entisissä sosialistisissa maissa paljastuneet ympäristövauriot”.

Selonteon mukaan ”Euroopan kahtiajaon purkautuminen ja Neuvostoliiton ja Itä-Euroopan muutos tuovat esille uusia ristiriitoja, joiden kansainvälisiä vaikutuksia on vaikea arvioida”. Johtopäätöksenä oli, että Neuvostoliiton epävakaa tilanteen johdosta Suomen tehtävänä oli pitää kiinni aikaisemmasta linjastaan ja korostaa ulko- ja turvallisuuspolitiikan pysyvyyttä.⁵⁶³

Vain kaksi päivää hallituksen selonteon julkistamisen jälkeen, 26. lokakuuta 1990, Ruotsi ilmoitti aikomuksestaan hakea Euroopan yhteisön jäsenyyttä. Ruotsin

⁵⁶⁰ ”Uusi eurooppalainen turvallisuusjärjestys”; ulkoasiainministeri Pertti Paasion esitelmä Eurooppa-instituutissa Turussa 11.5.1990. *ULA* 1991, 167–168.

⁵⁶¹ Toimistopäällikkö Risto Veltheimin muistio ”Euroopan poliittinen integraatio; taustamuistio nykytilanteesta” 9.8.1990. UMA, Ded, poliittisen osaston muistiosarja 1990.

⁵⁶² Blombergin muistio ”Eurooppa-työryhmän muodostaminen” 15.10.1990. UMA, 13.60 Eurooppa, Eurooppa poliittinen yhteistyö, Suomen politiikka v. 1990.

⁵⁶³ Hallituksen turvallisuuspoliittinen selonteko eduskunnan ulkoasiainvaliokunnalle 24.10.1990. *ULA* 1991; Lintonen 2003, 153.

linjanmuutos ei ollut aivan yhtäkkinen, mutta niin nopea, että Suomen ulkopoliittinen johto tuli yllätetyksi pahan kerran. Närkästyistä herätti varsinkin se, ettei presidentti Koivistolle kerrottu asiasta riittävän tarkasti etukäteen. Ruotsin koettiin pettäneen suomalaisille antamansa lupaukset yhteistyöstä.⁵⁶⁴ Tapaus jätti syvät jäljet Suomen ja Ruotsin suhteisiin.⁵⁶⁵

Merkkejä Ruotsin suunnanmuutoksesta oli kuitenkin ollut ilmassa. Tukholman suurlähettiläs Björn Alholm välitti viikkoa aiemmin, 19. lokakuuta, Helsinkiin ennakkoarvioituksen, että länsinaapuri oli liukumassa kohti EY-jäsenyyden hakemista. Alholm arvioi, että kannanotto jäsenyyden puolesta voisi tulla jo marraskuussa 1990.⁵⁶⁶ Hän ei maininnut lähteitään.

Kolme päivää Ruotsin EY-ilmoituksen jälkeen Alholm paljasti, että informaatio oli perustunut keskusteluun varapääministeri Odd Engströmin kanssa. Lisäksi valtiovarainministeri ja keskuspankin pääjohtaja olivat vahvistaneet asian.⁵⁶⁷

Alholmin aavistukset saivat vahvistusta, kun Suomen ja Ruotsin valtuuskunnat tapasivat 22. ja 23. lokakuuta Eftan kokouksessa Genevessä. Alivaltiosihteeri Veli Sundbäck raportoi ulkopoliittiselle johdolle käydyistä keskusteluista ruotsalaisten ministerien ja virkamiesten kanssa. Niiden perusteella hän arvioi, että Ruotsissa ”voi tulla kysymykseen, että jopa ennen vaaleja esitetään jonkinlainen periaatekannanotto EY-jäsenyyden anomisesta”. Vaalit järjestettäisiin syksyllä 1991.

Ruotsalaista valtuuskuntaa johtanut ulkomaankauppaministeri Anita Gradin lupasi ministeri Salolaiselle Ruotsin hallituksen informoivan Suomen hallitusta, jos periaatekannanotto aiotaan esittää. Sundbäck kummeksui, etteivät ruotsalaiset esittäneet ”mitään taloudellisia tai muitakaan konkreettisia syitä mahdolliselle jäsenyyksanomukselle”. Ruotsin motiiveja pohtiessaan hän päätyi lopulta siihen, että länsinaapuri halusi varmistaa paikan EY-jäsenyyden odotusjonossa ”ennen kuin ovi suljetaan”.⁵⁶⁸

Gradin ei kyennyt lunastamaan lupaustaan, koska ei itsekään tiennyt mitä pian oli tulossa. Hän sai tietää EY-ilmoituksesta vain muutamaa tuntia ennen Carlssonin puhetta.⁵⁶⁹

Carlsson on jälkeenpäin kertonut, että hän antoi avustajilleen tehtäväksi ilmoittaa Ruotsin kannanmuutoksesta presidentin kansliapäällikkö Jaakko Kalelalle. Kun Kalelalla ei tavoitettu, viesti toimitettiin valtioneuvoston tiedotukseen, josta tieto ei mennyt eteenpäin valtiojohdolle.⁵⁷⁰

⁵⁶⁴ Aunesluoma 2011, 422.

⁵⁶⁵ Juntunen ja Pesu 2017.

⁵⁶⁶ Alholm UM:lle 19.10.1990. UMA, 18.41 RUO, Suhteet Suomi-Ruotsi 1990.

⁵⁶⁷ Alholm UM:lle 29.10.1990. UMA, 18.41 RUO, Suhteet Suomi-Ruotsi 1990.

⁵⁶⁸ Sundbäckin muistio ”Ruotsi/EY-jäsenyykskysymys” 24.10.1990. UMA, 35.00 EY-Ruotsi 1990.

⁵⁶⁹ Aunesluoma 2011, 421; Majander 2020, 49, 89.

⁵⁷⁰ Majander 2020, 48.

Tilannetta ei liioin helpottanut ulkoministeri Sten Andersson, joka esitti, että pohjoismaat voisivat hakea yhdessä EY:n jäsenyyttä.⁵⁷¹ ”Jollain tavoin tässä tuntuu siltä, että tässä eletään tilanteessa, jossa minun on syytä varoa sanomasta mitään värikkästä, mitään merkittävää”, presidentti Koivisto pidätteli kiukkuaan.⁵⁷² Koivisto toteaa Suomen ja Ruotsin naapurisuhteita käsittelevässä *Grannar*-teoksessaan, etteivät ruotsalaiset ottaneet huomioon, miten EY-ratkaisu vaikuttaisi Suomen tilanteeseen. Suomen oli idänsuhteiden ja YEA-sopimuksen vuoksi hankala seurata länsinaapurina.⁵⁷³

Ruotsin ilmoituksen taustana oli maan huolestuttava talouskehitys. Syksyn 1991 parlamenttivaaleja silmällä pitäen sosiaalidemokraattinen hallitus halusi esittämällä kiinnostuksensa EY-jäsenyyteen ottaa aloitteen käsiinsä ja rauhoitella maan talouselämää.⁵⁷⁴

Ruotsin päätökseen vaikuttivat vahvasti myös ulkopoliittiset syyt. Ingvar Carlssonin hallitus perusteli myönteistä EY-kantaansa toteamalla, että aiemman kielteisen päätöksen jälkeen ”ovat Ruotsin EY-jäsenyyden edellytykset muuttuneet sen myönteisen kehityksen ansiosta, joka Euroopassa on tapahtunut”. Euroopan muutoksen ja ennen muuta Saksojen yhdistymisen tulkittiin poistaneen puolueettomuuspolitiikan tiellä olleet esteet Ruotsin EY-jäsenyydelle.⁵⁷⁵

Suomessa oli perinteisesti seurattu tarkasti Ruotsin integraatiopolitiikkaa ja pyritty saamaan länsinaapurin kanssa yhdenvertaiset kilpailuasetelmat Euroopan markkinoilla.⁵⁷⁶ Ruotsin ilmoituksen jälkeen Suomi oli Sveitsin ohella ainoa puolueeton maa Euroopassa, joka ei ollut asettanut itselleen tavoitetta liittyä EY:n jäseneksi. Presidentti Koivisto korosti, että neuvottelut Etan muodostamisesta oli käytävä loppuun, koska sen kariutuminen johtaisi tilanteeseen, jossa Suomi jäisi tyhjän päälle.⁵⁷⁷

Pääministeri Holkeri piti 27. marraskuuta Paasikivi-seurassa ulkopoliittisen linjapuheen, joka oli eräänlainen vastine Ruotsin EY-ilmoitukseen. Holkerin keskeinen sanoma oli, että Suomen EY-keskustelua hallitsi pahanlainen vauhtisokeus. Hänen mukaansa suomalaista EY-keskustelua vaivasi ”ajopuusyndrome”, jossa ajateltiin, että Suomen piti tehdä niin kuin muutkin tekevät. Tämän ajopuusyndromeen ”haarapesäkkeenä” Holkeri näki sen, että ”Ruotsi on meille helposti yleispätevä malli”. Holkeri korosti, että Suomen puolueettomuuspolitiikan ja EY-jäsenyyden yhdistäminen oli toivoton tehtävä, kuin ympyrän neliöimistä. ”Alistuminen EY:n ulkopoliittiseen

⁵⁷¹ HS 31.10.1990; Takala 2018, 26.

⁵⁷² HS 31.10.1990.

⁵⁷³ Koivisto 2008, 188.

⁵⁷⁴ Alholm UM:lle 29.10.1990. UMA, 35.00 EY-Ruotsi 1990.

⁵⁷⁵ Makko 2017, 412–413.

⁵⁷⁶ Aunesluoma 2011, 434.

⁵⁷⁷ Aunesluoma 2011, 423.

liittiseen päätöksentekoon ja sitoutuminen yhteisiin turvallisuuspoliittisiin tavoitteisiin merkitsisi, että Suomi vapaaehtoisesti itsenäisyydestään luopuen sulautuisi suurvaltaan.”

Pääministerin mielestä maailmassa ei pohjimmiltaan mikään ollut muuttunut. ”Jos supervaltojen vastakohta kaikkien helpotukseksi onkin lientynyt, suurvaltapolitiikan pelisäännöt elävät ja voivat hyvin. Uudet valtaryhmittymät ovat muotoutumassa Eurooppaan.” Holkeri katsoi, että suurvalta EY voisi joutua etuja varjelleeseen selkkauksiin missä päin maailmaa tahansa, jopa Venäjän tai muunnimisen itäisen Euroopan suurvallan kanssa.⁵⁷⁸

Holkerin puhe sai myönteisen vastaanoton Suomen EY-jäsenyyteen kielteisesti suhtautuneissa piireissä. Yksi näyttävimmistä tuenilmaisista pääministerille tuli *Keskisuomalaisen* nimimerkkikirjoittajalta Kunto Kalvalta – siis Juhani Suomelta. Hän oli sitä mieltä, että Suomen ulkopoliittikka oli kriisissä, ”epätietoisuuden ja uskottavuuden kriisissä”. Suomen mukaan ”kaiken vallitsevan epätietoisuuden keskellä tuli pääministeri Harri Holkerin tiistainen esitelmä Paasikivi-Seurassa tervetulleena poikkeuksena. Se osoittaa, että ainakin osassa maamme johtoa osataan kansakunnan tulevaisuuden kannalta elintärkeitä kysymyksiä lähestyä vielä viileän analyttisesti ja realistisesti”.⁵⁷⁹

Ulkoministeriön entinen alivaltiosihteeri, poliittisen historian professori ja *Kainuun Sanomien* päätoimittaja Keijo Korhonen puolestaan piti Holkerin puhetta merkittävimpanä, mitä pääministeri oli kuunaan pitänyt. ”Jo oli sen aikakin. Kansalaisia ei viime aikoina ole liikaa hemmoteltu johtomiesten linjanvedoilla. Juuri nyt on syytä, kuten Holkeri sanoo, pysähtyä, vetää henkeä ja katsoa, missä ollaan. Korhosen mielestä ”pääministeri sanoi vahvan ja tervetulleen sanan. Toivottavasti sen kuulevat muutkin hallitusosapuolet. Toivottavasti sen ymmärtävät kaikki hänen hallituksensa ministerit”.⁵⁸⁰

Sekä Korhonen että Suomi olivat toimineet Holkerin puheen taustavaikuttajina. Tämä käy ilmi Ruotsin Helsingin-suurlähetystön Krister Wahlbäckin muistiosta. Juhani Suomi kertoi Wahlbäckille, että oli yhdessä Korhosen kanssa tavannut Holkerin muutamaa päivää ennen Paasikivi-seuran tilaisuutta. Suomen mukaan Holkerin puheessa oli otettu huomioon kehitys Neuvostoliitossa ja vanhoillisten voimien mahdollinen valtaan paluu. Epäluuloja hälventääkseen pääministeri piti puheen, jossa korostettiin Suomen perinteistä puolueettomuuspolitiikkaa, joka ei käynyt yksin Euroopan yhteisön jäsenyyden kanssa. Wahlbäck arveli, että Holkeri halusi myös ottaa

⁵⁷⁸ ”Suomi hakee tietään”: pääministeri Harri Holkerin puhe Paasikivi-seuran vuosikokouksessa Helsingissä 27.11.1990. *ULA* 1991.

⁵⁷⁹ *Keskisuomalainen* 29.11.1990.

⁵⁸⁰ *Kainuun Sanomat* 28.11.1990. Ennen siirtymistään *Kainuun Sanomiin* Korhonen oli toiminut Holkerin ulkopoliittisena neuvonantajana.

etäisyyttä puoluetoveriinsa kaupp- ja teollisuusministeri Ilkka Suomiseen, joka oli aiemmin syksyllä ennustanut, että Suomi anois EY-jäsenyyttä vielä 1990-luvulla.⁵⁸¹

Holkerin kannanotto otettiin Suomen ulko- ja Eurooppa-politiikan johdossa ihmetyksellä vastaan. Ulkoministeriön kauppapoliittisen alivaltiosihteerin Veli Sundbäckin mukaan ”pääministeri lukitsi kannan tiukemmin kuin mitä valtiojohto olisi halunnut”.⁵⁸² Holkeri oli ennen puhettaan tavannut presidentti Koiviston, joka oli sanonut, että EY-jäsenyyden ja Suomen puolueettomuuden yhteensopivuudesta ei ollut syytä lausua kategorisesti.⁵⁸³

Ruotsin EY-ilmoituksen jälkeen integraatiopolitiikkaa hoitaneet virkamiehet huolestuivat ETA-hankkeen etenemisestä. Ruotsin muuttunut suhtautuminen EY-jäsenyyteen oli vaikeuttanut neuvottelujen ilmapiiriä.⁵⁸⁴ Suomen EY-suurlähettiläänä toiminut, entinen valtiovarainministeri Erkki Liikanen toteaa päiväkirjassaan, että hän oli yhdessä Sundbäckin kanssa alkanut pohdiskelemaan vaihtoehtoja myös siltä varalta, että Eta-hanke menisi mönkään.

Liikasen mukaan kyseeseen tulivat joko vapaakauppasopimus tai EY-jäsenyys. Presidentti Koivisto oli taannoin julkisuudessa todennut, ettei suhteiden järjestäminen vapaakauppapohjalta ollut Suomelle katastrofi. Liikasen mielestä tällainen ratkaisu oli ongelmallinen vaihtoehto. ”Vapaakauppasopimus jättäisi meidät samaan sarjaan niiden maiden kanssa, jotka nyt alkavat neuvotella omista vapaakauppasopimuksistaan EY:n kanssa. Ne ovat Unkari, Puola ja Jugoslavia.”⁵⁸⁵

Ulkoministeriön virkamiesten piirissä alkoi olla poltetta nostaa EY-jäsenyyksiasia pöydälle. Presidentti Koiviston ja hallituksen ulkoasiainvaliokunnan tapaamisessa 26. marraskuuta 1990 ulkoasiainministeri Salolainen ja alivaltiosihteerit Sundbäck esittelivät ryvästeoriaansa. Sundbäckin mukaan ryvästeoria perustui siihen ajatteluun, että EY:n oli ”poliittisesti välttämätöntä osoittaa avoimuutta”, mutta pakko rajoittaa jäsenten määrää ”joihinkin järkeviin rajoihin”. Sundbäckin mukaan ulkomaisista diplomaattilähteistä oli saatu tietoja siitä, että EY-komission puheenjohtaja Delors olisi ottanut EY-maiden ulkoministereiden kanssa esiin sellaisen ajatuksen, että EY olisi vastoin aiempia puheita valmis ottamaan nopealla aikataululla 3–4 uutta jäsentä. Nämä olisivat Itävalta, Ruotsi, Norja ja mahdollisesti Suomi.⁵⁸⁶

⁵⁸¹ Wahlbäck UD:lle 31.1.1991. UMA, JBK, kansio Pax.

⁵⁸² Aunesluoma 2011, 424.

⁵⁸³ Koiviston käsintehdyt muistiinpanot tapaamisesta Holkerin kanssa 23.11.1990. KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1990, kansio 42; Koivisto 1995, 523.

⁵⁸⁴ Aunesluoma 2011, 426.

⁵⁸⁵ Liikanen 1995, 21–22. Päiväkirjan merkintä 22.11.1990.

⁵⁸⁶ Muistio Koiviston ja hallituksen ulkoasiainvaliokunnan tapaamisesta 26.11.1990 (Marti Manninen). KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1990, kansio 42.

Ruotsin linjanmuutos vauhditti julkista keskustelua siitä, oliko Suomen jäsenyys Euroopan yhteisössä mahdollinen.⁵⁸⁷ Joulukuun 1990 lopulla Suomen Gallupin mielipidetiedustelu osoitti, että myönteinen suhtautuminen Euroopan yhteisöön voimistui, varsinkin nuorten keskuudessa.⁵⁸⁸ Samaan aikaan suomalaisten asennoituminen YYA-sopimukseen oli muuttunut varauksellisemmaksi. Valtaosa kansalaisista uskoi kuitenkin YYA:n olevan yhä voimassa vuonna 2000.⁵⁸⁹

Tähän kehitykseen tarttui Max Jakobson Suomen itsenäisyyspäivänä ilmestyneessä kolumnissaan. Jakobson esitti YYA-sopimuksen korvaamista ”uusilla, Etyk-Euroopan henkeä paremmin vastaavilla järjestelyillä”. Hän perusteli ehdotustaan viittaamalla Itä-Euroopan maihin, jotka olivat aloittamassa Neuvostoliiton kanssa neuvotteluja YYA-sopimustensa korvaamisesta uusilla sopimuksilla. Moskova oli myös rakentamassa uutta sopimusverkostoa Länsi-Euroopan Nato-maiden kanssa Etykin periaatteiden pohjalta.

Euroopan sopimusjärjestelmät olivat Jakobsonin mukaan muuttumassa niin perusteellisesti, että YYA-sopimus oli ”todennäköisesti jo ensi vuonna ainoa Stalinin ajan jäännös”. Hänen mielestään YYA-sopimuksen jääminen voimaan ”symbolisenaakin” saattaisi muodostua ”tarpeettomaksi rasitukseksi Suomen kansainväliselle asemalle”.⁵⁹⁰

Viikkoa myöhemmin Jakobson vielä täsmensi, että YYA-sopimukseen sisältyvä rasite oli ennen muuta se seikka, että se piti yllä mahdollisuutta, vaikkakin ehdollisena, neuvostoliittolaisten sotavoimien sijoittumisesta Suomen alueelle. Jakobsonin mukaan ”tällaista avunantopykälää ei enää varmastikaan tulla sisällyttämään Neuvostoliiton ja sen entisten liittolaismaiden välillä tehtäviin uusiin sopimuksiin”.⁵⁹¹

Huomionarvoista on, että Jakobson oli vielä syksyllä 1990 kannattanut ajatusta YYA-sopimuksen jättämisestä historian huomaan. Hän oli ollut sitä mieltä, ettei YYA-sopimus ”nykymuodossaan häirinnyt ketään” ja neuvotteluilla sen uudistamiseksi ”vain puhallettaisiin uutta henkeä sopimukseen”.⁵⁹²

Merkittävän ulkopoliittisen keskustelijan kannanmuutos kertoo siitä vaikutuksesta, minkä Ruotsin EY-ilmoitus aiheutti Suomen ulkopoliittisen eliitin keskuudessa. ”Pinnan alla Ruotsin päätös pani liikkeelle pyrkimyksen saada Ruotsi kiinni kilpajuoksussa kohti Euroopan yhteisöä”, Jakobson on myöhemmin kirjoittanut.⁵⁹³

⁵⁸⁷ Aunesluoma 2011, 434.

⁵⁸⁸ *HS* 23.12.1990.

⁵⁸⁹ Majander 1991, 52; Vesa 1998, 117.

⁵⁹⁰ *HS* 6.12.1990.

⁵⁹¹ *HS* 11.12.1990.

⁵⁹² *HS* 22.9.1990.

⁵⁹³ Jakobson 2003, 370.

Suomen valtiojohdossa oltiin odottavalla kannalla. Presidentti Koiviston uudenvuodenpuhetta hallitsi huoli Suomen ja lähialueiden tilanteesta sekä Länsi-Eurooppaa uhkaavasta siirtolaistulvasta. Koiviston mielestä oli lännen omien etujen mukaista osallistua kaikin tavoin Neuvostoliiton ja itäisen Euroopan maiden auttamiseen. Hän painotti Neuvostoliiton yhteiskunnallisen ja taloudellisen kehityksen olevan Suomelle ”hyvin tärkeä asia”.

Koivisto loi myös katsauksen Eftan ja EY:n neuvotteluihin Euroopan talousalueen muodostamiseksi. ”Me olemme olleet näissä neuvotteluissa mukana vakaalla mielellä sivuille vilkuilematta.” (...) ”Me toivomme vakavasti ja työskentelemme sen puolesta, että Eta-hanke toteutuisi.”⁵⁹⁴

⁵⁹⁴ Tasavallan Presidentin uudenvuodenpuhe 1.1.1991. *ULA* 1992, 32–33.

6 Neuvostoliitto natisee liitoksissaan

6.1 Tasapainoilua Moskovan ja Baltian välillä

Tarton rauhansopimuksen 70-vuotispäivänä, 2. helmikuuta 1990, joukko Viron korkeimman neuvoston jäseniä antoi itsenäisyysjulistuksen. Tämä julistus muutti kaksi vuotta jatkuneen keskustelun Viron taloudellisesta itsehallinnosta Neuvostoliiton piirissä vaatimukseksi Viron itsenäisyyden palauttamiseksi. Mielialojen muutoksen taustalla oli Itä-Euroopan yli syksyllä 1989 pyyhkäissyt vallankumouksen aalto ja Baltian maiden kohtalon vuonna 1939 määränneelle Molotovin-Ribbentropin sopimukselle langetettu virallinen tuomio Neuvostoliitossa.

Tammikuun 1990 lopulla ulkoministeriön poliittisella osastolla laadittiin muistio, jossa kaavailtiin Suomelle entistä aktiivisempaa Viron-politiikkaa ja pyrittiin kehittämään Viron erikoisasemaa Suomen lähialuepolitiikan osana. ”Suomi ja suomalaiset eivät voi suhtautua välinpitämättömästi naapuri- ja vielä vähemmän sukulaiskansojen pyrkimyksiin elvyttää kansallista olemustaan ja yhteiskunnallis-taloudellista toimintaansa. Lisämotivaationa Suomen kannalle on se, että Baltian uudistuminen on tärkeätä Gorbatshovin valtakunnallisen politiikan kannalta.”

Ulkoministeriön mukaan Suomen täytyi tukea Viroa sen pyrkiessä kehittämään ”kansallista olemustaan ja yhteiskunnallista toimintaansa”. Samalla todettiin, että Suomen tuki Virolle ja hyvien suhteiden vaaliminen Moskovan kanssa olivat ”enemmän tai vähemmän näkyvässä ristiriidassa keskenään”. Siksi Suomen Viron-politiikan perustelemiseksi Moskovalle tuli korostaa näkökohtaa, että Suomi kehitti kanssakäymistä kaikkien lähellä olevien Neuvostoliiton osien kanssa. Tätä Gorbatsšovkin oli suosittelut lokakuisen 1989 Helsingin-vierailunsa aikana.⁵⁹⁵

Muutospainetta entistä aktiivisemmän Baltian politiikan suuntaan tuli suomalaiselta kansalaismielipiteeltä. Se tuki balttien itsenäisyyspyrkimyksiä ja suhtautui kriittisesti hallituksen pidettyyn asenteeseen. Maanpuolustustiedotuksen suunnittelukunnan mielipidetutkimus osoitti, että suomalaisten tyytymättömyys ulkopolitiikan hoitoon oli kasvanut selvästi vuoden 1989 aikana. Asiaan kiinnitettiin huomiota presidentin kansliassa.

⁵⁹⁵ Blombergin muistio ”Suomen Viron-politiikkaa” 29.1.1990. KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1990, kansio 40; Rausmaa 2011, 63.

Kansliapäällikkö Jaakko Kalela päätteli kyselytutkimuksen tuloksien perusteella, että Suomen yleinen mielipide oli muuttumassa pohjoismaiseen suuntaan, jolloin ihmisten mielissä ulkopoliitiikan keskeiseksi sisällöksi tuli perinteisten turvallisuuskysymysten sijaan moraalisperusteinen kannanottaminen maailman tapahtumiin. Perinteisesti ulkopoliitiikan hoitoon voimakkaasti vaikuttaneet suhteet Neuvostoliittoon olivat joutuneet ristiriitaan Baltia-suhteiden kanssa.

Kalelan mukaan kansalaismielipiteessä tapahtuneet muutokset eivät kuitenkaan antaneet aihetta muuttaa ulkopoliitiikan sisältöä. Informaatiota ja keskustelua ”ulkopoliitiikan todellisista ongelmista” piti kuitenkin lisätä, vaikka tässä suhteessa Kalela ei nähnyt syytä suurempaan optimismiin. Lisäksi ulkopoliittisen johdon taholta tulevan tiedottamisen oli syytä muuttua ”entistä aloitteellisemmaksi ja aggressiivisemmaksi”.⁵⁹⁶

Viron itsenäisyysjulistuksen jälkeen presidentti Koivisto ja ulkoministeri Paasio pohtivat Suomen Baltian-politiikkaa. Koivisto korosti, että Suomen täytyi omien etujensa vuoksi ylläpitää pidättyvää asennetta Baltian kysymyksessä.⁵⁹⁷ Suomen oli ”seurattava tarkoin tilannetta, hankittava passiivisesti ja aktiivisesti tietoja sekä oltava valmis tarvittaessa reagoimaan ja ageeraamaan” [toimimaan].⁵⁹⁸

Neuvotteluissa sovittiin, että ulkoministeriöön perustettaisiin neuvottelevan virkamiehen ja entisen Leningradin pääkonsulin Jaakko Kaurinkosken johtama epävirallinen työryhmä seuraamaan systemaattisesti Viron tilannetta. Ulkoministeriön edustajien lisäksi työryhmään osallistuivat presidentin kanslian ja puolustusministeriön edustajat.

Koivisto listasi Suomen Viron-politiikan tärkeysjärjestyksen seuraavasti: 1. Suhteet Moskovaan. 2. Suhteet Moskovan nykyiseen johtoon. 3. Suhteet virolaisten pyrkimykseen. 4. Länsikuvamme varjelu.⁵⁹⁹

Merkille pantavaa on, että Koivistolla oli erikseen kohdat 1 ja 2. Hän otti jo huomioon, että Gorbatšov voisi kaatua. Tämän vuoksi Suomen tuli varautua ylläpitämään hyviä suhteita Neuvostoliittoon kaikissa olosuhteissa. Viron ja muiden Baltian maiden itsenäisyyspyrkimyksiä voitiin kyllä tukea, mutta tämä ei saanut johtaa vastakkainasetteluun Moskovan kanssa. Koiviston listaus ei toisaalta merkinnyt varsinaista muutosta Suomen Baltian-politiikassa, koska se oli jo aiemmin ollut alisteista neuvostosuhteille.⁶⁰⁰

⁵⁹⁶ Kalelan muistio ”Maanpuolustustiedotuksen suunnittelukunnan tutkimus” 6.2.1990. KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1990, kansio 40.

⁵⁹⁷ Muistio Koiviston ja Paasion tapaamisesta 7.2.1990 (Kalela). KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1990, kansio 40.

⁵⁹⁸ Kalelan muistio ”Viron tapahtumien seuranta keväällä 1990. Kokous Tasavallan presidentin luona 9.2.1990”. KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1990, kansio 40.

⁵⁹⁹ Kalelan muistio ”MK:n mietteitä Suomen Viron-politiikasta 8.2.1990”. KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1990, kansio 40; Koivisto 1995, 322.

⁶⁰⁰ Rausmaa 2013, 171.

Vaikka Koivisto määritteli Suomen suhtautumisen Baltian tapahtumiin pitkälti kansalliselta pohjalta, eivät muiden reaktiot olleet yhdentekeviä. Presidentti otti huomioon, että Suomen kuva lännessä saattaisi rasittua, mikäli suhtautuminen balttien itsenäisyyspyrkimyksiin kovin merkittävästi eroaisi muista läntisistä kannanotoista.

Maaliskuun 11. päivänä 1990 Liettuan korkein neuvosto päätti itsenäisyyden palauttamisesta. Viro ja Latvia antoivat myöhemmin omat julistuksensa itsenäisyyden palauttamisesta määräten kuitenkin samalla siirtymäajan, jonka kuluessa neuvoteltaisiin Moskovan kanssa itsenäisyyden täytäntöönpanosta. Toimintatapojen eroavaisuutta selittää, että Liettuan asukkaista lähes 80 prosenttia oli etnisiä liettualaisia, kun taas Virossa ja Latviassa oli ja on merkittävä venäjänkielinen vähemmistö.⁶⁰¹

Itsenäisyysjulistukset kiristivät Baltian maiden suhteita Gorbatšovin johtamaan keskusjohtoon. Koivisto keskusteli Liettuan tilanteesta 12. maaliskuuta ulkoministeriön edustajien kanssa. Tilanne kiteytyi hänen mieleensä joukkoon pulmallisia kysymyksiä: ”Mitä edellytyksiä Liettualla on saavuttaa itsenäisyys? Mitä edellytyksiä elää itsenäisenä? Mikä on Liettuan strateginen merkitys (puolueettomuus, YYA). Mikä on Liettuan taloudellinen elinvoima/Neuvostoliitosta irtaantumisen taloudelliset ongelmat?” Koivisto kiinnitti huomiota siihen, että Yhdysvallat oli reagoinut Liettuan tapahtumiin ”hurskailla toivomuksilla”.⁶⁰²

Liettuan itsenäisyyspäätöksen jälkeen ulkoministeri Paasio antoi lausunnon, jonka mukaan Suomen kannalta oli ensiarvoisen tärkeätä, että Baltian tilanne pysyisi rauhallisena ja että kaikki ristiriidat ratkaistaisiin neuvottelutietä voimakeinoin turvautumatta. Myönnytyksenä Baltian suuntaan Paasio totesi Suomen kunnioittavan kansojen itsemääräämisoikeutta, joka oli yksi Etykin periaatteista. Kuitenkin ”muodollisen kannan” Suomi ottaisi Baltian itsenäisyyskysymyksiin vasta ”asiaankuuluvien neuvotteluprosessien edistyessä”.⁶⁰³ Liettuan itsenäisyys voitaisiin siis tunnustaa vasta sen jälkeen, kun Neuvostoliitto olisi hyväksynyt eropäätöksen.

Neuvostoliitto asetti Liettuan taloussaartoon, kun se ei Gorbatšovin kehotuksista huolimatta perääntynyt itsenäisyyspäätöksessään. Taloussanktiot eivät kaikille riittäneet, vaan osa neuvostojohdosta vaati kovempia toimia. Pääministeri Nikolai Ryzhkov esitti uuden Moskova-mielisen hallituksen perustamista Liettuun. Hänen mieleensä oli Stalinin talvisodan aikana kokoon panema Terijoen hallitus.⁶⁰⁴

⁶⁰¹ Bergmane 2016, 201.

⁶⁰² Koiviston käsin kirjoitettu muistio tapaamisesta ulkoministeri Paasion ja valtios sihteeri Wihtolin kanssa 12.3.1990. KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1990, kansio 40.

⁶⁰³ Baltian tilanne; ulkoasiainministeri Pertti Paasion antama lausunto 27.3.1990. *ULA* 1991, 84.

⁶⁰⁴ Service 2015, 460–461.

Koivisto käsitteli tilannetta Baltiassa tavatessaan ulkomaantoimittajia 10. huhtikuuta 1990. Hän katsoi aiheelliseksi torjua eräiden tiedotusvälineiden esittämän arvostelun Suomen Baltian-kannanottojen johdosta.⁶⁰⁵ Presidentti vetosi siihen, etteivät Suomen lausunnot eronneet kovin merkittävästi siitä, mitä muut maat olivat sanoneet. Hän totesi, että ”ensiksikin me olemme yleensä olleet pidättyväisiä maailman tapahtumien arvioinneissa, semmoisissa jotka tapahtuvat maapallon toisella puolella. Miksi me emme olisi silloin pidättyväisiä, jos jotakin tapahtuu meidän lähiympäristössämme.”

Koivisto korosti Suomen maantieteellistä asemaa ja sotakokemuksia ulkopoliittikan selittäjänä. ”Me olemme myös opiskelleet Machiavellia, joka sanoi, että erityisesti pienelle maalle on viisasta pyrkiä löytämään ystävät läheltä ja viholliset kaukaa. Me olemme olleet tilanteessa, kun ystävät olivat kaukana ja vihollinen lähellä.”⁶⁰⁶

Suomella oli vaikeuksia kannanottoihin muiden pohjoismaiden kanssa. Tanskan ulkoministerin Uffe Ellemann-Jensenin aloitteesta pidettiin Kööpenhaminassa 22. huhtikuuta 1990 epävirallinen pohjoismaiden ulkoministerikokous, jonka pääasiallisena aiheena oli Liettuan tilanne. Kokouksessa Suomea edusti valtiosihteeri Åke Wihtol, eikä ulkoministeri Paasio. Virallisen selityksen mukaan Paasio oli estynyt, koska hän toipui silmäleikkauksesta.⁶⁰⁷

Tanskan tarkoituksena oli, että kokouksessa hyväksyttäisiin Pohjoismaiden yhteinen, Baltian maiden itsenäisyyspyrkimyksiä tukeva kannanotto. Tanskalaisten hahmottelema lausuntoesitys oli monessa suhteessa samanlainen kuin EY-maiden ulkoministereiden edellisenä päivänä hyväksymä kannanotto, joskin se sisälsi eräitä jyrkempiäkin elementtejä. Tästä luonnoksesta käyty keskustelu osoitti, että Ruotsi ja Norja olisivat halunneet pidemmälle meneviä kannanottoja ja Neuvostoliittoon kohdistuvaa kritiikkiä. Suomi toimi voimakkaan lausunnon jarrumiehenä. Suomalaiset eivät uskoneet, että Moskovan toimien tuomitseminen edistäisi ”kaikille hyväksyttävän, kestävän ratkaisun aikaansaamista”.⁶⁰⁸

Ruotsi esitti kaksi perustetta sille, että tanskalaisten hahmottelemaa lausuntoesitystä oli jyrkennettävä. Ulkoministeri Anderssonin mukaan EY-maat olivat antaneet kovin maltillisen lausunnon ja jos kukaan ei nyt ottaisi ”järemmin” kantaa tilanteeseen, annettaisiin Moskovalle signaali siitä, että sen toimet hyväksytään.

Ruotsin Baltian-politiikkaan liittyi vahvoja sisäpoliittisia näkökohtia. Hallitusta painosti oppositio ja yleinen mielipide, jotka vaativat voimakkaampaa tukea bal-

⁶⁰⁵ Esimerkiksi *Helsingin Sanomat* oli käsitellyt ulkopoliittisen johdon lausuntojen ja kansalaismielipiteen välillä vallitsevaa ristiriitaa. *HS* 8.4.1990.

⁶⁰⁶ *US* 11.4.1990; *HS* 11.4.1990.

⁶⁰⁷ Wihtol 1999, 204.

⁶⁰⁸ Blombergin salasähke ”Suomen suhtautuminen Liettuan kysymykseen; keskusteluohje” 25.4.1990. UMA, 18.41 NLO, Suhteet Suomi-Liettua v. 1990.

teille. Ulkoministeri Anderssonin mukaan Ruotsi ei voinut lähteä mukaan yhteispuhjoismaiseen kannanottoon, joka olisi merkittävästi maltillisempi kuin sen juuri Neuvostoliitolle esittämä protesti. Andersson kertoi saaneensa Liettuan kysymyksessä osakseen kritiikkiä, eikä hän enää halunnut asettua sille alttiiksi.

Tanska ja Norja olivat valmiita yrittämään tekstin luonnostelemista sellaiseksi, että se olisi ollut kaikille hyväksyttävissä. Ruotsi otti huomattavasti tiukemman asenteen eikä halunnut ryhtyä sovitteluun. Lähinnä Ruotsin kannan vuoksi ei kokouksessa löytynyt edellytyksiä edes yrittää kaikille sopivan tekstin luonnostelemista. Lopulta närkästyneet tanskalaiset nimesivät suomalaiset syntipukeiksi Baltia-lausuman kariutumiseen.⁶⁰⁹

Puhjoismaisen ulkoministerikokouksen jälkeen presidentti Koivisto selosti hallituksen jäsenille Suomen näkemystä Liettuan ja Baltian kysymyksessä. Koivisto totesi, että Liettualla oli oikeus itsenäisyyteen Neuvostoliiton perustuslain, ei Etykin perusteella. Neuvotteluja ei hänen mukaansa ollut saatu käyntiin, koska niiden pohjasta Moskovalla ja Vilnalla oli eriävä kanta. Liettua katsoi jo olevansa itsenäinen. Sitä ei kuitenkaan kukaan ollut sellaiseksi tunnustanut. Tunnustaminen merkitsisi puuttumista Neuvostoliiton sisäisiin asioihin, eivätkä johtavat länsivallo olleet valmiita vaarantamaan suhteitaan presidentti Gorbatšoviin. Huolestuttavaa Koiviston mielestä oli, että Virolla oli samanlaiset pyrkimykset kuin Liettualla. Suomen kannalta Viro oli Liettuaa painavampi kysymys.⁶¹⁰

Maaliskuussa 1990 pidetyt Viron korkeimman neuvoston vaalit päättyivät Kansanrintaman ylivoimaiseen voittoon. Vaalien jälkeen muodostettiin hallitus, jota johti Edgar Savisaar. Savisaaren hallituksen muodostaminen merkitsi vallan siirtymistä kommunistipuolueelta Kansanrintamalle.⁶¹¹ Koivisto tapasi huhtikuun lopulla virolaisen sosiologin Erkki Rannikin, johon oli tutustunut jo ensimmäisellä Vironmatkallaan 1965. Rannikin välityksellä hän välitti Viron johdon tietoon, ettei lännestä ollut tulossa muuta apua kuin sanallista.⁶¹²

Talvisodan kokemusten perusteella Koivisto katsoi, ettei baltteja pitänyt yllyttää, ellei ollut itse valmis vastaamaan huutoon. Vanha rintamaveteraani piti varoittavana esimerkkinä Suomen ja Ruotsin suhteita talvisodan aikana.⁶¹³ Suomi oli sodan sytymisen aattona saanut Ruotsista ja muilta länsivalloilta runsaasti sanallista tukea,

⁶⁰⁹ Blombergin salasähke ”Suomen suhtautuminen Liettuan kysymykseen; keskusteluohje” 25.4.1990. UMA, 18.41 NLO, Suhteet Suomi-Liettua v. 1990; Blomberg 2011, 166.

⁶¹⁰ Tasavallan presidentin ja hallituksen tapaaminen pöytäkirja 27.4.1990. UMA, Hallituksen ulkoasiainvaliokunnan pöytäkirjat 1990.

⁶¹¹ Rausmaa 2013, 168.

⁶¹² Koiviston muistio tapaamisesta Erkki Rannikin kanssa 26.4.1990. KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1990, kansio 40; Koivisto 1995, 323.

⁶¹³ Koivisto 1995, 268–269.

mutta Neuvostoliiton hyökättyä jäänyt monen suomalaisen käsityksen mukaan ilman konkreettista sotilaallista apua. Tässä helposti unohtuu, että Ruotsin sotatarvikkeina, luottoina ja raaka-aineina antama tuki Suomelle oli merkittävä.⁶¹⁴

Suomen ulkopoliittinen johto näki neuvottelut Moskovan kanssa ainoana tienä Baltian maiden itsenäisyyteen. Puhuessaan Strasbourgissa Euroopan neuvoston parlamentaarisessa yleiskokouksessa 9. toukokuuta 1990 Koivisto mainitsi Neuvostoliiton perustuslain, joka mahdollisti tasavaltojen eron. Samalla hän palautti mieliin Suomen kokemukset omasta suhdekehityksestään Neuvostoliittoon. ”Meidän kokemuksemme viittaa siihen, että suuren naapurin kanssa on koetettava neuvotellen päästä myös aikojen vaihtelun kestäviin ratkaisuihin. Puhun sellaisen kansan edustajana, jolle suuremmat vallat olivat hahmotelleet saman tien kuin Baltian kansoille, mutta joka kulki toista tietä; tietä joka ensin johti suuriin vaikeuksiin ja lukuisiin uhreihin, mutta joka myöhemmin on johtanut kestävään suhteeseen suuren naapurimme kanssa. Neuvostoliitosta on tullut meidän hyvä naapurimme.”⁶¹⁵

Vastatessaan Strasbourgissa parlamentaarikkojen kysymyksiin Koivisto asettui kannattamaan presidentti Mitterrandin ja liittokansleri Kohlin neuvoja keinojen löytämisestä Liettuan ja Neuvostoliiton välisten neuvottelujen aloittamiseksi. Hän toisti vastauksissaan Machiavellin neuvon ystävien etsimisestä läheltä ja vihollisten kaukaa. ”On kunnioitettava naapurin etuja, erityisesti sen turvallisuusetuja. Baltian valtioiden tulevaisuuden kannalta on erityisen tärkeitä tehdä selväksi, että niillä voi olla jotenkin samanlainen asema naapuriin kuin meillä on ollut.”⁶¹⁶

Baltian maiden itsenäisyyden edellytyksiä rajoittava keskeinen este oli neuvostojoukkojen läsnäolo. Baltian alueella oli Neuvostoliiton puolustuksen kannalta keskeisiä laivastotukikohtia ja ilmavalvonnan kannalta tärkeitä yksiköitä. Varsinkin puolustusvoimien edustajat toivat lausunnoissaan esiin, että Moskova ei sotilasstrategisista syistä suostuisi luopumaan Baltiasta yhtä helposti kuin Itä-Euroopan maista.

Puolustusministeriön virkamies Juha Harjula kirjoitti *Helsingin Sanomissa* Neuvostoliiton olevan huolissaan siitä, että Liettuan itsenäistyminen johtaisi tilanteeseen, jossa Venäjän federatiiviseen neuvostotasavaltaan kuuluva Kaliningradin alue jäisi ”ikään kuin pussiin Liettuan ja Puolan selän taakse”. Harjula viittasi Itämeren laivaston komentaja amiraali V.P. Ivanoviin, joka oli vaatinut käytävän perustamista Neuvostoliitosta Kaliningradin alueelle.⁶¹⁷

⁶¹⁴ Wahlbäck 2002, 84–85.

⁶¹⁵ Tasavallan presidentin puhe Euroopan neuvoston parlamentaarisessa yleiskokouksessa 9.5.1990. *ULA* 1991, 124.

⁶¹⁶ Kaurinkosken muistio ”Suomen viralliset kannanotot Baltian maiden itsenäisyyspyrkimykseen” 16.5.1990. *UMA*, 18.41 NLO, Suhteet Suomi-Baltian maat v. 1990.

⁶¹⁷ *HS* 30.3.1990.

Huhtikuun 1990 alkupäivinä pääesikunnan päällikkö, kenraaliluutnantti Gustav Hägglund arvioi ruotsalaiselle lehtimiesryhmälle antamassaan haastattelussa, ettei Neuvostoliitto luovu legitiimeistä turvallisuuseduistaan Baltian maissa. Näin ollen itsenäisyys ei ollut ajateltavissa, jollei Neuvostoliitto saisi säilyttää sotilastukikohtiaan Baltian alueella. Samalla Hägglund ehdotti Suomen YYA-sopimusta malliksi Baltian maille.⁶¹⁸

Pääesikunnan tiedustelutoimiston päällikkö, entinen Moskovan-sotilasasiamies, Lauri Kiianlinna huomautti ulkoministeriön Viron työryhmän kokouksessa, kuinka Neuvostoliiton tukikohtien mahdollinen purkaminen Baltiassa pakottaisi Neuvostoliiton siirtämään laivastonsa ahtaalle alueelle Leningradin välittömään läheisyyteen ja ilmavalvonnan tapahtuvaksi Suomen lahden suulle sijoitettavista aluksista. Neuvostoliiton puolustuslinjojen siirtymistä lähelle Suomen rajaa Kiianlinna piti varsin epäedullisena.⁶¹⁹ Itä-Euroopasta ja Saksasta kotiutettavia neuvostojoukkoja keskitettiin Leningradin sotilaspiiriin, ja tapahtuneiden muutosten vuoksi Kuolan niemimaan strateginen merkitys kasvoi.⁶²⁰

Elokuussa 1990 presidentti Koivisto päätti tavata Paasikivi-Seuran vieraana Suomessa olleen Viron korkeimman neuvoston puheenjohtaja Arnold Rütelin.⁶²¹ Rüteli johti Viron valtuuskuntaa itsenäisyysneuvotteluissa Moskovan keskushallinnon kanssa. Suomen ulkoministeriössä Rüteliä luonnehdittiin virolaisjohtajaksi, ”joka samanaikaisesti edustaa jatkuvuutta, virolaisten itsenäistymispyrkimyksiä ja sovittelvaa linjaa Moskovan suuntaan”.⁶²²

Ennen Rütelin vierailua Koivisto halusi selvittää, mikä oli neuvostojohdon suhtautuminen Viron viimeaikaisiin tapahtumiin. Gorbatšov oli lokakuun 1989 Suomen-vierailullaan suhtautunut myönteisesti Viron ja muiden balttien pyrkimyksiin. Moskovan asennoituminen oli kuitenkin kiristynyt Baltian maiden itsenäisyysjulistusten jälkeen.

KGB-residentti Karasev kävi tapaamassa kansliapäällikkö Kalelaa 13. elokuuta 1990. Tapaaminen antoi tilaisuuden välittää Koiviston kommenttipyyntö Moskovaan. Suullisesti Karasev sai toimitettavakseen presidentti Gorbatšovin avustajien kommentoitavaksi Koiviston viisi kysymystä, jotka liittyivät Savisaaren johtaman Viron hallituksen toimintaan. Tätä Viroon liittyvää yhteydenottoa Koivisto ei mainitse muistelmissaan.

⁶¹⁸ HS 5.4.1990.

⁶¹⁹ Muistio Viron työryhmän kokouksesta 24.9.1990 (Jaakko Kaurinkoski). UMA, 18.41 NLO, Suhteet Suomi-Viro 1990.

⁶²⁰ Meinander 2012, 460; Aunesluoma ja Uutela 2017, 430.

⁶²¹ Koivisto 1995, 324.

⁶²² Blombergin muistio ”Poliittiset vierailut Virosta” 7.5.1990. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1990, kansio 41.

Kaksi päivää ennen Rütötelin vierailua, 22. elokuuta, Karasev toimitti Kalelalle Koivistolta saamansa kysymykset siinä venäjänkielisessä muodossa, jossa ne oli lähetetty Moskovaan sekä saamansa kommentit venäjänkielisinä. Muistiot viestinvaihdosta on presidentin kansliassa leimattu erittäin salaisiksi.

Kysymysten muotoilusta voi päätellä, että ne olivat Koiviston hahmottelemia kysymyksiä Rütötelille. Kysymykset kuuluivat suomennettuna seuraavasti:

”1. Kuinka vahva on E. Savisaarin hallituksen asema ja millä todennäköisyydellä hän saa epäluottamuslauseen tasavallan taloudellisesta tilasta johtuen. Viron johdon arviot tasavallan poliittisista voimasuhteista.

2. Miten Viron hallitus arvioi voittavansa talousvaikeudet ja yhteiskunnan sosiaalisen jännittyneisyyden, jotka seuraavat tasavallan eroamisesta Neuvostoliitosta.

3. Miten Viron johto aikoo ratkaista kysymykset Neuvostoliiton asevoimien sijoittumisesta tasavallan alueella sekä neuvosto-omaisuuden korvaamisesta.

4. Viron johtavien elinten ongelmanratkaisusuunnitelmat, jotka liittyvät ei-kanlaväestön reaktioon tasavallassa tapahtuviin muutoksiin.

5. Viron johtajien arviot mahdollisuuksista saada apua lännestä. Viron hallituksen ulkopoliittinen strategia. Tasavallan mahdollisuudet liittyä kansainvälisiin organisaatioihin, muun muassa Pohjoismaiden neuvostoon.”⁶²³

Näihin kysymyksiin Koivisto tiedusteli Karasevin välityksellä Gorbatšovin lähipiiriin kantaa. Moskovasta saapui vastauspaperi, josta ei käy ilmi, mikä taho tekstin oli laatinut. Tekstissä pistää silmään, että siinä ei oikeastaan vastata Koiviston esittämiin kysymyksiin. Paperissa esitetään lähinnä taloudellisia argumentteja, joiden tarkoitus oli osoittaa Viron Neuvostoliitosta irtautumisen epärealistisuus ja huonot seuraukset. Moskovian vastauspaperin teksti on suomennettuna seuraava:

”1. Se kiire, jolla Viron hallitus pyrkii poliittiseen riippumattomuuteen, ei edistä rakentavan ilmapiirin luomista suhteissa Moskovaan, vaan vaikeuttaa tasavallan kärjistyneiden talousongelmien ratkaisua ja viime kädessä lykkää Viron hallituksen asettaman päätavoitteen, aidon suvereniteetin, saavuttamista.

2. Todennäköisesti Viro ei lähivuosina pysty saavuttamaan taloudellista itsenäisyyttä ilman että se säilyttää suhteet muihin Neuvostoliiton tasavaltoihin. Taloudellisesta näkökulmasta epätodennäköisenä näyttäytyy myös mahdollisuus muuttaa suuntaus kokonaan länteen. Poliitiikka, joka suuntautuu vastakkainasetteluun neuvostohallituksen kanssa, ei tuo Virolle taloudellista hyötyä, päinvastoin, sellainen poliitiikka pikemminkin pakottaa Moskovian ottamaan tiukemman asenteen ja antaa syyn taloudellisiin pakotteisiin. On täysin luonnollista odottaa, että ensi kädessä teh-

⁶²³ Karasevin luovuttama non-paper Neuvostonäkemyks Baltian tilanteesta Kalelalle 22.8.1990. KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1990, kansio 41. Venäjänkielisen muistion suomennettu versio tekijän hallussa.

dään laskelmat Neuvostoliitosta Viroon toimitettavien raaka-aineiden ja materiaalien maailmanmarkkinahinnoista vaihdettavassa valuutassa. Samaan aikaan tasavallalla ei toistaiseksi ole tuotantopotentiaalia, joka riittäisi menestykselliseen kilpailuun länsieurooppalaisilla markkinoilla. Kilpailukykyisen tuotannon luomiseen tarvitaan, kuten näyttää, paljon aikaa.

3. Viron johdon tulisi myös ottaa huomioon, että läntisen liike-elämän edustajat ovat täysin ymmärrettävästi pidättyväisiä antamaan taloudellista apua tasavallalle, koska ovat huolissaan Baltian epävakaudesta, mikä johtuu radikaalivoimien toimista sekä Savisaarin hallituksen kyvyttömyydestä tarjota tehokasta, taloudellisen itsenäisyyden saavuttavaa ohjelmaa. Täysin selitettävissä on myös lännen liike-elämäpiirien pidättyväisyys pääoman sijoittamisessa Viroon sekä yhteisyritysten perustamisessa jne. Tähän liittyen tällä hetkellä tuskin on järkevää laskea heidän tukensa varaan.

4. Viron hallituksella ei nykytilanteessa ole muuta mahdollisuutta kuin ryhtyä rakentamaan dialogiin keskuksen (Moskovan) kanssa, sitoa markkinatalouteen siirtymisen tahti yleisliittolaisiin suhteisiin, välttää radikaaleja menetelmiä esiin nousevien kysymysten ratkaisemisessa sekä etsiä keinoja saavuttaa molemmille osapuolille soveltuvia kompromisseja suhteissa muihin tasavaltoihin sekä neuvostohallitukseen.

5. Länsi tarkkailee toiveikkaana ja huolestuneena perestroikan kehittymistä Neuvostoliitossa, jonka [perestroikan] menestyminen on monessa suhteessa sidoksissa yleiseurooppalaisen prosessin mahdollisuuksiin kehittyä myönteisesti. Neuvostoliiton eräiden ongelmien jyrkkä radikaalistuminen sekä niiden ratkaisemiseen liittyvien näkemysten vastakkainasettelu heijastuvat poliittiseen ilmastoon Euroopassa, mikä puolestaan ainoastaan syventää Neuvostoliiton sisäisten, mukaan lukien kansallisten ongelmien kärjistyneisyyttä.”⁶²⁴

On vaikea arvioida, miten Moskovan näkemykset vaikuttivat Koivistoon. Kansliapäällikkö Kalela on jälkepäin arvellut, että Karasevin välittämillä kommentteilla ei ollut todellista merkitystä, koska ne eivät hänen mukaansa olleet lähtöisin Gorbatšovin lähipiiristä. Tähän suuntaan viittasi, että muistiossa käytettiin ilmausta "ne argumentit, joita yleensä tässä yhteydessä käytetään". Muotoilu viitannee siihen, ettei kirjoittajalla ole ollut juuri tätä varten yhteyttä sille tasolle, jonka vastausta Koivisto havitteli, vaan hän vastasi vain oman yleisen tietämyksensä pohjalta. Kalela arveleekin, että Karasev pyrki olemaan yhteydessä Gorbatšovin lähimpään neuvonantajaan Anatoli Tšernjajeviin, mutta ei ollut saanut tätä lomien vuoksi kiinni.⁶²⁵

⁶²⁴ Karasevin luovuttama non-paper Neuvostonäkemus Baltian tilanteesta Kalelalle 22.8.1990. KA, MKA, Ulkopoliittika/Selvityksiä 1990, kansio 41. Venäjänkielisen muistion suomennettu versio tekijän hallussa.

⁶²⁵ Jaakko Kalelan sähköpostiviesti Ritvaselle 6.4.2018; Tšernjajevin päiväkirjan mukaan hän oli Karasevin oletetun yhteydenoton aikaan lomailemassa Krimillä. *The Diary of Anatoly Chernyaev* 29.7.1990–21.8.1990. NSA.

Joka tapauksessa Koiviston menettely osoittaa, että hän halusi ottaa Moskovan kannan huomioon keskustelussaan Rütölin kanssa 24. elokuuta 1990. Koivisto tiedusteli Rütötilta vastauksia kysymyksiin, joihin hän oli yrittänyt saada neuvostojohdon näkökannan: Mikä oli Viron ja Neuvostoliiton välisten neuvottelujen nykytilanne? Mihin Viron talous tulisi mahdollisen itsenäisyyden toteutuessa nojautumaan? Miten Neuvostoliiton turvallisuustarpeet Virossa oli huomioitu? Miten järjestettäisiin venäläisvähemmistön asema ja millaiset olivat Viron johtajien arviot mahdollisuuksista saada apua lännestä?⁶²⁶

Koivisto kertoo muistelmissaan olleensa pettynyt Rütölin antamiin vastauksiin. ”Sain tärkeisiin kysymyksiin, mitä epätydyttävimpää, ympäröyöreitää vastauksia.”⁶²⁷ Keskustelusta laaditun muiston perusteella Koivisto suositteli Rütötille pyrkimistä itsenäisyyteen Neuvostoliiton perustuslain nojalla. Lisäksi hän toisti sen mitä oli jo edellisvuonna esittänyt virolaisjohtajille. Suomi tukisi ”Viron kansan pyrkimystä itsemääräämiseen”, mutta tukea annettaisiin niissä puitteissa, joista vallitsisi yhteisymmärrys Viron ja Neuvostoliiton välillä.

Rütötel vastasi, etteivät virolaiset keskustelisi Neuvostoliiton perustuslain vaan vuotta 1940 edeltäneen tilanteen pohjalta. Neuvostoliiton perustuslaissa olevilla ehtoilla Viro ei Rütötelin mukaan voisi koskaan saavuttaa itsenäisyyttään. ”5-6 vuoden kuluttua Virossa olisi ei-virolainen enemmistö ja Viroom sijoitettaisiin ase- ja muuta teollisuutta, mitä me emme tarvitse.”⁶²⁸

Rütötelin vierailun aikana kävi ilmi, että Viron keskeisten poliitikkojen keskuudessa vallitsi linjaerimielisyyksiä siitä, missä määrin Neuvostoliiton turvallisuusintressit tuli ottaa huomioon. Pääministeri Edgar Savisaar oli aiemmin myöntänyt, että Neuvostoliitolla oli suuri turvallisuusetu Itämeren rannikolla. Savisaaren mukaan Viro ei pystyisi ”Ruotsin kaltaiseen puolueettomuuteen”, vaan ratkaisu oli löydetävä neuvottelujen ja turvallisuussopimusten pohjalta. Savisaaren mukaan osa Neuvostoliiton tukikohtia tulisi säilyttämään Viron alueella.⁶²⁹

Rütötel torjui Savisaaren ajatuksen. Hän oli valmis myöntämään vain muutaman vuoden määräajan Neuvostoliiton sotilaalliselle vetäytymiselle Virossa.⁶³⁰ Paasikivi-Seurassa pitämässään puheessa Rütötel ilmoitti Viron tavoitteeksi puolueettomuuden

⁶²⁶ Muistio Koiviston keskustelusta Rütötelin kanssa 24.8.1990 (Kalela). KA, MKA, Ulkopoliittika/Selvityksiä 1990, kansio 41.

⁶²⁷ Koivisto 1995, 324.

⁶²⁸ Muistio Koiviston keskustelusta Rütötelin kanssa 24.8.1990 (Kalela). KA, MKA, Ulkopoliittika/Selvityksiä 1990, kansio 41.

⁶²⁹ Muistio Paasion ja Savisaaren keskustelusta 29.5.1990 (Asko Numminen). KA, MKA, Ulkopoliittika/Selvityksiä 1990, kansio 41.

⁶³⁰ Muistio Koiviston keskustelusta Rütötelin kanssa 24.8.1990 (Kalela). KA, MKA, Ulkopoliittika/Selvityksiä 1990, kansio 41.

ja ydinaseettomuuden. Hänen mukaansa Virossa ei saisi olla ulkomaisia sotilastuki-kohtia aivan niin kuin ei ole Suomessa eikä Ruotsissa.⁶³¹

Rüütelin tapaamisesta Koivisto pani merkille, että virolaiset laittoivat paljon painoa suhteilleen Venäjän johtajaksi nousseeseen Boris Jeltsiniin. Rüütel kertoi, että Viron ja Venäjän välillä tultaisiin lähiaikoina sopimaan poliittinen ja taloudellinen sopimus. Sopimuksen mukaan Venäjä tunnustaisi Viron itsenäisenä valtiona.⁶³²

Taustalla oli Baltian maiden johtajien ja Jeltsinin heinäkuinen 1990 tapaaminen Latvian Jurmalassa. Tapaamisen yhteydessä Baltian maiden presidentit ja Jeltsin ilmoittivat valmistelewansa näiden neljän osapuolen välisiä bilateraalisia poliittisia ja taloudellisia valtiollisia sopimuksia. Sopimusten oli määrä valmistua syyskuun loppuun mennessä.⁶³³

Baltian maiden tavoin Venäjä haki suoria suhteita länsimaihin. Se merkitsi uudenlaista haastetta myös Suomelle, jonka politiikka suuntautui Gorbatšovin ja tämän uudistuspolitiikan tukemiseen.

6.2 Suhteiden luontia Venäjään

Mihail Gorbatšovin uudistuspolitiikka sai vuosikymmeniä tukahdutetut kansalliset identiteetit jälleen elpymään. Kansallinen liikehdintä lähti liikkeelle Kaukasuksen ja Baltian pienistä neuvostotasavalloista, joista se levisi suurimpiin tasavaltoihin Venäjälle ja Ukrainaan⁶³⁴. Venäjä oli neuvostovaltion ehdoton keskus. Sen alueella asui lähes puolet Neuvostoliiton väestöstä, se muodosti kaksi kolmasosaa unionin taloudesta ja kattoi kolme neljäsosaa unionin pinta-alasta.⁶³⁵

Moskovan-suurlähettiläs Heikki Talvitie pani jo vuoden 1989 alkupuolella merkille Venäjän kansallisen heräämisen. Keskusteluissaan venäläisten poliitikoiden kanssa Talvitie huomasi näiden pyrkimyksen kasvattaa omaa taloudellista ja poliittista liikkumavaraansa suhteessa Moskovan keskushallintoon. Venäläiset kokivat, että keskusvalta riisti taloudellisesti Venäjää muiden tasavaltojen hyväksi. ”Emme ole kuitenkaan mitään serbejä”, rauhoitteli ulkoministeri Vladimir Vinogradov, joka toimi myös Neuvostoliitto-Suomi-seuran varapuheenjohtajana.⁶³⁶

⁶³¹ Apunen 2005, 365.

⁶³² Muistio Koiviston keskustelusta Rüütelin kanssa 24.8.1990 (Kalela). KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1990, kansio 41.

⁶³³ Kaurinkosken muistio ”Viron pyrkimykset irtautua Neuvostoliitosta” 20.8.1990. UMA, 21.50 NLO Sisäpolitiikka Neuvostoliitto/Baltian tilanne – Viro v. 1990; Blomberg 2011, 171.

⁶³⁴ Virallisesti nimet olivat Venäjän sosialistinen federatiivinen neuvostotasavalta ja Ukrainan sosialistinen neuvostotasavalta. Jäljempänä puhutaan Venäjistä ja Ukrainasta.

⁶³⁵ Beissinger 2002, 388; Pravda 2010, 356.

⁶³⁶ Talvitie UM:lle 30.1.1989. UMA, 18.41 NLO, Suhteet Suomi-Neuvostoliitto, suhteet Venäjään v. 1988–1990.

Vinogradov ilmeisesti tahtoi sanoa, etteivät venäläiset olleet yhtä pahoja sortajia kuin serbit Kosovossa tai muualla. Serbian kommunistipuolueen johtaja Slobodan Milošević tuomitsi yritykset hajottaa Jugoslavia. Milošević väitti, että serbit olivat uhranneet eniten pitääkseen liittovaltion vapaana ja yhtenäisenä.⁶³⁷

Heinäkuussa 1989 Talvitie raportoi ulkoministeriölle Gorbatšovin uudistuspolitiikan luovan uutta liikkumatilaa Suomelle lähialueilla. Perestroikan eräs keskeisimmistä kysymyksistä oli se, missä määrin eri tasavallat ja alueet saisivat itsenäistä budjettivaltaa ja ulkomaankauppaoikeuksia. Talvitie korosti ulkoministeriölle, että Suomen tuli tasapainottaa suhteita Baltiaan yhteyksillä Venäjään. Hän itse piti Leningradia lähialueista poliittisista ja taloudellisista syistä keskeisimpänä. Suomen oli kuitenkin edettävä maltilla ja odotettava Neuvostoliiton sisäistä järjestelyä keskukseen ja tasavaltojen välillä.⁶³⁸

Presidentti Koivisto kirjoitti tammikuussa 1990 presidentti Bushille kirjeen, jossa hän valaisi näkemyksiään Neuvostoliiton tilanteesta. Koivisto kiinnitti huomiota neuvostovallan rapautumiseen ja pohdiskeli, mitä sen tilalle voisi tulla. Presidentin mukaan Suomessa oli ”historiasta tuskallisia kokemuksia Venäjän muuntumisesta ulospäin suuntautuvaksi maaksi”. Neuvostoliiton turvallisuuspoliittinen ajattelu ei ollut paljontaan muuttunut tsaarien Venäjän ajoista, vaan ”myös marxismi-leninismien messiaaninen luonne on ollut hyvin ilmeinen”⁶³⁹.

Koivisto uskoi venäläisen nationalismin pitkälti korvaavan kommunistisen ideologian johtavan aseman. ”Mutta samalla kun se yhdistää Venäjää, se jakaa Neuvostoliittoa.” Hän arvioi kuitenkin, ettei ’suurvenäläisillä soviniesteilla’ ole sen suurempia valtapyrkimyksiä kuin ”elvyttää vanhoja venäläisiä arvoja, palauttaa laki ja järjestys, kääntyä sisäänpäin”.⁶⁴⁰

Maaliskuussa 1990 Koivistoa otti päähän oppositiojohtaja Paavo Väyrysen ajatus. Väyrynen oli pitänyt täysin mahdollisena Neuvostoliiton valtiollisen järjestelmän muuttumista niin, että Suomella olisi naapurinaan porvarillinen suurvalta-Venäjä. ”Jos olosuhteet ovat niin huonot, että sosialismi ei toimi niin ei siellä toimi kapitalismikaan”, Koivisto tuhahti Santahaminassa vierailleille *Helsingin Sanomien*

⁶³⁷ Westad 2017, 607.

⁶³⁸ Talvitie UM:lle 28.7.1989. UMA, Moskova, r-sarja 1989.

⁶³⁹ Vrt. Paasikivi, joka totesi vuonna 1958 ilmestyneissä muistelmissaan, että ”Neuvostoliitto oli muuttunut vanhan kansallisen Venäjän imperiumin perintöjen jatkajaksi”. Paasikiven käsityksen mukaan kaikki suurvallat olivat imperialisteja. Koska Neuvostoliitto oli suurvalta, oli se myös määritelmän mukaan imperialistinen suurvalta. Polvinen 2003, 273, 306.

⁶⁴⁰ Koiviston kirje presidentti Bushille 9.1.1990. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1990, kansio 40; Koivisto 1995, 317–319.

toimittajille. Hän pohdiskeli, mikä olisi sellainen sosialismin ja kapitalismin väli-
muoto, johon itänaapuri voisi edetä.⁶⁴¹

Koiviston perusajatuksena oli, että luokkajako yhteiskunnallisena tekijänä oli
menettämässä merkityksensä Neuvostoliitossa. Hän uskoi, että kansallisuus ja us-
konto korvaisivat luokkaperusteisen ajattelun. Uskonnollisten puolueiden mahdolli-
suutta hän piti kuitenkin heikkona, joten jäljelle jäi kansallisuus. Suojelupoliisin
päällikkö Seppo Tiitiselälle Koivisto arvioi, että ”kansallisia erityispiirteitä korostavat
kiihkokansallisetkin valtiot” olisivat tulevaisuudessa mahdollisia.⁶⁴²

Neuvostoliitossa perustettiin maaliskuussa 1990 presidentin virka. Presidentille
annettiin laajat valtaoikeudet antaa laintasoisia asetuksia ja julistaa poikkeustila. Ta-
voitteena oli vahvistaa Gorbatšovin asemaa ja turvata perestroikan jatkuvuus tarjoa-
malla väylä kiertää uudistuksia vastustava puoluekoneisto.⁶⁴³

Presidentin hallinto jäi kuitenkin suhteellisen heikoksi, ja politbyroon vaikutus-
valta pysyi vahvana samalla kun vanhoilliset voimat alkoivat päästä niskaan päälle.
Ilman NKP:n arvovaltaa Gorbatšovin oli vaikea valvoa päätösten varsinaista toi-
meenpanoa alue- ja ministeritasolla.⁶⁴⁴ ”Odotettiin, että kun presidentin valtuuksia
lisättiin olennaisesti, tämä johtaisi jäntevämpään uudistuspolitiikkaan. Näillä näky-
millä näyttää kuitenkin siltä, ettei silta yllä kuulun yli”, Koivisto arvioi Ranskan pre-
sidentti Mitterrandille.⁶⁴⁵

Boris Jeltsinin valinta Venäjän korkeimman neuvoston puheenjohtajaksi tuli
merkitemään huomattavaa käännekohtaa Neuvostoliiton sisäisessä kehityksessä.
Jeltsin oli yksi neuvostohallituksen voimakkaimmista julkisista kriitikoista. Helmi-
kuun 1988 keskuskomitean täysistunnossa hänet oli Gorbatšovin toimesta erotettu
Moskovan puoluejohtajan paikalta ja vapautettu politbyroon ehdokasjäsenyydestä.
Tapaus jätti syvät jäljet Gorbatšovin ja Jeltsinin keskinäisiin suhteisiin.⁶⁴⁶

Jeltsin palasi Moskovaan jo vuoden 1989 aikana, kun hänet NKP:n johdon vas-
tustuksesta huolimatta valittiin Neuvostoliiton korkeimman neuvoston jäseneksi.
Kesäkuun 1990 puheenjohtajavaalissa Gorbatšov yritti turhaan estää Jeltsinin valin-
nan tukemalla tämän vastaehdokasta.⁶⁴⁷ Vaalivoittonsa jälkeen Jeltsin julisti tulevai-
suuden kuuluvan Venäjälle, ei Neuvostoliitolle.⁶⁴⁸

⁶⁴¹ Muistio Koivisto-tapaamisesta 5.3.1990. PA, AAA, muistiot B:1; Mainio 2018, 423.

⁶⁴² Tiitisen muistiinpanot keskustelusta presidentti Koiviston kanssa 5.3.1990. KA, TPK
III arkisto, Presidentti Koiviston ja SUPO:n päällikkö Seppo Tiitisen keskustelumuis-
tiot 1979–1990, Mea:7.

⁶⁴³ Kotkin 2008, 147.

⁶⁴⁴ Brown 2007, 298–9; Kotkin 2008, 148.

⁶⁴⁵ Muistio Koiviston keskustelusta Mitterrandin kanssa 11.5.1990 (Kalela). KA, MKA,
Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1990, kansio 41.

⁶⁴⁶ Zlotnik 2003, 137–138.

⁶⁴⁷ Taubman 2017, 514.

⁶⁴⁸ Zubok 2016, 99.

Jeltsinin valinnan myötä Venäjän uudistusvoimat saivat johtohahmon, jolla oli riittävä poliittinen kannatus haastaa Gorbatšov todelliseen kilpailuun vallasta. Heinäkuussa 1990 pidettiin NKP:n 28. puoluekokous, jossa Jeltsin ilmoitti eroavansa kommunistisesta puolueesta. Venäjä esitti hänen johdollaan itsemääräämisjulistuksen.

Moskovan-suurlähettiläs Talvitie summasi Jeltsinin valinnan merkityksen kutsumalla sitä ”Neuvostoliiton sisäisen muuttumisen kulminaatiopisteeksi”. Hän piti vaalivoiton selvimpänä syynä venäläisen kansallistunteen nousua, johon Jeltsinin onnistui vedota. Gorbatšovin kannalta Talvitie piti huolestuttavana, että Jeltsinin takana olivat lähes kaikki uudistusmieliset voimat. Lisäksi neuvostotalouden lohduton tilanne kalvoi kansalaisten uskoa Gorbatšoviin ja johti muutosten vaatimiseen. ”Maa on pahasti polarisoitumassa ja Gorbatšov menettämässä välittäjän roolinsa”, Talvitie ennusti.⁶⁴⁹

Gorbatšov nautti suurta kannatusta lännessä, mutta kotimaassa hänen suosionsa laski. Neuvostoliittolaisissa mielipidemittauksissa Jeltsin ohitti kesällä 1990 ensimmäistä kertaa Gorbatšovin ja nousi Neuvostoliiton suosituimmaksi poliitikoksi.⁶⁵⁰ Heinäkuussa 1990 Kultarannassa vierailleille toimittajille Koivisto kertoi lukeensa Jeltsinin kirjan. Presidentti ei ollut kovinkaan imponoitu. ”Hänellä [Jeltsinillä] ei ilmeisesti ole mitään ohjelmaa.”⁶⁵¹

Koivisto ei pitänyt Jeltsiniä uskottavana vaihtoehtona Gorbatšoville. Itänaapurin ajaututtua yhä syvempään kriisiin hän puhui ponnekkaasti neuvostojohtajan tukemisen puolesta.

Helsingissä järjestettiin syyskuun 1990 alkupäivinä huippukokous Irakin elokuussa tekemän Kuwaitin miehityksen johdosta. Suomi osallistui varsin tiiviisti Persianlahden kriisin selvittelyihin. Suomi oli YK:n turvallisuusneuvoston vaihtuva jäsen ja puheenjohtajana järjestön sanktiokomiteassa. Huippukokouksen aikana Koivisto kävi keskusteluja Gorbatšovin ja Bushin kanssa. Hän pani merkille, että neuvostojohtajan ajatukset olivat enemmän kotoisessa talouskeskustelussa kuin Persianlahden tilanteessa.⁶⁵²

Saavuttuaan Helsinkiin Gorbatšov pyysi Koivistoa välittämään Bushille sanan, että Neuvostoliitto oli suuren taloudellisen avun tarpeessa. Samalla hän halusi kuulla Koiviston mielipiteen Neuvostoliiton talousuudistuksesta.⁶⁵³ Syksyllä 1990 oli valit-

⁶⁴⁹ Talvitie UM:lle 12.6.1990. UMA, Moskova r-sarja 1990.

⁶⁵⁰ Brown 2008, 294; Taubman 2017, 539.

⁶⁵¹ Muistio Koivisto-tapaamisesta 16.7.1990. PA, AAA, muistiot B:1. Koivisto ilmeisesti viittasi Jeltsinin omaelämäkertaan, joka julkaistiin vuonna 1990.

⁶⁵² Koivisto 1995, 347.

⁶⁵³ Muistio Koiviston ja Gorbatšovin tapaamisesta 8.9.1990 (Kalela). KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1990, kansio 41; Koivisto 1995, 350.

tavana kaksi kilpailevaa uudistussuunnitelmaa maan siirtämiseksi markkinatalouteen: pääministeri Nikolai Ryžkovin ajama varovaisempi suunnitelmatalouden muokkaamiseen tähtäävä ohjelma ja taloustieteilijä Stanislav Šatalinin nimellä kulkenut radikaalimpi ohjelma, jonka tavoitteena oli nopea siirtyminen markkinatalouteen. Jälkimmäistä kutsuttiin yleisesti 500 päivän ohjelmaksi.⁶⁵⁴

Koivisto ilmoitti Gorbatšoville kannattavansa Šatalinin ohjelmaa. Se sisälsi hänen toivomansa periaatteet, jotka olivat välttämättömiä korjauksen aikaansaamiseksi neuvostotalouteen. Presidentin mielestä keskushallituksen piti vetäytyä taka-alalle ja siirtää taloudellista päätäntävaltaa tasavalloille. Samalla hän tuli myöntäneeksi, ettei enää pitänyt sosialismin ja markkinatalouden sekoitusta, ns. kolmatta tietä, realistisena vaihtoehtona Neuvostoliitolle.

Šatalinin ohjelma, jonka laatimiseen osallistui myös Jeltsinin neuvonantajia, tunnetuimpana Grigori Javlinski, loi Koiviston mukaan edellytykset siirtymälle taloudenpitoon, jossa markkinavoimilla olisi merkittävä osuus. Gorbatšovin keskeinen ongelma oli, miten sellainen talousuudistus, joka merkitsi korkeampia hintoja ja suurempaa sosiaalista eriarvoisuutta, oli myytävissä kansalaisille.⁶⁵⁵ Epäilemättä Koivisto toivoi, että tasavaltojen roolia kasvattamalla Jeltsin sitoutettaisiin voimakkaammin uudistusten toteuttamiseen, eikä Gorbatšov yksin joutuisi vastaamaan tuloksista.

Keskustelun lomassa Koivisto kysäisi Gorbatšovilta, kuinka tämä tuli toimeen Jeltsinin kanssa. Gorbatšov totesi Jeltsinillä olevan se paha tapa, että tämä aina hyvin nopeasti palasi ”populistisiin äänenpainoihin”. Jeltsin oli Gorbatšovin mukaan lyhytjänteinen ja kärsimätön, mihin liittyi myös hänen lähtönsä Moskovon puoluejohtajan paikalta. ”Hänen kanssaan on kovin vaikea työskennellä yhdessä.”⁶⁵⁶

Ennen Gorbatšovin kohtaamista Koivisto oli tavannut presidentti Bushin ja tämän esikunnan. Hän tarjosi amerikkalaisille lounaan, jonka aikana keskusteltiin Neuvostoliiton tilanteesta. Koivisto korosti Gorbatšovin ja Jeltsinin yhteistyön merkitystä. ”Jeltsin oli jollain vastaanotolla todennut, että hän tarvitsee enemmän Gorbatšovia kuin tämä häntä. Mutta on selvää, että Jeltsin on kovin tarpeellinen Gorbatšoville.” Koivisto piti mahdollisena, että Jeltsin ottaisi osan keskushallituksen valtavasta byrokratiasta omaan palvelukseensa rakentaessaan Venäjän hallintokoneistoa.

⁶⁵⁴ Taubman 2017, 523–524.

⁶⁵⁵ Muistio Koiviston ja Gorbatšovin tapaamisesta 8.9.1990 (Kalela). KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1990, kansio 41; Koivisto 1995, 351–352.

⁶⁵⁶ Muistio Koiviston ja Gorbatšovin tapaamisesta 8.9.1990 (Kalela). KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1990, kansio 41. Koivisto 1995, 353.

Bushin tiedusteluun Baltian tilanteesta Koivisto vastasi, että kehitys kulki todennäköisesti kohti itsenäisyyttä, mutta prosessi oli hankala. Kansallisuusongelmat olivat huomattavia Virossa ja Latviassa. Riika oli hyvin riippuvainen Venäjältä raaka-aineiden ja markkinoiden suhteen. ”Vain Virolla on öljyliusketta mutta sekin sijaitsee venäläisten nykyisin voittopuolisesti asuttamalla alueella, jotka haluavat omaa itsenäisyyttä.”⁶⁵⁷

Syyskuun 1990 puolivälissä Koivisto tapasi Suomessa Metsäteollisuuden Keskusliiton vieraana olleen akateemikko Georgi Arbatovin. Arbatov oli Neuvostoliiton kommunistisen puolueen keskuskomitean jäsen, kansanedustaja ja yksi maan ulkopolitiittisen johdon keskeisiä neuvonantajia vuosien takaa. Hän oli vuosikymmeniä johtanut Moskovassa toimivaa tutkimuslaitosta USA-Kanada-instituuttia.⁶⁵⁸ Koivisto kertoo muistelmissaan tutustuneensa Arbatoviin 1982 joulun alla, Neuvostoliiton 60-vuotisjuhlan yhteydessä.⁶⁵⁹

Koivisto kertoi Arbatoville näkevänsä lupaavia merkkejä Jeltsinin ja Gorbatsšovin välisestä yhteistyöstä. Hän luonnehti itänaapurin johtajia seuraavaan tapaan: ”Gorbatsšov on suuri valtiomies, jolla on laaja näkemys sekä yhteiskunnasta että maailmanpolitiikasta. Jeltsin on ilmeisesti oikea mies, kun tarvitaan voimaa voittaa vaikeudet, mennä ’harmaan kiven läpi’. Ilmeisesti he voivat yhdessä saada paljon aikaan.” Arbatov myönsi, että Gorbatsšov ja Jeltsin tarvitsivat toisiaan, mutta huomautti jälkimmäisellä olevan ”omat ambitionsa, mahdollisesti jopa Neuvostoliiton johtajaksi”.⁶⁶⁰

Itänaapurin uusi tilanne pantiin merkille myös Suomen ulkoministeriössä. Ulkoministeriö alkoi viritellä suhdetta Jeltsinin Venäjään syksyn 1990 aikana. Suhteiden laajentamisella arvioitiin olevan merkitystä taloudellisessa mielessä, mutta asian poliittinen painoarvo myös tunnustettiin.⁶⁶¹

Gorbatsšovin tavoitteena oli uusi liittosopimus, jonka yhtenä suurena kysymyksenä oli, missä suhteessa keskusvalta siirtäisi taloudellista päätäntävaltaa tasavaloille. Neuvostoliiton vienti Suomeen koostui pääasiassa öljystä ja raaka-aineista, joten idänkaupan kannalta oli keskeistä, mikä taho hallitsisi Neuvostoliiton luonnonvaroja, joista valtaosa oli Venäjän alueella.

⁶⁵⁷ Muistio Koiviston ja Bushin tapaamisesta 8.9.1990 (Kalela). KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1990, kansio 41; Working Luncheon with President Mauno Koivisto of Finland (memorandum of conversation) 8.9.1990. BPL.

⁶⁵⁸ English 2000, 201–202.

⁶⁵⁹ Koivisto 1995, 56.

⁶⁶⁰ Muistio Koiviston tapaamisesta Arbatovin kanssa 17.9.1990 (Kalela). KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1990, kansio 41.

⁶⁶¹ UM Moskovon suurlähetystölle 17.9.1990. UMA, 18.41 NLO, Suhteet Suomi-Neuvostoliitto, Suhteet Venäjään v. 1988–1990.

Metsäteollisuuden Keskusliiton toimitusjohtaja Jarl Köhler raportoi kansliapäällikkö Kalelalle keskustelustaan Abel Aganbegyanin kanssa. Kremlin talousviisaisiin lukeutunut Aganbegyan oli kehottanut suomalaisia pelaamaan ikään kuin ”kaksoispeliä” Gorbatsšovin keskusvallan ja Jeltsinin Venäjän kanssa.⁶⁶² Suomalaisten teollisuusjohtajien piirissä eläteltiin syksyllä 1990 toiveita, että Venäjän kanssa olisi mahdollista ylläpitää samoja kahdenvälisen kaupan muotoja kuin oli Neuvostoliiton kanssa.⁶⁶³

Lokakuussa 1990 Suomessa vieraili Venäjän uusi ulkoministeri Andrei Kozyrev. Kozyrev ja varaulkoministerinä toiminut Andrei Fjodorov olivat suomalaisille entuudestaan tuttuja, koska molemmat olivat aiemmin työskennelleet Neuvostoliiton ulkoministeriössä.⁶⁶⁴ Helsingin-vierailunsa aikana Kozyrev tapasi Suomen ulkoministeriön virkamiesjohtoa. Hänelle järjestettiin epävirallinen keskustelu ulkoministeri Paasion kanssa. Tapaamiseen osallistuivat myös Neuvostoliiton suurlähetystön edustajat Aristovin johdolla. Suomalaiset eivät havainneet suoraa konfrontaatiota Kozyrevin ja Aristovin välillä, joskin näkemysten erilaisuus kävi selvästi ilmi. Kozyrev puhui ymmärtävään sävyyn neuvostotasavaltojen – Baltian maat mukaan lukien – itsenäisyyspyrkimyksistä, mutta viittasi samalla tasavaltojen läheisiin suhteisiin ja keskinäiseen riippuvuuteen.⁶⁶⁵

Suhteiden virittelyä Suomen ja Venäjän välillä hankaloitti epä tietoisuus Moskovan keskushallituksen ja tasavaltojen välisestä kompetenssikysymyksistä. Suomen näkökulmasta keskeistä oli, että suhteiden luominen Venäjään ei saanut häiritä Suomen ja Neuvostoliiton keskinäisiä suhteita.⁶⁶⁶ Ulkoministeriössä arvioitiin, että Gorbatsšovin ja Jeltsinin peruslähtökohta oli kuitenkin samankaltainen. ”Molemmat pyrkivät säilyttämään Neuvostoliiton suurvalta-aseman ja haluavat rakentaa (neuvosto)kansojen yhtenäisyyttä. Pohjimmiltaan Venäjän osaltakaan ei ole kysymys venäläiskansallisen identiteetin rakentamisesta tai säilyttämisestä, vaan päätavoite on valtiollinen, Venäjä-keskeisen imperiumin jatkuvuus.”⁶⁶⁷

Saksojen yhdistymisen jälkeen suurlähettiläs Talvitie arvioi itänaapurin tulevaisuutta. Hän uskoi, että venäläinen nationalismi tulisi täyttämään kommunistisen

⁶⁶² Kalelan muistiinpano puhelinkeskustelusta toimitusjohtaja Jarl Köhlerin kanssa 7.9.1990. KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1990, kansio 41.

⁶⁶³ Koivisto 1995, 371.

⁶⁶⁴ Blomberg 2011, 155; Talvitie ja Repo 2015, 123.

⁶⁶⁵ Muistio Paasion tapaamisesta Kozyrevin kanssa 27.10.1990 (Asko Numminen). UMA, 18.41 NLO, Suhteet Suomi-Neuvostoliitto, Suhteet Venäjään v. 1988–1990.

⁶⁶⁶ Blomberg 2011, 155–156.

⁶⁶⁷ Neuvostoliiton tilannetta käsiteltiin ulkoministeriön Eurooppa-työryhmän kokouksessa 16.11.1990. Muistion kokouksesta laati ulkoasiainsihteeri Raino Hassinen. UMA, 13.60 Eurooppa, Eurooppa poliittinen yhteistyö, Suomen politiikka v. 1990.

ideologian luhistumisen jälkeensä jättämän tyhjiön. Talvitien mukaan venäläinen nationalismi ei sen hetkisessä tilanteessa ollut kiinnostunut turvallisuuskysymyksistä, vaan muut asiat olivat prioriteettilistalla ennen turvallisuutta. Tilanne muistutti paljolti 1920-luvun alkua. ”Venäläiset politiikan tekijät ovat ’uusia ihmisiä’ ja tänä päivänä voidaan jättää huomiotta sellaisia turvallisuusintressejä, jotka muutaman vuosikymmenen päästä taas havaitaan tärkeiksi”, Talvitie arvioi. Suomen edun mukaista oli toimia siten, että ”kaikissa oloissa Suomi tai sen alue ei joudu mahdollisena turvallisuusriskinä spekulatioiden piiriin”.⁶⁶⁸

Venäjän lisääntynyt itsemääräämisoikeus johti suomalaiset uusiin yllättäviin tilanteisiin. Joulukuussa 1990 Koiviston lähipiiriin lukeutunut pankinjohtaja Seppo Lindblom raportoi presidentille Venäjän keskuspankin puheenjohtaja Georgi Matjuhinin yhteydenotosta Postipankin Moskovan edustustoon. Matjuhini oli tiedustellut suomalaisten kiinnostusta ottaa vastaan 500 miljoonan markan talletus Yhdysvaltain dollareina. Varat olivat hänen mukaansa piilossa luxemburgilaisessa pankissa. Lindblom haistoi vaaran ja kieltäytyi Matjuhinin tarjouksesta. Talletuksen tekeminen ulkomaiseen pankkiin oli Venäjän lakien mukaista, mutta ei sopusoinnussa Moskovan keskusjohdon valuuttapoliittisen linjan kanssa.⁶⁶⁹

Venäjän ja keskusvallan välillä muhi yhteenotto valtareviirin rajanvedosta. Gorbatšovin ja Jeltsinin talousuudistuksen merkeissä syntynyt liitto osoittautui hauraaksi. NKP:n vanhoillisen puolue-eliitin vastustuksen vuoksi Gorbatšov hylkäsi Šatalinin talousohjelman. Se yhdistettiin hallituksen varovaisempaan ohjelmaan, joka jätti yhä paljon painoa keskitetylle järjestelmälle.⁶⁷⁰

Vastavetona Venäjän federaatio ryhtyi toteuttamaan omaa ohjelmaansa, jossa irtauduttiin sosialismista ja julistettiin Venäjän lakien olevan Neuvostoliiton lakien yläpuolella. Tätä kehitystä Gorbatšov nimittää muistelmissaan ”lakisodaksi”.⁶⁷¹

Suomen ja Venäjän välisten suhteiden rakentaminen sai yhden virikkeen lisää, kun Neuvostoliitto ilmoitti 6. joulukuuta 1990 clearing-järjestelmän päättymisestä. Suomen itsenäisyyspäivän vastaanotolla varapääministeri Stepan Sitarjan totesi suurlähettiläs Talvitielle, että idänkaupassa siirryttäisiin vaihdettavien valuuttojen käyttöön vuoden 1991 alusta.⁶⁷² Tuotannon kilpailukyvyistä huolestuneet suomalaiset teollisuusjohtajat olivat loppuun asti elätelleet toiveita jonkinlaisesta ylimenokaudesta clearing-järjestelmään. Tilanteen arviointia oli tosin hankaloittanut neuvosto-osapuolen välittämät vihjailevat tiedot siitä, että kahdenväliselle kaupalle olisi

⁶⁶⁸ Talvitie UM:lle 3.10.1990. UMA, Moskova, r-sarja 1990.

⁶⁶⁹ Muistio Koiviston keskustelusta Lindblomin kanssa 8.11.1990. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1990, kansio 42.

⁶⁷⁰ Taubman 2017, 530.

⁶⁷¹ Gorbatšov 2015, 450–451.

⁶⁷² Talvitie UM:lle 7.12.1990. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1990, kansio 42.

tulossa jatkoaikaa.⁶⁷³ Nämä osoittautuivat kuitenkin huhupuheiksi. Kauppatavan muutos tapahtui ilman suomalaisten toivomaa siirtymäkautta. Kyse oli yksinkertaisesti siitä, että Neuvostoliitolla ei enää ollut taloudellista kykyä eikä poliittista tahtoa kohdella Suomea erityistapauksena.⁶⁷⁴

6.3 Pelko kaaoksesta

Suomen hallitus hyväksyi syksyllä 1990 ulkoministeriössä laaditun Itä-Euroopan toimintaohjelman, joka käytännössä painottui Suomen lähialueille Baltian maihin ja Suomen itärajan takaisille Neuvostoliiton alueille. Lähialuepolitiikan tarkoituksena oli tukea Neuvostoliiton rakenneuudistusta ja tasoittaa Suomen itärajan takana valitsevaa syvää elintasokuilua.⁶⁷⁵

Itänaapurin sekava taloudellinen ja poliittinen tilanne herätti huolta neuvostoliitolaisten joukkomuutosta Suomeen. Presidentti Koivisto oli jo alkuvuodesta 1990 kehottanut Suojelupoliisin päällikkö Seppo Tiitistä varautumaan Baltian tilanteen mahdollisesti aiheuttamaan massapakolaisuuteen. Hän ohjeisti Tiitistä ottamaan Suomen lähialueet – Viro, Leningrad, Karjala ja Kuola – aikaisempaa selvemmin painopistealueiksi Suojelupoliisin tiedonhankinnassa.⁶⁷⁶

Heinäkuun tapaamisessa Koivisto totesi Tiitiselle pitävänsä Neuvostoliitosta Suomeen suuntautuvaa suurta pakolaisvirtaa uhkakuvista ”kaikkein ilmeisimpänä ja pahimpana”. Ihmetystä herätti Neuvostoliiton työministerin lausahdus kollegalleen Matti Puhakalle: ”Ottakaa satoja tuhansia Baltian maista.” Koivisto arvioi, että venäläisten kannalta sopisi hyvin, jos baltit lähtisivät pois Baltiasta.⁶⁷⁷

Suojelupoliisissa uskottiin, että pakolaiskysymys ja neuvostorikollisuus muodostaisivat Suomelle alati kasvavan ongelman. Tilanteen hallinnan säilyttämiseksi Suomi ei ollut valmis viisumipakon poistamiseen ja rajanylityksen helpottamiseen. Muistelmissaan Tiitinen lainaa Neuvostoliiton tilannetta käsittelevää muistiota, jonka toimitti Koivistolle lokakuussa 1990.

”Neuvostoliiton elintarvikehuollon kärjistyminen yhdessä säänneltyyn markkinatalouteen siirtymisen aiheuttaman suuren työttömyyden kasvun ja tulossa olevan uuden passilain kanssa puolestaan saattavat tulevaisuudessa johtaa maastamuuton

⁶⁷³ Holopainen 2007, 234–235.

⁶⁷⁴ Holopainen 2007, 244; Matala 2019, 207.

⁶⁷⁵ Blomberg 2011, 220.

⁶⁷⁶ Tiitisen muistiinpanot keskustelusta presidentti Koiviston kanssa 5.3.1990. KA, TPK III arkisto, Presidentti Koiviston ja SUPO:n päällikkö Seppo Tiitisen keskustelumuisiot 1979–1990, Mea:7; Rentola 2009a, 187.

⁶⁷⁷ Tiitisen muistiinpanot keskustelusta presidentti Koiviston kanssa 10.7.1990. KA, TPK III arkisto, Presidentti Koiviston ja SUPO:n päällikkö Seppo Tiitisen keskustelumuisiot 1979–1990, Mea:7; Rentola 2009a, 188.

voimakkaaseen kasvuun Neuvostoliitosta länsimaihin. Tässä vaiheessa tällainen ei vielä vaikuta todennäköiseltä, mutta mikäli tilanne huononee jatkuvasti, muuttotulva on reaalin mahdollisuus.

Monet muutkin tekijät puoltavat sitä, että esimerkiksi Suomen ja Neuvostoliiton välillä on syytä ehdottomasti säilyttää viisumipakko. Jo nyt on olemassa viitteitä muun muassa siitä, että Viron ja Leningradin alueen järjestäytynyt rikollisuus, joka on tehokkaasti soluttautunut myös virallisorganisaatioihin, kuten tulliin ja miliisiin, on ulottamassa vaikutuksensa myös Suomen puolelle.”⁶⁷⁸

Suomalaisviranomaisten keskuudessa vallitsi erimielisyyttä siitä, kuinka todennäköisenä neuvostoliittolaisten joukkomuuttoa länteen pidettiin. Rajavartiolaiteksessa ei pakolaisaaltoon juuri uskottu. Rajavartiolaiteksen päällikkö, kenraaliluutnantti Matti Autio on jälkeinpäin muistellut, että laajasta nälkäpakolaisuudesta ei ollut minkäänlaista uhkaa, sillä paikallinen väestö oli juurtunut siinä määrin asuinseuduilleen, ettei lähtisi mihinkään. Vuoden 1991 aikana Neuvostoliiton rajaviranomaisilta saatiin tietoa, että ruokaa oli riittävästi, mutta jakelukoneisto oli pettänyt ja elintarvikkeet hävisivät pimeille markkinoille.⁶⁷⁹

Tilanne Neuvostoliitossa kävi sen verran vakavaksi, että valmiutta oli parannettava. Vuoden 1990 lopulla Suomen sisäministeriössä laadittiin suunnitelma varautumisesta matkustamisen, siirtolaisuuden ja pakolaisuuden lisääntymiseen ja niihin liittyviin lieveilmiöihin.⁶⁸⁰

Marraskuun lopulla presidentti Koivisto ja hallituksen ulkoasiainvaliokunta käsitteivät neuvostoliittolaisten mahdollista joukkomuuttoa Suomeen. Pääministeri Holkerin mukaan erilaisia vaihtoehtoja ennakoimaan oli sisäministeriöön perustettu kriisiryhmä, johon keskeisten ministeriöiden kansliapäälliköt osallistuivat. Kriisiryhmän laatimia skenaarioita ei ollut Holkerin mukaan jaettu edes hallitukselle, jottei ”niistä asioista sitten tulisi tarpeetonta keskustelua”.⁶⁸¹

Elintarviketilanteen itänaapurissa arvioitiin olevan tulevana talvena entistäkin vaikeampi. Joulukuussa 1990 Neuvostoliiton EY-suurlähettiläs varoitti Länsi-Eurooppaa siirtolaisvyörystä, elleivät länsimaat auttaisi Neuvostoliittoa talousvaikeuksien selättämisessä.⁶⁸²

Neuvostoliiton tiedeakatemian alaisen Eurooppa-instituutin varajohtaja Sergei Karaganov arvioi ulkoministeriön alivaltiosihteeri Aarno Karhilolle, että ”ainakin

⁶⁷⁸ Tiitinen ja Ervasti 2019, 164–167.

⁶⁷⁹ Pohjonen 2009, 24.

⁶⁸⁰ Pohjonen 2009, 25.

⁶⁸¹ Muistio Koiviston ja hallituksen ulkoasiainvaliokunnan tapaamisesta 26.11.1990 (Marti Manninen). KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1990, kansio 42.

⁶⁸² HS 6.12.1990.

neljä miljoonaa ihmistä olisi nykytilanteessa valmiita lähtemään”. Viitaten Jugoslavian ja muiden Balkanin maiden polttaviin vähemmistöongelmiin Karaganov totesi YK:n alaisuuteen perustettavien vakinaisten joukkojen olevan välttämättömiä rauhan turvaamiseksi puhkeavissa kriisitilanteissa. Hän sanoi myös, että ulkoministeri Ševardnadze oli asiaa koskevaa ehdotusta tehdessään ajatellut myös Neuvostoliiton kansallisuusongelmia. Karaganovin mukaan Gruusiassa oltiin hyvää vauhtia etenevässä kohti sisällissotaa. Vielä pahempi koko liiton kannalta olisi, mikäli samansuuntainen kehitys jatkuisi Ukrainassa.⁶⁸³

Neuvostotalouden synkkä tilanne kärjisti sisäpoliittista tilannetta. Uudistusmiehien voimat olivat tyytymättömiä muutosten hitauteen, kun taas vanhoillinen siipi arvosteli Gorbatšovin uudistuksia liian radikaaleiksi. Auktoriteetin rapautuessa Gorbatšov alkoi yhä enemmän tukeutua kovan linjan edustajiin. Asenteen jyrkentymisestä saatiin merkki lokakuun vallankumouksen vuosipäivän juhlallisuuksien vastaanotolla, kun Gorbatšov totesi Neuvostoliiton tulleen ”hajaannuksen ääripisteeseen”. Hän korosti Baltian tasavaltojen olevan elimellinen osa Neuvostoliittoa ja sanoi niiden eroamisen olevan mahdotonta.⁶⁸⁴

Presidentti Koivisto sai syksyn 1990 aikana useita kanavia pitkin huolestuttavia viestejä itänaapurin tilanteesta. Marraskuun puolivälissä hän vastaanotti Yleisradion pääjohtajan, entisen SDP:n kansanedustajan ja ulkoministeriön virkamiehen Reino Paasilinnan muistion keskustelusta ministeritason neuvostoliittolaisen kanssa. Paasilinna ei asian arkaluonteisuuden vuoksi maininnut keskustelukumppaninsa nimeä, mutta totesi tämän omaavan hyvät yhteydet Gorbatšovin lähipiiriin ja olevan myös mukana neuvostojohtajan vierailuilla ulkomailla. Paasilinna kirjoitti neuvostolähteen kertoneen, että Gorbatšov voisi jatkaa tehtävässään enää vain muutamia kuuksia. Gorbatšov oli menettänyt tukensa kaikkialta, niin oikealta, keskustasta kuin vasemmalta. Armeijan ja KGB:n sanottiin olevan suurelta osin häntä vastaan.

Paasilinnan neuvostoliittolaisen lähteen esittämä skenaario Gorbatšovin syrjäyttämisestä vaikutti tarkkaan mietityltä. Vallanvaihdos ei tulisi olemaan sotilasvallankaappaus, vaan poliittinen ratkaisu, joka tapahtuisi sotilaiden tuella. Tällöin joukko nuorehkoja poliittisia henkilöitä muodostaisi koalition johdon asioiden hoitamiseksi. Pyrkimyksenä ei olisi saada uutta kovaotteisempaa johtajaa, vaan käytännön asioiden johdonmukainen hoitaminen.⁶⁸⁵

⁶⁸³ Karhilon keskustelu Eurooppa-instituutin varajohtaja Sergei Karaganovin kanssa Moskovassa 4.12.1990. KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1990, kansio 42.

⁶⁸⁴ Talvitie UM:lle 9.11.1990. UMA, Moskova r-sarja 1990.

⁶⁸⁵ Paasilinnan muistio ”Keskustelu ministeritason neuvostoliittolaisen kanssa” 15.11.1990. KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1990, kansio 42. Koivisto ei mainitse Paasilinnaa, mutta muistelmien teksti sisältää suoria lainauksia tämän muistiosta. Koivisto 1995, 383.

Gorbatšovin tukala asema kävi yhä ilmeisemmäksi Pariisin Etyk-huippukokouksessa 19.–21. marraskuuta 1990. Pariisissa Etykin jäsenmaat allekirjoittivat historiallisen asiakirjan, joka velvoitti Euroopan valtiot demokratiaan, rauhaan ja yhtenäisyyteen kansanvallan ja markkinatalouden avulla. Lisäksi solmittiin tavanomaista aseistusta Euroopassa vähentänyt Varsovan liiton maiden ja Nato-maiden välinen sopimus, ns. TAE-sopimus.

Ranskan ja Neuvostoliiton edustajat olivat aiemmin syksyllä sopineet, että Baltian maiden edustajat voisivat seurata huippukokousta Ranskan hallituksen kutsuina vieraina.⁶⁸⁶ Pariisissa Gorbatšov kuitenkin näytti, että balttiseparatisteille ei annettu sijaa.

Etyk-kokouksen ensimmäisenä päivänä Koivisto kävi lyhyen keskustelun Gorbatšovin kanssa. Neuvostojohtaja vaikutti varsin hermostuneelta, kun hän puhui vaikeuksistaan erityisesti Baltiassa. Gorbatšov kehotti olemaan valppaana ja varoitti ”fasistien” olevan liikkeellä. Fasisteilla Koivisto päätteli neuvostojohtajan viittaavan baltteihin.⁶⁸⁷

Koivisto informoi presidentti Bushia Gorbatšovin kanssa käymästään keskustelusta. Hän korosti, että lännellä pitäisi olla korkea valmius auttaa Neuvostoliittoa, vaikka apua ei pyydetäisikään. Bush tyytyi toteamaan, että tilanne Neuvostoliitossa oli ”monimutkainen”, eikä ilmaissut minkäänlaista valmiutta Gorbatšovin konkreettiseen avustamiseen. Koivisto jäi siihen käsitykseen, ettei Bush täysin ymmärtänyt tilanteen vakavuutta ja varsinkaan sitä, että valta Neuvostoliitossa oli murenemassa palasiin.⁶⁸⁸

Neuvostoliiton valtuuskunta indikoi, että Gorbatšov halusi erillistapaamista Koiviston kanssa. Hänen aikataulunsa ei kuitenkaan antanut myöten kahdenkeskiselle tapaamiselle. Neuvostoliittolaisten kanssa sovittiin, että presidentit tapaisivat kokoussalin nurkassa lyhyesti iltapäiväkokouksen kestäessä, he kun eivät tarvitseet tulkkiakaan.

Kun iltapäiväistunnon alku kuitenkin venyi, Gorbatšov tuli Koiviston luo ja veti tämän syrjään, työntäen tulkkinsa pois. Presidentit istuivat muutaman minuutin ajan valtuuskuntien penkeillä vierekkäin ja Gorbatšov puhui levottomasti, pitäen kaksin käsin Koiviston käsistä. Jälleen hän puhui huolestuneena Baltian tilanteesta, toistaen

⁶⁸⁶ Derjabin 1997, 170–171; Bergmane 2016, 227–228.

⁶⁸⁷ Kalelan muistio ”Tasavallan presidentin keskusteluja ETYK-huippukokouksen aikana Pariisissa 19.–21.11.1990”. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1990, Kansio 42; Koivisto 1995, 385.

⁶⁸⁸ Kalelan muistio ”Tasavallan presidentin keskusteluja ETYK-huippukokouksen aikana Pariisissa 19.–21.11.1990”. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1990, Kansio 42; Koivisto 1995, 386–387.

kahteen kertaan: ”olkaa valppaana”. Koivistolle jäi vaikutelma, että Gorbatšovin sisäpoliittinen asema oli vakavasti uhattuna.⁶⁸⁹

Kohtaamisen jälkeen Koivisto piti Pariisin kokouksen suljetussa istunnossa puheenvuoron, jossa hän haki tukea Gorbatšoville. Hän varoitti länsivaltoja harjoittamasta sellaista politiikkaa, jonka seurauksena suuret pakolaisvirrat lähtisivät liikkeelle. Baltian kysymykseen ei otettu suoranaisesti kantaa Koiviston puheessa. Muistelmissaan hän toteaa kuitenkin, että puheen keskeisenä tarkoituksena oli rauhoitella baltteja.⁶⁹⁰

Koivisto kertoo luonnostelleensa vielä voimakkaamman varoituksen Baltian maille. ”Se mitä olin hahmotellut, oli peitelty varoitus, että Neuvostoliiton puolelta voisi tulla esiintymään väkivaltakoneiston käyttöä balttien itsenäisyyspyrkimyksiä vastaan.” Viittauksen tarkoituksena oli muistuttaa baltteja Neuvostoliiton sotilaallisesta voimasta ja kehottaa heitä etenemään neuvottelujen kautta. Tämän hän jätti kuitenkin esittämättä.⁶⁹¹

Muutama päivä Pariisin Etyk-huippukokouksen jälkeen Gorbatšov sai korkeimmalta neuvostolta laajat oikeudet palauttaa järjestys Neuvostoliittoon. Hän kovisteli Baltian maita, jotka olivat ilmoittaneet jäävänsä uuden liittosopimuksen ulkopuolelle ja pyrkivänsä täyteen itsenäisyyteen. Moskovan suurlähettiläs Talvitie raportoi, kuinka ”konservatiivien esiinmarssi” näkyi neuvostoyhteiskunnassa lähes kaikilla lohkoilla. Gorbatšov ei Talvitien mukaan voinut sallia todellisia neuvotteluja Baltian maiden kanssa, koska neuvostojohtaja joutui enenevässä määrin nojautumaan asevoimiin, turvallisuusviranomaisiin ja NKP:hen, jotka eivät olleet valmiita hyväksymään tasavaltojen eroamista. Suurlähettiläs ounasteli kuitenkin, että Neuvostoliiton johto oli tuskin sulkenut pois mahdollisuutta irtaantumisprosessin sallimisesta myöhemmin, sillä Baltian kysymys oli pysyvä sisä- ja ulkopoliittinen ongelma.⁶⁹²

Joulukuun 1990 puolivälissä ulkoministeriön neuvotteleva virkamies ja Virotyöryhmän vetäjä Jaakko Kaurinkoski vieraili Latviassa, Liettuassa ja Virossa. Kaurinkoski tapasi paikallisia poliittisia johtajia, jotka ennakoivat tilanteen kärjistymistä. Baltit maalailivat uhkakuvia vuoden 1940 tapahtumien toistumisesta: lavastettuja mielenosoituksia ja yrityksiä kukistaa tasavaltojen nykyjohto. Tämän tilanteen varalta valmistauduttiin siviilivastarintaan.

⁶⁸⁹ Kalelan muistio ”Tasavallan presidentin keskusteluja Etyk-huippukokouksen aikana Pariisissa 19.–21.11.1990”. KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1990, Kansio 42.

⁶⁹⁰ Koivisto 1995, 388.

⁶⁹¹ Koivisto 1995, 389.

⁶⁹² Talvitie UM:lle 10.12.1990. UMA, Moskova r-sarja 1990.

Liettuan presidentti Vytautas Landsbergis arvioi Kaurinkoskelle, että Gorbatsšov oli neuvostoarmeijan painostuksen seurauksena taipunut linjanmuutokseen. ”Vallanpitäjät näyttävät nyt todelliset kasvonsa. Imperiumi on säilytettävä hintaan mihin hyvänsä. Länsi on voimaton Persianlahden kriisin takia.”⁶⁹³

Latvian ulkoministeri Janis Jurkans selosti Kaurinkoskelle Pariisin Etyk-kokouksen tapahtumia. Jurkansin mukaan Baltian edustajat istuivat jo huippukokouksen kakkosalissa, kun Ranskan edustaja pyysi heidät sivuhuoneeseen ennen kokouksen alkua. Baltijohtajille kerrottiin, että Gorbatsšov oli esittänyt vaatimuksen ”joko he tai me”. Ranskan ulkoministeriö teki parhaansa puhuakseen Baltian maiden puolesta, mutta sen oli taivuttava Gorbatsšovin tahtoon. Baltian maiden edustajat eivät enää päässeet kokouspaikalle.

Jurkans kertoi Ranskan ulkoministeriön edustajan sanoneen, että presidentti Bush puhuisi avoimesta tuesta Baltialle. Näin ei kuitenkaan tapahtunut. Baltit arvelivat, että Yhdysvaltain kylmäkiskoisuuden takana oli Bushin tarve saada Neuvostoliitto tukemaan politiikkaansa Persianlahden kriisissä.⁶⁹⁴

Moskovan äänenpainot Baltian kysymyksessä jyrkkenivät entisestään. Ulkopolitiittisen instituutin johtaja Paavo Lipponen soitti joulukuun 11. päivänä 1990 presidentin kansliapäällikkö Kalelalle Pariisista ja raportoi Ranskan ulkoministeriön suunnitteluosaston päällikön tiedoista, joissa viitattiin voimatoimien mahdollisuuksiin Baltiassa lähipäivinä. Lipponen kertoi myös tapaamisestaan Tehtaankadun ministerineuvos Vadim Andrejevin kanssa. Hänelle neuvostodiplomaatti oli viitannut toimiin 10. joulukuuta 1990 alkaneen NKP:n keskuskomitean täysistunnon jälkeen.⁶⁹⁵

NKP:n joulukuisessa kokouksessa tehtiin useita henkilömuutoksia, joilla Gorbatsšov yritti puolustautua vanhakantaisten kommunistien kritiikkiä vastaan. Baltian kohdalla herätti erityistä levottomuutta Boris Pugon nimitys uudeksi sisäministeriksi. Pugo oli aiemmin toiminut Latvian kommunistisen puolueen ja KGB:n johtajana. Hän ei ollut suosittu Baltiassa liiallisen venäläismielisyytensä vuoksi.⁶⁹⁶

⁶⁹³ Kaurinkosken muistio ”Virkamatka Baltian tasavaltoihin: Matkaraportti 13.12.1990”. UMA, 18.41 NLO Suhteet Suomi-Baltian maat v. 1990.

⁶⁹⁴ Kaurinkosken muistio ”Virkamatka Baltian tasavaltoihin: Matkaraportti” 13.12.1990. UMA, 18.41 NLO Suhteet Suomi-Baltian maat v. 1990.

⁶⁹⁵ Kalelan muistiinpano ”Baltian tilanne: Paavo Lipposen puhelinsoitto” 11.12.90. KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1990, kansio 42.

⁶⁹⁶ Lyra UM:lle 7.12.1990. UMA, 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto/Baltian tilanne-Viro v. 1990; Metsalo 2016, 85.

Neuvostoliiton kiemuraista sisäpoliittista tilannetta hämmensi entisestään Gorbatšovin pitkäaikaisen luottomiehen Eduard Ševardnadzen ero ulkoministerin tehtävästä 20. joulukuuta 1990. Eroilmoituksen dramaattisuutta lisäsi, että Ševardnadze varoitti lähestyvistä diktatuurista puoluekongressissa pitämässään puheessa.⁶⁹⁷

Moskovan suurlähettiläs Talvitie arvioi, ettei neuvostoulkoministerin ero ollut tullut kenellekään tilannetta tuntevalle yllätyksenä. Ševardnadze oli esittänyt parikin kertaa erouhkauksen, joiden takana oli ollut kyllästyminen vanhoillisten voimien kritiikkiin. Talvitie katsoi, että Ševardnadzen lausunto diktatuurin lähenemisestä oli otettava todesta sikäli, että tämä oli ollut Gorbatšovin uudistuspolitiikan ”esitaistelijoina”.⁶⁹⁸

Neuvostoulkoministerin eroa kommentoitiin varsin huolestuneeseen sävyyn myös suomalaislehdissä. *Helsingin Sanomat* arvioi pääkirjoituksessaan, että Ševardnadzen väistyminen saattoi lisätä Eurooppaan ja myös Suomeen kohdistuvaa uhkaa. ”Jos he [vanhoilliset] onnistuvat vyöryttämään Neuvostoliiton sisä- ja ulkopoliittikan takaisin entisiin asemiin, on ei vain Neuvostoliiton kohtalona vaan koko maanosan vaarana todella keskiaikainen pimeys.”⁶⁹⁹

Vanhoillisten voimien vahvistumista ilmensi myös NKP:n politbyroon ja keskuskomitean sihteeristössä toimineen Gennadi Janajevin nimitys uuteen varapresidentin virkaan. Janajevin nimitys herätti diplomaattipiireissä ihmetystä, koska häntä pidettiin värittömänä puoluekoneiston kasvattina.⁷⁰⁰

Janajev tunnettiin Suomessa varsin hyvin, koska hän oli työskennellyt 1970-luvulla Neuvostoliiton nuorisjärjestöjen komitean puheenjohtajana. Janajev kävi usein Suomessa ja loi henkilökohtaiset suhteet moniin suomalaisiin nuorisopoliitikoihin, jotka olivat sittemmin kohonneet yhteiskunnan johtaville paikoille.⁷⁰¹

Näissä merkeissä häneen oli tutustunut myös keskustan puheenjohtaja Esko Aho. Aho kertoo muistelmissaan, että tapasi Janajevin syyskuun lopulla 1990 Moskovassa. Tapaaminen ei tehnyt järin suurta vaikutusta: ”Kohtasin uupuneen ja epätoivoisen miehen, joka vapisevin käsin syytti uuden savukkeen heti kun edellinen ehti palaa loppuun. Entisestä Janajevista oli jäljellä vain kova kielenkäyttö ja uho.” Janajev oli Ahon mukaan sanonut, että kommunistit aikoivat taistella vallasta eivätkä antautuisi ”ripustettaviksi lyhtypylväisiin”.⁷⁰²

Muutamaa päivää ennen Janajevin valintaa varapresidentiksi presidentti Koivisto sai Suomen Ammattiliittojen Keskusjärjestön SAK:n kansainvälisen osaston

⁶⁹⁷ Service 2015, 477; Taubman 2017, 535.

⁶⁹⁸ Talvitie UM:lle 20.12.1990. UMA, Moskova r-sarja 1990.

⁶⁹⁹ HS 21.12.1990, pk.

⁷⁰⁰ Matlock 1995, 434.

⁷⁰¹ Janajevin ”ystäväpiiriin” lukeutui mm. Matti Ahde, Ulf Sundqvist, Esko Aho, Lauri Ihalainen, Pekka Saarnio, Jaakko Laakso ja Ilkka Kanerva. HS 27.12.1990.

⁷⁰² Aho 1998, 61–62.

laatiman raportin tapaamisesta Neuvostoliiton ammattiyhdistyksen johtajien kanssa. Entisenä ammattiyhdistysjohtajana Janajev oli osallistunut keskusteluun ja esitellyt näkemyksiään Neuvostoliiton tilanteesta. Hänen selostuksestaan kävi ilmi, että kommunistinen puolue oli ryhmittäytynyt uudelleen ja uskoi voivansa taas lujittaa asemiaan. Neuvostoliitto tulitaisiin pitämään yhtenäisenä ja sosialismi säilytettäisiin. Janajevin mukaan Neuvostoliitto tarvitsi voimakasta keskusvaltaa, koska muuten maa ajautuisi sisällissotaan.⁷⁰³

Baltian tilanteen kiristyminen korosti itäisten lähialueiden strategista merkitystä Suomelle. Puolustusvoimain komentaja Jan Klenberg korosti lausunnossaan parlamentaariselle puolustuspoliittiselle neuvottelukunnalle, että Neuvostoliiton turvallisuusedut Itämeren alueella ”olivat joutumassa vakavaan ristiriitaan Baltian tasavaltojen itsenäisyyspyrkimysten kanssa, jotka toteutuessaan saattaisivat myös Suomen sotilaspoliittisen aseman kokonaan uudenlaiseen, ilmeisen vaikeaan tilanteeseen”.⁷⁰⁴

Lontoossa joulukuun 1990 alkupäivinä vierailnut ulkoministeriön osastopäällikkö Jaakko Blomberg totesi FCO:n edustajille, että Gruusia, Baltia ja Ukraina olivat Gorbatšovin kannalta ongelmallisimmat alueet. ”Hän [Gorbatšov] voi uhata voimankäytöllä, mutta hänen on miltei mahdotonta käyttää sitä, paitsi sotilaallisten kohteiden suojelemiseksi. Toisaalta Gorbatšovin on vaikea luopua esim. Baltiasta, koska hänen on suojeltava alueen venäläisiä ja turvattava Kaliningradin asema.” Blomberg ei uskonut, että Neuvostoliitto vetäytyisi sotilaallisesti Baltian alueelta. Se ei ollut hänen mukaansa edes toivottavaa, koska tällöin Neuvostoliiton puolustuslinjat tulisivat lähemmäksi Suomea.⁷⁰⁵

Presidentti Koivisto tapasi ministereitään joulukuun viimeisinä päivinä. Hän arvioi, että kehitys Neuvostoliitossa kulki kohti vallan keskittystä. Kehitys moniarvoisuuden ja päätöksenteon hajauttamisen suuntaan oli kääntynyt päinvastaiseksi. NKP:n rooli tulisi jälleen hyvin keskeiseksi poliittisten päätösten valmistelun ja toteuttamisen osalta.

Koivisto lähti siitä, että Moskovan paine Baltian maissa ja ennen kaikkea Liettuassa tulisi kasvamaan. Hän arvosteli Baltian maita siitä, että nämä eivät olleet hakenneet sovittelua Neuvostoliiton kanssa. Balttien ei Koiviston mielestä kannattanut odottaa lännestä tukea itsenäisyyspyrkimyksilleen, koska länsi ei ollut kiinnostunut Neuvostoliiton hajoamisesta. ”Ja hyvin on mahdollista, että kun länsi on kiinni

⁷⁰³ Tapiolan muistio ”Tapaaminen VKP:n puheenjohtajan kanssa 19.–20.12.1990 Moskovassa” 27.12.1990. KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1990, kansio 42. SAK:n puolelta tapaamiseen osallistui Kari Tapiolan lisäksi puheenjohtaja Lauri Ihalainen.

⁷⁰⁴ Klenberg 1990, 45.

⁷⁰⁵ Muistio Blombergin tapaamisesta Taitin kanssa 4.12.1990 (Anneli Puura-Märkälä). UMA, 18.41 NLO, Suhteet Suomi-Englanti, v. 1990.

omissa pulmissansa, niin sillä on vähemmän haluakin ottaa mitään konfliktia Neuvostoliiton kanssa, jos Neuvostoliitto panee taloansa järjestykseen.”⁷⁰⁶

Koiviston suhtautumista Baltian maiden itsenäisyyspyrkimyksiin väritti sama huoli kuin muuallakin lännessä. Pelko Neuvostoliiton luisumisesta kohti kaaosta. Vallitsevassa tilanteessa länsivaltojen johtajat turvautuivat Gorbatšoviin, johon olivat vuosien mittaan oppineet luottamaan ja jonka uudistuspolitiikan toivottiin kaikesta huolimatta jatkuvan. Balttien piti malttaa odottaa, eikä kuormata lisää kiviä neuvostojohtajan raskaaseen rekeen.

⁷⁰⁶ Muistio Koiviston tapaamisesta Holkerin, Paasion ja Suomisen kanssa 28.12.1990. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1990, kansio 42.

7 Suomen idänpolitiikka valinkauhassa

7.1 Baltian politiikan uudet piirteet

Neuvostojohdossa tapahtui loppusyksyllä 1990 selvä siirtyminen vanhoilliseen suuntaan. Keväällä 1985 käynnistettyyn uudistuspolitiikkaan varauksellisesti tai suorastaan vastustaen suhtautuvat voimat yhdistyivät ja presidentti Gorbatšovin rinnalla vahvistivat vaikutusvaltaansa puolueen vanhoilliset ainekset, puolustusvoimien johto, uusittu sisäasiainministeriön johto sekä turvallisuuspalvelu KGB. Ulkoministeri Ševardnadzen eroilmoitus joulukuussa 1990 dramatisoi vallan siirtymää.

Vanhoilliset voimat vaativat tiukkaa linjaa ja toimenpiteitä Neuvostoliiton sisäisen järjestyksen ylläpitämiseksi. Eriasteisia itsemääräämispyrkimyksiä esiintyi kaikissa tasavalloissa. Baltian maat olivat sanoutuneet irti liittosopimushankkeesta ja ilmoittaneet pyrkivänsä täyteen itsenäisyyteen.

Tammikuun 1991 alkupäivinä Suomessa vieraili Viron pääministeri Edgar Savisaar. Savisaar tapasi pääministeri Holkerin ja kauppa- ja teollisuusministeri Ilkka Suomisen. Ennen Savisaaren tapaamista Holkeri, Suominen sekä ulkoministeri Paasio keskustelivat presidentti Koiviston kanssa. Koivisto ohjasi esittämään Savisarille tiukkoja ja realistisia kysymyksiä koskien turvallisuusjärjestelyjä, Viron taloudellista tulevaisuutta ja venäläisen vähemmistön asemaa Virossa. Presidentti oli muistuttanut tapaamisestaan presidentti Rütölin kanssa elokuussa 1990, jolloin hän ei omasta mielestään saanut kysymyksiinsä tyydyttäviä vastauksia.⁷⁰⁷

Savisaaren motiivina oli hankkia Virolle poliittista tukea kiristyneessä tilanteessa.⁷⁰⁸ Pääministeri Holkerin tapaamisessa hän kertoi, että Neuvostoliitossa oli voimistumassa Baltian vastainen propaganda. ”Meidät leimataan demokratian vastustajiksi ja ääriaineiksiksi. Ei ole sattuma, että Baltiassa on tapahtunut pommiräjähdyksiä. Olen verrannut tätä kehitystä Mainilan laukauksiin”, hän totesi.

⁷⁰⁷ Muistio Koiviston tapaamisesta Holkerin, Paasion ja Suomisen kanssa 28.12.1990. KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1990, kansio 42.

⁷⁰⁸ Rausmaa 2013, 177.

Koiviston ohjeistamana Holkeri tiedusteli Savisaarelta venäläisväestön asemasta. Savisaar totesi, ettei vähemmistökysymys ollut tärkeä. Imperiumihenkisiä venäläisiä oli Virossa suhteellisen vähän ja yhä vähenemään päin. Savisaaren mukaan muutos liittyi Venäjän taloudelliseen romahtamiseen. Virossa oleva venäläisväestö halusi eristäytyä siitä kehityksestä.

Vähemmistökysymyksiin liittyen Savisaar pyysi saada tehdä ehdotuksen. Viro halusi järjestää edustavan ihmisoikeuskonferenssin, johon osallistuisi kansainvälisiä asiantuntijoita. Holkeri totesi, että Suomen kansalaiset olivat vapaat osallistumaan Savisaaren kuvaamaan toimintaan. Suomen hallitus ei kuitenkaan osallistuisi kahdenvälisiin komissioihin.

Seuraavaksi Savisaar ehdotti, että Suomi voisi kannattaa Islannin tarjousta ryhtyä välittäjäksi Baltian maiden ja Neuvostoliiton neuvotteluissa. Holkeri torjui ehdotuksen. Hän totesi Islannin kannanoton rakentuvan toisenlaisille lähtökohdille kuin mihin Suomen politiikka perustui. Suomen lähtökohtana oli Neuvostoliiton ja Baltian väliset neuvottelut. Mikäli neuvottelut eivät olleet lähteneet liikkeelle siten, että esille olisi tullut molemminpuolinen neuvottelutahto, niin ulkopuolisen neuvottelutahon tuominen mukaan ei toisi ratkaisua.⁷⁰⁹ Se vain kärjistäisi suhteita Moskovan kovan linjan voimiin.

Holkerin tapaamisen jälkeen Savisaar kiitteli tiedotustilaisuudessa kovasti Suomea käytännön yhteistyöstä, mutta arvosteli valtiojohtoa poliittisen tuen puutteesta. Suomalaismedia myötäili pitkälti Savisaaren näkemyksiä.⁷¹⁰ Presidentti Koivistoa kiukutti, että Suomen virallista linjaa Baltiaan ei ollut julkisesti selvittänyt kukaan, koska Holkeri ei ollut halunnut antaa lausuntoa.⁷¹¹

Muutamaa päivää myöhemmin Neuvostoliiton puolustusministeriö lähetti useita divisioonaa laskuvarjojoukkoja kolmeen Baltian maahan, Ukrainaan, Moldovaan, Armeniaan ja Gruusiaan. KGB-residentti Karasev myönsi kansliapäällikkö Kalelalle, että Baltian tilanteen kiristymisen taustalla oli ”konservatiivisten ja kovia otteita vaativien piirien ja erityisesti asevoimien vahvistuminen”. Hän lähti siitä, että ”toimenpiteet kansallismielisen liikehännän pysäyttämiseksi niin Baltiassa kuin muuallakin jatkuvat, vaikka myönsi, ettei tämä sinänsä ratkaisisi mitään ongelmia”.⁷¹² Karasev tapasi myös Koiviston, joka muistelmissaan kertoo, että neuvostoresidentti oli pois lähtiessään pyssähtynyt ja sanonut: ”Verta ei tulla vuodattamaan.”⁷¹³

⁷⁰⁹ Muistio Holkerin ja Savisaaren tapaamisesta 3.1.1991 Helsingissä (pääministerin erityisavustaja Marcus Laurent). KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 43; Savisaar 2005, 90–94.

⁷¹⁰ Rausmaa 2013, 178.

⁷¹¹ Koivisto 1995, 392.

⁷¹² Kalelan muistio tapaamisesta Karasevin kanssa 8.1.1991. KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 43.

⁷¹³ Koivisto 1995, 394.

Baltian tilanteen nopea kärjistyminen huolestutti Koivistoa. Hän päätti ottaa julkisesti asiaan kantaa. Ennen lausuntoaan presidentti otti yhteyttä ulkoministeri Paasioon ja kertoi puheensa keskeisen motiivin. ”Baltian maiden on syytä turvata se, mikä on saavutettu, jatkaa pyrkimyksiä itsemääräämisoikeuden laajentamiseksi, osallistua positiivisella panoksella Neuvostoliiton uudistusprosessiin ja tähdätä pidemmälle meneviin päämääriin, kun siihen on olemassa yhteiskunnalliset ja taloudelliset edellytykset, ja kun ihmisiä toisistaan erottavien esteiden poistamisessa Euroopassa on päästy nykyistä pidemmälle.”⁷¹⁴

Seuraavana päivänä Koivisto esitti kirjallisen kannanoton Baltian tilanteesta ja järjesti asiasta myös lehdistötilaisuuden. Lausunnossaan hän korosti Suomen hyviä suhteita Neuvostoliittoon sekä presidentti Gorbatšoviin, jonka tukemista hän piti tärkeänä. Koivisto mainitsi Suomen sympatian Baltian maiden itsenäisyyspyrkimyksiä kohtaan, mutta korosti, ettei Suomi aio puuttua Baltian tilanteeseen, koska se olisi kajoamista Neuvostoliiton sisäisiin asioihin.

Hän viittasi siihen, että Neuvostoliiton perustuslaki antoi Baltian maille mahdollisuuden erota, mutta baltit eivät olleet halunneet tähän perustuslakiin vedota. Tämän vuoksi varsinaisia neuvotteluja balttien ja Moskovan välillä ei ollut syntynyt. Koivisto moitti, että ajoittain Baltian maat pitivät tärkeämpänä neuvotteluja Venäjän kanssa.

Presidentti halusi jälleen palauttaa mieliin Suomen kokemukset omasta suhderekohityksestään Neuvostoliittoon. ”Meidän kokemuksemme viittaa siihen, että maan on pyrittävä seisomaan omalla pohjalla luottamatta vieraaseen apuun, ja että erityisesti pienelle maalle on tärkeää, että ystävät ovat lähellä ja viholliset, jos sellaisia välttämättä pitää olla, ovat kaukana.”⁷¹⁵

Tavatessaan tiedotusvälineiden edustajia Koivisto perusteli Suomen pidättyvää linjaa ja käytti historiaa politiikan oikeutuksena. Hän vertasi tilannetta keskusteluun Suomen ulkopoliitikasta 1920-luvulla. Tuolloin Suomi neuvotteli Baltian maiden ja Puolan kanssa ns. reunavaltioyhteistyöstä, mutta lopulta puolustusopimusta näiden maiden kanssa ei solmittu. ”Suomi pyrki välttämään vastuitten ottamista, joitten kantamiseen sillä ei ollut edellytyksiä ja vältti sellaisten rohkaisun sanojen lausumista, joitten edellyttämiä mahdollisia toimenpiteitä ei oltaisi valmiita myös käytännössä tukemaan.”

Hän korosti, että olisi edesvastuutonta yllyttää baltteja sellaiseen toimintaan, johon ei tukea voida antaa. ”Me emme ole missään Herran kukkarossa, jossa mikään mitä tapahtuu maailmalla ei meitä kosketa. Ja se, mikä minusta on tärkeintä, kun

⁷¹⁴ Muistio Koiviston ja Paasion puhelinkeskustelusta 9.1.1991. KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1991, kansio 43.

⁷¹⁵ ”Suomen suhtautuminen Baltian maihin; Tasavallan Presidentin lausunto tiedotusvälineille” 10.1.1991. *ULA* 1992, 101; Koivisto 1995, 395–396.

elämme levottomassa maailmassa ja mielet ovat levottomia: ettei yllytetä ihmisiä kulkemaan semmoisella tiellä, jossa ei itse olla valmiita kulkemaan mukana.”⁷¹⁶

Suomalaislehdissä hyväksyttiin pitkälti Koiviston linja. Esimerkiksi *Turun Sanomat* näki presidentin puheessa ”Paasikiven realismia”. Lehden mukaan ”maamme virallinen Baltian politiikan perustana on se, että Suomi on aikanaan tunnustanut de facto Viron, Latvian ja Liettuan liittämisen neuvostovaltioon. Baltiassa on näin muodoin kysymys Neuvostoliiton sisäisistä asioista, joihin Suomen ei pidä ulkovaltana kajota”.⁷¹⁷

Helsingin Sanomat totesi pääkirjoituksessaan Koiviston pitäneen Baltian maille ”reaalipolitiikan oppitunnin”. Lehti vieroksui presidentin ryhtymistä julkiseksi ”oppimestariksi”, mutta oli samaa mieltä linjauksista kuin Koivisto. ”Hyvät suhteet Neuvostoliittoon ovat Suomelle ensiarvoisen tärkeitä. Moraalista puheen ollen Suomessa on täysi oikeus varjella omia etujaan, kuten Koivisto huomautti.”⁷¹⁸

Tilanne muuttui nopeasti, kun muutama päivää myöhemmin, 13. tammikuuta 1991, Neuvostoliiton sisäministeriön erikoisjoukot valtasivat Vilnassa radio- ja televisiokeskuksen. Operaatioissa kuoli toistakymmentä ihmistä ja useita satoja loukkaantui. Vilnan väkivaltaisuuksien jälkeisenä päivänä Suomen hallitus antoi lausunnon, jossa ilmaistiin huolestuneisuus Liettuan tilanteesta ja vedottiin Neuvostoliiton hallitukseen väkivaltaisuuksien lopettamiseksi.⁷¹⁹

Vilnan veriteon jälkeen lehdistö kritisoi voimakkaasti ulkopoliittista johtoa. Koiviston katsottiin olevan kyyninen, samalla kun hänen tietolähteensä ja neuvostotuntemuksensa asetettiin kyseenalaiseksi. Raskauttavana pidettiin varsinkin Koiviston lausuntoa, että hänen tiedossaan ei ollut mitään mikä viittasi Neuvostoliiton tarttuvan väkivaltaan. Presidentin tulkittiin saaneen harhaanjohtavaa informaatiota, jonka pohjalta hän oli päätenyt väärään tilannearvioon.⁷²⁰ *Helsingin Sanomissa* Erkki Penanen kirjoitti pääkirjoituksella Suomen joutuneen noloon asemaan koska presidentti luotti Neuvostoliiton vakuutuksiin ja tuli jymäytetyksi.⁷²¹

Eräs pahimmista tölväisistä tuli norjalaislehdistöltä. Päivälehti *Dagbladet* julkaisi pilakuvan, jossa Leonid Brežnev tarjoili Gorbatšoville Liettua-pihviä ja Koivisto kuvattiin tuolin vieressä istuvaksi koiraksi, joka odottaa saavansa palan.⁷²² Suomen Oslon-suurlähetystö lähetti pilapiirroksen ulkoministeriöön, josta se välitettiin presidentin kansliaan.

⁷¹⁶ Koivisto 1995, 395–396.

⁷¹⁷ *TS* 11.1.1991, pk.

⁷¹⁸ *HS* 11.1.1991, pk.

⁷¹⁹ ”Liettuan tilanne; hallituksen kannanotto” 13.1.1991. *ULA* 1992, 104.

⁷²⁰ Pursiainen ja Saari 2003, 117–119; Rausmaa 2013, 179–180.

⁷²¹ *HS* 14.1.1991, pk.

⁷²² Koivisto 1995, 396.

Kaksi päivää Vilnan tapahtumien jälkeen KGB-residentti Karasev kävi pyynnöstään Kalelan luona. Karasev halusi selittää ennen Vilnan tapahtumia Koivistolle antamaansa informaatiota. Hän kertoi tietojensa perustuneen keskusteluihin Gorbatsšovin ulkopoliittisen neuvonantajan Anatoli Tšernjajevin ja NKP:n keskuskomitean sihteerin Valentin Falinin kanssa tammikuun alkupäivinä. Vaikka Karasev ei sen jälkeen ollut saanut uutta infoa, hänellä ei omien sanojensa mukaan ollut syytä epäillä tiedon muuttuneen olennaisesti.⁷²³

Edgar Savisaar esittää muistelmissaan, että Karasev välitti ennen Vilnan tapahtumia tarkoituksellisesti harhatietoa Koivistolle. Savisaaren mukaan ”Moskova manipuloi Suomea ja käytti sitä etujensa ajamiseen”.⁷²⁴ Koivisto itse kiistää, että hänen lausuntojensa perustana olisi ollut Karaseviltä saatu informaatio. Muistelmissaan hän kirjoittaa, että ”Karasevin itsekritiikki oli tarpeetonta; minä en ollut hänen tilanearvioonsa viitannut”.⁷²⁵

Savisaaren väite pitää sisällään ajatuksen, että Gorbatsšov olisi ollut etukäteen perillä armeijan toimintasuunnitelmista. Neuvostojohtajan osallisuus väkivaltaisuuksiin on kuitenkin jäänyt epäselväksi. Siitä, että ampumiset olisivat tapahtuneet Gorbatsšovin nimenomaisesta käskystä, ei ole löytynyt aukotonta todistusaineistoa.⁷²⁶

Yleisenä käsityksenä on, että sotilaallisia toimia Baltiassa ei voitu suorittaa ilman jonkinlaista selustatukea Moskovasta. Vaikka Gorbatsšov ei olisikaan antanut suoraa toimintakäskyä, hän oli luomassa räjähdysherkkää tilannetta, kun Baltiaan lähetettiin neuvostoarmeijan lisäjoukkoja tammikuun 1991 alkupäivinä. Gorbatsšov itse on sinnikkäästi kiistänyt vastuunsa väkivaltaisuuksista. Joka tapauksessa Baltian tapahtumat aiheuttivat pahan kolhun neuvostojohtajan auktoriteetille ja horjuttivat hänen asemaansa maan johdossa.⁷²⁷

Presidentti Koivisto piti toisen lehdistötilaisuuden 16. tammikuuta, jolloin hän kritiikistä huolimatta piti kiinni aiemmista näkemyksistään. Koivisto uskoi sotilaille olleen Moskovan yleiset ohjeet tilanteen käsittelemiseksi, mutta hän arveli, että päätös väkivallan käytöstä oli syntynyt ”paikan päällä”. Hän arvosteli Liettuan johtoa jopa entistä kovasanaisemmin neuvottelukyvyn puutteesta ja tilanteen harmitusta kärjistämisestä. Presidentti palautti mieleen Liettuan eronneen pääministerin Kazimiera Prunskieneen lausunnon. Siinä Prunskiene ei uskonut Moskovan vä-

⁷²³ Kalelan muistio Karasevin tapaamisesta 15.1.1991. KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 43.

⁷²⁴ Savisaar 2005, 86.

⁷²⁵ Koivisto 1995, 397.

⁷²⁶ Taubman 2017, 577.

⁷²⁷ Bergmane 2016, 242–243.

liintuloon ja arvosteli seuraajaansa siitä, ettei tämän johtama ryhmä, jolla on läheiset suhteet presidentti Vytautas Landsbergisiin, kykene toimiviin suhteisiin keskusjohdon kanssa.⁷²⁸

Seuraavana päivänä Koivisto otti vastaan Ruotsin pääministeri Ingvar Carlssonin, joka osallistui Itämeren alueen sosiaalidemokraattien kokoukseen Helsingissä. Presidentti totesi Carlssonille halunneensa julkisilla kannanotoillaan hillitä mm. virolaisia, joilla oli ollut ”todellisuudelle vieraita ajatuksia”. Carlsson, jonka hallitus oli ottanut näyttävästi kantaa Baltian maiden puolesta, vastasi, että varsinkin Liettuan presidentti Landsbergisillä oli ”epärealistisia ajatuksia”. Hän kertoi pitävänsä Prunskienesta henkilönä ja olevansa sitä mieltä, että Landsbergis oli menetellyt hyvin epäviisaasti.

Koivisto korosti, että sekä balttijohtajien että Moskovan päätöksentekijöiden tulisi vallitsevassa tilanteessa osoittaa pidättyvyyttä ja neuvotteluhalua. Hän sanoi, että baltit eivät halunneet kuulla mielipiteitä ja neuvoja, vaan toivoivat yksinomaan tukea. Koiviston mielestä neuvostojohdon oli sisäpoliittisista syistä mahdotonta hyväksyä Baltian maiden vaatimaa itsenäisyyden tunnustamista neuvottelujen lähtökohdaksi. Carlsson viittasi siihen, että baltit olivat pyrkineet keskusteluihin Moskovan kanssa, mutta tilanne oli lukkiutunut. Hän kertoi, että ruotsalaiset olivat yrittäneet vaikuttaa balteihin maltin ja neuvottelujen puolesta. Poliittinen tilanne ei kuitenkaan suosinut maltillisia, vaan ne, jotka puhuivat sovittelun puolesta, oli erotettu.⁷²⁹

Viikko Vilnan tapahtumien jälkeen tammikuun 20. päivänä Neuvostoliiton sisäministeriön erikoisjoukot hyökkäsivät Latvian sisäministeriöön. Riian välikohtauksessa kuoli neljä ihmistä ja lukuisia haavoittui. Suomen hallitus antoi lausunnon, jossa vedottiin väkivaltaisuuksien lopettamiseksi. Tällä kertaa ei kuitenkaan otettu kantaa siihen, ketkä väkivaltaisuuksiin olivat syyllistyneet. Lausunto erosi Liettuan tilanteesta aiemmin annetusta lausunnosta, jossa Suomi oli vedonnut Neuvostoliiton hallitukseen väkivaltaisuuksien lopettamiseksi.⁷³⁰

Koivisto keskusteli Baltian tilanteesta ulkoministeriön edustajien kanssa 22. tammikuuta 1991. Presidentti korosti, että Suomen turvallisuusetujen varjeleminen vaati pidättyvää suhtautumista Baltian tilanteeseen. ”Kysymys ei ole ensi sijassa siitä, mitä me sanomme tai teemme kotimaista yleisöä ja länttä ajatellen, vaan mitä Neuvostoliitossa nyt tapahtuu ja miten suhteemme Neuvostoliittoon kehittyvät.”

⁷²⁸ ”Tilanne Baltian maissa; Tasavallan Presidentin lausunto tiedotusvälineille” 16.1.1991. *ULA* 1992, 107–108.

⁷²⁹ Muistio Koiviston ja Carlssonin tapaamisesta 17.1.1991 (Kalela). KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 43.

⁷³⁰ Pursiainen ja Saari 2003, 126; Rausmaa 2013, 180.

Hän nosti etualalle Suomen kansalliset edut, joiden mukaista ei ollut liittyä ”lännen rintamaan Neuvostoliittoa vastaan”.⁷³¹

Ulkoministeriö otti virkamiestasolla tiukemman asenteen Neuvostoliiton toimia kohtaan. Osastopäällikkö Jaakko Blombergin laatimassa muistiossa lähdettiin siitä, että Etykin huippukokouksessa Pariisissa marraskuussa 1990 hyväksytyt periaatteet edellyttivät Suomelta muutosta politiikkaan, jossa oli perinteellisesti pyritty suojelemaan idänsuhteita ulkopuoliselta vaikutukselta.

Blombergin mukaan ”ihmisoikeudet olivat Neuvostoliiton sotilaallisten yksiköiden toimesta tulleet loukatuiksi Baltiassa”. Kehitys vaikutti huolestuttavalta, sillä oli odotettavissa, että keskushallitus järjestystä palauttaessaan saattaisi voimaan presidentin vallan eli julistaisi poikkeustilan. Vaikka se tapahtuisi voimassa olevien lakien mukaan, rikkoisi poikkeustila demokratian ja oikeusvaltion periaatteita, jotka Pariisissa hyväksyttiin.⁷³²

Ulkoministeriö taivutteli presidentti Koiviston ajatuksen taakse, että Baltian kysymys otettaisiin esille Etykissä. Koivisto katsoi, että Etyk tarjosi sopivan foorumin Baltian tilanteen yhteiseen käsittelyyn, sillä siellä sitä puitiin Neuvostoliiton sisäisenä asiana.⁷³³ Tammikuun 24. päivänä 1991 Suomi pyysi useiden muiden maiden tavoin Etyk-sopimukseen viitaten neuvostohallitukselta selvitystä siitä, miten se aikoi taata, että ihmisoikeuksia ja perusvapauksia vastaisuudessa kunnioitettaisiin.⁷³⁴ Lisäksi Suomi käytti Etyk-virkamieskomitean kokouksessa puheenvuoron, jossa esitettiin, että Baltian tilannetta käsiteltäisiin Etyk-periaatteiden valossa.⁷³⁵

Tätä Etyk-menettelyä on pidetty käänteentekevänä, koska Suomi oli aina suhtautunut varsin pidättyvästi Neuvostoliiton arvostelemiseen eikä juuri koskaan ollut käyttänyt kansainvälisiä järjestöjä siihen tarkoitukseen.⁷³⁶ Toisaalta Suomen ulkopolitiittinen johto piti Baltian tilannetta edelleen Neuvostoliiton sisäisenä asiana. Etykin virkamieskomiteassa Suomen puheenvuoron esittänyt osastopäällikkö Blomberg korosti, että ”Baltian kansoilla on oikeus kansalliseen itsemääräämiseen ja että jäljellä olevat ongelmat on tässä suhteessa ratkaistava poliittisiin keinoin Neuvostoliiton hallituksen ja Baltian tasavaltojen välisin neuvotteluin”.⁷³⁷ Linjaus pantiin Moskovaan tyydytyksellä merkille.

⁷³¹ Koiviston käsin kirjoittamat muistiinpanot tapaamisesta ulkoministeriön edustajien kanssa 22.1.1991. KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1991, kansio 43.

⁷³² Blombergin muistio ”Baltian tilanne. Suomen ja Neuvostoliiton suhteet” 22.1.1991. KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1991, kansio 43.

⁷³³ Kalelan muistiinpanot Koiviston kommentaista UM:n poliittisen osaston sähköluonnokseen 23.1.91. KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1991, kansio 43; Koivisto 1995, 401.

⁷³⁴ Talvitie UM:lle 24.1.1991. UMA, 18.41 NLO, Suhteet Suomi-Baltian maat, v. 1991.

⁷³⁵ Blomberg 2011, 294; Rausmaa 2013, 180.

⁷³⁶ Blomberg 2011, 295.

⁷³⁷ ”Baltian tilanne”; osastopäällikkö Jaakko Blombergin puheenvuoro ETYKin virkamieskomiteassa Wienissä 28.1.1991. *ULA* 1992, 111.

Tammikuun 1991 lopulla Moskovan suurlähettiläs Talvitie tapasi Gorbatšovin ulkopoliittisen avustajan Anatoli Tšernjajevin. Tšernjajev oli ottanut Baltian tapahtumat raskaasti ja luonnostellut Vilnan väkivaltaisuuksien jälkeen erokirjeen. Hän jätti sen kuitenkin lähettämättä ja pysyi lojaalina esimiehelleen.⁷³⁸

Tšernjajev totesi Talvitiele, että Gorbatšov seurasi ”suurella tarkkaavaisuudella presidentti Koiviston lausuntoja Baltian kysymyksessä”. Neuvostojohtaja tunsu ”suurta kiitollisuutta” Koivistoa kohtaan ja katsoi, että Suomen presidentin asenne Baltian kysymyksessä edesauttoi tilanteen ratkaisemista ”poliittisin keinoin”, joka oli Gorbatšovin politiikkaa ”nyt ja myös tulevaisuudessa”. Edellä esitetyn johdosta neuvostojohto oli päätyntyn siihen, että Gorbatšov kirjoittaisi Koivistolle kirjeen. Ikään kuin hyvittelynä kirjeeseen liitettiin ehdotukset Koiviston Neuvostoliiton-vierailun ajankohdiksi.⁷³⁹

Karasev toimitti kirjeen Koivistolle 5. helmikuuta 1991. Gorbatšov selosti huolestuneeseen sävyyn tilannetta Neuvostoliitossa. Hän ei kuitenkaan selittänyt Baltiassa tapahtuneita väkivaltaisuuksia eikä ilmaissut Moskovan syyllisyyttä väkivallantekeihin. Syyn tapahtumista Gorbatšov vieritti tiedotusvälineiden ja Baltian maiden johtajien harteille. ”Baltian maiden tapahtumien vaikutuksesta – tai oikeammin tapahtumien yksipuolisen epäobjektiivisen ja suorastaan vastuuttoman tulkitsemisen takia suurin vaikeuksin aikaansaatu luottamus on uhanalainen. On sanottava, että informaation aikakautena ei ole vaikeata journalistiikan tasolla rakentaa tapahtuneesta mikä hyvänsä kuva. Mutta jos valtiolliset johtajat antavat niiden ohjata toimintaansa ja uskovat niitten sanaan, jotka ovat kiinnostuneita tosiasioiden vääristelystä, häpeän heittämisestä Neuvostoliiton päälle (tässä tapauksessa mielessäni on Baltian maiden johtajat), niin minkälainen tulevaisuus meitä odottaakaan Euroopassa ja kansainvälisissä suhteissa kokonaisuudessa.”

Gorbatšov ilmaisi arvostavansa suuresti Koiviston asennoitumista Baltian tilanteeseen. Hän arvosteli ”joitakin Pohjois-Euroopan maita”, joilla oli ”kiinnostusta niitten omien intressien vastaisesti rohkaista hajottavia voimia Neuvostoliitossa”. Gorbatšov oli selvästi kiusaantunut länsimaiden asenteesta Baltiaan syyttäen länttä ymmärtämyksen puutteesta ja perestroikan jättämisestä pulaan. ”Meidän ihmiset asettavat kysymyksen näin: ehkä länsi ei ole vielä valmis antamaan oikeasta vastausta meidän pyrkimyksellemme liittää oma suuri maamme yleisen sivistyksen prosessiin, ehkä on niin että heille on yksinkertaisempaa ja mukavampaa rakentaa politiikkaansa suhteessa Neuvostoliittoon vanhoihin vastakkainasettelun asetelmiin.”

Gorbatšov vakuutti, ettei ollut muuttamassa linjaansa. ”Federaationeuvoston istunnossa vahvistettiin ehdotuksestani linja, joka kieltää sotilaallisen voiman käytön

⁷³⁸ Chernyaev 2000, 320–324.

⁷³⁹ Talvitie UM:lle 30.1.1991. UMA, 18.60 NLO Tasavallan presidentti Mauno Koiviston vierailu Neuvostoliittoon 24.–25.6.1991.

poliittisessa taistelussa, ja korostaa konfliktin ratkaisun välttämättömyyttä syrjäyttämällä konfliktin lietsotat, rauhoittamalla ihmisiä, palauttamalla perustuslain mukainen järjestys. Neuvostojohtaja toivoi, ”että järki voittaa, vaikka irrationaalinen äärimmäisyyteen viety kansalliskiihko, jossa on fasistisia piirteitä, pitäisi niin suurta ääntä erikoisesti Liettuassa, eikä kaikkien pulmien ratkaisu tule olemaan helppoa, vaan vaatii aikaa”.⁷⁴⁰

Samana sisältöinen kirje tiedetään lähetetyn muillekin läntisille valtionpäämiehille.⁷⁴¹ Yleisesti ottaen lännen suurvallat suhtautuivat Baltian tilanteeseen edelleen pidättyvästi. Ne eivät halunneet vahingoittaa suhteitaan Gorbatšoviin. Länsijohtajat muistuttivat kaikesta siitä hyvästä, mitä Neuvostoliiton kanssa oli saatu aikaan: Saksojen yhdistyminen Naton jäsenenä, Itä-Euroopan maiden vapaus valita tiensä, Neuvostoliiton yhteistyö YK:ssa Persianlahden sodassa.⁷⁴²

Presidentti Bush tähdensi, että Yhdysvaltain edun mukaista oli työskennellä läheisesti Neuvostoliiton kanssa, vaikka Baltia olikin asettanut Yhdysvallat vaikeaan asemaan.⁷⁴³ Suomen uusi Bonnin-suurlähettiläs Kai Helenius raportoi Saksan ulkoministeriön kantana olevan, ettei Baltian suhteen ollut viisasta ”antaa valtaa emootioiden johtamille tunteenpurkauksille, vaan harjoittaa kylmää politiikkaa”. Bonnissa arvostettiin presidentti Koiviston Baltian kysymyksestä esittämiä lausuntoja.⁷⁴⁴

Suomen näytti olevan helpompi löytää sama sävel johtavien länsivaltojen kanssa kuin perinteisten pohjoismaisten kumppaneiden. Aivan erityisesti Koivistoa kiukutti Tanska, joka otti äänekkäästi kantaa balttien puolesta. Presidentin esittelyn jälkeen 25. tammikuuta Koivisto eritteli näkemyksiään hallitukselle seuraavaan tapaan: ”Tänä päivänä ei ole mitään vaikeuksia sopia Saksan, Ranskan, Englannin ja Yhdysvaltain kanssa yhteistyölinjasta, mutta ei Tanskan kanssa. Ehkei Ruotsikaan kanssa, mutta kun minä pääministeri Carlssonin kanssa keskustelin, niin ei meillä ollut merkittäviä näkökohtaeroja. Mutta ilmeisesti on niin, että Ruotsin politiikasta päättäminen on siirtynyt jo Tukholman toreille ja meidänkin politiikkamme haluttaisiin viedä siellä päätettäväksi.”⁷⁴⁵

Helmikuun 1991 alkupäivinä Koivisto luonnosteli pohjoismaisille pääministerireille kirjeen, jossa selostettiin Suomen suhtautumista Baltiaan. Vaikka Koivisto jätti kirjeen lähettämättä, sen sisältö valottaa presidentin ajatuksenjuoksua. Hän kirjoitti,

⁷⁴⁰ Gorbatšovin kirje Koivistolle 5.2.1991. KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1991, kansio 44; Koivisto 1995, 402–403.

⁷⁴¹ Koivisto 1995, 401; Chernyaev 2000, 329.

⁷⁴² Spohr Readman 2006, 26.

⁷⁴³ Suomen Washingtonin-suurlähetystö UM:lle 7.2.1991. UMA, Washington, r-sarja 1991.

⁷⁴⁴ Helenius UM:lle 1.2.1991. UMA, Bonn, r-sarja 1991.

⁷⁴⁵ Muistio Koiviston ja hallituksen edustajien tapaamisesta 25.1.1991 (ei tekijää). KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1991, kansio 43.

että Baltian kysymyksessä Suomella oli väistämättä erilainen lähtökohta kuin muilla pohjoismailla. ”Vaikka me emme välttämättä päätyisikään erilaisiin johtopäätöksiin, me haluamme sen tehdä periaatteellisista syistä yksin. Siinä on kysymys paitsi Baltian kansojen oikeutetuista pyrkimyksistä, myös kannanotoista koko Neuvostoliiton tulevaisuuteen ja myös siitä, millaiseksi sotilaallis-strateginen asetelma Itämeren alueella muodostuu.”

Koiviston mukaan oli ”ilmeistä, että neuvostojohdon kannalta kysymys ei ole vain juridis-periaatteellinen. Nyt kun Neuvostoliitto on sopinut vetäytyvänsä pois Saksasta ja Varsovan liiton maista, Itämeren ja Baltian maiden sotilaallis-strateginen merkitys on entisestään korostunut.”⁷⁴⁶

Maaliskuun 1991 alkupäivinä Koivisto kirjasi ylös mietteitään Suomen Baltian-politiikasta.⁷⁴⁷ Hän uskoi, etteivät baltit todennäköisesti saisi lännestä sellaista tukea, jota he pyysivät. Baltian maiden johtajat pitivät Neuvostoliiton hajoamista todennäköisenä sekä uskoivat Jeltsiniin tai ainakin toivoivat tämän voittavan. Viimeaikainen kehitys osoitti kuitenkin Venäjän johtajan toiminnan ajautuneen yhä suurempiin vaikeuksiin. NKP ja puolustusvoimat olivat saamassa uudelleen jalansijaa ulkopoliitikassa. Jeltsinin joutuminen ahtaalle heikensi myös Gorbatšovin asemaa.⁷⁴⁸

Koivisto hahmotteli kaksi vaihtoehtoista toimintalinjaa Baltian suhteen. Ensimmäinen passiivinen linja tarkoitti sitä, että Suomi jatkaisi pidättyvällä linjalla, turvautuisi Etyk-käsitteistöön ja ”antaisi tulla lunta tupaan”. Viimeisellä kohdalla hän lienee viitannut etenkin tiedotusvälineiden kritiikkiin Suomen linjaa kohtaan. Toisessa aktiivisessa toimintalinjassa balteille annettaisiin lännestä käsin tukea, mutta samalla heidän itsenäisyysintoaan hillittäisiin. Koiviston mukaan tärkein kysymys oli, hyväksyisikö Neuvostoliitto ”Baltian maiden itsenäisyyden jo neuvottelulähtökohtana, tai mukautuvatko baltit neuvottelemaan Neuvostoliiton perustuslain ja muun lainsäädännön puitteissa”.⁷⁴⁹

Koivisto seurasi tarkoin lännen suurvaltojen suhtautumista Baltian tilanteeseen. Tämä ilmeni osuvasti, kun Britannian pääministeri John Major vieraili Neuvostoliitossa 5. maaliskuuta 1991. Vierailun aikana Gorbatšov vakuutti, että Baltian kysymykset ratkaistaisiin rauhanomaisesti. Baltian tasavaltojen itsenäistyminen oli mah-

⁷⁴⁶ Koiviston laatima kirjeluonnos Ingvar Carlssonille helmikuun alku 1991. KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 44; Koivisto 1995, 407.

⁷⁴⁷ Koivisto 1995, 409. Muistelmissaan Koivisto kertoo hahmotelleensa Suomen linjaa Baltian kysymykseen helmikuussa 1991. Arkistoasiakirjojen perusteella tämä tapahtui kuitenkin maaliskuussa.

⁷⁴⁸ Koiviston käsin kirjoitetut muistiinpanot tapaamisesta pääministeri Holkerin kanssa 1.3.1991. KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 45; Koivisto 1995, 409.

⁷⁴⁹ Koiviston käsin kirjoitetut muistiinpanot Suomen hallituksen linja Baltia-asiaan 4.3.1991. KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 45.

dollista saavuttaa, mutta se edellytti Neuvostoliiton perustuslaissa säädetyn järjestyksen noudattamista. Itsenäistymisprosessiin Gorbatšov arvioi kuluvan vuosia. Major myötäili Gorbatšovin Baltia-kantaa pitämällä tämän lausuntoa ”arvokkaana ja tervetulleena vakuutuksena”. Itsenäisyytensä toteuttamiseksi Baltian maiden ja Neuvostoliiton keskushallituksen väliset erimielisyydet tuli brittipääministerin mukaan selvittää rauhanomaisin keinoin neuvottelupöydässä.⁷⁵⁰

Pian Majorin Moskovan-vierailun jälkeen Koivisto valaisi aivoituksiaan pääministeri Holkerille ja ulkoministeri Paasiolle. Presidentti uskoi Majorin kannanotolla olevan suuri merkitys Baltian tilanteen rauhoittamisessa ja poistavan tarpeen ajatella Suomen puolelta aktiivista Baltian-politiikkaa.⁷⁵¹ Balttien ja Moskovan väliset neuvottelut olivat vaikeita, mutta jo niiden käyminen viestitti Gorbatšovin hyväksyneen itsenäisyyden lopullisena päämääränä.⁷⁵²

Huhtikuun 1991 lopulla otettiin merkittävä askel Neuvostoliiton kehityksessä, kun Gorbatšov ja yhdeksän neuvostotasavallan johtajat allekirjoittivat Moskovan lähellä Novo-Ogarevossa yhteisen julkilausuman uutta liittosopimusta koskevista neuvotteluista. Uuden liittosopimuksen päämääränä oli Neuvostoliiton muuttaminen löyhemmäksi liittovaltioksi.⁷⁵³

Baltian tasavallat yhdessä Moldovan, Georgian ja Armenian kanssa jättäytyivät liittosopimusneuvotteluiden ulkopuolelle. Kyseiset tasavallat oli erotettu omaksi ryhmäkseen, joka päätti itsenäisesti suhtautumisestaan liittosopimukseen eli itsenäisyydestään. Suomen ulkoministeriössä tulkittiin, että Novo-Ogarevon julistus oli ”Neuvostoliiton keskusjohdon ensimmäinen selkeästi kirjattu avaus, joka tarjosi Baltian maille ja kolmelle muulle tasavallalle tien Neuvostoliitosta irtaantumiseen”.⁷⁵⁴

Toukokuun 1991 alussa Koivisto vieraili Washingtonissa, jossa hän käsitteli Neuvostoliiton ja Baltian tilannetta presidentti Bushin kanssa. Bush avasi keskustelun kertomalla, että häntä oli syytetty sitoutumisesta liian pitkälle Gorbatšoviin. Bush myönsi, että hän ei halua kaivaa maata neuvostojohtajan alta, vaan jatkaa suhteita tähän. Hän kertoi toivovansa, että Gorbatšov selviäisi vaikeuksistaan.

⁷⁵⁰ Moskovan suurlähetystö UM:lle 5.3.1991. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1991, kansio 45.

⁷⁵¹ Koiviston käsin kirjoitetut muistiinpanot tapaamisesta ulkoministeri Pertti Paasion kanssa 7.3.1991. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1991, kansio 45; Koiviston käsin kirjoitetut muistiinpanot tapaamisesta pääministeri Harri Holkerin kanssa 8.3.1991. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1991, kansio 45.

⁷⁵² Rausmaa 2013, 184.

⁷⁵³ Taubman 2017, 579.

⁷⁵⁴ Tolvasen muistio Presidentti Gorbatšov ja yhdeksän tasavallan julistus 7.5.1991, KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1991, kansio 46.

Koivisto sanoi tulleen optimistisemmäksi Baltian tilanteen suhteen. Baltian maiden taholta oli hänen mukaansa osoitettu entistä suurempaa ymmärtämystä Neuvostoliiton turvallisuusintressejä sekä venäläisvähemmistöjen asemaa kohtaan. Samoin Baltiassa tiedostettiin taloudellinen riippuvuus Neuvostoliitosta. Koiviston mukaan Baltian venäläisväestön keskuudessa kasvanut ymmärrys itsenäisyyspyrkimyksiä kohtaan oli tullut myönteisenä yllätyksenä balttijohtajille.

Bush tiedusteli, voisiko Neuvostoliitto myöntää täyden itsenäisyyden Baltian maille. Koivisto vastasi, että ulospäin itsenäisyyskysymys näytti ratkaisemattomalta balttien vaatiessa asiasta kansainvälisiä neuvotteluja ja Neuvostoliiton puolestaan korostaessa maan perustuslain sitovuutta. Tästä huolimatta hän ei pitänyt neuvotteluratkaisua mahdollisena. Neuvotteluille oli vain saatava todellista sisältöä niin, ettei juututtaisi periaate- ja arvovaltakysymyksiin. Koivisto arveli, että Neuvostoliitto tuskin voisi hyväksyä Baltian maiden itsenäisyyden tunnustamista neuvottelujen lähtökohdaksi.⁷⁵⁵

Kesään 1991 mennessä Suomen suhtautuminen Baltian maiden itsenäisyyspyrkimykseen oli kiteytetty kahteen periaatteeseen:

1. Suomi tukee Baltian kansojen pyrkimystä itse määrätä omista asioistaan YK:n peruskirjan ja Etykin periaatteiden mukaisesti.

2. Itsemääräämisyrittämisensä toteuttamiseksi Baltian maiden ja Neuvostoliiton keskushallituksen väliset erimielisyydet tulisi selvittää rauhanomaisin keinoin neuvottelupöydässä.

Suomen harjoittaman käytännön yhteistyön nähtiin omalta osaltaan tukevan Baltian maiden itsenäisyyspyrkimyksiä. Tuen lähtökohdaksi oli, että se ei aiheuta vahinkoa suhteille Neuvostoliiton keskushallitukseen. Suomen kannan nähtiin olevan olennaisesti sama kuin johtavien länsivaltojen.⁷⁵⁶

Ilmassa oli varovaista optimismia. Toukokuussa 1991 Viro-työryhmää vetänyt neuvotteleva virkamies Jaakko Kaurinkoski arvioi, että Baltian maat olivat valmiita eroamaan Neuvostoliitosta kovinkin ehdoin. Hän pohdiskeli itsenäistymistä jonkinlaisen turvallisuuspoliittisen erityisaseman puitteissa. ”Kun itsenäisyys Baltian maiden osalta toteutuu, on ehkä koko käsite pakko määritellä uudestaan. Se voi olla itsenäisyyttä ilman omaa puolustusta ja ilman omaa uskottavaa turvallisuusratkaisua, suvereniteettia raskaasti rajoittavin turvallisuusjärjestelyin mutta muodossa joka antaa paremmat edellytykset oman kansallisen identiteetin säilyttämiseen ja oman talousmallin luomiseen kuin vanhat tai uudet liittosopimukset.”⁷⁵⁷

⁷⁵⁵ Muistio Koiviston ja Bushin tapaamisesta 7.5.1991 (lähetystoneuvos Ilkka Heiskanen). KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 46; Koivisto 1995, 418.

⁷⁵⁶ Blombergin ja Kaurinkosken muistio Suomen Baltian politiikka 22.5.1991. UMA, 18.41 NLO, Suhteet Suomi-Baltian maat v. 1991.

⁷⁵⁷ Kaurinkosken muistio Baltian neuvottelutilanne 1+9-sopimuksen jälkeen 14.5.1991. UMA, 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto/Baltian tilanne, yleistä, v.1991.

Neuvostoliitolle ja Gorbatšoville itselleen Baltian maiden itsenäisyysliikkeitä kohtalokkaammaksi muodostui Venäjän nousu itsenäiseksi voimatekijäksi.⁷⁵⁸ Baltian tammikuisten 1991 väkivaltaisuuksien jälkeen vallan polarisaatio, kamppailu Gorbatšovin ja Jeltsinin välillä muuttui täysin avoimeksi.

7.2 Venäjän merkitys kasvaa

Boris Jeltsinin poliittinen toiminta osui pitkälle yksin radikaalien uudistusmielisten tavoitteiden kanssa Baltiassa. Viron johtajien kutsusta Jeltsin vieraili 13. tammikuuta 1991 Tallinnassa ja allekirjoitti julistuksen, jolla Venäjä solmi kahdenväliset suhteet kaikkien kolmen Baltian tasavallan kanssa. Samalla osapuolet vetosivat Yhdistyneiden kansakuntien pääsihteerin, että YK järjestäisi pikaisesti kansainvälisen kokouksen Baltian kysymyksen ratkaisemiseksi.⁷⁵⁹

Vilnan väkivaltaisuuksien jälkeen suurlähettiläs Talvitie tapasi Jeltsinin yhdessä muiden pohjoismaiden Moskovan-lähettiläiden kanssa. Aloite oli tullut Ruotsin Moskovan-suurlähettiläältä. Ulkoministeriö näytti Talvitien osallistumiselle vihreää valoa, kunhan kyse oli ”puhtaasti informoitumisesta”.

Jeltsinin mukaan Baltiassa ei ollut kyse paikallisesta ongelmasta, vaan kyseessä oli oikeistovoimien hyvin laadittu suunnitelma demokratisoimisprosessin kääntämiseksi taaksepäin. Hän katsoi, että Gorbatšovilla ei ollut enää ote hallussaan, vaan tämä toimi pelkästään vanhoillisten voimien sätkynukkena. Keskushallinnon kiristyneen politiikan vuoksi Jeltsin kaavaili Venäjälle omaa kansalliskaartia ja suunnitelti irrottavansa KGB:stä Venäjälle turvallisuuspalvelun.⁷⁶⁰

Presidentti Koivisto piti Jeltsinin puheita omasta armeijasta huolestuttavina. Hän päätteli, että vaatimukseen suostuminen johtaisi siihen, että muutkin tasavallat saisivat omat sotavoimansa. Ajatus Neuvostoliiton ydinaseiden jakamisesta avasi Koiviston mielestä ”kauhistuttavia perspektiivejä”.⁷⁶¹

Samoihin aikoihin Koivisto sai luettavakseen taloustieteen professori Michael Marresen kirjoittaman OECD:n sihteeristön sisäisen muistion yhteenvedon. Sen oli laatinut valtiovarainministeriön finanssineuvos Heikki Oksanen, joka oli toiminut Koiviston aloitteesta perustetun Suomi-Unkari-työryhmän jäsenenä. Marrese raportoi koko joulukuun 1990 kestäneeltä matkaltaan Moskovassa. Arvio Neuvostoliiton tilasta oli koruton luettavaa.

⁷⁵⁸ Iivonen 2000, 527–528.

⁷⁵⁹ Bergmane 2016, 247.

⁷⁶⁰ Talvitie UM:lle 15.1.1991. UMA, 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto/Baltian tilanne, yleistä, v. 1991.

⁷⁶¹ Muistio Koiviston ja hallituksen edustajien tapaamisesta 25.1.1991 (ei tekijää). KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 43; Koivisto 1995, 412.

Marresen mukaan Neuvostoliiton talous ei ollut muuttumassa markkinaorientoituneeksi, vaan siitä oli tulossa alueellisten voimakeskusten tilkkutäkki. Valtio oli menettänyt talouden kontrollin, mikä johtui poliitikkojen keskittymisestä valtataisteluun, elintilan antamisesta yhteisyrityksille ja osuuskunnille, ”spontaanista yksityistämistä” ja järjestäytyneestä rikollisuudesta. Neuvostoviranomaiset olivat pahasti korruptoituneet.

Marresen mukaan sen paremmin Neuvostoliiton kuin Venäjänkään hallituksilla ei ollut kattavaa ohjelmaa talouden muuttamiseksi. Uudistuslinjan taloustieteilijöistäkään mikään ryhmä ei tutkinut vakavasti toimenpiteitä, joita tarvittaisiin makrotaloudellisen tasapainon saavuttamiseksi, eikä kenelläkään ollut käsitystä, mitä hintojen vapauttaminen aiheuttaisi taloudellisesti ja poliittisesti.

Vaikka Gorbatšov pystyisikin palauttamaan kontrollin itselleen, hän ei ollut oikea henkilö johtamaan Neuvostoliittoa kohti markkinataloutta. Marresen mukaan Gorbatšov ei ottanut huomioon välttämättömiä taloudellisia seikkoja, ja uskoi jatkuvasti, että tasavaltojen itsenäistymispyrkimykset voitaisiin torjua. Gorbatšovilla ei ollut järkevää talousohjelmaa. Hän saattaisi pystyä pysäyttämään poliittisen hajoamisen vain diktatuurin ja sorron avulla. Marresen mukaan Jeltsin oli selvästi suosituin Gorbatšovin sijalle, ja hän oli ainut näkyvä toivo.⁷⁶²

Tammikuun 1991 lopulla Koivisto keskusteli Neuvostoliiton tilanteesta Norjan pääministeri Gro Harlem Brundtlandin kanssa. Hän arvioi, että Gorbatšovin syrjäyttäminen ei johtaisi ”täydelliseen paluuseen menneeseen” eikä ”tyrannian” paluuseen, mutta saattaisi johtaa ”Neuvostoliiton eristäytymiseen”. Koiviston tapoihin ei kuulunut spekuloida itänaapurin johtajilla⁷⁶³, joten pohdiskelut viestivät vahvasti sen puolesta, että hän varautui Gorbatšovin jälkeiseen aikaan.

Koivisto ei uskonut Jeltsinin mahdollisuuksiin nousta Neuvostoliiton johtajaksi. NKP vahvisti asemiaan, joten oli perustelua olettaa, että Gorbatšovin jälkeen valtaan saattaisi nousta ”joku, jolla on puoluekoneiston ja -aktiivien kannatus”. Koivisto piti varapresidentti Gennadi Janajevin asemaa tärkeänä, koska tämä oli Gorbatšovin ohella ainoa neuvostajohtoon kuuluva politbyroon jäsen. ”Janajev ei pyri muuttamaan maailmaa, vaan lähinnä estämään vahinkoja ja jarruttamaan muutoksia”, Koivisto arvioi Brundtlandille.⁷⁶⁴

⁷⁶² Koiviston arkistosta löytyvä Oksasen muistio on varustettu lukuisin alleviivauksin, jotka ovat oletettavasti presidentin tekemiä. Heikki Oksasen muistio OECD:n sihteeristössä työskentelevän prof. Michael Marresen raportti vierailustaan Moskovassa 1.–31.12.1990. KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1991, kansio 43; Oksanen 2019, 160–161.

⁷⁶³ Jaakko Kalelan lausunto *Reimag*-projektin järjestämässä muistitietoseminaarissa 23.10.2014.

⁷⁶⁴ Muistio Koiviston ja Brundtlandin tapaamisesta 30.1.1991 (ulkoasiainsihteri Anu Laamanen). KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1991, kansio 43.

Oslon-matkansa aikana Koivisto myös tapasi Janajevin. Keskustelun aikana hän palautti mieliin, että Gorbatšov oli syyskuun 1990 Suomen vierailunsa aikana todennut olevansa valmis yhteistyöhön Jeltsinin kanssa, mutta kertonut Venäjän johtajalla olevan taipumusta populismiin. Janajev myönsi, että yhteistyö Gorbatšovin ja Jeltsinin välillä oli vaikeaa. ”Jeltsin on henkilönä hyvin monimutkainen – ei riitä, että hän on populistisi; hän on lisäksi tasapainoton henkilö, hän juo paljon, häntä ympäröivät henkilöt ovat vaikeita.”⁷⁶⁵

Vaikka alkoholinkäytöstä moittiminen oli melko paksua puhetta Janajevilta, joka ei itsekään ollut tunnettu raittiusmies, oli Jeltsin käytöksellään esimerkiksi vieraillessaan Yhdysvalloissa vuonna 1989⁷⁶⁶ jättänyt kuvan epäilyttävästä henkilöstä. Väitteet päihtyneenä esiintymisestä eivät olleet omiaan lisäämään luottamusta Jeltsiniin.

Koiviston periaatteena oli raittiuden vaatimus työtehtävien hoidossa. Hänen asennettaan kuvaa *Liikkeen suunta*-muistelmateoksen selostus työskentelystä Väinö Leskisen kanssa, jonka tiedettiin olleen perso alkoholille. ”Reykjavikissa helmikuussa 1970 näin Pohjoismaiden neuvoston kokouksen yhteydessä tarjotun erään aterian alla Leskisen cocktail-lasi kädessään silmissänsä tuttu kiilto. Mielessäni välähti, että tuo lasi pitäisi lyödä hänen kädestänsä pois.”⁷⁶⁷

Koivisto puuttui kovalla kädellä Ahti Karjalaisen alkoholiongelmaan. Presidentiksi valintansa jälkeen Koivisto erotti Karjalaisen Suomen Pankin pääjohtajan virasta ja siirsi tämän sivuun suomalais-neuvostoliittolaisen talouskomission Suomen osapuolen puheenjohtajan paikalta.⁷⁶⁸

Koiviston kriittinen asenne Jeltsiniin johtui siis osin persooniin liittyvistä tekijöistä, mutta tärkeämpi syy oli, että Venäjän johtaja uhkasi Gorbatšovin asemaa. Helmikuussa 1991 Jeltsin vaati Neuvostoliiton keskustelevision haastattelussa Gorbatšovin eroa ja vallan siirtämistä tasavaltojen johtajille. Hän syytti neuvostojohtajaa kansan pettämisestä ja liukumisesta kohti diktatuuria.⁷⁶⁹

Presidentinlinnassa 12. helmikuuta 1991 vieraillut KGB:n residentti Karasev piti tilannetta Neuvostoliitossa ”hyvin vaikeana, jopa vaarallisena”. Hänen mukaansa Gorbatšovin avustajat olivat ”jatkuvasti tehneet paineen alla päätöksiä”, jotka olivat ”virheellisiä”, ja joita kummaltakin puolelta käytettiin Gorbatšovia vastaan.

Karasev nosti esiin puolustusvoimien johdossa vallitsevan tyytymättömyyden Gorbatšovin reformeihin ja sen sotilaspoliittisiin vaikutuksiin. ”Kenraalit käskävät

⁷⁶⁵ Muistio Koiviston ja Janajevin tapaamisesta 30.1.1991 (ulkoasiainsihteri Anu Laamanen). KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1991, kansio 43.

⁷⁶⁶ Syksyllä 1989 Jeltsinin väitettiin viettäneen Yhdysvaltain matkansa kestopuhalluksessa. Colton 2008, 175.

⁷⁶⁷ Koivisto 1997, 125.

⁷⁶⁸ Koivisto 1994, 97–102.

⁷⁶⁹ Taubman 2017, 578.

katsoa, kuinka kaikesta liennytyksestä ja aseidenriisunnasta huolimatta Nato on olemassa, voimistuu ja uhkaa Neuvostoliittoa yhä enemmän, Saksa on voimistunut, WEU on herännyt uudestaan henkiin, puuhataan EY:n muuttamista puolustuspoliittiseksi liitoksi, amerikkalaiset saavat Persianlahden ja maailman öljypolitiikan hallintaansa”, hän luetteli. Samanaikaisesti Neuvostoliitto oli joutunut vetäytymään Itä-Euroopasta, Varsovan liitto oli hajonnut, Neuvostoliiton asejärjestelmiä tuhottiin, varustelumenoja leikattiin, maata uhkasi sisällissota, suurvalta-aseman oli annettu romahtaa. Ketään asiantuntijaa tämä ei Karasevin mukaan vakuuttanut, mutta se vetosi kadunmieheen.⁷⁷⁰

Vaikeuksistaan huolimatta Gorbatšovilla arvioitiin olevan selvä yliote haastajaansa. Jeltsinillä oli voimanaan suuri kansansuosio, mutta hänellä ei ollut järjestäytyntä poliittista taustavoimaa. Merkityksellistä oli se, että Venäjän johtajalta puuttui varsinainen toimivalta; hänellä ei ollut sananvaltaa keskeisiin taloudellisiin toimiin, ei infrastruktuuriin, eikä hänellä ollut tukea puolustusvoimissa, joka kuten sisäministeriö ja KGB olivat täysin hänen valtansa ulottumattomissa. Jeltsinillä oli siis vastassaan kaikki keskeiset valtarakenteet, jotka olivat vahvistaneet asemiaan.⁷⁷¹ ”Jeltsin on kuin paavi; toisin sanoen hänellä ei ole yhtään divisioonaa”, suurlähettiläs Talvitie mukaili Stalinin kuuluisaa tokaisua. Toisaalta hän uskoi, että tavalliset kansalaiset olisivat tiukan paikan tullen selvästi Neuvostoliiton yhtenäisyyden ja järjestyksen puolella.⁷⁷²

Presidentti Koivisto saattoi yksityiskeskusteluissaan havaita, että Neuvostoliiton keskusvallan piiriin kuuluvat perinteiset valtakeskukset eivät olleet enää entisellään. Koiviston ulkomaiset puhekuppanit kehottivat ottamaan Jeltsinin vakavasti.

Helmikuun 1991 puolivälissä Helsingissä piipahti Latvian pääministeri Ivars Godmanis. Tapaamisessaan Koiviston kanssa Godmanis kertoi tuntevansa Jeltsinin henkilökohtaisesti ja tavanneensa Venäjän johtajaa aivan viime aikoina. Hänen arvionsa mukaan Jeltsin ei tulisi allekirjoittamaan liittosopimusta ennen kuin Gorbatšov virallisesti hyväksyisi Venäjän vaatimukset. Godmanis uskoi, että kun Jeltsin valittaisiin suoralla kansanvaalilla Venäjän presidentiksi, Gorbatšoville ei jäisi mitään roolia.

⁷⁷⁰ Kalelan muistio tapaamisesta Karasevin kanssa 11.2.1991. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1991, kansio 43.

⁷⁷¹ Kaurinkosken muistio Tilanne Neuvostoliitossa 21.2.1991. UMA, 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto, v. 1991.

⁷⁷² Talvitie UM:lle 7.2.1991. UMA, 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto, v. 1991. Stalin totesi sarkastisesti Ranskan ulkoministeri Pierre Lavalille vuonna 1935, kun Laval pyysi hänen apuaan saadakseen paavin tuen Hitlerin Saksaa vastaan: ”Paavi! Montako divisioonaa hänellä on?”

Koiviston huomautukseen, että NKP:llä ei ollut kilpailijoita ja tämän vuoksi Gorbatsšov saattoi tukeutua vain puolueeseen, neuvostoarmeijaan ja KGB:hen, Godmanis totesi, että oli tärkeätä ottaa huomioon venäläisten mentaliteetti: he pysyvät sen mukana, joka paineen alla kykenee työskentelemään ja olemaan tehokas. Hänen mielestään Gorbatsšovilla ei ollut aavistustakaan, miten päästä kriisistä ulos.⁷⁷³

Maaliskuun lopulla Koivisto tapasi sosiologin, Neuvostoliiton tiedeakatemian professorin Tatjana Zaslavskajan. Zaslavskaja lukeutui siihen monilukuisen älymystöedustajien joukkoon, joka oli loitonnut Gorbatsšovista ja siirtynyt Jeltsinin leiriin. Koivisto tiedusteli Zaslavskajalta tilannetta Neuvostoliitossa ja kommunistipuolueen asemaa ainoana järjestäytyneenä yhteiskunnallisena organisaationa. Zaslavskaja vähätteli NKP:n merkitystä ja totesi puolueen johtavan aseman olevan virallinen näkemys, jota tosiasiallinen tilanne ei tukenut. Hänen mukaansa NKP:n jäsenkato oli suuri ja puolueen arvovalta laskenut katastrofimaisella tavalla. Puolueeseen asemansa säilyttävänä keskeisenä vaikuttajana ei enää uskottu.

Zaslavskajan mukaan Gorbatsšov in äskettäin esittämä vetoisuus, jonka mukaan puolueen oli astuttava ulos juoksuhaudoistaan ja ryhdyttävä hyökkäykseen, oli ymmärrettävissä vain kehotukseksi palata aikaisempaan puolueen ylivaltaa merkinneeseen tilanteeseen.

Koiviston neuvostoarmeijan mielialoja koskevaan kysymykseen Zaslavskaja vastasi armeijan olevan sairaan – sairaamman kuin yhteiskunnan kokonaisuudessaan. Maan demografinen tilanne oli vaikuttanut armeijaan – kutsuntaikäisiä ei ollut riittävästi, terveysolot näiden keskuudessa olivat huonontuneet. Zaslavskajan mukaan asevelvollisia oli jouduttu värväämään vankiloista; näiden ja muiden tekijöiden johdosta armeija oli demoralisoitunut. Hän kiinnitti myös huomiota syvenevään kiihuun kenraalikunnan ja upseeriston välillä; edellinen eli tyytyväisenä kommunistisessa yltäkyläisyydessä, osa jälkimmäisistä asui joukkojen poisvetämisen tuloksena kurjissa olosuhteissa, jopa teltoissa.

Talou uudistuksen osalta Zaslavskaja totesi sen polkevan paikallaan. Gorbatsšov oli syksystä 1990 saakka antanut määräyksiä markkinatalouden kehittämiseksi. Nämä määräykset suuntautuivat Zaslavskajan mukaan tosiasiallisesti uudistusta vastaan. Hän uskoi, että Neuvostoliitossa oli muodostumassa selvä vedenjakaja oikeistovoimien, jotka halusivat paluuta vanhaan, ja vasemman siiven välillä, joka halusi perestroikan loppuunsaattamista.⁷⁷⁴

Keväällä 1991 Neuvostoliiton taloudellinen ja yhteiskunnallinen kriisi pakotti asemien uuteen määrittelyyn poliittisella kentällä. Keskeinen merkitys oli NKP:n

⁷⁷³ Koiviston muistio tapaamisesta Godmaniksen kanssa 14.2.1991. KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1991, kansio 44.

⁷⁷⁴ Muistio Koiviston ja Zaslavskajan tapaamisesta 25.3.1991 (ei tekijää). KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1991, kansio 45; Koivisto 1995, 414–415.

vanhoillisen siiven niin Venäjän kansanedustajien kongressissa kuin puolueen keskuskomitean kokouksessa kärsimällä selkeällä tappiolla. Poliittisesta käänteestä todistava tapahtuma oli 23. huhtikuuta Gorbatšovin, Jeltsinin ja kahdeksan muun tasavallan välillä aikaansaatu yhteisymmärrys uudesta liittosopimuksesta. Liittosopimuksella Gorbatšov alkoi loitontua vanhoillisista voimista tasavaltojen ja vallan jakamisen suuntaan.⁷⁷⁵

Ulkopoliittisen instituutin erikoistutkija Jyrki Iivonen tarkasteli Neuvostoliiton kehitysnäkymiä Paasikivi-Seurassa pitämässään esitelmässä huhtikuun 1991 lopulla. Iivosen mukaan Gorbatšovin antamista lupauksista ja toteutetuista uudistuksista huolimatta perestroika oli epäonnistunut keskeisten tavoitteidensa saavuttamisessa. Perestroikan ajaututtua umpikujaan oli tultu tilanteeseen, jossa Neuvostoliiton sisäinen sekasorto oli saavuttanut ennenaikemättömät mittasuhteet. Tämän pohjalta hän arvioi, että ”nykyisenkaltainen Neuvostoliitto keskitetysti johdettuna monikansallisenä federaationa” oli tulossa tiensä päähän.

Iivonen määritteli Neuvostoliitolle kolme eri kehitysvaihtoehtoa. Ensimmäinen tarkoittaisi Gorbatšovin valtakauden sekä perestroikan jatkumista jotakuinkin nykyisessä muodossaan. Käytännössä tämän vaihtoehdon toteutuminen tarkoittaisi taloudellisten ja poliittisten vaikeuksien säilymistä ja jopa kärjistymistä entisestään. Toisessa vaihtoehdossa hajaantumiskehitys johtaisi eräiden reunatasavaltojen itsenäistymiseen sekä Venäjän johtaman uuden liittovaltion tai valtioliiton muodostumiseen.

Kolmas mahdollinen kehityskulku merkitsisi paluuta perinteiseen autoritääriin hallintoon, kommunistisen puolueen sekä asevoimien ja turvallisuuselinten aseman vahvistumiseen. Kurin palauttaminen myös kansallisuussuhteisiin tarkoittaisi automaattisesti poliittisten ristiriitojen uutta kärjistymistä ja niiden mahdollista heijastumista maan rajojen ulkopuolelle.⁷⁷⁶

Toukokuussa 1991 presidentti Koivisto vieraili Washingtonissa, jossa hän arvioi Neuvostoliiton tilannetta. Hän totesi presidentti Bushille panneensa tyydytyksellä merkille, että Gorbatšov ja Jeltsin olivat siirtyneet vastakkainasettelusta yhteistyön tielle. Koivisto katsoi, että Neuvostoliiton uudistuspolitiikan onnistuminen vaatii aikaa ja lännen avokätistä tukea. Hän toisti jälleen, että Yhdysvaltain ja muiden länsimaiden tuli olla valmis Neuvostoliiton taloudelliseen avustamiseen. Bush vastasi pohdiskelemalla, hidastaisiko apu todellisten uudistusten aikaansaamista vai edistäisikö se uudistuksia tukemalla Gorbatšovia, jota hän piti edelleen Yhdysvaltain kannalta parhaana vaihtoehtona.⁷⁷⁷

⁷⁷⁵ Tolvasen muistio Presidentti Gorbatschov ja yhdeksän tasavallan julistus 7.5.1991. KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 46; Taubman 2017, 579.

⁷⁷⁶ Iivonen 1991, 101.

⁷⁷⁷ Muistio Koiviston ja Bushin tapaamisesta 7.5.1991 (lähetystöneuvos Ilkka Heiskanen). KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 46; Koivisto 1995, 419.

Muutama viikko Bushin tapaamisen jälkeen Koivisto keskusteli Harvardin yliopiston taloustieteilijä Jeffrey Sachsin kanssa. Sachs toimi Puolan hallituksen konsulttina talouskysymyksissä ja tuli tunnetuksi kiistellyn uusliberalistisen sokkihoidon alkuunpanijana.⁷⁷⁸ Keväällä 1991 Sachs laati taloudellista avustusohjelmaa Neuvostoliiton siirtämiseksi markkinatalouteen yhdessä Venäjän entisen varapääministeri Grigori Javlinskin kanssa. Javlinski oli edellisenä vuonna ollut tekemässä 500 päivän ohjelmaa, jonka Gorbatšov oli aluksi hyväksynyt, mutta siirryttyään vanhoillisten rintamaan hylännyt.

Sachsin mukaan talousohjelman poliittisen perustan muodosti 1+9-julistus, jonka hän katsoi avaavan Baltian maille tien itsenäisyyteen. Vapaus erota Neuvostoliitosta olisi nimenomaisesti tunnustettu ennakkoehto läntiselle avulle. Varsinainen uudistusohjelma olisi Sachsin mukaan ehdottoman radikaalien muutosten peräänantamatonta toteuttamista ilman mitään ideologisia rajoitteita, maan yksityisomistus toteutettaisiin, yritykset yksityistettäisiin, talouden rakenne uudistettaisiin täysin, vapaat hinnat toteutettaisiin, ruplan vaihdettavuus ja huomattava devalvaatio toteutettaisiin, jäsenyys Maailmanpankissa ja Kansainvälisessä valuuttarahastossa toteutuisi samoin kuin hyvin laajamittainen läntinen apu.

Epäselvää kuitenkin oli, missä määrin Gorbatšov tuki Javlinskia. Javlinski oli pari viikkoa sitten ollut yhteydessä neuvostojohtajaan ja selostanut tälle talousohjelman yleisiä suuntaviivoja. Sachs puolestaan kertoi selostaneensa suunnitelmaa Washingtonissa vierailleelle turvallisuusneuvoston jäsen Jevgeni Primakoville, joka myöhemmin toimi Venäjän ulkomaantiedustelun päällikkönä ja ulkoministerinä. ”Okei, tämä on ihan hyvä. Jatketaan sen toteuttamista”, oli Primakov Sachsin mukaan todennut. Primakovin rooli vaikuttaa kuitenkin olleen monisyisempi kuin Sachs esitti. Yhdysvaltain Moskovan-suurlähettiläänä toimineen Jack Matlockin mukaan Primakov piti Javlinskin ohjelmaa liian radikaalina. Yksityisissä keskusteluissaan amerikkalaisten kanssa hän ilmaisi kannattavansa Pavlovin hallituksen varovaista linjaa, joka hänen mukaansa edusti myös Gorbatšovin kantaa.⁷⁷⁹

Sachs arvioi, että presidentti Bushin pidättyvä asenne oli keskeisin este Neuvostoliiton laajamittaiselle avustamiselle. Hänen mielestään Yhdysvaltain poliittinen johto asennoitui liiaksi sisäpolitiikan mukaan, eikä ottanut tarpeeksi huomioon Neuvostoliiton monimutkaista tilannetta. Sachsin mukaan Mitterrand ja Kohl olisivat valmiita avustamaan Neuvostoliittoa, jos talousohjelma kytkettäisiin uudistuksiin. Kaikki kuitenkin odottivat Bushin ratkaisua. Sachs katsoi, että kieltäytymällä antamasta riittävästi apua Neuvostoliitolle länsi saattaisi menettää historiallisen tilaisuuden ja edesauttaa Neuvostoliiton luisumista kohti arvaamatonta kehitystä.

⁷⁷⁸ Sachs osallistui myös Venäjän hallituksen konsultointiin 1990-luvulla. Ther 2019, 33.

⁷⁷⁹ Matlock 1995, 547–551.

Sachs kiinnitti huomiota siihen, että keskustelu Neuvostoliiton auttamisesta oli liiaksi keskittynyt Gorbatšoviin. Jeltsiniä aliarvioitiin Yhdysvalloissa, koska tätä pidettiin vaarallisena. Sachs oli eri mieltä ja luonnehti Jeltsiniä hyvin demokraattiseksi ja tärkeäksi uudistusvoimaksi. Hän ennusti, että Venäjän kesäkuisten presidentinvaalien jälkeen Jeltsinin asema tulisi olemaan entistä vahvempi.⁷⁸⁰

Jeltsin valittiin Venäjän presidentiksi suorassa kansanvaalissa 12. kesäkuuta. Ylivoimainen vaalivoitto teki hänestä vahvan miehen ei ainoastaan Neuvostoliitossa vaan myös ulkomailla.

Presidentti Koiviston oli määrä matkustaa Moskovaan kesäkuun lopulla. Vierailun isäntänä oli presidentti Gorbatšov. Utta avasta edusti Koiviston ensikohtaaminen Jeltsinin kanssa. ”Tapaaminen ei ollut alun perin ohjelmassa, mutta kun sitä esitimme, se järjestyi heti”, Koivisto muistelee.⁷⁸¹

Suomi oli kehittelty suhteita Venäjään jo syksystä 1990, kun ulkoministeri Kozjrev oli vierailut Helsingissä. Kevään 1991 aikana Venäjän merkitys Neuvostoliiton politiikassa kävi yhä ilmeisemmäksi. Neuvostotasavaltojen muuttuessa uuden liittosopimuksen mukaan suvereeniksi ne saattoivat ryhtyä kauppasuhteisiin ulkovaltojen kanssa. Idänkaupassa Venäjän rooli oli keskeinen, koska Suomen tuonti koostui pääasiassa energiatuotteista, joista suurin osa sijaitsi Venäjän alueella.

Koiviston Neuvostoliiton-vierailun alla suurlähettiläs Talvitie keskusteli Venäjän ulkoministeriön Eurooppa-osaston päällikön Oleg Kabanovin kanssa. Kabanov ehdotti Jeltsinin tapaamisen sisällyttämistä Suomen presidentin Moskovan-vierailun ohjelmaan. Kabanovin mukaan tapaamiselle ei olisi estettä, koska ulkopoliitikassa ja kansainvälissä suhteissa Jeltsinin ja Gorbatšovin välillä ei vallinnut kilpailutilannetta. Siten tapaaminen Jeltsinin kanssa toteutuisi ”täysin suomalais-neuvostoliittolaisten suhteiden puitteissa”.⁷⁸²

Kesäkuun 25. päivänä 1991 Koivisto tapasi Jeltsinin Venäjän federaation hallintorakennuksessa, Valkoisessa talossa. Tunnelma oli jännittynyt. ”Se alkoi peräti jäykästi”, Koivisto kuvaa muistelmissaan.⁷⁸³ Tapaamisen aluksi Jeltsin yllätti suomalaiset esittämällä Venäjän ja Suomen suhteiden kehittämiseksi seuraavan ohjelman: ”1. Laaditaan valtiosopimus sopusoinnussa olemassa olevan Suomen ja Neuvostoliiton sopimuksen kanssa. 2. Laaditaan kaupallinen sopimus, jonka mukaan suuria yhteistyöresursseja hyödynnetään. 3. Venäjä haluaa osallistua jollakin tavalla Pohjoismaiden Neuvoston toimintaan. 4. Laaditaan yhteinen ympäristöohjelma. 5. Perustetaan

⁷⁸⁰ Muistio Koiviston ja Sachsin tapaamisesta 30.5.1991 (Martti Manninen). KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 46; Koivisto 1995, 419–420.

⁷⁸¹ Koivisto 1995, 426.

⁷⁸² Talvitie UM:lle 31.5.1991. UMA, 18.60 NLO Tasavallan presidentti Mauno Koiviston vierailu Neuvostoliittoon 24.–25.6.1991.

⁷⁸³ Koivisto 1995, 426.

konsulaatteja, jos Suomi hyväksyy. Voitaisiin aloittaa Karjalasta. 6. Yksinkertaistetaan raja-asioita.”

Jeltsinin suorasukainen tyyli ei tehnyt Koivistoon vaikutusta. ”Perinteellisesti meidän suhteemme Neuvostoliittoon ja Venäjään ovat olleet hyvin herkkiä. Joudumme nyt näin muodoin ottamaan kantaa herkkiin kysymyksiin kansainvälisissä suhteissamme”, hän sanoi. Koivisto korosti Jeltsinille, että Suomi halusi vaalia kaikkea sitä, mikä Neuvostoliiton-suhteissa oli arvokasta ja kehittäisi siltä pohjalta suhteita Venäjään.

Jeltsin vastasi ensin, että ”ymmärsi herkkyyden Suomen ja Neuvostoliiton välisissä suhteissa” mutta jatkoi ristiriitaisesti, että Venäjä ei hyväksyisi mitään keskustellun tekemisiä. Hän totesi, että Venäjällä tulisi olemaan itsenäinen ulkomaankauppapolitiikka, josta sovittaisiin yhdessä keskushallinnon kanssa. Koiviston toteamukseen, että suomalais-neuvostoliittolaisen talouskomission piirissä oli keskusteltu mahdollisuudesta asettaa työryhmä tutkimaan taloussuhteiden kehittämistä tasavaltotojen kanssa, Jeltsin sanoi, etteivät he halunneet omia asioitaan keskuksen hoidettaviksi. ”Ulkomaankauppa kuuluu Venäjälle. Emme aio osallistua talouskomission työskentelyyn.” Jeltsinin mukaan tuotantolaitokset siirtyisivät Venäjän alaisuuteen vuoden 1991 aikana. Liitolle tulisivat jäämään vain puolustus, rautatie ja voimatalous. Kaikki muu kuuluisi Venäjän omaan toimialaan.

Kehitys Neuvostoliitossa oli Jeltsinin mukaan johtamassa siihen, että Venäjällä olisi tulevaisuudessa suoria suhteita yhä useampaan valtioon. Hän viittasi epämääräisesti sopimukseen mm. Yhdysvaltain, Etelä-Korean, Turkin ja Taiwanin kanssa. Samaan hengenvetoon hän jatkoi, että ”periaatekysymykset sovittaisiin liittotasolla, mutta niiden sisältö kuuluisi tasavalloille”. Tämä koski Jeltsinin mukaan Suomen YYA-sopimusta, jonka konkreettinen sisältö kuuluisi tasavalloille. Koivisto ei kommentoinut Jeltsinin ehdotuksia. Tapaamisen päätteeksi presidentit sopivat siitä, että Venäjä lähettäisi korkeatasoisen valtuuskunnan Helsinkiin keskustelemaan maiden välisistä suhteista.⁷⁸⁴

Pian Moskovan-vierailun jälkeen Koivisto tapasi *Helsingin Sanomien* luottotoimittajia Kultarannassa. Keskusteluissa Neuvostoliiton tulevaisuudesta hän esitti, että liittovaltion sijaan saatettaisiin päätyä pikemminkin valtioliittoon (konfederaatioon), jossa keskushallinnon asema olisi passiivinen, yövahdin rooli. Presidentin mukaan keskustellun ei tulisi ottaa itselleen tehtäviä, joita se ei kuitenkaan pystyisi hoitamaan, vaan ne pitäisi antaa tasavalloille.

Koivisto oli toiveikas Gorbatsšovin vallassa pysymisen suhteen. Hän kuvasi, että toisin kuin kahdessa edellisessä tapaamisessa, neuvostojohtaja oli ollut luottavainen

⁷⁸⁴ Muistio Koiviston ja Jeltsinin tapaamisesta 2.7.1991 (Jaakko Blomberg). UMA, 18.60 NLO Tasavallan presidentti Mauno Koiviston vierailu Neuvostoliittoon 24.–25.6.1991.

ja rauhallinen. Koivisto katsoi, että muutos Gorbatšovin kannalta oli tapahtunut huh-
tikuussa 1991, kun tämä oli saanut sovittua tasavaltojen kanssa liittosopimuksen al-
lekirjoittamisesta. Gorbatšov tulkitsi Jeltsinin valinnan Venäjän presidentiksi vah-
vistavan tämän omaa asemaa.

Ensitapaaminen Jeltsinin kanssa ei ollut tehnyt Koivistoon kummoista vaiku-
tusta. Hän totesi Gorbatšovin pitävän Jeltsiniä populistina, mihin arvioon näytti yh-
tyvän. Koivisto uskoi, että Venäjä pyrki käyttämään Suomea Neuvostoliiton sisäi-
sessä kamppailussa tavalla, joka ei paljon poikennut Baltiasta. ”Venäjä näyttää pyr-
kivän tilanteeseen, jossa se olisi valtio valtiossa, ja Suomenkin rajalla olisi sekä Neu-
vostoliiton että Venäjän tulliasemat”, presidentti sanoi kenties puolileikillään.⁷⁸⁵

Lännen johtajat tukivat edelleen Gorbatšovia, koska halusivat säilyttää tilanteen
Neuvostoliitossa mahdollisimman vakaana. Kun presidentti Bush vieraili Neuvosto-
liitossa heinä-elokuun 1991 vaihteessa, hän kieltäytyi Jeltsinin ehdotuksesta sopia
suorat sopimussuhteet Venäjän ja Yhdysvaltain välille. Lisäksi Bush piti Kioassa
puheen, jossa varoitettiin tasavaltoja kansalliskiihkon vaaroista. ”Amerikkalaiset ei-
vät tue niitä, jotka tavoittelevat itsenäisyyttä voidakseen korvata kaukana olevan ty-
rannian paikallisella despotialla. He eivät auta niitä, jotka edistävät etniseen vihaan
perustuvaa itsetuhoista nationalismia.” Huomiota herättänyt lausunto, jonka amerikkalaislehdistö leimasi Chicken Kiev (Kiovan kana) -puheeksi, pahoitti itsenäisyyttä
vaatineet ukrainalaiset.⁷⁸⁶

Elokuun 1991 puolivälissä ulkoministeriön poliittisen osaston päällikkö Jaakko
Blomberg kartoitti Suomen ja Venäjän välisiä suhteita. Venäjän pyrkimykset luoda
riippumattomat kansainväliset suhteet olivat tulleet selvästi esiin Koiviston ja Jeltsi-
nin kesäkuisessa tapaamisessa. Blombergin mukaan ”Neuvostoliiton liittovaltiojär-
jestelmän uudistumisen ja tasavaltojen vallan ja valtuuksien kasvun myötä Venäjän
hallitseva asema tulisi mullistamaan Suomen idänsuhteiden periaatteita ja käytän-
töä”.

Blomberg muistutti, että Jeltsinin toiminnassa oli kyse Neuvostoliiton sisäisestä
vallanjakokamppailusta, jossa ulkosuhteita käytetään hyväksi. ”Yksi osapuoli saat-
taa kilpailun vuoksi tehdä ulkopuoliselle tarjouksia, jotka menevät pidemmälle kuin
olojen tasaannuttua kukaan on valmis ylläpitämään.” Tästä seurasi Suomen puolella
tarve varovaisuuteen. Toisaalta ”tiettyä valmiutta korttien katsomiseen” oli suoma-
laisillakin oltava.

Venäjä halusi sopimussuhteet, joihin kuuluivat poliittinen sopimus ja käytännöl-
liset yhteistyösopimukset eri aloilla. Blomberg arvioi, että poliittisia suhteita kos-
keva sopimus nostaisi esiin YYA-sopimuksen aseman Suomen idänsuhteissa. Suomi

⁷⁸⁵ Muistio Koivisto-tapaamisesta 1.7.1991. PA, AAA, muistiot B:1; Mainio 2019, 424–
425.

⁷⁸⁶ Blomberg 2011, 309. Plokyh 2014, 63–65; Westad 2017, 610–611.

oli jäämässä ainoaksi maaksi Euroopassa, jonka sopimus Neuvostoliiton kanssa oli peräisin kylmän sodan maailmasta. ”Uuden polven sopimukset, niiden uusi kieli ja uudet käsitteet (esim. kumppanuus/Partnerschaft) koetaan riitasointuisiksi Stalinin aikana tehdyn Suomen yya-sopimuksen kanssa.”⁷⁸⁷

Näin oli ensimmäistä kertaa virallisella ulkopolitiikan tasolla asetettu kyseenalaiseksi YYA-sopimuksen asema. Tätä selittää ensi sijassa Neuvostoliiton uusi valta-asetelma ja Jeltsinin nousu todelliseksi voimatekijäksi.

Idänsuhteet linkittyivät keskusteluun Suomen tulevasta asemasta yhdentyvässä Euroopassa. Euroopan talousalueesta, Etasta, käytävät neuvottelut ajautuivat vaikeuksiin kevään 1991 aikana. Ruotsin päätös lähteä polulle hakemaan EY:n jäsenyyttä murensi Suomen integraatiopolitiikan pohjaa. Samaan aikaan itämarkkinat menivät alta.

7.3 Neuvottelut Euroopan talousalueesta vaarantuvat

Maaliskuun 1991 eduskuntavaalien alla varsin yleinen odotus oli, että SDP:n ja koomuksen yhteistyö jatkuisi.⁷⁸⁸ Synkät talousnäkymät eivät toisaalta povanneet hyvää sinipunahallitukselle.⁷⁸⁹ Eduskuntavaalien tulos nostikin valtaan keskustan, koomuksen ja RKP:n sinivihreän hallituskoalition. Tappion kokenut SDP päätti siirtyä oppositioon. Uudeksi pääministeriksi nousi keskustan Esko Aho. Aho halusi kuulla Koiviston mielipiteen Väyrysen valitsemisesta ulkoministerin tehtävään. Vaikka takavuosien tapahtumat edelleen rasittivat Koiviston ja Väyrysen välejä, ei presidentti asettanut nimitystä vastustamaan. ”Oli helppoa, kun hän oli näkyvissä, ministerinä silmiäni alla”, hän toteaa muistelmissaan.⁷⁹⁰

Koivisto suhtautui uuteen hallitukseen varovaisesti. ”Yleisasenteeni hallitukseen on ainakin alkuun pidättyvä. Miksi se muodostuu myöhemmin, on asia erikseen”, hän totesi vapunaattona luonaan vierailleelle Aholle. Samalla Koivisto ilmoitti, että hän aikoi pitää pääministerin hyvin informoituna ulkopolitiikan osalta. Koiviston mukaan pääministerillä piti olla ulkopoliittinen rooli, ennen kaikkea pohjoismaisissa yhteyksissä.

Koivisto jatkoi muistelemalla omaa pääministeriaikaansa 1960-luvun lopulla. Kekkosella oli ollut periaate, että ”kun hän oli käynyt esim. Moskovassa ja Zavido-

⁷⁸⁷ Blombergin muistio ”Suomen ja Venäjän suhteet: alustava kartoitus” 13.8.1991. UMA, 18.41 NLO, Suhteet Suomi-Venäjä, v. 1991.

⁷⁸⁸ Aho 2020, 92.

⁷⁸⁹ Keski-Rauska 2020, 460.

⁷⁹⁰ Koivisto 1994, 358; Väyrysen valinnasta ulkoministeriksi ks. Lehtilä 1998, 240–241.

vossa kahdenkeskisiä keskusteluja, niin hän katsoi, että parlamentarisuuden vaatimukset tulivat sillä täytetyiksi, kun hän kertoi pääministerille asioista”. Koiviston mukaan se oli ”parlamentarismia vähän alakanttiin, mutta parempi sekin kuin ei mitään”.⁷⁹¹ Ahon mukaan Koivisto tulkitsi ulkopoliittikan alueella parlamentarismia niin, että pääministerin kuului olla asioista perillä.⁷⁹²

Ahon hallituksen ohjelman ulkopoliittinen osa rakentui vanhan ulkopoliittisen perinteen varaan. Suomi kehitti suhteita Neuvostoliittoon YYA-sopimuksen ja Gorbatsšovin syyskuun 1989 vierailun julistuksen pohjalta. Hallitus ilmoitti noudattavansa Suomen etuja palvelevaa, vakiintunutta puolueettomuuspolitiikkaa. Integraatiopolitiikassa päätavoitteena oli Eta-sopimus. Uutta otetta oli siinä, että EY-jäsenyyttä ei enää suljettu pois vaihtoehtojen joukosta.⁷⁹³

Keväällä 1991 Eta-neuvottelut ajautuivat vaikeuksiin. Ulkoministeriön kauppapoliittinen alivaltiosihteeri Veli Sundbäck välitti huhtikuun puolivälissä valtiojohdolle viestin, että uhka Etan kaatumisesta oli todellinen. Sveitsi oli jäämässä pois neuvotteluista. Talouselämän tuen puute ja pelko Eta-sopimuksen hylkäämisestä kansanäänestyksessä olivat Sveitsin vaikeuksien perussyynä.⁷⁹⁴

Sundbäck, jonka asema oli varsin keskeinen Ahon hallituksen integraatiopolitiittisten linjausten valmistelussa, suositteli, että Suomi ryhtyisi selvittämään integraatiovaihtoehdot ja arvioisi niiden edut ja haitat. Myös EY-jäsenyykeskusteluun oli varauduttava. ”Kun saattaa käydä niin, että Etan mahdollisesti kaatuessa vain jäsenyystie olisi avoinna, ei sitäkään voi mielestämme ehdottomasti ennakolta sulkea pois”, Sundbäck esitti integraatiopolitiikkaa hoitaneiden virkamiesten arvion tilanteesta.⁷⁹⁵

Keväällä 1991 ulkoministeriössä hahmoteltiin tulevaisuutta pitkälti sen oletuksen mukaan, ettei Eta-hanke kestäisi.⁷⁹⁶ Eurooppa-työryhmän puheenjohtaja, neuvotteleva virkamies Leif Blomqvist pohdiskeli muistiossaan Eta-sopimuksen jälkeistä tulevaisuutta. Blomqvistin mukaan Suomi oli onnistunut kääntämään asemansa idän ja lännen välissä omaksi edukseen. ”Integroitumalla Länsi-Eurooppaan vapaakaupan välityksellä ja käyttämällä hyväkseen bilateraaliakauppaa Neuvostoliiton kanssa Suomi loi itselleen taloudellisesti poikkeuksellisen edullisen aseman Euroopassa.”

⁷⁹¹ Muistio Koiviston ja Ahon tapaamisesta 30.4.1991 (ei tekijää). KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 46; Aho 2020, 118.

⁷⁹² Aho 2020, 224.

⁷⁹³ Blomberg 2011, 317; Aunesluoma 2011, 443–444.

⁷⁹⁴ Sundbäckin muistio ”ETA-neuvottelut. Sveitsi ei voine hyväksyä ETA-sopimusta. Mitä siitä seuraa?” 19.4.1991. KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 46.

⁷⁹⁵ Sundbäck EY-jäsenyydestä Kalelalle 24.4.1991. KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 46.

⁷⁹⁶ Rusi 2000, 54; Aunesluoma 2011, 448.

Mahdollisuus hyötyä kahden talousjärjestelmän suomista eduista oli kylmän sodan vastakkainasettelun päätyttyä kokenut perustavaa laatua olevan muutoksen. Idässä hajaantuminen ulottui itse Neuvostoliittoon, Länsi-Euroopassa kiihtyi poliittinen ja taloudellinen integraatio, jossa ”Euroopan yhteisön rooli hyvinvoinnin luojana ja vakaan kehityksen takaajana” korostui.

Blomqvist punnitsi Suomelle tarjolla olevia Eta-sopimuksen jälkeisiä vaihtoehtoja: bilateraalinen suhde EY:n kanssa, Pohjoismaiden kollektiivinen liittyminen yhteisöön, jäsenyys puolueettomuusvaraumalla, jäsenyys ilman varauksia ja jäsenyys naapurisuhdetta Neuvostoliittoon koskevalla varaumalla. Blomqvist ei päätenyt varsinaisiin johtopäätöksiin, mutta korosti Suomen muista puolueettomista maista Ruotsista ja Itävallasta poikkeavaa asemaa.

Kysymys kuului, miten idänsuhteet YYA-sopimuksineen olisivat yhteisössä järjestettävissä. Blomqvistin mukaan Suomella ei ollut pakottavaa tarvetta harjoittaa puolueettomuuspolitiikkaa, mikäli sille jatkossakin turvataan itsenäinen päätösvalta Neuvostoliiton suhteiden hoidossa. Tällainen erivapaus ei kuitenkaan tulisi kysymykseen, ellei EY ymmärtäisi sitä Suomen ulkopoliittisen aseman sanelemaksi välttämättömyydeksi.⁷⁹⁷

Keväällä 1991 Euroopan yhteisön komissio suunnitteli ulko- ja turvallisuuspoliittista järjestelmää, jossa Suomen kannalta oli merkityksellistä kaavailuihin liittynyt opting-out-mahdollisuus. Sillä tarkoitettiin mahdollisuutta jättäytyä syrjään joistakin ulko- ja turvallisuuspoliittisista päätöksistä, jos jäsenmaan olennaiset kansalliset edut niin vaativat.⁷⁹⁸

Ulkoministeriössä pohdittiin mahdollisuutta hakea EY:n jäsenyyttä idänpoliittisella varaumalla, joka sallisi Suomen pidättyä osallistumasta yhteisön Neuvostoliiton vastaisiin toimiin. Suurin näköpiirissä oleva ongelma liittyi sanktioihin, joita EY oli käyttänyt esimerkiksi Baltian väkivaltaisuuksien yhteydessä.⁷⁹⁹

Huhtikuun 1991 puolivälissä Suomen EY-edustuston päällikkö Erkki Liikanen yritti selvittää, mitä Brysselissä ajateltiin. Hän tapasi Euroopan komission puheenjohtaja Jacques Delorsin apulaiskabinettipäällikkö Francois Lamoureuxin. Liikasen mukaan presidentti Mitterrand lainasi mielellään Napoleonin, joka totesi jokaisen maan perustavan ulkopoliittikkansa maantieteeseen, ja että opting out-mahdollisuus oli yhdenmukainen tämän käsityksen kanssa.

Liikanen kertoi Suomessa ajateltavan, että se oli presidentti Paasikivi, joka loi konseptin maantieteeseen perustuvasta ulkopoliitikasta. Siihen viitaten hän uteli, oli-

⁷⁹⁷ Leif Blomqvistin muistio ”Suomi ja Euroopan Yhteisö” 26.3.1991, UMA, 37.13 EU-Suomi Jäsenyys, Jäsenyyttä koskeva keskustelu.

⁷⁹⁸ HS 18.4.1991.

⁷⁹⁹ Blomberg 2011, 327–328.

siko yhteinen 1 300 kilometriä pitkä raja Neuvostoliiton kanssa Lamoureuxin mielestä riittävä ”pakottava syy”, joka oikeuttaisi maan jättäytymään yhteisen politiikan ulkopuolelle. Lamoureux vastasi, että maan kyllä pitäisi liittyessään EY:hyn hyväksyä yhteisön perussopimukset sellaisenaan, mutta yksittäisissä poliittisissa päätöksissä hänen mielestään tällainen maantieteellinen tosiasia oli ilman muuta riittävä pakottava syy.⁸⁰⁰

Samansuuntaista viestiä tarjosi Helsingissä vierailnut EY-komission varapuheenjohtaja Frans Andriessen. Andriessenin mielestä yleisluonteinen puolueettomuusvamma oli aivan liian väljä, eikä niin epämääräisiä erivapauksia jäsenmaille voitaisi sietää. Hän sanoi kuitenkin, että Suomen geopoliittinen asema ja tarve itsenäisesti päättää suhteista Neuvostoliittoon ymmärrettiin hyvin EY:n piirissä.⁸⁰¹

Ei ollut kuitenkaan selvää, millaisia erivapauksia uusille mahdollisille EY:n jäsenmaille sallittaisiin. Suomen Bonnin-suurlähetystön kakkosmies René Nyberg välitti brittikollegaltaan saadun tiedon, että Ranskan ulkoministeriössä suhtauduttiin varauksellisesti Itävallan ja Suomen jäsenyyksiin. Quai d'Orsayn näkemyksen mukaan Ranska ei koskaan tulisi hyväksymään, että yksi jäsenvaltio julistaisi itsensä puolueettomaksi mahdollisessa konfliktissa Neuvostoliiton kanssa.⁸⁰²

Suomessa vallitsi yhteisymmärrys siitä, että mahdollinen EY-jäsenyys ei saanut tapahtua sellaisin muodoin, että se voitaisiin käsittää selän kääntämiseksi Neuvostoliitolle. Jäsenyyden kannattajien piirissä haluttiin välttää käsitystä liiallisesta lännetytmisestä.

Ulkopoliittisen instituutin johtajan paikalta SDP:n kansanedustajaksi siirtynyt Paavo Lipponen arvioi *Turun Sanomien* kolumnissaan, että ”Suomen omaehtoinen linja” säilyisi Euroopan yhteisön jäsenenä. Hänen mukaansa Suomen EY-suhteen tärkein ulkopoliittinen kysymys oli suhde Neuvostoliittoon. ”Ei niin, että hakisimme Moskovasta lupaa EY-jäsenyydelle. Suomelle on tärkeätä EY-ratkaisusta riippumattakin huolehtia idänsuhteidensa jatkuvuudesta kaikissa oloissa.”

YYA-sopimusta Lipponen piti muodoltaan vanhentuneena, mutta sen sisältö piti yhä paikkansa. Euroopan muutoksista huolimatta Suomella ja Neuvostoliitolla tuli olemaan yhteisiä turvallisuusintressejä. ”EY:n jäsenyyttä hakiessaan Suomelle on ulkopoliittisesti tärkeintä pitää kiinni oikeudesta määritellä suhteensa Neuvostoliittoon kahdenvälisesti. EY ei saa heiluttaa idänsuhteiden perustaa”, Lipponen linjasi.⁸⁰³

⁸⁰⁰ Liikanen UM:lle 11.4.1991. UMA, Euroopan yhteisöt 1987–1992, r-sarja.

⁸⁰¹ Sundbäckin muistio ”EY-jäsenyyksikysymys; Johtopäätöksiä vpj. Andriessenin Suomen vierailulta” 8.4.1991. KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 46.

⁸⁰² Nyberg UM:lle 10.5.1991. KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 46.

⁸⁰³ TS 22.4.1991.

Lipposen edustama SDP oli omaksumassa myönteisen kannan EY-jäsenyyteen. Ulkoministerin tehtävät juuri jättänyt puheenjohtaja Pertti Paasio ilmoitti puheessaan, että Suomen oli ”syytä varautua” anomaan Euroopan yhteisön jäsenyyttä. ”Tämä vaihtoehto on tullut selvästi lähemmäksi, kun todennäköisyys siitä, ettei neuvoteltavana olevasta Euroopan talousalueesta voi muodostua Suomelle pysyvää integraatiotarkkaisu, on viime aikoina kasvanut”, hän sanoi.⁸⁰⁴

Paasion kannanotto harmistutti presidentti Koivistoa. Ulkoministerinä toimissaan Paasio oli pysytellyt visusti presidentin viitoittamalla Eta-linjalla. Viikkoa ennen EY-puhettaan hän oli tavannut Koiviston, mutta ei ollut informoinut tätä kannanmuutoksestaan.⁸⁰⁵ ”Suomen sosiaalidemokraatit tekivät presidentille vastaavan välistävedon kuin Ruotsin aateveljet edellisenä syksynä”, Mikko Majander on sattuvasti kiteyttänyt.⁸⁰⁶ Muistelmissaan Paasio selittää kallistuneensa EY-jäsenyyden kannalle jo aiemmin, mutta katsoneensa, ettei virassa olevan ulkoministerin sopinut poiketa viralliselta Eta-neuvotteluja korostavalta linjalta.⁸⁰⁷

Koivisto arveli myöhemmin, että Paasion uutta linjausta selitti SDP:n sisäinen valtakamppailu. Maaliskuun 1991 vaalitappion jälkeen EY-myönteisten henkilöiden vaikutusvalta puolueessa kasvoi. Koivisto nosti Paavo Lipposen nimen esiin.⁸⁰⁸

Integraatiomyönteiset voimat vahvistuivat myös elinkeinoelämässä. Ruotsissa teollisuus oli ensimmäisenä ja näkyvimmin kääntämässä maan integraatiokehitystä EY-jäsenyyden suuntaan. Suomessa teollisuus oli paljon enemmän kytköksissä valtiojohtoon ja lojaali poliittisille päättäjille. Tämä johtui paljolti idänkaupasta, jossa oli syytä olla hyvää pataa poliittisen johdon kanssa. Neuvostokaupan houkutusvoimaa vähensi kahdenvälisen clearing-järjestelmän päättyminen vuodenvaihteessa 1990–1991. Teollisuus ja elinkeinoelämä ei kuitenkaan näkyvästi haastanut presidentti Koiviston integraatiopolitiikkaa.⁸⁰⁹

Koivisto teki selväksi, ettei Eta-neuvottelujen mahdollisesti kariutuessa tullut pitää mitenkään itsestään selvänä, että talousalueen sijaan Suomi pyrki EY:n jäseneksi.⁸¹⁰ Tapaamisessa hallituksen ulkoasiainvaliokunnan kanssa 2. toukokuuta presidentti tyrmäsi arvelut siitä, että Suomen linja Euroopan yhdentymiskysymyksessä olisi muuttumassa. ”Menossa olevan kansainvälisen kehityksen lopputulos ei ole vielä nähtävissä. Meillä ei ole vielä edellytyksiä ainakaan johonkin aikaan arvioida

⁸⁰⁴ Paasion puhe Keski-Suomen sos.-dem.piirin piirikokouksessa Jyväskylässä 27.4.1991. KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1991, kansio 46.

⁸⁰⁵ Koivisto 1995, 526.

⁸⁰⁶ Majander 2020, 99.

⁸⁰⁷ Paasio 1998, 264.

⁸⁰⁸ Muistio Koivisto-tapaamisesta 1.7.1991. PA, AAA, kansio 1.

⁸⁰⁹ Aunesluoma 2011, 436, 446; Majander 2020, 32.

⁸¹⁰ Muistio Koiviston ja Ahon tapaamisesta 23.4.1991 (ei tekijää). KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1991, kansio 46; Koivisto 1995, 526.

sitä, onko EY:n jäsenyys yhteen sovitettavissa maamme kansainvälispoliittisen aseman kanssa. Siis ainakaan näiltä näkymin jäsenyyssanomusta ei voida harkita.”⁸¹¹

Suomen integraatiopoliitiikan päätavoite oli Eta-sopimus senkin vuoksi, että Eftan puheenjohtajuus siirtyi heinäkuussa Suomelle. On arvioitu, että jos Suomi olisi kesällä 1991 ottanut kantaa EY-jäsenyyden puolesta, olisi Eta-hanke saattanut kaatua.⁸¹² Koivisto kiinnitti huomiota, että Sveitsissä ja Norjassa seurattiin hyvin tarkkaan Suomen tilannetta. Presidenttiä huoletti, että jatkuva keskustelu Suomen EY-jäsenyydestä murentaisi ETA-neuvottelujen pohjaa. Hän toistelikin herkeämättä, että Eta-hanke ei saisi kaatua Suomen kannanottoihin.⁸¹³ Presidentti halusi pitää huolen siitä, että Suomi ei ainakaan olisi se maa, jonka käteen mustapekka jäisi – jos se oli jonkun käteen jäädäkseen.

Koiviston integraatiopoliittista varovaisuutta selittää osin muistot yhteispuhjois-maisen talousalueen Nordekin epäonnistumisesta vuosina 1968–1970.⁸¹⁴ Tuolloin pääministerinä toiminut Koivisto tuki hanketta, mutta tie nousi pystyyn, kun Neuvostoliitto suhtautui hankkeeseen kriittisesti. Nordekin arvioitiin lisäävän Suomen taloudellista ja poliittista yhteistyötä lännen kanssa. Moskovassa epäiltiin, että Nordek ja Euroopan talousyhteisö EEC kytkeytyivät erottamattomasti yhteen. Neuvostoliitto piti EEC:tä ensisijaisesti Yhdysvaltain pyrkimysten edistäjänä ja Naton taloudellisena apujärjestönä.

Koivisto käsittelee kirjassaan *Liikkeen suunta* Nordekia varsin laajasti. Hän korostaa luottamuksen merkitystä ja moraalinen tärkeyttä politiikassa. Koivisto arvostelee presidentti Kekkonen toimintatapaa Nordek-hankkeen aikana. Kekkonen, joka suhtautui Nordekiin epäilevästi, asetti hankkeen toteutumisen ehdoksi sen, etteivät muut Pohjoismaat hakisi EEC:n jäsenyyttä, vaikka hyvin tiedettiin, että Tanskan ja Norjan oli vaikea hyväksyä tällaista ehtoa. Kekkonen pyrki siirroillaan vierittämään syyt Nordekin kariutumisesta muualle. Lopulta kävi niin, että Suomi sai kantaa syntipukin viittaa. Koivisto koki Nordekin epäonnistumisen henkilökohtaisena poliittisena tappiona, jonka muisto kummitteli mielessä pitkään.⁸¹⁵

Presidentin vetämä tiukka Eta-linja alkoi herättää tyytymättömyyttä ulkoministeriön virkamiesten keskuudessa. Tämä kävi ilmi, kun Väyrysen johdolla ulkoasiainministeriön johto ja suurlähettiläät kokoontuivat Brysselissä sisäiseen seminaariin kesäkuussa 1991. Kokouksen jälkeen Väyrynen kirjoitti Koivistolle, että ”UM:n virkamieskunnassa on aikamoisia paineita siihen suuntaan, että Suomenkin tulisi hakea

⁸¹¹ Kalelan muistio hallituksen ulkoasiainvaliokunnan kokous 2.5.1991. KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 46; Koivisto 1995, 526.

⁸¹² Aunesluoma 2011, 450.

⁸¹³ Sundbäckin muistio ministeri Salolaisen keskustelut tasavallan presidentin kanssa 27.6.1991 Kultarannassa. KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 46.

⁸¹⁴ Aunesluoma 2011, 453.

⁸¹⁵ Koivisto 1997, 195–250; Lindblom 2009, 154–170; Aunesluoma 2011, 231–239.

EY:n jäsenyyttä”.⁸¹⁶ Juhana Aunesluoma kirjoittaa alivaltiosihteeri Veli Sundbäckin päiväkirjan pohjalta, että Brysselin seminaarissa esitettiin ”koko lailla kritiikkiä valtiojohtomme EY-kannanottoihin, siis siihen, ettei jäsenyyden suhteen oltu tehty mitään avauksia”.⁸¹⁷

Ensimmäisellä pääministerivierailullaan Tukholmaan pääministeri Aho sanoi selkeästi, että Suomi ei tulisi missään tapauksessa hakemaan EY-jäsenyyttä Ruotsin kanssa samanaikaisesti. Aholla oli tilaisuus keskustella pääministeri Carlssonin kanssa vain muutamia päiviä ennen kuin ruotsalaispääministeri esitteli valtiopäivillä turvallisuuspoliittisen julistuksen.⁸¹⁸

Historialliseksi luonnehtimassaan julistuksessa Carlsson ilmoitti, että Ruotsi pitäisi kiinni puolueettomuudestaan myös Euroopan yhteisön jäsenenä. Puolueettomuuden ja EY-jäsenyyden yhteensovittamisen teki mahdolliseksi tulkinta, jonka mukaan puolueettomuuspolitiikka määriteltiin pysymiseksi sotilasliittojen ulkopuolella. Liittoutumattomuus (alliansfrihet) tulisi säilymään Ruotsin turvallisuuspolitiikan sisältönä edessä olevista integraatiotarkoituksista huolimatta.⁸¹⁹

Ruotsin ilmoituksen jälkeen Suomen hallitus antoi kannanoton, jossa se ilmoitti perehtyvänsä Ruotsin uuteen turvallisuuspoliittiseen linjaukseen ja arvioivansa sen merkitystä myös Suomen kannalta. Hallituksen kannanoton mukaan ”Suomen tavoitteena on tässä vaiheessa pyrkiä Euroopan talousaluetta koskevissa neuvotteluissa tasapainoiseen Eta-sopimukseen, joka turvaisi suomalaisille henkilöille ja yrityksille mahdollisimman tasavertaisen aseman eurooppalaisilla sisämarkkinoilla”.

Hallitus ilmoitti kuitenkin arvioivansa EY:n sisäistä kehitystä ja mahdollista laajentumista Suomen kannalta ja pyrkivänsä ”ratkaisuihin, jotka parhaimmalla mahdollisella tavalla turvaavat kansalliset etumme”.⁸²⁰ Ruotsin uudet ulkopoliittiset linjaukset olivat tärkeä osa Suomen poliittista toimintaympäristöä. Oli huolestuttavaa, että Ruotsi omaksui linjan, jossa Suomen intresseillä ei näyttänyt olevan keskeistä merkitystä.⁸²¹

Ruotsi sitoutui osallistumaan EY:n tiivistyvään yhteistyöhön, mutta piti kiinni puolustusyhteistyön poissulkevasta puolueettomuudesta.⁸²² Linjaus herätti pahaa verta Brysselissä. Suurlähettiläs Liikanen raportoi, kuinka Ruotsin jäsenhakemuksen osalta oli tullut selvästi varauksellisia kommentteja. Niitä kuului Ranskasta, mutta

⁸¹⁶ Väyrysen kirje Koivistolle 7.6.1991. KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 46.

⁸¹⁷ Aunesluoma 2011, 452.

⁸¹⁸ *HS* 11.6.1991.

⁸¹⁹ *HS* 15.6.1991.

⁸²⁰ Ruotsin hallituksen EY-jäsenyyshakemusta koskeva julistus 14.6.1991; Suomen hallituksen kannanotto. *ULA* 1992, 171.

⁸²¹ Takala 2019, 77.

⁸²² Blomberg 2011, 323.

myöskin eräistä muista EY:n perustajamaista kuten Hollannista ja Belgiasta. Samaa lisääntyvää varauksellisuutta oli aistittavissa myöskin komissiossa, ainakin sen puheenjohtajan Delorsin lähipiirissä. Puolueettomuus oli Delorsin mukaan ongelma poliittista unionia rakennettaessa, varsinkin pyrittäessä yhteiseen toimintaan turvallisuus- ja puolustuspolitiikan alueella.⁸²³

Suomessa kahdenvälisiä idänsuhteita pidettiin yhä maan ulkopoliitiikan kulmakivenä. Ruotsilla ei ollut naapurina suurvaltaa, joka kamppaili suuren sisäisen myllerryksen kourissa. Neuvostoliitossa taistelu eri suuntausten välillä jatkui, eikä kukaan voinut olla varma lopputuloksesta.

Askel vakiintuneesta idänpoliitikasta irrottautumiseksi otettiin kuitenkin kesällä 1991, kun presidentti Koivisto raivasi länsisuuntauksen tieltä Suomen ja Neuvostoliiton välisen kauppasopimuksen. Vuoden 1947 kauppasopimukseen sisältyi varaukseton suosituimmuuslauseke, jonka perusteella Neuvostoliitto saattoi vaatia Suomelta samoja etuja kuin tämä myöntäisi länsimaille.

Koivisto oli maaliskuussa 1990 hyväksynyt ulkoministeriön esityksen, että sopimusta kaupallisesta suosituimmuudesta ei ”enää nykyoloissa sovellettaisi ainakaan Suomea yksipuolisesti sitovalla tavalla”. Suomalaiset arvelivat, että kysymys suosituimmuusasemasta Suomen ja Neuvostoliiton välillä saattaisi haitata Eta-neuvotte-
luja.⁸²⁴

Lopullisena sysäyksenä vuoden 1947 kauppasopimuksesta irrottautumiseen oli clearing-kaupan päätyminen joulukuussa 1990. Kun kahdenvälinen kauppa oli tullut matkansa päähän, Koivisto katsoi, että maiden väliset taloudelliset sopimusjärjestelyt sopivat huonosti Neuvostoliiton talousuudistusten seurauksena muuttuneisiin olosuhteisiin.⁸²⁵

Koivisto vieraili Moskovassa kesäkuun 1991 lopulla. Valtuuskuntien virallisissa keskusteluissa hän totesi Suomen ja Neuvostoliiton kauppasopimuksen menettäneen merkityksensä. ”Muiden sopimusten kanssa voidaan edelleen elää paitsi vuoden 1947 kauppasopimuksen tietyt määräykset, erityisesti suosituimmuuskohtelua koskeva määräys, jonka voidaan katsoa olleen voimassa vuoden 1990 loppuun saakka. Nämä kysymykset löytävät luontevan ratkaisunsa mieluiten kansainvälisten kauppapoliittisten ratkaisujen myötä.”⁸²⁶

Sisäpoliittisiin ongelmiin uppoutunut Gorbatšov ei kommentoinut lainkaan Koiviston ilmoitusta. Neuvostojohtajan ulkopoliittinen neuvonantaja Anatoli Tšernjajev

⁸²³ Liikanen UM:lle 17.7.1991. UMA, Euroopan yhteisöt 1987–1992, r-sarja.

⁸²⁴ Koivisto 1995, 370.

⁸²⁵ Koivisto 1995, 375.

⁸²⁶ Muistio Koiviston ja Gorbatšovin virallisista keskusteluista Kremlissä 24.6.1991 (Harry Helenius), KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 46.

kiinnitti asiaan kuitenkin huomiota. Hän merkitsi päiväkirjaansa Koiviston sanoen, että vuoden 1947 kauppasopimus oli tehty aikana, jolloin Suomi oli taloudellisesti ollut hyvin riippuvainen Neuvostoliitosta. Tšernjajev tulkitsi Koiviston puheen yleisemminkin siitä, että aika oli ajanut ohi Suomen ja Neuvostoliiton välisistä sopimuksista, YYA-sopimus mukaan luettuna.⁸²⁷

Moskovan-matkan aikana pitämässään illallispuheessa Koivisto totesi, että YYA-sopimus ja Gorbatšovin vuoden 1989 vierailujulistus vahvistivat Suomen ja Neuvostoliiton suhteita osoittaen niille ”ajan mukaan dynaamisesti kehittyvän suunnan”. Gorbatšov jätti omassa puheessaan YYA-sopimuksen mainitsematta.⁸²⁸

Koiviston ja Gorbatšovin kahdenkeskisessä tapaamisessa ei käsitelty Suomen integraatiopolitiikkaa. Ulkoministeri Väyrynen selosti Suomen Eta-linjaa kollegalleen Aleksandr Bessmertnyhille. Bessmertnyh ylisti Suomen puolueettomuutta ja korosti yleisesti puolueettomien maiden merkitystä ”uuden Euroopan rakentamisessa”. Hän ilmaisi huolensa siitä, että EY:n taloudellinen yhteistyö oli ”saamassa tahroja itseensä linkin kautta, joka kulkee yhteisöstä WEU:iin ja sitä kautta NATO:oon”. Neuvostoliiton pyrkimyksenä oli edelleen yleiseurooppalainen Etykin puitteissa toimiva turvajärjestelmä. Väyrysen tiedusteltua mikä on tällaisen turvajärjestelmän perusmotiivi, Bessmertnyh totesi sen olevan ”vastapainon löytäminen NATO:n roolille”.⁸²⁹

Neuvostojohdossa tunnettiin huolta entisten Itä-Euroopan liittolaisten hakeutumisesta Naton piiriin. Gorbatšov sanoi Koivistolle, että Neuvostoliitto ei voinut hyväksyä Natoa Euroopan turvallisuuden päärakenteena, vaan turvallisuuden nähtiin mieluummin toteutuvan Etykin kehyksessä. Itä-Euroopassa tapahtuneista suurista muutoksista huolimatta tuli ”estää ulkopuolisten puuttuminen”. Neuvostujohtaja vetosi rajojen loukkaamattomuuteen. ”Kenenkään ei pidä kuvitella pääsevänsä vanhoihin tavoitteisiin, revanssiin, uusilla toimilla.”⁸³⁰

Tšekkoslovakia, Unkari ja Puola olivat jo edellisvuonna esittäneet Neuvostoliiton kanssa solmittujen yhteistyö- ja avunantosopimusten korvaamista uusilla sopimusjärjestelyillä. Moskova suostui neuvotteluihin, mutta vaati, että sotilaalliset vel-

⁸²⁷ *The Diary of Anatoly Chernyaev* 24.6.1991. NSA.

⁸²⁸ Tasavallan Presidentin virallinen vierailu Neuvostoliittoon 24.–25.6.1991: Tasavallan Presidentin puhe Kremlissä 24.6.1991. *ULA*, 1992, 134–135; Suomen ulkoministeriön suomennos presidentti Gorbatšovin puheesta Kremlissä 24.6.1991. *UMA*, 18.60 NLO, Tasavallan presidentti Mauno Koiviston vierailu Neuvostoliittoon 24.–25.6.1991.

⁸²⁹ Muistio Väyrysen ja Bessmertnyhin tapaamisesta 24.6.1991 (Harry Helenius). *UMA*, 18.60 NLO, Tasavallan presidentti Mauno Koiviston vierailu Neuvostoliittoon 24.–25.6.1991.

⁸³⁰ Muistio Koiviston ja Gorbatšovin tapaamisesta 24.6.1991 (Kalela). KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 46.

voitteet olisivat tavalla tai toisella sisällytettävä myös uusiin sopimuksiin. Neuvostoliitto havitteli turvallisuustakeita, joiden avulla täytettäisiin Varsovan liiton paikalle jäänyttä turvallisuuspoliittista tyhjiötä. Helmikuun 1991 lopussa Varsovan liiton ulko- ja puolustusministerit kokoontuivat Budapestiin päättämään sotilaallisten rakenteiden purkamisesta. Lopullisesti liiton olemassaolo päättyi 1. heinäkuuta Prahassa pidetyssä ministerikokouksessa.⁸³¹

Itä-Euroopan maat Romaniaa lukuun ottamatta kieltäytyivät hyväksymästä Neuvostoliiton vaatimia turvallisuustakeita. Neuvostoliiton puolelta sopimusneuvottelua kävi varaulkoministeri Juli Kvitsinski, johon suomalaiset olivat tutustuneet Operaatio Paxin jälkiselvittelyissä. Keväällä 1991 puhuttiin ns. Kvitsinkin doktriinista, jolla viitattiin Neuvostoliiton pyrkimyksiin saada takeet siitä, että Itä-Euroopan maat eivät liittoudu Moskovaa vastaan.⁸³²

Neuvostoliiton ja Romanian uuteen sopimukseen sisältyi artikla, jossa luvattiin, etteivät osapuolet hakeudu toisiaan vastaan suunnattuihin liittoihin. Neuvostoliitto ja Romania myös kielsivät alueensa luovuttamisen kolmansien maiden käyttöön toista osapuolta vastaan. Neuvostoliitto tarjosi romanialaisten sopimusta malliesimerkkinä muille entisille Itä-Euroopan liittolaisilleen. Nämä ilmoittivat ykskantaan, että he eivät enää salli Moskovon puuttuvan naapurien itsenäisyyteen ja tuleviin turvallisuuspoliittisiin ratkaisuihin.⁸³³

Unkarin ulkoministeriö luonnehti Romanian ja Neuvostoliiton uutta sopimusta ”varoittavaksi esimerkiksi siitä, kuinka Moskovalla oli pyrkimyksenä suomettaa Itä-Eurooppa”.⁸³⁴ Myöhemmin kävi selville, että Neuvostoliitto oli käyttänyt energian ja sotilasmateriaalin varaosien saannin vaikeutumista painostuskeinona. Romania oli taloudellisesti niin ahtaalla, että Neuvostoliiton käyttämä energia-ase olisi ollut tuhoisa.⁸³⁵

Suomen suurlähetystöt raportoivat Helsinkiin alkuvuodesta 1991, kuinka Itä-Euroopan maat pyrkivät suuntautumaan yhä voimallisemmin länteen. Eturintamassa olivat Puola, Unkari ja Tšekkoslovakia, jotka halusivat heti mahdollisuuden auettua Euroopan yhteisöön. Maat lisäsivät yhteistyötään myös Naton kanssa. Täysjäseniksi

⁸³¹ Byrne ja Mastny 2005, 71–72.

⁸³² Mastny 2008, 239–240.

⁸³³ Heleniuksen muistio ”NL:n YY-sopimukset entisten Varsovan liiton maiden kanssa; tilanne kesäkuussa 1991” 20.6.1991. UMA, 18.41 NLO, YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto, v. 1991–.

⁸³⁴ Budapestin suurlähetystö UM:lle 19.4.1991. KA, TPK III, Suomettuminen ja Suomen kansainvälinen asema 1990–1991, Jbb:8.

⁸³⁵ Bukarestin suurlähetystö UM:lle 31.10.1991. UMA, 18.41 NLO, YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto, v. 1991–.

ne eivät kuitenkaan myöntäneet pyrkivänsä, eikä länsiliitto halunnutkaan värvätä niitä riveihinsä.⁸³⁶

Odotukset siitä, että Etyk olisi ensisijainen ratkaisu Euroopan turvallisuuden takaamiseen, eivät näyttäneet realistisilta. Suomen Etyk-edustuston päällikkö Pertti Torstila arvioi keväällä 1991, että ”ETYKin varaan kiinnitetään paljon odotuksia, mutta vaikuttaa siltä, että kukaan ei vakavasti usko järjestön mahdollisuuksiin turvallisuuden aitona takeena. ETYKiltä puuttuvat ’hampaat’”.

Edellisvuosina oli keskusteltu ns. Suomen mallin soveltuvuudesta entisille sosialistimaille. Malli ei houkuttellut Itä-Euroopan maiden johtajia. Torstilan mukaan ”puolueettomuudella ja puolueettoman vyöhykkeen (grey buffer zone on Neuvostoliiton suunnitelma, johon Unkari ym. yritetään ajaa) ajatuksella on huono kaiku Varsovan liiton entisissä pienissä jäsenmaissa.” Itä-Euroopan suunnasta kuului vihjauksia suomettumisesta ja puolueettomuudesta eräänlaisina synonyymeina. Torstila piti tätä osoituksena siitä, ettei kyseisissä maissa ollut ymmärretty ”Suomen sodanjälkeisen politiikan syvintä olemusta”.⁸³⁷

Keväällä 1991 käydyissä Suomen ja Neuvostoliiton ulkoministeriöiden välisissä säännöllisissä virkamiesneuvotteluissa korostettiin perinteiseen tapaan YYA:n jatkuvaa merkitystä. Suomen puolelta neuvotteluja johtanut osastopäällikkö Jaakko Blomberg vakuutti neuvostoliittolaisille kollegoilleen, ettei ”mihinkään huoleen Suomen suhtautumisen muuttumisesta” ollut syytä. YYA-sopimuksen ”voima ja sen nauttima laaja kannatus” perustui Blombergin mukaan siihen, että sopimus antoi Suomen ja Neuvostoliiton suhteille ”vakaan luonteen”.⁸³⁸

Heinäkuussa 1991 Neuvostoliiton Etyk-edustajana toiminut Juri Derjabin antoi lehtihaastattelun, jossa hän Neuvostoliiton ja sen entisten liittolaisten valmisteilla oleviin sopimuksiin viitaten sanoi, että ”jos Suomen kansan enemmistö osoittaa, että se ei halua sotilaspykälää yya-sopimukseen, ja jos Suomen hallitusvalta esittää asiasta neuvotteluja, me tietenkin kunnioitamme Suomen tahtoa”.

Derjabinin mielestä YYA-sopimuksen sotilaallinen osa ei ollut vanhentunut Neuvostoliiton ja Suomen YYA-sopimuksessa. Hän jatkoi kuitenkin ristiriitaisesti: ”Myönnän, että sopimuksen sotilaallinen yhteistyöpykälä on nykyisessä Euroopassa selvä anakronismi, eli aikaansa kuulumaton, vanhentunut käsitys.”⁸³⁹

⁸³⁶ Niemenmaa UM:lle 6.2.1991. UMA, Budapest, r-sarja 1991; Opas UM:lle 8.2.1991. UMA, Praha, r-sarja 1991; Turunen UM:lle 28.2.1991. UMA, Varsova, r-sarja 1991.

⁸³⁷ Torstilan raportti ”Uuden Euroopan yhteistyörakenteet-neuvonpito Brysselissä 5.–6.6.1991” 19.5.1991. UMA, 13.60 Eurooppa, Euroopan poliittinen yhteistyö, Suomen politiikka, v. 1991.

⁸³⁸ Blombergin muistio 10.4.1991 Suomen ja SNTL:n ulkoasiainministeriöiden väliset poliittiset konsultaatiot 8.4.1991 Königstedtissä. UMA, 18.41 NLO Suhteet Suomi-Neuvostoliitto, poliittiset konsultaatiot v. 1991.

⁸³⁹ HS 14.7.1991.

Neuvostoliiton ja Itä-Euroopan maiden sopimusneuvottelut loivat tiettyä painetta nostaa Suomen YYA-sopimus pöydälle. Toisaalta neuvottelujen ajautuminen takalukkoon oli osoitus siitä, että ei ollut eduksi asettua pyytäjän asemaan, sillä silloin joutuisi helpommin taipumaan myöntäjän ehtoihin. Elokuussa 1991 tilanne sai dramaattisen käänteen, kun kovan linjan kommunistit ryhtyivät vallankaappaukseen Neuvostoliitossa.

7.4 Panssarit vyöryvät Moskovaan

NKP:n piirissä tyytymättömyys puolueen johtoa ja Gorbatšovia kohtaan oli kevään 1991 aikana puhjennut avoimeksi kapinaksi. Puolueen sisällä ottivat yhteen Gorbatšovin linjoilla olleet maltilliset uudistajat ja uudistuksia vastustaneet vanhoilliset. Vanhoillinen siipi vaati Gorbatšovilta tiukempaa linjaa järjestyksen ylläpitämiseksi ja katsoi tämän menneen myönnytyksissään liian pitkälle. Kun Gorbatšov alkoi uudestaan lähestyä Jeltsiniä ja muita uudistusmielisiä piirejä, kovan linjan edustajat kävivät vastaiskuun.

Presidentti Koiviston kesäkuisen 1991 Moskovan-vierailun aikana Gorbatšov kuvasi tukalaa tilannetta puolueessa. Gorbatšov kertoi, kuinka huhtikuun lopussa kommunistisessa puolueessa oli ollut ”hyvin vakava käymistila, suoranainen käsi-kähmä”. Puolueen johtoa vaadittiin uudistettavaksi vielä kokouksen aattona. ”Erouhkaukseni asetti kuitenkin vastustajat hyvin hankalaan asemaan ja sain tahtoni läpi”, Gorbatšov paljasti Koivistolle.

Gorbatšov arvioi, että tilanne NKP:ssä tulisi vaikeutumaan, sillä vanhoilliset puuhasivat ylimääräistä puoluekokousta. Hän totesi saaneensa sekä oikealta että vasemmalta arvostelua siitä, että eteni liian varovaisesti. ”Monet sanovat, että Gorbatšov hidastelee, mutta minä todellisuudessa haluan välttää tappelun. Monet haluaisivat, että pakottaisin kehityksen eteenpäin, mutta minun mielestäni pakkokeinoista pitää pidättäytyä.”⁸⁴⁰

Gorbatšov jätti mainitsematta, että häntä oli yritetty kammeta vallasta vain reilua viikkoa ennen Koiviston Moskovan-vierailua. NKP:n keskuskomitean istunnossa 17. kesäkuuta vanhoilliset pääministeri Valentin Pavlovin johdolla esittivät Gorbatšovin erottamista pääsihteerin tehtävistä. Pavlov vaati korkeimmalta neuvostolta poikkeustilavaltuuksia maan taloudellisen ja sisäpoliittisen tilanteen oikaisemiseksi.⁸⁴¹ Hanke meni myttyyn samaten kuin yritys syrjäyttää Gorbatšov puoluejohdosta epäonnistui huhtikuussa 1991.

⁸⁴⁰ Muistio Koiviston ja Gorbatšovin tapaamisesta 24.6.1991 (Kalela). KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 46; Koivisto 1995, 422–423.

⁸⁴¹ Taubman 2017, 583–584.

Ilmassa oli huolestuttavia ennusmerkkejä. Puolustusministeri Elisabeth Rehn kertoo muistelmissaan, että oli kesäkuussa 1991 tapahtuneen Moskovian vierailunsa aikana aistunut armeijan hermostuneisuuden. Rehnin tapaamat neuvostoupseerit valittivat jatkuvasti, että ”armeija poljetaan ja upseerit ajetaan taivasalle, eikä Gorbatsšov ymmärrä lainkaan, mihin maa on menossa”.⁸⁴²

Heinäkuun alkupuolella ulkoministeriön neuvotteleva virkamies Jaakko Kaurinkoski kävi kuulemassa brittien ajatuksia Neuvostoliiton tilanteesta. Britannian ulkoministeriön Neuvostoliitto-asiantuntijoiden mukaan Gorbatsšovin asemaa oli vaikeampi arvioida kuin kenties koskaan aiemmin. He pitivät vanhoillisten vallankaappauksista mahdollisena, mutta eivät ennustaneet sille menestystä. ”Kaappauksen valtaan nostama ryhmä ei voisi löytää keinoja maan ongelmien ratkaisuun ja sillä olisi huomattavia vaikeuksia jopa puolustusvoimien käytössä järjestyksen ylläpitämiseen ottaen huomioon asevelvollisten kansallisen hajonnan ja heidän keskuudessaan vallitsevat mielialat.”⁸⁴³

Heinäkuussa 1991 seitsemän johtavaa teollisuusmaata, nk. G7-ryhmä, kokoontui huippukokoukseen Lontooseen. Gorbatsšov sai kutsun tapaamiseen ja vetosi avun puolesta. Läntiset ystävät lupasivat Neuvostoliitolle asiantuntija-apua, mutta eivät taloudellista tukea. Kotiinpaluu tyhjin käsin heikensi Gorbatsšovia sisäpoliittisesti.⁸⁴⁴

Uusi liittosopimus, jonka tavoitteena oli vahvistaa tasavaltojen päätäntävaltaa keskushallinnon kustannuksella, valmistui heinäkuun lopulla. Gorbatsšov teki selvää pesäeroa vanhoillisen siiven kanssa. Hän kertoi Jeltsinille ja Kazakstanin johtaja Nursultan Nazarbajevälle suunnitelmastaan erottaa pääministeri Pavlov ja KGB:n johtaja Krjutškov pian uuden liittosopimuksen allekirjoittamisen jälkeen 20. elokuuta.⁸⁴⁵ KGB salakuunteli tapaamista, josta näin tuli viimeinen niitti kehityksessä kohti vallankaappausta. Vanhoillisen linjan edustajat huolestuivat toden teolla omista asemistaan valtapyramidin huipulla.⁸⁴⁶ Heillä oli nyt yksi yhteinen tavoite ylitse kaiken muun: keskusjohtoinen Neuvostoliitto ei saa hajota.

Maanantaiaamuna 19. elokuuta itsensä poikkeustilakomiteaksi nimennyt kahdeksanjäseninen vanhoillisten ryhmä kaappasi vallan Moskovassa. Gorbatsšovin heikkoon terveydentilaan vedoten varapresidentti Gennadi Janajev ilmoitti ottaneensa tilapäisesti hoitoonsa presidentin tehtävät. Laillisuuden kaapuun verhotussa vallanvaihtauksessa Janajevin rooli oli tärkeä, koska Neuvostoliiton perustuslain mukaan varapresidentti hoiti presidentin tehtäviä, jos presidentti oli estynyt hoitamaan

⁸⁴² Rehn 1998, 63.

⁸⁴³ Kaurinkosken muistio ”Keskustelu Neuvostoliiton tilanteesta FCO:ssa” 10.7.1991. UMA, 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto, v. 1991.

⁸⁴⁴ Taubman 2017, 593–595.

⁸⁴⁵ Colton 2008, 196.

⁸⁴⁶ Plochy 2014, 88

virkaansa. Todellisuudessa Gorbatšov ei ollut sairas, vaan suljettuna kotiarestiin loma-asunnossa Foroksella Krimin eteläisessä osassa. Vallankaappausta edeltäneenä päivänä hän oli ilmoittanut luokseen saapuneille poikkeustilakomitean jäsenille kiel-täytyvänsä yhteistyöstä näiden kanssa.⁸⁴⁷

Moskovan tapahtumat yllättivät Suomen poliittisen johdon samalla tavoin kuin kaikki muutkin. Presidentti Koivisto kertoo muistelmissaan tulleen tylysti heräte-tyksi elokuun 19. päivän aamuna. ”Kävi niin, että kun aina puhutaan, että karhu tu-lee, karhu tulee, niin sitten kun karhu todella tulee, se tapahtuu kuitenkin yllättäen, ehkä senkin takia, että siitä on niin paljon puhuttu.”⁸⁴⁸

Pääministeri Aho sai tietää Moskovan tapahtumista radiosta, koska hänen hen-kilökohtaisen hakulaitteensa paristo oli päässyt loppumaan. Aho organisoii nopeaa tahtia yhdessä erityisavustajansa Seppo Härkösen kanssa ryhmän seuraamaan tilan-etta Neuvostoliitossa ja suunnittelemaan hallituksen toimia. Ad hoc -kriisiryhmään kuuluivat Ahon ja Härkösen lisäksi ulkoministeri Paavo Väyrynen, sisäministeri Mauri Pekkarinen, presidentin kansliapäällikkö Jaakko Kalela, ulkoministeriön po-liittisen osaston päällikkö Jaakko Blomberg, rajavartiolaitoksen päällikkö, kenraali-luutnantti Matti Autio, pääesikunnan tiedustelupäällikkö, eversti Yrjö Viitasaari sekä Suojelupoliisin apulaispäällikkö Seppo Pyökkänen. Puolustusministeri Rehn jätettiin tietoisesti ryhmän ulkopuolelle. Näin haluttiin viestiä, ettei vallankaappausyritys ai-heuttanut mitään varsinaista sotilaallista uhkaa Suomelle.⁸⁴⁹

Kriisiryhmän päätehtävänä oli arvioida Moskovan tapahtumien seurauksia Suo-men kannalta. Presidentti Koivistoa edustanut kansliapäällikkö Kalela on haastatte-lussa kertonut, että ryhmässä pohdittiin kolmea vaihtoehtoa – paluu entiseen kovan linjan kommunistien komentoon, Jeltsinin voitto tai Gorbatšovin paluu valtaan. Ka-lelan mukaan Koivisto piti parhaana Gorbatšovin valtaan paluuta, mutta presidentti valmistautui myös kaappauksen onnistumiseen. Jeltsinin voitto ei tuntunut kovin to-dennäköiseltä, eikä niin toivottavaltakaan, koska sen uskottiin johtavan Neuvostoliit-ton hajoamiseen ja epävarmuuteen, jonka seuraukset huolestuttivat.⁸⁵⁰ Suomalaisten suurimpana pelkona oli, että Neuvostoliitossa ajauduttaisiin sisällissotaan tai muu-hun sekasortoon. Silloin pakolaisaallot Suomeen saattaisivat muuttua todeksi.⁸⁵¹

Maanantain kriisikokouksen päätyttyä Aho tapasi nopealla aikataululla akatee-mikko Georgi Arbatovin. Hän toimi Jeltsinin neuvonantajana ja oli Helsingissä poh-justamassa Venäjän ja Suomen talousyhteistyötä. Arbatov tuntui aluksi uskovan

⁸⁴⁷ Ploky, 2014 90.

⁸⁴⁸ Koivisto 1995, 429

⁸⁴⁹ Aho 1998, 59–60; Seppänen 2001, 190; Pursiainen ja Saari 2003, 130–131; Blomberg 2012, 343.

⁸⁵⁰ Jaakko Kalelan lausunto *Reimag*-projektin järjestämässä muistitietoseminaarissa 5.12.2016.

⁸⁵¹ Uimonen 1995, 62–63; Seppänen 2001, 204–205; Aho 2020, 160.

kaappareiden vakiinnuttavan valtansa, mutta alkoi epäillä hankkeen onnistumista, kun kävi ilmi, ettei Jeltsiniä ollut vangittu.⁸⁵²

Panssarivaunun kannella Venäjän korkeimman neuvoston rakennuksen, Valkoisen talon, edustalla Jeltsin kehotti ihmisiä ryhtymään lakkoon ja vastustamaan poikkeustilakomitean määräyksiä. Hän antoi myös asetuksen, jolla poikkeustilakomitean päätökset julistettiin laittomiksi ja pätemättömiksi Venäjän alueella.⁸⁵³

Jeltsinin esiintyminen toi mieleen Leninin panssariauton päällä pitämän palopuheen Petrogradin eli nykyisen Pietarin Suomen asemalla vuonna 1917. Jeltsinin toiminta vaikuttaa tehneen suuren vaikutuksen pääministeri Ahoon, joka alkoi omien sanojensa mukaan voimakkaasti epäillä vallankaappausyrityksen onnistumista. ”Tämä yritys ei tule onnistumaan. Kaappaajilla on häkissä väärä mies”, hän muistelee tokaisseensa.⁸⁵⁴

Ahon käsityksiin vaikutti myös se, että hän oli pari viikkoa aikaisemmin tavannut Neuvostoliiton pääministeri Pavlovin, joka oli poikkeustilakomitean jäsen. Aho toteaa muistelmissaan Pavlovin antaneen epämääräisen selostuksen siitä, miten neuvostohallitus yritti uudistaa maan taloudellista järjestystä. Tapaaminen oli jättänyt Aholle vaikutelman poliittisesta johtajasta, joka oli menettänyt asioiden hallinnan.⁸⁵⁵

Jeltsinin pidätysmääräys oli allekirjoitettu jo vallankaappausta edeltäneenä iltana, mutta sen toimeenpanoa viivyteltiin. Vallankaapparit elätelivät toiveita siitä, että Venäjän johtaja oli taivuteltavissa yhteistyöhön poikkeustilakomitean kanssa. Vaikka Jeltsin ei ryhtyisikään yhteistyöhön, hänet oli mahdollista vangita poikkeustilakomitean määräysten rikkomisesta. Poikkeustilakomitea kielsi oppositiotoiminnan ja käski riippumattomat sanomalehdet, radio- ja televisioasemat suljettaviksi.⁸⁵⁶

Hallituksen ulkoasiainvaliokunta kokoontui presidentti Koiviston johdolla maanantaina puolilta päivin. Koivisto viestitti epäilyään vallankaappaushankkeen onnistumisesta palauttamalla mieliin Nikita Hruštšovin syrjäyttämisen syksyllä 1964, joka oli myös tapahtunut loma-aikaan. Samaa oli myös siinä, että niin 1964 kuin 1991, kaappauksen johtajat olivat syrjäytetyn omia suojatteja. Hruštšovin erottaminen oli antanut myös hallitusvallan uusiin käsiin. Koivisto arvioi, että niin ei nyt välttämättä tulisi käymään.⁸⁵⁷

⁸⁵² Aho 1998, 61.

⁸⁵³ Colton 2008, 200.

⁸⁵⁴ Aho 1998 61; Aho 2020, 156; *Suomen Kuvalehti* kirjoitti Moskovan vallankaappausyrityksestä vuosi tapahtuneen jälkeen. Lehden mukaan nimenomaan Arbatov oli sanonut suomalaisille isännilleen, että ”väärä mies on irti, ja kaappaajille ei käy hyvin”. *SK* 14.8.1992.

⁸⁵⁵ Aho 1998, 62–63.

⁸⁵⁶ Ploky 2014, 96.

⁸⁵⁷ Aho, 1998, 63.

Hallitus antoi kokouksen päätteeksi kannanoton, jossa vallankaappausyritys varovaisin sanankääntein tuomittiin. Lausunnossa pahoiteltiin, että poikkeustilan julistaminen oli ”keskeyttänyt demokraattisen kehityksen Neuvostoliitossa”. Hallitus toivoi, että Neuvostoliitossa palattaisiin ”normaaleihin oloihin mahdollisimman pikaisesti”.⁸⁵⁸

Epätietoisuus kehityksen suunnasta vaikutti keskeisellä tavalla Suomen kannanottoon. Helsingissä otettiin huomioon se mahdollisuus, että kaappaus onnistuisi. Itänaapurin kanssa Suomen olisi vastaisuudessakin suhteensa hoidettava, olipa siellä vallassa kuka tahansa. Tämän vuoksi poikkeustilakomitean toimia ei kutsuttu vallankaappaukseksi.⁸⁵⁹

Moskovan-suurlähettiläs Talvitie oli saanut tiedon kaappauksesta Suomen kautta, kun ulkoministeriön itätoimiston päällikkö Harry Helenius oli soittanut hänelle Moskovaan kuultuaan tapahtumista radiossa.⁸⁶⁰ Hallituksen ulkoasiainvaliokunnan kokouksen jälkeen Talvitie lähetti valtiojohdolle ensimmäisen analyysinsä Moskovan tapahtumista.

Talvitien mukaan oli selvää, että vallankaappauksen takana olivat turvallisuuspalvelun, armeijan ja puolueen vanhoilliset. Gorbatšovin siirtäminen vallasta merkitsi ”lähinnä palatsivallankumousta”. Talvitie ei uskonut, että Gorbatšovin puolesta syntyisi mitään laajempaa mielenosoitusliikehdintää, koska tämän kansansuosio kotimaassaan oli varsin vähäinen. Hän otaksui, että ainoa poliittinen vastavoima poikkeustilakomitealle oli Venäjän johtaja Jeltsin.

Oltuaan yhteydessä vallankaappareiden esikuntiin sekä neuvostoulkoministeriöön Talvitie oli valmis sanomaan, että ”komiteassa mukanaolevista useat edustivat sellaista kantaa, jossa he ovat valinneet kahdesta pahasta pienemmän”. Hän epäili, ettei keulakuvana esiintynyt Janajev voisi olla kaappauksen todellinen johtaja.⁸⁶¹ Poikkeustilakomitean televisioidussa lehdistötilaisuudessa Janajev oli esiintynyt silminnähden juovuksissa.⁸⁶² Käsitys siitä, että muut hallitsivat Janajevin kautta ja samalla tietämättömyys siitä, keitä nämä muut olivat, kasvatti epävarmuutta.

Moskovan tapahtumat vaikuttivat tulleen yllätyksenä myös Neuvostoliiton viranomaisille. Juri Derjabin kertoo muistelmissaan suurlähettiläs Talvitien soittaneen hänelle, mutta ”en osannut kertoa hänelle mitään järkevää”.⁸⁶³ Karasev kirjoittaa Neuvostoliiton Helsingin-suurlähetystön henkilökunnan hämmennyksestä. Suurlähetystö ei saanut Moskovasta tietoa tapahtumien etenemisestä. Siispä Tehtaankatu

⁸⁵⁸ Hallituksen kannanotto Neuvostoliiton tilanteen johdosta 19.8.1991. UMA, 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto, Poikkeustila 19.–21.8.1991.

⁸⁵⁹ Blomberg 2011, 344.

⁸⁶⁰ Seppänen 2001, 109.

⁸⁶¹ Talvitie UM:lle 19.8.1991. UMA, 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto, Poikkeustila 19.–21.8.1991.

⁸⁶² Talvitie ja Repo 2015, 60–61.

⁸⁶³ Derjabin 1997, 181–82.

päätti Karasevin mukaan olla millään tavalla kommentoimatta ulkoministeriön välityksellä saapuneita poikkeustilakomitean dokumentteja. Hän mainitsee myös, että lähetystö sai Jeltsinin ja tämän kirjurina toimineen Ruslan Hasbulatovin laatiman vetoomuksen, jossa vallankaappaus julistettiin laittomaksi.⁸⁶⁴

Suomalaiset saivat osviittaa Tehtaankadulla vallitsevista mielialoista, kun maanantai-iltapäivällä ulkoministeriön neuvotteleva virkamies Seppo Kauppila tapasi Neuvostoliiton Helsingin-suurlähetystön poliittisen neuvoksen Lev Pauzinin. Tapaminen liittyi syyskuussa järjestettävään Etykin ihmisoikeuskonferenssiin Moskovassa ja siitä oli sovittu jo ennen vallankaappaustapahtumia. Pauzin kertoi luottamuksellisesti kysyneensä suurlähettiläs Aristovilta ohjeita, mitä hän vastaisi kysymyksiin Moskovan tilanteesta. Aristov oli kehottanut tuomaan virallisia tiedonantoja ja ilmoittamaan mahdollisten kysymysten johdosta, että suurlähetystö antaisi informaatiota heti, kun olisivat sitä saaneet.

Henkilökohtaisesti Pauzin ei vaikuttanut olevan järin pahoillaan Moskovan vallankaappauksesta. Gorbatšov olisi hänen mukaansa kaatunut joka tapauksessa. ”Nyt se tapahtui yllättävän aikaisin.” Pauzinin mukaan Neuvostoliitto koki joutuneensa jälleen ”piiritykseen” rajoillaan. Ainoastaan Suomen kanssa tilanne oli myönteinen. Hän totesikin arvostavansa suuresti Suomen ja erityisesti presidentti Koiviston politiikkaa Baltian ”vaarallisen” tilanteen erikseen mainiten. ”Puhuteltavani vaikutti henkilökohtaisesti huojentuneelta tavanomaistakin kiihkeämmästä keskustelutyylis-
tään huolimatta”, Kauppila kirjasi muistioonsa, joka saatettiin presidentin tietoon.⁸⁶⁵

Toisena kaappauspäivänä, 20. elokuuta, Pohjoismaiden ulkoministerit tapasivat Tanskan Skagenissa, jossa kokousta isännöi ulkoministeri Uffe Ellemann-Jensen. Ellemann-Jensen oli juuri palannut EY-maiden ulkoministerikokouksesta Haagista, jossa oli ollut käytettävissä Naton elektronisen tiedustelun hankkimia tietoja Neuvostoliitosta. Ne osoittivat, ettei armeijan liikehdintä viitannut vallankaappauksen tukemiseen. Moskovasta saatujen tietojen perusteella EY:n ulkoministerit olivat antaneet julkisuuteen vallankaappauksen tuomitsevan ja demokraattista kehitystä puolustavan julkilausuman.⁸⁶⁶

Ulkoministeri Väyrynen ei hyväksynyt tanskalaisten valmistelemaa luonnosta yhteispohjoismaiseksi kannanotoksi, joka sisällöltään vastasi EY-maiden lausumaa. Hän oli varovainen ja tuntui uskovan, että vallankaappausyritys onnistuisi.⁸⁶⁷ Väyrystä myös satoi Suomen hallituksen maanantainen kanta, jossa ovet oli jätetty auki kaikille mahdollisuuksille.⁸⁶⁸

⁸⁶⁴ Karasev 1998, 20–21.

⁸⁶⁵ Kauppilan muistio tapaamisesta Lev Pauzinin kanssa 19.8.1991. KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 47.

⁸⁶⁶ Väyrynen 1993, 110–111; Uimonen 1995, 66; Blomberg 2011, 345.

⁸⁶⁷ Seppänen 2001, 198; Blomberg 2011, 345–346; Aho 2020, 160.

⁸⁶⁸ Uimonen 1995, 67.

Armeijan tiedustelupäällikkö Yrjö Viitasaari on myöhemmin lehtihaastattelussa kertonut, että Suomen sotilastiedustelu oli jo tiistai-aamuna osannut kertoa pääministeri Aholle, ettei poikkeustilakomitea saisi valtaa käsiinsä, koska Neuvostoliiton armeija ei tukenut kaappausta.⁸⁶⁹ Ahon oman todistuksen mukaan Viitasaari kertoi vasta keskiviikkona tiedoista, jotka osoittivat, että armeijan johto oli kallistumassa kaappausta vastaan.⁸⁷⁰

Suomen valtuuskunta Skagenissa pohjasi tietonsa pääosin matkapuhelinyhteyteen Suomen Moskovan-suurlähetystöön. Väyrysen vaatimuksesta uudelleen muotoiltu yhteispohjoismainen kannanotto oli vähemmän tuomitseva kuin EY-maiden lausuma, eikä siinä käytetty sanoja vallankaappaus tai vallankaappausyritys. Vaikka vallankaappaus-sanaa ei käytetty, Suomen hallitus kritisoi poikkeustilakomiteaa ihmisoikeuksien ja perusvapauksien laiminlyömisestä.⁸⁷¹

Skagenin kokouksen jälkeen pidetyssä lehdistötilaisuudessa ulkoministeri Ellemann-Jensen moitti Suomea liiasta varovaisuudesta suhteessa Neuvostoliittoon. Hän antoi tanskalaislehdille lausunnon, jossa ilmoitettiin Suomen rikkoneen pohjoismaisen yhtenäisyyden.⁸⁷²

Suomalaislehdistö myötäili pääosiltaan hallituksen pidättyvää reaalioliittista linjaa.⁸⁷³ Erkki Pennanen kirjoitti *Helsingin Sanomiin* pääkirjoituksen, jossa asetettiin vallankeikauksen onnistumisen kannalle. ”Ei ole mitään syytä epäillä vanhan hyvän naapurisuuden perinteen jatkumista, olipa vallassa kuka tahansa. Suomi pyrkii kaikissa oloissa hyviin suhteisiin suuren naapurinsa kanssa.” Pennanen näki vallankaappauksessa jopa myönteisiä merkkejä. ”Suomen pahoin romahtaneelle idänkaupalle saattaa syntyneessä tilanteessa avautua ainakin väliaikaisesti uusia mahdollisuuksia.”⁸⁷⁴

Kainuun Sanomien päätoimittaja Keijo Korhonen moitti hallitusta liian jyrkistä kannanotoista. Hänen mielestään Suomi oli idänsuhteissa rakentanut liiaksi syrjäytetyin Mihail Gorbatšovin varaan. ”Johtajat tulevat ja johtajat menevät. Mutta maantieteen ja turvallisuuspolitiikan tosiasiat säilyvät.” Korhonen opasti hallitusta, että Suomen pitäisi palata Paasikiven-Kekkonen linjalle.⁸⁷⁵

⁸⁶⁹ HS 3.6.2011

⁸⁷⁰ Aho 2020, 163.

⁸⁷¹ Väyrynen 1993, 111; Blomberg 2011, 345–346.

⁸⁷² Kööpenhaminan-suurlähetystö UM:lle 22.8.1991. KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 47.

⁸⁷³ Pursiainen ja Saari 2003, 135.

⁸⁷⁴ HS 21.8.1991, pk.

⁸⁷⁵ Korhosen lausunto <<https://yle.fi/aihe/artikkeli/2011/08/19/suomi-kommentoi-neuvostoliiton-vallankaappaus-kieli-keskella-suuta>>

Ulkopoliitikan tutkijoiden piirissä lähdettiin ajatuksesta, että suunta Neuvostoliitossa oli vaihtunut pysyvästi. Tohtori Risto E.J. Penttilä käsitteli kaappareita myötäsukaisesti *Helsingin Sanomien* kolumnissaan. ”Kansalaisten on syytä muistaa, että Suomen ulkopoliittinen ammattitaito koostuu nimenomaan toiminnasta vanhoillisen neuvostojohdon naapurissa.”⁸⁷⁶

Norjalaisessa turvallisuuspolitiikan tutkimusinstituutissa työskennellyt Tomas Ries kiitteli presidentti Koiviston epäsuosittua mutta viisasta varovaisuutta suhteissa Neuvostoliittoon. ”Jatkossa Suomelle on erityisen tärkeää olla antamatta Neuvostoliitolle pienintäkään syytä pitää Suomea uhkana itselleen. Koivisto on toiminut tämän linjan tiennäyttäjänä.”⁸⁷⁷

Ulkopoliittisen instituutin johtaja Tapani Vaahtoranta puolestaan katsoi, että Suomessa voitiin lopettaa puheet YYA-sopimuksen muuttamisesta. Vaahtorannan mukaan Neuvostoliiton uudelle johdolle YYA-sopimus sopisi hyvin.⁸⁷⁸

Vallankaappausyrityksen aikana presidentti Koivisto ei esiintynyt julkisuudessa. Hän toimi kuitenkin aktiivisesti kullissien takana. Tiistaina kun pohjoismaiden ulkoministerit kokoontuivat Skagenissa, Koivisto otti vastaan poikkeustilakomitean käskyjä noudattaneen suurlähettiläs Boris Aristovin sekä vallankaappareita vastustaneen Jeltsinin leiriin kuuluneen akateemikko Georgi Arbatovin. Presidentti lähti siitä, että epävarmassa tilanteessa Suomella oli oltava vaihtoehtoja.

Suurlähettiläs Aristov saapui tiistaiamulla 20. elokuuta Koiviston puheille mukanaan henkilökohtainen kirje Janajevilta. Aristov selitti, että kirje oli lähetetty valtionpäämiehille, joilla oli ollut erityisen läheiset yhteydet Gorbatšoviin.

Koivisto kiitti kirjeestä ja totesi, että Suomi pyrki kaikissa oloissa hyviin suhteisiin Neuvostoliiton kanssa. ”On selvää, että Suomi haluaa edelleen kehittää hyviä suhteita Neuvostoliittoon, kuten on paikallaan hyvien naapurien kesken.” Samalla Koivisto ilmaisi huolensa Gorbatšovista ja tämän uudistuspolitiikan jatkuvuudesta. ”Suomalaiset ja minä henkilökohtaisesti pyrimme tarkoin seuraamaan tapahtumia Neuvostoliitossa ja toivon, että Neuvostoliitossa löydetään ratkaisut, jotka tekevät uudistuspolitiikan jatkamisen mahdolliseksi ja että vältetään ristiriitojen kärjistymisen väkivaltaiseksi.”⁸⁷⁹

KGB:n Helsingin-edustaja Karasev oli muistelmiensa perusteella tietoinen Koiviston ja Aristovin tapaamisesta. Karasev kirjoittaa, että ”Suomen valtion päämies

⁸⁷⁶ *HS* 21.8.1991.

⁸⁷⁷ *TS* 20.8.1991.

⁸⁷⁸ *US* 21.8.1991.

⁸⁷⁹ Muistio Koiviston ja Aristovin tapaamisesta 20.8.1991 (Kalela). KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1991, kansio 47; Muistelmissaan Koivisto ei mainitse suoraan tavanneensa Aristovia, mutta kertoo saaneensa poikkeustilakomitealta kirjeen. Koivisto 1995, 430.

oli osoittanut paitsi naapurimaan tapahtumien perimmäisen olemuksen oikeaa oivaltamista myös hänelle ominaista äärimmäistä hienotunteisuutta keskustelukumppania kohtaan, jonka kuka tahansa muu presidentti olisi voinut niin sanotusti panna hikoilemaan pyytämällä selityksiä mainitun asiakirjan moniin epäselviin muotoiluihin”.⁸⁸⁰

Koiviston poikkeustilakomitealta saama kirje oli jätetty saman sisältöisenä useille läntisille valtiojohtajille.⁸⁸¹ Kirjeessä perusteltiin vallankaappausta ja kerrottiin komitean pyrkimyksistä. ”On syntynyt todellinen uhka maan hajaantumisesta, yhtenäisen talousalueen, yhtenäisen kansalaisoikeusalueen, yhtenäisen puolustuksen ja yhtenäisen ulkopoliittikan luhistumisesta. Normaali elämä näissä olosuhteissa on mahdotonta. Monilla SNTL:n alueilla vuotaa veri kansallisuuksien välisten konfliktien tuloksena.”

Gorbatšovin aloittamia uudistuksia luvattiin jatkaa. Tämä tapahtuisi kuitenkin palauttamalla kuri ja järjestys. ”Kansainvälisellä alalla kaikki sopimukset pysyvät voimassa, maamme ulkopoliittista suuntausta tullaan jatkamaan.” Mutta sitä varten oli ”palautettava poliittinen vakaus maassa ja siirryttävä vihdoinkin hallittuun muutosprosessiin”. Poikkeustilakomitea toivoi tukea ja ymmärtämystä pyrkimyksilleen. ”Vaikka ainoastaan me itse voimme tehdä keskeisen osan tästä työstä, me pidämme arvossa Teidän hyvää suhtautumistanne ja oletamme, että yhteistyön ylläpitäminen meidän valtioidemme välillä on vastannut ja vastaa molemminpuolisia etuja samoin kuin vakauden ja rauhallisten olojen etuja koko maailmassa.”

Kirjeen lopussa ilmoitettiin, että ”Mihail Sergejevitch [Gorbatšov] on täydellisesti turvassa ja että häntä ei uhkaa mikään”.⁸⁸² Muistelmissaan Koivisto mainitsee tämän ilmoituksen olleen tärkeä, vaikka hän ei muuten esittele Janajevin kirjeen sisältöä.⁸⁸³

Myöhemmin Aristovin tapaamisen jälkeen Koivisto keskusteli Arbatovin kanssa. Arbatovin tapaamisesta ei löydy muistiota Koiviston arkistosta. Tässä tutkimuksessa esitetyt tiedot perustuvat kansliapäällikkö Kalelan henkilökohtaisiin muistiinpanoihin. Kalelan mukaan presidentin linnaan saapuessaan Arbatov oli levoton puhuttuaan puhelimesta poikansa professori, kansanedustaja Aleksei Arbatovin kanssa. Poika-Arbatov oli kehottanut isäänsä jäämään toistaiseksi Suomeen, koska hänet tiettävästi pidätettäisiin lentokentällä.

⁸⁸⁰ Karasev 1997, 22.

⁸⁸¹ Koiviston lisäksi Janajevin kirjeen saajiin kuului muun muassa George Bush, Helmut Kohl, John Major ja François Mitterrand. Bushin saamasta kirjeestä on julkaistu lainauksia, jotka ovat sisällöltään identtisiä Koiviston kirjeen kanssa. Engel 2017, 465.

⁸⁸² Muistio Koiviston ja Aristovin tapaamisesta 20.8.1991 (Kalela). KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1991, kansio 47.

⁸⁸³ Koivisto 1995, 430.

Ongelmana oli, että Arbatov oli suunnitellut palaavansa tiistaina Moskovaan ja hänen Suomen-viisuminsa oli menossa umpeen. Asiasta kerrottiin Koivistolle, joka käski kansliapäällikkö Kalelaa ottamaan yhteyttä sisäministeriön kansliapäällikkö Juhani Perttuseen. Perttunen järjesti ennätysvauhtia pidennyksen Arbatovin viisumiin.⁸⁸⁴ Arbatovin saamalla hyvällä kohtelulla oli laajempaakin merkitystä Suomen ja Venäjän suhteille, koska hän raportoi Suomen-matkastaan suoraan Jeltsinille.

Tilanne Moskovassa oli kulkemassa huolestuttavaan suuntaan. Tiistai-iltana suurlähettiläs Talvitie sai soiton Venäjän varaulkoministeri Andrei Fjodorovilta, johon hän oli pitänyt yhteyttä vallankaappauksen ensi hetkistä alkaen. Fjodorov kertoi, että Venäjän parlamenttitaloa piirittäneiden turvallisuusjoukkojen hyökkäystä odotettiin minä hetkenä hyvänsä. Hän myös informoi Talvitietä siitä, että Bush ja Major olivat soittaneet Jeltsinille osoittaakseen tukeaan. Fjodorov halusi välittää Jeltsinin puhelinnumeron myös Helsinkiin. Talvitie kirjasi numeron raporttiinsa, mutta ei suositellut Suomelle ”täysin samaa politiikkaa” kuin läntiset suurvaltajohtajat noudattivat.⁸⁸⁵

Fjodorovin varoitukset viittasivat siihen, että Valkoisessa talossa oli saatu vihiä poikkeustilakomitean laatimasta hyökkäyssuunnitelmasta. Vallankaappaushankkeen todelliset nokkamiehet KGB:n päällikkö Vladimir Krjutškov ja puolustusministeri Dmitri Jazov olivat laatineet Operaatio Ukkoseksi nimetyn suunnitelman, jonka tavoitteena oli Valkoisen talon valtaaminen ja Jeltsinin pidättäminen. Venäjän johtaja oli määrä viedä säilöön Zavidovon metsästysalueelle, jossa Leonid Brežnev oli aikanaan ampunut villisikoja läntisten vieraiden mukaan lukien presidentti Kekkonen kanssa. Hyökkäyksen ei kuitenkaan ollut tarkoitus alkaa tiistai-iltana, kuten Fjodorov oli Talvitielle sanonut, vaan pimeään turvin varhain keskiviikkoamulla.⁸⁸⁶

Valtausyritykseen valmistautumisen yhteydessä koettiin armeijan ja Valkoisen talon puolustajien välillä aseellinen yhteenotto, jossa sai surmansa kolme ihmistä panssarivaunujen yliajamina. Saatuaan tietää kuolonuhreista puolustusministeri Jazov alkoi empiä. Hän ei yksin halunnut syntipukin paikkaa. KGB:n erikoisjoukot, joiden tehtäväksi oli annettu Venäjän parlamenttitalon valtaaminen, kieltäytyivät täyttämästä poikkeustilakomitean käskyjä. Armeijan rivit rakoilivat ja osa sotilasjohtajista siirtyi Jeltsinin puolelle. Asevoimien hajaantumisen takana oli epäluottamus poliittiseen johtoon, joka Tbilisin verilöylyn 1989 sekä Vilnan väkivaltaisuuksien 1991 jälkipyykissä oli kiistänyt osuutensa syntyneistä kuolonuhreista ja sysännyt vastuun alaisilleen sotilaskomentajille.⁸⁸⁷

⁸⁸⁴ Jaakko Kalelan sähköpostiviesti Ritvaselle 13.3.2017.

⁸⁸⁵ Talvitie UM:lle 20.8.1991. UMA, 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto, Poikkeus-tila 19.–21.8.1991.

⁸⁸⁶ Plochy 2014, 116–117.

⁸⁸⁷ Taylor 2003 53–54.

Vallankaapparit eivät ilmeisestikään olleet valmistautuneet laajamittaiseen voimankäyttöön. Valkoisen talon edustalle oli kokoontunut kymmeniä tuhansia Jeltsinin kannattajia. Rakennukseen tunkeutuminen olisi edellyttänyt ampumista tähän joukkoon ja tuhansia kuolleita. Lopulta Jazov määräsi valtaushankkeen keskeytettäväksi, ja Valkoinen talo säästyi hyökkäykseltä.⁸⁸⁸ Operaation epäonnistuminen oli lopun alkua koko vallankaappausyritykselle.

Keskiviikkoamulla 21. elokuuta kokoontui Suomen hallituksen ulkoasiainvaliokunta, jossa ulkoministeri Väyrynen selosti tilannetta Moskovassa. Väyrynen totesi, että Neuvostoliiton tilanne oli sekava ja tiedot ristiriitaisia. Rauhoittava tieto oli, että raja-alueella ei esiintynyt sotilasosastojen liikehdintää.⁸⁸⁹ Leningradin pääkonsuli Markus Lyra informoi valtiojohtoa siitä, että kaupunginjohtaja Anatoli Sobtsak oli sopinut paikallisen sotilaspiirin komentajan kanssa, että sotilaat pysyisivät kasarmeissaan niin kauan kuin yleinen järjestys kaupungissa säilyisi. Lyran mukaan Neuvostoliiton ilmavoimat ja eräitä maavoimien joukko-osastoja oli siirtynyt Jeltsinin alaisuuteen.⁸⁹⁰

Keskiviikkona Suomeen saapui Venäjän varaulkoministeri Fjodorov selostamaan tilannetta Moskovassa. Fjodorov oli jo vallankaappauksen ensimmäisenä päivänä kääntynyt suurlähettiläs Talvitien puoleen ja tiedustellut, voisiko hän käydä Suomessa informoimassa epävirallisesti Pohjoismaiden edustajia. Fjodorovin mukaan kyse olisi ”hallitustason kontakteista, jotka hän järjestäisi itse”. Talvitie puolsi viisumin myöntämistä, vaikka tilanne Moskovassa oli epäselvä.⁸⁹¹

Andrei Fjodorovin lähettäminen Suomeen ei ollut sattumaa. Hän oli asunut ja opiskellut Suomessa vuosina 1967–1970 isänsä Vladimir Fjodorovin palveluksessa lähetystöneuvoksena Helsingissä. Poika-Fjodorov oli nuorisopolitiikan parissa solminut kontakteja moniin suomalaisiin, esimerkiksi Esko Ahoon, jonka hän oli tuntenut jo 15 vuoden ajan.⁸⁹²

Fjodorovin matkan tarkoituksena olivat luultavasti samat kuin ulkoministeri Kozyrevilla, joka matkusti toisena kaappauspäivänä Jeltsinin ohjeistamana Pariisiin ja jatkoi sieltä Yhdysvaltoihin.⁸⁹³ Kozyrevin pyrkimyksenä oli saada lännen suurvaltojen tuki vallankaappausta vastustaneille oppositiovoimille. Hän oli valmistautunut myös pakolaishallituksen perustamiseen.⁸⁹⁴

⁸⁸⁸ Dunlop 2003, 45–54; Ploky 2014, 118–121.

⁸⁸⁹ Hallituksen ulkoasiainvaliokunnan pöytäkirja 21.8.1991. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1991, kansio 47.

⁸⁹⁰ Lyra UM:lle 20.8.1991. UMA, 21.50 NLO Sisäpolitiikka Neuvostoliitto Poikkeustila 19.–21.8.1991.

⁸⁹¹ Talvitie UM:lle 19.9.1991. KA, TPK, Gorbatshevinkin syrjäyttäminen 1991, Jcaa:34.

⁸⁹² Aho 2020, 169.

⁸⁹³ Blomberg 2011, 347.

⁸⁹⁴ Ploky 2014, 110.

Fjodorov saapui Helsinkiin keskiviikkoamulla, jolloin hän selosti ulkoministeriön edustajille tilannetta Moskovassa. Hän piti sitä edelleen uhkaavana. ”Kehityksen kulku yön väkivaltaisuuksien jälkeen voi olla siirtyminen ainakin ulkoisesti siviilikomiteasta selvästi sotilaskomiteaan. Sisällissodan vaara on kasvanut huomattavasti.” Suurin vaara ei Fjodorovin mukaan tullut KGB:n vaan sotilaiden taholta. Hän arvioi, että keskiviikkopäivästä tulisi ratkaiseva.

Fjodorov korosti, etteivät ”muut maat, ml. tietenkin myös Suomi”, tunnustaisi vallan kaapannutta hallitusta.⁸⁹⁵ ”Tiedämme, että olette sidottuja federaatiotasoon. Mikäli tämä tarkoittaa presidentti Gorbatshovia on asia hyvä. Mutta pääministeri Pavlovin kaltaiset komitean jäsenet eivät mielestämme ole hyväksyttäviä”, sanoi Fjodorov.

Keskiviikko-iltapäivällä Koivisto tapasi eduskunnan ulkoasiainvaliokunnan puheenjohtajan Pertti Paasion. Paasio halusi informoida presidenttiä siitä, että oli lähdössä entisen liittokanslerin Willy Brandtin suunnittelemassa Sosialistisen Internationaalien valtuuskunnassa Moskovaan. Koivisto, joka oli seurannut tapahtumia reaaliaikaisesti televisioyhtiö CNN:n välityksellä, kummasteli kaappauksen huonoa suunnittelua. ”Jos lyhyesti karakterisoi tilannetta, niin tässä on ollut kaiken aikaa semmoinen hyvin erikoinen tuntu, että mikä porukka siellä nyt oikein hääää. Oli vaikea nähdä, mikä johtava ajatus ja kuinka sitä ajatusta voitaisiin toteuttaa. Jäi semmoinen vaikutelma, kuin olisi kyseessä lähinnä sotilasoperaatio katuliikenteen turvaamiseksi.”

Koivisto vertasi tapahtumien kehitystä Moskovassa Vilnan väkivaltaisuuksiin tammikuussa 1991. ”Saa sen vaikutelman tässäkin, ettei tässä pidättämisen ammatillaiset ole olleet liikkeellä. KGB:n tyylihan on ollut pidättäminen aamuyöstä.” Hän lähti siitä, että vallankaappausyrityksen kuihtuminen oli enää lyhyen ajan kysymys. ”Ja mitä sitten sen jälkeen tapahtuu? Mikä on Gorbatshovin asema sitten?”, presidentti puntaroi.⁸⁹⁶

Keskiviikkoillalla suurlähettiläs Talvitie raportoi Helsinkiin, että ”poikkeustilakomitean yritys siirtää valta ohi demokraattisesti valittujen elimien konservatiivisille voimille” oli epäonnistunut. Panssarit poistuivat Moskovan kaduilta.⁸⁹⁷

Heti seuraavana päivänä, 22. elokuuta, Koivisto järjesti toimittajatapaamisen, jossa hän esitteli näkemyksiään Neuvostoliiton tapahtumista. Koivisto myönsi vallan

⁸⁹⁵ Muistio Martti Ahtisaaren ja Andrei Fjodorovin tapaamisesta 21.8.1991 (toimistopäällikkö Harry Helenius). UMA, 21.50 NLO Sisäpolitiikka Neuvostoliitto Poikkeustila 19.–21.8.1991.

⁸⁹⁶ Muistio Koiviston ja Paasion tapaamisesta 21.8.91 (ei tekijää). KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 47.

⁸⁹⁷ Talvitie UM:lle 21.8.1991. UMA, 21.50 NLO Sisäpolitiikka Neuvostoliitto Poikkeustila 19.–21.8.1991.

vaihtumisen vaikuttaneen aluksi varteenotettavalta vaihtoehdolta. Hän kertoi tavanneensa monia poikkeustilakomitean jäseniä, mutta ei voinut kuvitella näitä ”jonkun johdonmukaisen kovan diktatuurilinjan vetäjiksi”.

Presidentin mielestä Suomen ulkopoliittinen linja eikä vain sen soveltaminen joutui koetukselle Neuvostoliiton tapahtumien yhteydessä. Hänen mukaansa hallitus esitti jo ensimmäisessä kannanotossaan maanantaina arvostelua poikkeustilakomiteaa kohtaan. Näin ei Suomi ollut aiemmin menetellyt.

Koivisto muistutti lisäksi, että Suomi niin ikään ensimmäistä kertaa lausui käsi-tyksiään Neuvostoliitosta yhdessä muiden maiden kanssa, kun se osallistui Pohjoismaiden ulkoministerikokouksessa yhteisen kommunikation tekoon. Hän oli erittäin ärtynyt Tanskan ulkoministerille, joka arvosteli Suomea Pohjoismaiden yhteisen kannanoton vesittämisestä. ”Mihin vihollisia tarvitaan, kun ystävätkin ovat tällaisia”, presidentti puuskahti.

Koivisto ilmaisi tyytyväisyytensä siitä, että uudistus- ja demokratisointipoliittikan edellytykset olivat Neuvostoliitossa suuresti parantuneet, kun uhka kovan linjan kommunistien taholta oli poistunut. Hän uskoi, että Gorbatšovin suosio oli kaappauksen myötä noussut: ”Gorbatšov tulee olemaan hyvin tärkeä henkilö Neuvostoliitossa, Euroopassa, kansainvälisessä yhteistyössä.” Samalla hän jakoi tunnustusta Jeltsinille. ”Tärkeintä osaa näissä vaiheissa näytteli se, että Venäjällä oli pidetty presidentinvaalit ja kansa oli valinnut presidentin, jolla oli mandaatti kansalta ja jolla oli myös kykyä ja halua tämän mandaatin antamien mahdollisuuksien käyttöön ja laillisen järjestyksen puolustamiseen.”⁸⁹⁸

Epäonnistuneen vallankaappausyrityksen jälkeen Jeltsin nousi tilanteen herraksi Moskovassa. Hän vakiinnutti omaa asemaansa valituttamalla uudet miehet keskeisille hallinnon paikoille. Puolustus- ja sisäministerit sekä KGB:n johtaja vaihdettiin. Ulkoministeri Bessmertnyh ja varaulkoministeri Kvitsinski saivat lähteä, koska he eivät olleet asettuneet selvästi Gorbatšovin tueksi kaappausyrityksen aikana. Uudeksi ulkoministeriksi valittiin Neuvostoliiton Prahansuurlähettiläs Boris Pankin, joka oli yhtenä harvoista lähettiläistä tuominnut poikkeustilakomitean.⁸⁹⁹

Elokuun 23. päivänä Jeltsin ojensi Venäjän parlamentissa vierailleelle Gorbatšoville listan poikkeustilakomiteaa tukeneista ja käski tämän lukea nimet ääneen. Aluksi Gorbatšov yritti lykätä tuota hänelle epämieluisaa tehtävää, mutta ei voinut

⁸⁹⁸ Tasavallan presidentin toimittajatapaamisen alkulausunto 22.8.1991. UMA, 21.50 NLO Sisäpolitiikka Neuvostoliitto Poikkeustila 19.–21.8.1991; HS 23.8.1991; Koivisto 1995, 432.

⁸⁹⁹ Plokhly 2014, 203.

muuta kuin antaa periksi Jeltsinin vaatimuksille.⁹⁰⁰ Kokouksen aikana Jeltsin allekirjoitti asetuksen, joka kielsi NKP:n toiminnan Venäjällä.⁹⁰¹

Seuraavana päivänä Gorbatšov luopui NKP:n pääsihteerin virasta ja hajotti keskuskomitean.⁹⁰² Neuvostoliittoa 70 vuotta hallinnut kommunistinen puolue oli menettänyt.

Suomen ja Neuvostoliiton suhteet muuttuivat perustavalla tavalla vanhoillisten vallankaappaushankkeen epäonnistumisen jälkeen. Idänpolitiikan painopiste siirtyi Gorbatšovista Jeltsiniin. Baltian politiikassa koettiin täyskäännös.

⁹⁰⁰ Ploky 2014, 136–138.

⁹⁰¹ Taubman 2017, 622–623.

⁹⁰² Ploky 2014, 147.

8 Suhteet Neuvostoliittoon mullistuvat

8.1 Baltian maiden tunnustaminen

Kovan linjan kommunistien vallankaappausyrityksen tarkoituksena oli ollut pysäyttää Neuvostoliiton hajoamiskehitys, mutta se vain onnistui vauhdittamaan sitä. Baltian maista Viro ja Latvia käyttivät sekasortoisen tilanteen nopeasti hyväkseen ja julistivat itsenäisyytensä palautetuksi. Liettua oli antanut itsenäisyysjulistuksensa jo aikaisemmin.

Viron ulkoministeri Lennart Meri pyrki torstaina 22. elokuuta saamaan Suomen hallitukselta tunnustuksen Viron itsenäisyydelle. Meri tapasi ulkoministeri Väyrysen, joka ilmoitti, ettei Viron itsenäisyysjulistus antanut aihetta uusiin kannanmäärittelyihin. Suomi tuki Baltian kansojen itsenäistymispyrkimyksiä, mutta itsenäistymisen toteuttaminen edellytti sopimusta ensin Moskovan keskusjohdon kanssa.⁹⁰³ Myös pääministeri Aho tähdensi, ettei Viron itsenäisyysjulistus johda mihinkään linjamuutoksiin Suomen Baltian-politiikassa.⁹⁰⁴

Samana päivänä Koivisto arvioi lehdistön edustajille, että vallankaappaus oli parantanut voimakkaasti Baltian maiden mahdollisuuksia kehittää itsemääräämisoikeuttaan ja saavuttaa ajan mittaan myös itsenäisyys. Suomi ei kuitenkaan Viron pyynnöstä huolimatta harkitsisi tunnustamista ennen kuin virolaiset olivat sopineet asiasta Neuvostoliiton keskushallinnon kanssa. Koivisto viittasi myös Baltian maiden ja Venäjän neuvotteluihin ja sanoi, että Baltian maiden tulevaisuuden kannalta nämä neuvottelut tulisivat olemaan erittäin tärkeitä.⁹⁰⁵

Elokuun 24. päivänä Venäjä tunnusti virallisesti Viron ja Latvian itsenäisyyden. Liettuan itsenäisyyden se oli hyväksynyt jo aikaisemmin. Merkille pantavaa on, että Venäjän antamat itsenäisyystunnustukset tapahtuivat ilman ehtoja. Aluekysymykset

⁹⁰³ Muistio Väyrysen ja Meren tapaamisesta 22.8.1991 (tp. avustaja Pekka Shemeikka). KA, MKA, Ulkopoliittika/Selvityksiä 1991, kansio 47.

⁹⁰⁴ *HS* 22.8.1991.

⁹⁰⁵ Tasavallan presidentin toimittajatapaamisen alkulausunto 22.8.1991. UMA, 21.50 NLO Sisäpolitiikka Neuvostoliitto Poikkeustila 19.–21.8.1991; Koivisto 1995, 432.

ja Baltian venäläisvähemmistöjen oikeudet eivät vielä näytelleet merkittävää roolia Venäjän johdon laskelmissa.⁹⁰⁶

Venäjän tunnustuksen jälkeen ulkoministeri Väyrynen suhtautui edelleen pidättyvästi Baltian maiden itsenäisyyden tunnustamiseen. Väyrysen mukaan Baltian maat eivät täyttäneet riittävästi itsenäisyyden tunnusmerkkejä. Tämän kannan perusteena oli se, että Neuvostoliitto ei ollut vielä hyväksynyt näiden maiden irrottautumista.⁹⁰⁷ Muistelmissaan Väyrynen toteaa, että piti Baltian maiden tunnustamista ongelmallisena, koska oli epäselvää käyttivätkö kyseiset maat alueellaan todellista valtaa. Neuvostoliitto oli edelleen olemassa ja Baltian maissa oli runsaasti neuvostoasevoimien yksiköitä.⁹⁰⁸

Venäjän tunnustuksen jälkeen suurlähettiläs Talvitie kehotti Helsinkiä toimimaan. Hän oli saanut vihiä, että Yhdysvallat kävi paraikaa neuvotteluja Viron tunnustamisesta. ”Mielestäni Suomen tulisi voida tunnustaa ainakin de facto Viro heti, kun Yhdysvaltain de jure tunnustus tulee. De facto-tunnustus on perusteltua tilanteessa, jossa tosiasiallinen valta on Neuvostoliitossa siirtynyt Venäjän johdon käsiin ja jossa Venäjä on jo tunnustanut Viron itsenäisyyden.”⁹⁰⁹

Talvitien välittämä informaatio Yhdysvaltain tunnustuksesta osoittautui sittemmin ennaikaiseksi, sillä presidentti Bush ei ollut valmis toimimaan nopealla tahdilla. Bush jäi odottamaan Neuvostoliiton reaktiota, ja Yhdysvallat solmi diplomaattisuhteet Baltian maihin vasta 2. syyskuuta 1991.⁹¹⁰

Talvitie otti 25. elokuuta yhteyttä pääministeri Ahon ulkopoliittiseen avustajaan Seppo Härköseen, jolle hän kiirehti lähestymään Venäjän johtoa ja Baltian maiden tunnustamista. Muuten Suomi menettäisi ”kultaisen hetken saada suhteet kuntoon kummallakin suunnalla”. Aho tuli Härkösen kanssa siihen johtopäätökseen, että ”Suomi ei voinut jäädä sivustakatsojaksi vetoamalla pelkästään muodollisiin esteisiin”.⁹¹¹

Talvitie jatkoi valtiojohdon patistelua. *Uusi Suomi*-lehden haastattelema suurlähettiläs totesi, että Suomen ulkopoliittinen linja oli vanhentunut. Neuvostoliitto ei enää ollut sisäisesti yhtenäinen suurvalta. Yksiäänisen Moskovan tilalle oli ilmestynyt useita keskenään kilpailevia ryhmittymiä, joista merkittävin oli Boris Jeltsinin johtamat demokraatit.⁹¹² Talvitien julkinen esiintyminen kohotti kulmia presidentinlinnassa ja ulkoministeriössä.⁹¹³

⁹⁰⁶ Plochy 2014, 174.

⁹⁰⁷ *HS* 25.8.1991.

⁹⁰⁸ Väyrynen 1993, 111–112.

⁹⁰⁹ Talvitie UM:lle 24.8.1991. UMA, 21.50 NLO Sisäpolitiikka Neuvostoliitto, v. 1991.

⁹¹⁰ *Service* 2015, 492–493.

⁹¹¹ Aho 1998, 66.

⁹¹² *US* 26.8.1991.

⁹¹³ Talvitie ja Repo 2015, 71.

Venäjän hyväksynnän jälkeen useat ulkovallat harkitsivat Baltian maiden nopeaa tunnustamista. Sunnuntaina 25. elokuuta Ranska, Norja ja Tanska ilmoittivat tunnustamisesta.⁹¹⁴ Samana päivänä ulkoministeri Väyrynen halusi antaa Baltian maiden tunnustamiskysymyksessä uuden lausunnon. Presidentti Koiviston mielestä Väyrynen otti turhan tiukasti kantoja Baltian maiden itsenäisyystunnustusta vastaan. Koivisto kertoo muistelmissaan todenneensa, ”ettei nyt ollut formulointien aika vaan hallituksen ulkoasiainvaliokunnan tulisi kokoontua vielä samana päivänä pohtimaan tilannetta”. Presidentti otti yhteyttä pääministeriin, jonka kanssa sovittiin, että hallituksen ulkoasiainvaliokunta kokoontuisi vielä samana iltana.⁹¹⁵

Kokouksen alussa puhetta johtanut Koivisto totesi, ”että emme saa joutua siihen, että ottaisimme kannan Neuvostoliiton hajoamisen puolesta emmekä siihen, että olisimme yksin jollakin kannalla”. Presidentin mielestä Suomella ei ollut ”mitään tarvetta ryntäilyyn”.⁹¹⁶ Ahon muistelmien mukaan ”kaikki olivat yhtä mieltä kehityksen suunnasta, mielipiteet sen sijaan jakautuivat sen suhteen, pitikö lopullinen johtopäätös tehdä heti vai vasta myöhemmin”.⁹¹⁷ Ratkaiseva kysymys oli, pidettiinkö Venäjän antamaa tunnustusta riittävänä vai tuliko odottaa Gorbatsšovin johtaman keskusvallan tunnustusta.⁹¹⁸

Ulkoministeri Väyrynen oli luonnostellut lausunnon, jolle hän haki presidentin hyväksymistä.⁹¹⁹ Lausunto tähtäsi siihen, että Suomi pysyttelisi pidättyvällä kannalla, eikä tekisi mitään uutta Baltian suhteen. ”Baltian maiden itsenäistymisprosessi näyttää olevan nopeutumassa. Suomikin on nyt varautumassa siihen, että voisimme jo lähiaikoina avata diplomaattisuhteet Baltian maiden kanssa. Selvitämme parhailaan milloin tähän tähtäävät toimet voidaan käynnistää”, Väyrysen luonnoksessa todettiin.⁹²⁰

Kun Koivisto oli jo tekemässä johtopäätöstä odottavan kannan suuntaan, kansliapäällikkö Kalela potkaisu pääministeri Ahon nilkkaan kannustaen vielä kerran puuttumaan asiaan. ”Sen tehtyäni presidentti päätyi hyväksymään nopean aikataulun ja määräsi pääministerin kertomaan sen linnan edessä päivystäville toimittajille”, Aho toteaa muistelmissaan.⁹²¹

⁹¹⁴ Blomberg 2011, 354.

⁹¹⁵ Koivisto 1995, 439; Aho 1998, 66–69.

⁹¹⁶ Koiviston käsintehdyt merkinnät hallituksen ulkoasiainvaliokunnan kokouksesta 25.8.1991. KA, MKA, Ulkopoliittika/Selvityksiä 1991, kansio 47; Koivisto 1995, 440.

⁹¹⁷ Aho 1998, 69.

⁹¹⁸ Blomberg 2011, 355.

⁹¹⁹ Väyrynen 1993, 112.

⁹²⁰ Väyrysen luonnos ”Baltian maiden itsenäistyminen” 25.8.1991. KA, MKA, Ulkopoliittika/Selvityksiä 1991, kansio 47.

⁹²¹ Aho 2020, 188.

Aho luki hallituksen kahden lauseen kannanoton, joka kuului seuraavasti: ”Baltian maiden itsenäistymisprosessi on viime aikojen tapahtumien seurauksena selvästi nopeutunut. Suomen hallitus on valmis ryhtymään neuvotteluihin diplomaattisuhteitten solmimiseksi Baltian maihin”.⁹²²

Ulkoministeriön virkamiesjohdossa oli hoksattu, että uutta itsenäisyyden tunnustamista ei tarvittu, koska Suomi oli tunnustanut Baltian maiden itsenäisyyden vuonna 1920. Kun Neuvostoliitto miehitti Baltian maat vuonna 1940, diplomaattisuhteet katkesivat, mutta itsenäisyystunnustukset pysyivät juridisesti voimassa.⁹²³ Tällaista linjausta ei tosin ollut aiemmin julkisesti korostettu, vaan oli lähdetty siitä, että Suomi oli käytännössä hyväksynyt Baltian maiden liittämisen Neuvostoliittoon.⁹²⁴

Hallituksen kannanoton jälkeen tapahtumat etenivät ennakoitua nopeammin. Seuraavina päivinä sopimuksen diplomaattisuhteiden solmimisesta Baltian maiden kanssa allekirjoittivat Ruotsi ja EY-maat, joista etenkin Saksan perinteisesti maltilliseen asenteeseen kiinnitettiin Helsingissä huomiota. Kun useimmat Suomen viiteryhmämaat olivat palauttaneet diplomaattisuhteet Baltian maihin, nousi Neuvostoliiton tunnustuksen odottelemista tärkeämmäksi päästä mukaan länsimaiden ketjuun.⁹²⁵

Elokuun 27. päivänä presidentti Koivisto ilmoitti kantanaan, ettei hänellä ollut mitään sitä vastaan, että diplomaattisuhteet Baltian maiden kanssa solmittaisiin jo seuraavana päivänä Helsingissä.⁹²⁶ Muodollisesti hallituksen päätös diplomaattisuhteiden palauttamisesta tehtiin presidentin esittelyssä 28. elokuuta. Seuraavana päivänä Baltian maiden ulkoministerit saapuivat Helsinkiin allekirjoittamaan diplomaattisuhteiden solmimista koskevat asiakirjat.⁹²⁷

Koivisto otti Latvian, Liettuan ja Viron ulkoministerit vastaan presidentin linnassa. Hän ilmaisi tunnustuksensa siitä, että Baltian maat olivat kärsivällisesti pyrkineet ratkaisemaan neuvotteluin ongelmansa Moskovan kanssa. Tämä antoi Koiviston mukaan hyvät edellytykset ratkaista jäljellä olevat ongelmat sekä sisäisessä kehityksessä että suhdejärjestelyissä Neuvostoliiton ja Venäjän kanssa.

Balttiministerit eivät esittäneet moitteen sanaa Suomen harjoittamasta politiikasta. Meri oli syvästi kiitollinen Suomen taloudellisesta tuesta Virolle. Latvian Janis Jurkans ja Liettuan Algirdas Saudargas puolestaan ilmoittivat valmiutensa soveltaa tulevissa idänsuhteissaan Suomen mallia. ”Me haluamme itsenäisyyden, mutta myös hyvät suhteet Neuvostoliittoon ja Venäjään.”

⁹²² ”Baltian maiden itsenäistyminen; hallituksen kannanotto” 25.8.1991. *ULA* 1992, 116.

⁹²³ Aho 1998, 69.

⁹²⁴ Rausmaa 2013, 217.

⁹²⁵ Blomberg 2011, 355–356.

⁹²⁶ Koivisto 1995, 440.

⁹²⁷ Rausmaa 2013, 218.

Keskustelun aikana Koivisto kertoi yhden lempianekdooteistaan, joka koski Stalinin toimintaa ennen ja jälkeen tämän valtaannousun. ”Stalin lausui vuonna 1945, kun puna-armeija valtasi Port Arthurin, että nyt on Venäjän armeijan häpeä vuodelta 1906 pyyhkäisty pois. Ilmeisesti Stalinin mieleen ei tullut lainkaan se, että hän itse oli ollut vallankumouksellisella toiminnallaan vaikeuttamassa Venäjän armeijan toimintaa ja siten aiheuttamassa sen häpeää. Selitys on se, että roolit olivat vaihtuneet.”⁹²⁸

Koivisto ei selittänyt, mitä hän tahtoi Neuvostoliiton historiasta haetulla esimerkillään sanoa. Hän kaiketi halusi välittää varoituksen sanoja itäisen naapurin uudesta valta-asetelmasta. Koivisto uumoili, että Jeltsinin päästyä tukevasti vallankahvaan Venäjän suojeleminen Baltian maihin muuttuisi.

Baltian maiden itsenäisyyden tunnustaminen oli esimakua Suomen idänsuhteiden kokonaisvaltaiselle muutokselle. Ulkopoliittinen johto ei jäänyt odottelemaan Gorbatšovin kantaa balttien itsenäisyyteen, vaan Jeltsinin tunnustuksella oli uudessa tilanteessa ratkaiseva merkitys. Pari viikkoa myöhemmin presidentti Koivisto käynnisti YYA-sopimuksesta irrottautumisen.

8.2 Irti YYA-sopimuksesta

8.2.1 Neuvotteluihin uudesta sopimuksesta

Baltia-päätöksen lisäksi hallituksen ulkoasiainvaliokunnan kokous 25. elokuuta 1991 osoittautui muutenkin tärkeäksi vaiheeksi Suomen idänsuhteiden kannalta. Hallitus käsitteli suhteiden kehittämistarpeita Neuvostoliiton ja Venäjän kanssa.

Kokouksessa katsottiin, että Suomi ylläpitäisi vastaisuudessaakin ”perinteisesti läheiset hyvät suhteet Neuvostoliittoon”. Voimassaolevat sopimukset pysyisivät, mikä tarkoitti, ettei YYA-sopimukseen koskettaisi. Sen sijaan Suomen oli tärkeää ryhtyä kehittämään suhteita Venäjän vallanpitäjiin. Siihen kuuluivat muun muassa lähialueyhteistyötä koskeva puitesopimus ja konsulaattien avaaminen lähialueille. Samalla päätettiin, että presidentti Koivisto lähettäisi Jeltsinille kirjeen. Jeltsiniä onniteltiin rohkeasta toiminnasta demokraattisten vapauksien turvaamiseksi Venäjällä ja Neuvostoliitossa. Koivisto myös kutsui Jeltsinin Suomeen.⁹²⁹

⁹²⁸ Muistio Koiviston tapaamisesta Latvian, Liettuan ja Viron ulkoministerien kanssa 29.8.1991. KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1991, kansio 47.

⁹²⁹ Blombergin muistio ”Suomen ja SNTL:n sekä Suomen ja Venäjän suhteet” 25.8.1991. KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1991, kansio 47.

Viikko hallituksen ulkoasiainvaliokunnan kokouksen jälkeen Moskovan suurlähettiläs Talvitie esitti huolensa siitä, että Suomen ja Venäjän suhteista puuttui ”konseptio”. Hänen mukaansa tilanne Suomen idänpolitiikan kannalta ei ollut enää tyydyttävä elokuun vallankaappausyrityksen jälkeisinä päivinä, ”jolloin Gorbatsheville osoitettiin oma paikka Venäjän parlamentissa ja Venäjä käytännössä nielaisi itseensä Neuvostoliiton valtakoneiston”. Venäläisen demokratian ja vapauden symboliksi kohonneessa Valkoisessa talossa tehtiin ”kaikki tärkeimmät myös Neuvostoliittoa koskevat poliittiset linjaukset”.

Talvitien mielestä hallituksen 25. elokuuta tekemät päätökset tuli Moskovan näkökulmasta ymmärtää sitä taustaa vastaan, että Suomella oli todella kiire tunnustaa vallan vaihtuminen itänaapurissa. Myös Baltia-päätös oli pohjimmiltaan tähän kategoriaan liittyvä päätös. ”Tästä eteenpäin kaikki idänpolitiikkamme elementit ja niiden käyttökelpoisuus on tarkastettava”, Talvitie linjasi 1. syyskuuta 1991 Helsinkiin lähettämässään raportissa.⁹³⁰

Seuraavana päivänä, 2. syyskuuta, ulkoministeriössä pidettiin ministeri Väyrysen johtama strategiakokous. Kokousta varten poliittisen osaston päällikkö Jaakko Blomberg oli laatinut muistion, jossa käsiteltiin Suomen ulkopolitiikan ajankohtaisia haasteita muuttuvassa toimintaympäristössä. Ensimmäisenä teemana oli Suomen idänpolitiikka, suhteet Neuvostoliittoon/Venäjään. Blomberg lähti siitä, että YYA-sopimus oli vanhentunut. Hän esitti kahta vaihtoehtoista toimintamallia.

Ensimmäisessä vaihtoehdossa Suomi ei kajoaisi YYA-sopimukseen, koska Neuvostoliiton mullistuksen lopputulos oli vielä epäselvä. Toisaalta Suomi kehittäisi suhteita Venäjään ”esim. yhteisen julistuksen” muodossa, silläkin uhalla, että ”yya-sopimuksen merkitys ja uskottavuus” vähenisivät. Toisessa vaihtoehdossa Suomi esittäisi Neuvostoliitolle YYA-sopimuksen korvaamista ja neuvottelut käytäisiin tilanteen vakiinnuttua Moskovassa.⁹³¹

Ulkoministeriön kokouksessa päädyttiin lopputulokseen, että Suomi ei Neuvostoliiton sekavan tilanteen vuoksi avaisi keskustelua YYA-sopimuksesta. Yhteyksien rakentaminen Venäjään päätettiin kuitenkin käynnistää ilman että ”jäädään odottamaan Venäjän ja entisen Neuvostoliiton välisten suhteiden lopullisempaa muotoutumista”.⁹³²

Seuraavana päivänä ulkoministeri Väyrynen kävi selostamassa tilannetta presidentti Koivistolle. Hän kertoi, että ulkoministeriössä oli pohdiskeltu ”YYA-sopimuksesta luopumista tai uudelleenneuvottelemista”. Tähän ei ollut kuitenkaan

⁹³⁰ Talvitie UM:lle 1.9.1991. UMA, 18.41 NLO, Suhteet Suomi-Venäjä, v. 1991.

⁹³¹ Blombergin muistio ”Ajankohtaiset haasteet; näkökohtia keskustelua varten” 2.9.1991. UMA, 18.41 NLO, YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto, v. 1991–.

⁹³² Rusin muistio ”Ministeriön johdon suunnittelukokous; johtopäätökset” 3.9.1991. UMA, 18.41 NLO, YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto, v. 1991–.

päädytty. Väyrynen tunnusti itse olevansa YYA:n suhteen ”konservatiivi”. Koivisto tyytyi toteamaan, että YYA-sopimus oli voimassa vielä runsaan kymmenen vuotta; ”voidaan lähteä siitä, että ainakaan sen jälkeen sitä ei samassa muodossa pidennettäisi”.

Presidentti kiinnitti huomiota suurlähettiläs Talvitien antamiin kannanottoihin vallankaappausyrityksen jälkeen. Hän totesi Talvitien ”ehkä huomaamattaan joutuneen jonkinlaiseen kilpailutunnelmaan; kuka ensin livahtaa eri paikoista sisään”. Koivisto viittasi Jeltsinin osalta lausuntoonsa Baltian maiden ulkoministereille, kuinka Stalin omaksui nopeasti uuden roolin ja sen puitteissa uuden asenteen myös Venäjän-Japanin sotaan 1905–06. ”Pitää varoa, ettei jouduta tilanteeseen, jossa tuetaan yhtä porukkaa valtaan ja sen jälkeen saadaan sen epäluulot siitä, että tulevaisuudessa mahdollisesti tuetaan jotain muuta valtaan samalla tavalla.”⁹³³

Pääministeri Aho käsitteli Neuvostoliiton muutoksia Paasikivi-Seurassa pitämässään Urho Kekkosen muistoluennossa 3. syyskuuta 1991. Hän oli etukäteen tarkistuttanut puheensa Koivistolla, joka oli antanut hyväksyntänsä.⁹³⁴ Puheessaan Aho totesi, että Moskovan vallankaappausviikko oli osoittautumassa ”maanosamme uudemman historian käännekohdaksi”, joka jatkoi Itä-Euroopassa vuonna 1989 käynnistynyttä vallankumouksellista muutosaaltoa. Pääministerin mukaan ”Mihail Gorbatshev aloittama Neuvostoliiton uudistuspolitiikka oli muuttanut maata – ja sen kansaa – tavalla, joka vei pohjan vallankaappausyritykseltä”.

Aho ei maininnut YYA-sopimusta nimeltä, mutta totesi Suomen ja itänaapurin sopimusten kaipaavan muutosta. ”Haluamme jatkossakin ylläpitää ja kehittää kahdenvälisiä ja kansainvälisiä järjestelyjä, jotka takaavat vakauden ja monipuolisen yhteistyön Suomen ja itäisen naapurimme välillä. Nykyisiä sopimusjärjestelyjämme onkin arvioitava uudelleen tässä valossa.” Pääministeri korosti Venäjän aseman vahvistumista, joka vaatii Suomen arvioimaan uudelleen idänsuhteensa. Aho puhui itänaapurista nimellä Venäjä-Neuvostoliitto.⁹³⁵

Muistelmissaan Aho toteaa, että ”Paasikivi-Seuran puheesta lähti selkeä viesti: Suomi halusi käynnistää neuvottelut yya-sopimuksen siirtämisestä historiaan”.⁹³⁶ Muistelmien suoraviivaiseen tulkintaan lienee vaikuttanut tapahtumien myöhempi kehityskulku. Aho on myöhemmin kertonut, että puhetta luonnostelleet erityisavustaja Seppo Härkönen, ulkoministeriön poliittisen osaston apulaisosastopäällikkö Jaakko Laajava ja toimistopäällikkö Alpo Rusi esittivät selkeämpää kantaa YYA-

⁹³³ Muistio Koiviston ja Väyrysen tapaamisesta 3.9.1991 (Kalela). KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1991, kansio 48.

⁹³⁴ Aho 1998, 74.

⁹³⁵ ”Suomi Euroopassa”; pääministeri Esko Ahon UKK-muistoesittelmä Paasikivi-seurassa Helsingissä 3.9.1991. *ULA* 1992, 283.

⁹³⁶ Aho 1998, 74.

sopimuksen uudistamiseksi. Tämän saattoi lukea epäluottamuslauseena ulkoministeri Väyrykselle, jonka johtamassa kokouksessa linjattiin, ettei YYA-sopimukseen ka-
jottaisi. Avustajiensa kehotuksista huolimatta Aho oli pidättyväinen. Varovaisuuteen vaikutti ulkopoliittisen kokemattomuuden lisäksi halu olla astumatta presidentti Koiviston reviirille.⁹³⁷

Ahon puhetta seuraavana päivänä Väyrynen totesi Rovaniemen Paasikivi-Seurassa, että YYA-sopimusta ei otettaisi vielä uudelleen tarkasteltavaksi. Sopimusjärjestelyjen uusimisessa ensimmäisellä sijalla oli sopimussuhteiden solmiminen Venäjän kanssa. Väyrynen viittasi mahdollisuuteen, että Venäjän kanssa solmittavat sopimukset korvaisivat YYA-sopimuksen.⁹³⁸

Väyrysen johdolla ulkoministeriö otti aktiivisen roolin Venäjä-suhteiden kehittämisessä. Väyrynen keskusteli kollegansa Andrei Kozyrevin kanssa Suomen ja Venäjän suhteista Moskovan ihmisoikeuskonferenssin yhteydessä 10. syyskuuta 1991. Hän viittasi Jeltsinin näkemyksiin tämän tavatessa presidentti Koiviston Moskovassa kesäkuussa. Jeltsin oli tuolloin esittänyt suorien sopimussuhteiden laatimista Venäjän ja Suomen kesken. Kozyrev totesi, että Venäjän näkökulmasta oli tärkeää kehittää suhteita Suomeen. Hän antoi kuitenkin ymmärtää, että Venäjän hallinnon epäjärjestyksen vuoksi sillä ei ollut vielä kapasiteettia suhteiden lähempään tarkasteluun.⁹³⁹

Tapaamisesta vedettiin Helsingissä se johtopäätös, että Suomen oli oltava aloitteellinen Venäjä-suhteiden eteenpäinviemisessä. Väyrysen kehotuksesta ulkoministeriön poliittinen osasto käynnisti valmistelutyön poliittisen, taloudellisen ja lähialueyhteistyötä koskevan sopimuksen luonnostelemiseksi. Tarkoitus oli saada Suomen esitykset valmiiksi ennen Venäjän valtuuskunnan saapumista Helsinkiin myöhemmin syksyllä.⁹⁴⁰

Presidentti Koivisto oli ollut pidättyväinen YYA-sopimuksen suhteen. Väyrysen ja Kozyrevin tapaamisen jälkeen hän aktivoitui. Koivisto tapasi KGB-residentti Karasevin 12. syyskuuta 1991, jolloin hän pyysi välittämään Gorbatšoville viestin, että Suomi oli valmis aloittamaan neuvottelut YYA-sopimuksen uudistamisesta. Neuvottelujen lähtökohtana Koivisto piti Neuvostoliiton ja Saksan marraskuussa 1990 allekirjoittamaa sopimusta.⁹⁴¹

Seuraavana päivänä presidentin esittelyn yhteydessä Koivisto kertoi pääministeri Aholle YYA-sopimuksen uudistamista koskevasta aloitteestaan. ”Mitä yya:han tulee, niin meillä on ollut jonkun verran siitä keskustelua aikaisemmin. Ja minä olen

⁹³⁷ Aho 2020, 192.

⁹³⁸ HS 5.9.1991.

⁹³⁹ Muistio Väyrysen ja Kozyrevin tapaamisesta 10.9.1991 (erikoistutkija Rauli Suikkanen). UMA, 18.41 NLO, Suhteet Suomi-Venäjä, v. 1991.

⁹⁴⁰ Blombergin muistio ”Suomen ja Venäjän suhteet” 13.9.1991. UMA, 18.41 NLO, Suhteet Suomi-Venäjä, v. 1991.

⁹⁴¹ Koivisto 1995, 442.

todennut, että Derjabin oli jo asiassa liikkeellä. Ja on hyvin mahdollista, että siltä puolen tullaan tekemään aloitteita. Joka tapauksessa kun tänne tulee Venäjän federaation edustajat lokakuussa, niin on syytä lähteä siitä, että nämä asiat ovat esillä. Eli että minä olen pistämässä nyt liikkeelle Gorbatschovin suuntaan ajatusta siitä, että tällä kertaa me emme tee mitään yksipuolista. Mutta sitten oli kysymys siitä, että kuinka Venäjä siihen kuvaan tulee mukaan.”

Koivisto vieroksui ulkoministeriössä hahmoteltua linjaa, että YYA-sopimuksen alasajo hoidettaisiin ikään kuin Venäjän kautta. Tähän näkemykseen vaikutti halu osoittaa lojaalisuutta Gorbatschovia kohtaan. Jeltsiniin Koivisto suhtautui epäillen. Kesäkuinen tapaaminen Venäjän johtajan kanssa kehotti varovaisuuteen. ”Hänellä [Jeltsinillä] oli ainakin silloin semmoisia ajatuksia, että he niin kuin rynnistävät tähän kenttään siihen katsomatta sopiiko se Neuvostoliitolle vai ei.”⁹⁴²

Ottamalla KGB-linjan välityksellä yhteyttä neuvostojohtoon Koivisto halusi myös välttää tilanteen, jossa joutuisi reagoimaan Neuvostoliiton ulkoministeriön mahdollisiin avauksiin. Varaulkoministeri Kvitsinkin seuraajaksi valittiin Juri Derjabin, joka lukeutui MIDin Suomi-tuntijoihin. Syyskuun 1991 alussa Derjabin oli käsitellyt YYA-sopimusta *Savon Sanomien* julkaisemassa haastattelussa.

Derjabin tähdensi, että ”hauraassa siirtymävaiheessa” oli suojeltava niitä turvallisuuden ja yhteistyön rakenteita, jotka olivat olemassa. Hän ei kuitenkaan sulkenut pois mahdollisuutta, että YYA-sopimusta muutettaisiin. Sopimuksen ensimmäisen artiklan maininta Saksasta oli vanhentunut. ”Jos Suomen johto pitää tarpeellisena, kansan tahdon nojalla, asettaa kysymyksen uudella tavalla, se täytyy ottaa huomioon.” Samalla hän muistutti, että piti ottaa huomioon myös toisen sopijapuolen lailinen etu, ”joka on se, että Suomen kautta ei syntyisi Pohjois-Euroopasta uhkaa Neuvostoliitolle”.⁹⁴³

Koivisto ei vaikuta erityisemmin pitäneen Derjabinista, joka oli vuosikymmenet tullut tunnetuksi YYA-sopimuksen tiukkana puolustajana. Asenteensa presidentti toi kursailematta esille tapaamisissaan *Helsingin Sanomien* luottotoimittajien kanssa. Kun heinäkuussa 1991 liikkui huhuja Derjabinin nimittämisestä Suomeen, Koivisto ei vastustanut, vaikkei näyttänyt tätä edelleenkaan arvostavan vaan nimitti pilkunsiirtelijäksi. Presidentti luonnehti Derjabinia ”Suomen ja NL:n suhteiden ja kommunikatekstien ammattilaiseksi ja arveli, ettei tällä ammattitaidolla ole käyttöä”.⁹⁴⁴ Hän aliarvioi kuitenkin neuvostodiplomaatin poliittisen joustavuuden.

Tieto presidentin YYA-aloitteesta ei kulkenut Suomen eikä Neuvostoliiton ulkoministeriöihin. Koivisto informoi Ahoakin hieman epämääräisesti, koska hän

⁹⁴² Muistio Koiviston ja Ahon tapaamisesta 13.9.1991 (Kalela). KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 48; Koivisto 1995, 442.

⁹⁴³ *Savon Sanomat* 4.9.1991.

⁹⁴⁴ Muistio Koivisto-tapaamisesta 1.7.1991. PA, AAA, muistiot B:1.

puhui aikeesta ottaa yhteyttä Gorbatšoviin, vaikka oli jo edellisenä päivänä välittänyt viestin Moskovaan. Yleiseen tietoisuuteen jäi useaksi vuodeksi elämään käsitys, että YYA-sopimuksesta irtautuminen olisi käynnistynyt Neuvostoliiton aloitteesta. Ulkoministeriön poliittisen osaston päällikkönä toiminut Jaakko Blomberg kertoo, että hän sai tietää presidentin askeleesta vasta Koiviston muistelmista vuonna 1995.⁹⁴⁵

YYA-sopimuksen korvaavan sopimuksen luonnostelu oli tosin aloitettu ulkoministeriössä jo syyskuun 1991 puolivälissä, vaikka toimeksiantoa sellaisen tekemiseen ei vielä ollut. Ministeriössä ei pidetty mahdollisena, että Venäjän kanssa tehtäisiin uudenaikainen poliittinen sopimus, mutta YYA-sopimus jäisi ennalleen.⁹⁴⁶

YYA-sopimuksen uudistaminen nousi julkiseen keskusteluun, kun eduskunta aloitti budjettikeskustelunsa 17. syyskuuta. Molemmat päähallituspuolueet keskusta ja kokoomus esittivät, että sopimus Neuvostoliiton kanssa pitäisi vanhentuneena korvata uudella suhdejärjestelyllä. ”Tähän saakka olemme Suomessa ajatelleet, että yya-sopimus on tärkeä nimenomaan siksi, että Neuvostoliitto pitää sitä välttämättömänä. Tilanne on nyt muuttunut. Neuvostoliiton uusi ulkopoliittinen johto on tekevässä selvää pesäeroa edeltäjiensä harjoittamaan ulkopoliitiikkaan”, kokoomuksen ryhmänjohtaja Kimmo Sasi totesi.

Keskustan ryhmäpuheenvuoron esittänyt Seppo Kääriäinen korosti YYA-sopimuksen toimineen ”kiitettävästi Suomen ja Neuvostoliiton suhteiden perusasiakirjana”. Eurooppa oli kuitenkin muuttunut rajusti ollen ”varsin erilainen kuin vuonna 1948 ja jopa vuonna 1990”. Kääriäisen mukaan YYA-sopimuksen korvaava suhdejärjestely oli kahdenvälisissä neuvotteluissa hiottava ”huolella tarpeista käsin uudet olosuhteet ja kollektiiviset turvallisuusjärjestelyt huomioon ottaen”.⁹⁴⁷

On syytä otaksua, että Sasin ja Kääriäisen ulostulot olivat hallitukselta sovittu liike linkittää eduskunta mukaan keskusteluun YYA-sopimuksesta. Ulkopoliittinen johto yritti toimillaan vaikuttaa siihen, että keskustelu sopimuksesta muodostuisi hallituksen toimia tukevaksi.⁹⁴⁸ Eduskunnan rooli uuden sopimuksen valmistelussa jäi muutoin vaatimattomaksi. Varsinaisia sopimusneuvotteluja ei toteutettu erityisen avoimuuden merkeissä, mikä herätti kansanedustajissa närää. Eduskunnan ulkoasiainvaliokunta yritti pitkin syksyä saada tarkkaa tietoa neuvotteluprosessista, mutta

⁹⁴⁵ Blomberg 2011, 418.

⁹⁴⁶ Blomberg 2011, 415.

⁹⁴⁷ *HS* 18.9.1991.

⁹⁴⁸ *Juga* 2018, 62–63.

ulkoministeriössä vedottiin siihen, että tiedot salaisista tai luottamuksellisista asioista vuotaisivat julkisuuteen, jos ne leviäisivät laajemmalle piirille.⁹⁴⁹ Varovaisuuteen kannusti keskustelu Karjalasta, jonka palauttamisesta eduskunnassa esitettiin vaatimuksia.

Eduskunnan istunnossa, 17. syyskuuta 1991, Väyrynen kommentoi, että ulkoministeriössä valmistauduttiin ensi sijassa neuvottelemaan niistä sopimuksista, joita tarvittiin Suomen ja Venäjän välille. Tässä yhteydessä tarkasteltaisiin hänen mukaansa näiden vireillä olevien sopimusten suhdetta olemassa oleviin Suomen ja Neuvostoliiton välisiin sopimuksiin, joihin myös YYA-sopimus kuului.⁹⁵⁰

Tilanne muuttui heti seuraavana päivänä, kun ulkoministeri Boris Pankin esitti Neuvostoliiton ensimmäisen virallisen kannanoton. Pankin ilmoitti 18. syyskuuta Tukholmassa lehdistötilaisuudessa, että neuvostohallitus oli valmis harkitsemaan YYA-sopimuksen ajankohtaistamista. Pankinin mielestä sopimuksen uudelleenarviointi sopi hyvin Neuvostoliiton ulkopolitiikkaan, jota yritettiin ”vapauttaa ideologisoitujen ja vanhentuneiden lähestymistapojen jäänteistä”.⁹⁵¹ Pankinin lausunto perustui ilmeisesti valtuutukseen Gorbatšovilta, joka näin reagoi Koiviston aloitukseen.⁹⁵²

Samoihin aikoihin varaulkoministeri Derjabin kertoi Moskovassa vierailleelle puheenjohtaja Pertti Paasiolle Neuvostoliiton olevan valmis sopimuksen uudistamiseen. Derjabin oli juuri neuvotellut valmiiksi uudet sopimukset Unkarin, Puolan ja Tšekkoslovakian kanssa. Elokuun kaappausyrityksen jälkeen Neuvostoliitto oli luopunut vaatimasta sopimukseen määräystä liittoutumattomuudesta.⁹⁵³

Derjabin selostaa muistelmissaan tapaamistaan Paasion ja suurlähettiläs Talvitien kanssa. Hän antoi ymmärtää, että Moskovassa oltiin valmiita arvioimaan YYA-sopimus uudelleen, mutta aloite siihen oli tultava suomalaisilta. ”Joskaan tämä ei saanut olla esteenä jonkinlaisille merkeille, impulsseille meidän taholtamme.” Derjabinin mukaan ”jos presidentti Koivisto kääntyy henkilökohtaisesti Gorbatšovin puoleen, reaktio on myönteinen”. Esitys perustui keskusteluun ulkoministeri Pankinin kanssa. Neuvostoliiton ulkoministeriön sekavaa tilannetta kuvaa, että Pankin ei ollut kertonut Derjabinille, että Koivisto oli jo viikkoa aikaisemmin ollut yhteydessä Gorbatšoviin.⁹⁵⁴

⁹⁴⁹ *HS* 26.10.1991; *HS* 30.10.1991; Tuomioja 2014, 83–84. Päiväkirjan merkintä 11.10.1991. Tuomioja oli saanut kuulla Jörn Donnerilta, että puheenjohtaja Ole Norrback oli RKP:n ryhmässä lukenut koko sopimusluonnoksen tekstin.

⁹⁵⁰ *HS* 18.9.1991.

⁹⁵¹ *HS* 19.9.1991

⁹⁵² Blomberg 2011, 417–418.

⁹⁵³ Kalelan muistio puhelinkeskustelusta Talvitien kanssa 18.9.1991. KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 48.

⁹⁵⁴ Derjabin 1997, 194–195.

Koivisto arveli, että Pankin oli Tukholmassa sanonut semmoista, jota Neuvostoliiton puolelta ei ollut aivan vielä valmisteltu. Kansliapäällikkö Kalela tapasi 25. syyskuuta Karasevin, joka kertoi lähettäneensä Moskovaan viestin, että ”presidentin läheisten avustajien piirissä” (vaikka oli saanut tiedon itse Koivistolta) pidettiin perusteltuna maiden välisten keskustelujen avaamista YYA-sopimuksen uusimiseksi esimerkiksi Neuvostoliiton-Saksan sopimuksen suuntaviivojen mukaiseksi. Asia oli pian esitelty Gorbatšoville, joka oli välittänyt asiaa koskevan viestin Pankinille, joka oli antanut 18. syyskuuta lausuntonsa tämän perusteella.

Kalela kysyi Karasevin mielipidettä siitä, olisiko Koiviston syytä kirjoittaa Gorbatšoville kirjetä kuten Derjabin oli esittänyt. Karasev antoi ymmärtää, etteivät Pankinin saamat ohjeet olleet Derjabinin tiedossa. Karasevin mukaan Derjabin oli vuosien varrella liikaakin juuttunut YYA-tulkintojen yksityiskohtiin, eikä ollut tästä vapautunut edes Etyk-päällikkönä ollessaan.⁹⁵⁵

Helsingissä arveltiin, että Neuvostoliiton ulkoministeriössä oli halukkuutta ylläpitää jatkuvuutta Suomen suhteissa ja siinä tarkoituksessa vain uudistaa vanhaa YYA-sopimusta. Pankinhan oli Tukholmassa ilmaissut halun ajanmukaistaa sopimuksen vanhentuneita osia. Suomen tavoitteena oli kuitenkin saada aikaan kokonaan uudenlaista käsitteistöä ja kieltä käyttävä sopimus.⁹⁵⁶

Suomalaisten huolet osoittautuivat turhiksi. Väyrynen keskusteli kollegansa Pankinin kanssa New Yorkissa YK:n yleiskokouksen yhteydessä 22. syyskuuta, jolloin päästiin yksimielisyyteen siitä, että YYA-sopimus korvattaisiin aivan uudentyyppisellä sopimuksella. Ulkoministerit sopivat, että uudesta sopimuksesta alettaisiin neuvotella lokakuun puolivälissä Moskovassa. Mallina voisivat toimia sellaiset sopimukset, joita Neuvostoliitto oli edellisenä vuonna solminut EY-maiden Saksan ja Ranskan kanssa.⁹⁵⁷ Tämä yhteisymmärrys saatettiin julkisuuteen pian tapaamisen jälkeen.⁹⁵⁸

8.2.2 Sotilaalliset artikkelit romukoppaan

Neuvottelut uudesta sopimuksesta käynnistyivät 14. lokakuuta 1991 Neuvostoliiton ulkoministeriön Mesherinov-vierastalossa Moskovassa. Neuvotteluprosessi oli lähes

⁹⁵⁵ Kalelan muistio tapaamisesta Karasevin kanssa 25.9.1991. KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1991, kansio 48; Koivisto 1995, 443.

⁹⁵⁶ Blombergin muistio ”Suomen ja Neuvostoliiton; ulkoministerien tapaaminen 22.9.1991 New Yorkissa” 19.9.1991. UMA, 18.41 NLO, YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto, v. 1991–.

⁹⁵⁷ Muistio Väyrysen ja Pankinin tapaamisesta 22.9.1991 (ulkoasiainsihteri Elina Kalkku). UMA, 18.41 NLO, YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto, v. 1991–.

⁹⁵⁸ Ulkoministeriön lehdistötiedote 22.9.1991. UMA, 18.41 NLO, YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto, v. 1991–.

yksinomaan ulkoministeriön virkamiesten käsissä. Presidentti Koivisto seurasi tapahtumia lähinnä taustalta, mutta ratkaisut luonnollisesti alistettiin hänelle. Hän profiloitui selkeästi vain rajakysymyksessä, jota käsitellään vähän myöhemmin.

Osastopäällikkö Jaakko Blomberg johti Suomen valtuuskuntaa ja toimi linkkinä ulkoministeriön työryhmän ja poliittisen johdon välillä. Neuvotteluryhmän turvallisuuspoliittisena neuvonantajana toimi erikoistutkija Kari Möttölä. Möttölä laatimat selvitykset loivat puitteita ratkaisuille ja linjanvedoille, joten hänen rooliaan uuden sopimuksen sisällön muotoilussa voi pitää merkittävänä.

Neuvottelut käytiin Suomen alusta lähtien sopimuksen muotoon laadittujen luonnosten pohjalta, kun Neuvostoliitto esitti pohjaksi pikemminkin muistion. Suomalaiset neuvottelijat olivat tietoisia siitä, että Neuvostoliiton ulkoministeriössä oli sekava tilanne ja sen valtuuskunta oli puolustusasemissa.⁹⁵⁹ ”Neuvostoliiton poliittinen asema ei ole riittävän vahva poliittisesti tai sotilaallisesti velvoittavien, purkautunutta turvallisuusvyöhykettä muistuttavien sopimusten solmimiseen. Toisaalta lähtökohtana sopimusten merkityksen arvioinnille on myös se, että Neuvostoliitolla ei ole poliittista pyrkimystä eikä turvallisuuspoliittista tarvetta aikaisemman kaltaisiin ratkaisuihin, jotka loivat erityissuhteen”, erikoistutkija Möttölä kuvasi asetelmia sopimusneuvottelujen alla.⁹⁶⁰

Suomen pyrkimyksenä oli neuvotella Neuvostoliiton kanssa uusi sopimus, joka ensimmäiseksi takaisi hyvän naapurisuhteen jatkumisen ja sopimuspuolten turvallisuusedut; toiseksi poistaisi YYA-sopimukseen liittyneet erityiset kahdenväliset turvallisuuspoliittiset velvoitteet; kolmanneksi sovittaisi Suomen suhdejärjestelyn itäisen naapurin kanssa ”uuden Euroopan yhteisiin periaatteisiin ja toimintatapoihin”.

Tärkeänä viiteaineistona olivat muiden maiden, entisten Varsovan liiton maiden ja naapurivaltioiden sekä Nato-maiden Neuvostoliiton kanssa 1990–1991 solmimat uudet poliittiset perussopimukset. Tärkeimpänä oli Saksan ja Neuvostoliiton sopimus, mutta myös Puolan, Tšekkoslovakian, Unkarin ja Romanian sopimukset toimivat vertailukohteina.⁹⁶¹

Suomi ei liittänyt uuteen sopimukseen lainkaan suoraa mainintaa tai määrittelyä puolueettomuuspolitiikasta tai puolueettomuudesta. Ensimmäinen syy oli vahvistaa Suomen oikeutta määrittää oma puolueettomuutensa ja estää itänaapurin mahdollisuus pyrkiä sopimuksen nojalla tulkitsemaan tai määrittämään sitä.

⁹⁵⁹ Blomberg 2011, 424.

⁹⁶⁰ Möttölä muistio ”Turvallisuuspoliittiset Suomen sopimuksessa Neuvostoliiton kanssa; vertailu muihin uusiin sopimuksiin” 11.10.1991. UMA, 18.41 NLO, YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto, v. 1991–.

⁹⁶¹ Möttölä muistio ”Turvallisuuspoliittiset Suomen sopimuksessa Neuvostoliiton kanssa; vertailu muihin uusiin sopimuksiin 11.10.1991”. UMA, 18.41 NLO, YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto, v. 1991–; Möttölä 2017.

Toinen syy oli siinä, että puolueettomuuden asema oli muuttunut Euroopan muutoksessa. Suomella oli tarve säilyttää autonomia ja joustavuus puolueettomuuden määrittämisessä tai rajaamisessa myös ajatellen mahdollista EY-jäsenyyttä, jolloin ”kaikenlainen puolueettomuuden institutionaalinen kytkentä” saattoi ”olla rasitteena”.⁹⁶²

Turvallisuustakuiden osalta ei Suomen eikä Neuvostoliiton sopimusluonnoksissa ollut artiklaa, joka velvoittaisi sotilaalliseen yhteistyöhön. Samoin puuttuivat muotoilut sotilasliittoihin osallistumisesta. Neuvottelua käytiin hyökkäyksen avustamiskiellosta, jossa Suomi piti kiinni rajauksesta sotilaallisen avun antamiseen ja torjui Neuvostoliiton ehdotuksen myös ”muun avun” kieltämisestä, joka oli Saksan ja naapurimaiden sekä Nato-maiden sopimuksissa Neuvostoliiton kanssa.⁹⁶³

Sopimuksen valmisteluasiakirjoista ilmenee, että Suomen puolella tiukinta linjaa ajoi puolustusministeriö. Ulkoministeriön osastopäällikkö Blomberg laati 30. syyskuuta 1991 muistion, jossa turvallisuutta koskevan 4. artiklan kolmas kappale muotoiltiin seuraavaan tapaan: ”Siinä tapauksessa, että toinen osapuoli joutuu hyökkäyksen kohteeksi, toinen osapuoli pidättyy sotilaallisen avun tai muun tuen antamisesta hyökkääjälle ja myötävaikuttaa siihen, että kansainvälinen rauha ja turvallisuus palautetaan ja riita selvitetään YK:n peruskirjan ja ETYK:n asiakirjojen periaatteiden ja määräysten mukaisesti.”⁹⁶⁴

Blombergin laatima muotoilu vastasi Neuvostoliiton NATO-maiden kanssa solmimia sitoumuksia. Vertailuna voidaan todeta, että Neuvostoliiton ja Itä-Euroopan maiden sopimuksissa oli avun lisäksi kielletty myös mm. alueen käyttöön antaminen.⁹⁶⁵

Ulkoministeriön sopimusluonnos toimitettiin puolustusministeriöön, jossa puututtiin 4. artiklan sanamuotoihin. Kansliapäällikkö Aimo Pajusen mukaan ”sopimustekstin edelleen kehittämiseksi olisi lähtökohtana pidettävä poliittista yleissopimusta ilman sotilaspoliittisia artikloja”. Hänen mukaansa edullisinta olisi, että 4. artikla olisi ”mahdollisimman lyhyt ja yleisluontoinen”. Erityistä huomiota hän kiinnitti yllä

⁹⁶² Möttölään muistiolounnos ”Turvallisuussitoumukset Suomen ja Neuvostoliiton/Venäjän puitesopimuksessa” 7.10.1991. UMA, KMK, Suomen-NL/Venäjän välisten suhteiden perusteita koskeva sopimus 1992.

⁹⁶³ Möttölä 2017.

⁹⁶⁴ Blombergin luonnos ”Suomen ja Neuvostoliiton sopimus hyvästä naapuruudesta ja yhteistyöstä” 30.9.1991. UMA, 18.41 NLO, YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto, v.1991–.

⁹⁶⁵ Möttölään muistio ”Turvallisuuspoliittiset Suomen sopimuksessa Neuvostoliiton kanssa; vertailu muihin uusiin sopimuksiin” 11.10.1991. UMA, 18.41 NLO, YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto, v.1991–.

mainittuun 4. artiklan kolmanteen kappaleeseen, jota hän esitti kokonaan poistettavaksi.⁹⁶⁶

Pajusen kommentit otettiin ulkoministeriössä varteen. Osastopäällikkö Blomberg laati 8. lokakuuta, eli vajaa viikko ennen ensimmäistä neuvottelukierrosta, uuden sopimusluonnoksen. Sen tärkein muutos koski 4. artiklan sisältämää turvallisuustakuuta. Kun luonnoksessa alkuun oli sitoumus olla avustamatta toista sopimuspuolta vastaan suunnattua aseellista hyökkäystä, nyt esitettiin vain suppea sitoumus olla antamatta käyttöä aluettaan aseelliseen hyökkäykseen toista sopimuspuolta vastaan.⁹⁶⁷

Tätä formulointia suomalaiset tarjosivat ensimmäisellä neuvottelukierroksella Neuvostoliiton valtuuskuntaa johtaneelle varaulkoministeri Juri Derjabinille. Derjabin piti sitoumusta riittämättömänä. Hän vaati, että sopimuksessa olisi hyökkääjän sotilaallista tai muuta avustamista tai tukemista kieltävä velvoite. Derjabin viittasi siihen, että vastaava sitoumus oli Neuvostoliiton muissa, sekä entisten liittolaisten että Nato-maiden kanssa tekemissä sopimuksissa.

Blomberg vastasi, että hyökkäyksen avustamiskielto oli tarpeeton, koska voimankäytön kielto ja alueen luovuttamiskielto olivat kattavia. Hän käytti puolueettomuuskorttia hyväkseen ja vetosi siihen, että puolueettomana maana Suomi ei osallistu kolmansien maiden konflikteihin eikä myöskään avusta mitään hyökkäystä.⁹⁶⁸ Derjabin ei ollut kuitenkaan valmis hyväksymään suomalaisten perusteluja. Turvallisuustakesien muotoilu jäi odottamaan ratkaisua seuraavalle neuvottelukierrokselle.

Lokakuun 1991 lopulla Blomberg arvioi muistiossaan, että uuden Suomen ja Neuvostoliiton välisen sopimuksen ydin oli turvallisuustakeissa. ”Niiden sisältö vaikuttaa ratkaisevasti sopimuksen kestävyuteen ja uskottavuuteen.” Hän esitti, että Suomen oli tultava Neuvostoliiton ehdotusta vastaan ja joustettava ensimmäisellä neuvottelukierroksella esitetystä muotoilusta. Suomi tarjoaisi turvallisuustakuita koskevaan artiklaan määritettää, jossa sopimuspuolet sitoutuvat olemaan avustamasta hyökkäystä toista sopimuspuolta vastaan.

Takuun hyväksymisen puolesta puhui ennen muuta se, että muutkin maat – naapurimaat ja Nato-maat – olivat uusissa sopimuksissaan pääsääntöisesti antaneet vastaavanlaisen takuun osoituksena Neuvostoliiton oikeutettujen turvallisuusetujen tunnistamisesta. Koska Suomen turvallisuuspolitiikan pitkäaikaisena linjana oli ollut

⁹⁶⁶ Puolustusministeriön lausunto ”Suomen ja Neuvostoliiton suhdejärjestelyt” 2.10.1991. UMA, 18.41 NLO, YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto, v.1991–.

⁹⁶⁷ Blombergin muistio ”Ehdotukset Suomen ja SNTL:n ja Venäjän uusiksi poliittisiksi sopimuksiksi” 8.10.1991. UMA, 18.41 NLO, YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto, v.1991–.

⁹⁶⁸ Muistio ”Suomen ja SNTL:n sopimusneuvottelut 14.10.1991 Moskovassa” (lähetystöneuvos Laura Reinilä). UMA, 18.41 NLO YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto v. 1991–.

sama periaate, kieltäytyminen takuusta voisi näyttää katkokselta tässä politiikassa ja johtaa tilanteeseen, jossa Suomi antaisi muita maita heikomman turvallisuustakuun Neuvostoliitolle. Suomen etujen mukaista oli edelleen saada itäinen suurvaltanaapuriluottamaan siihen, ettei siihen Suomen suunnalta kohdistu sotilaallista uhkaa.

Toisena takuun hyväksymistä puoltavana seikkana oli se, että uusi sopimus ei sisältänyt YYA-sopimuksen 1 ja 2 artiklan kaltaista sotilaallisen yhteistyön tai muun velvoittavan kahdenvälisen turvallisuusyhteistyön mahdollisuutta, joka voisi vetää Suomen suurvaltakriisiin tai vaikeuttaa rauhan aikana uskottavaa ulko- ja puolueettomuuspolitiikkaa.

Keinona täsmentää ja rajoittaa takuovelvoitetta muotoiluun otettiin pelkästään sotilaallisen avun kieltäminen. Kappaleen ilmaisu seurasi Neuvostoliiton ja Saksan sopimuksen vastaavaa artiklaa: ”Siinä tapauksessa, että Suomi tai Neuvostoliitto joutuu aseellisen hyökkäyksen kohteeksi, toinen sopimuspuoli pidättyy sotilaallisen avun antamisesta hyökkääjälle ja myötävaikuttaa siihen, että riita selvitetään YK:n peruskirjan ja ETYK:in asiakirjojen periaatteiden ja määräysten mukaisesti.”⁹⁶⁹

Suomi pitäytyi pelkästään sotilaallisen avunannon kieltöön, koska ”muu” saattaisi väärin tulkittuna rajoittaa tulevia valintoja ajatellen esimerkiksi Suomen EY-jäsenyyttä. Kriisin kohdatessa EY:n talouspakotteet voisivat hyvinkin Neuvostoliiton näkökulmasta näyttäytyä ”muun tuen” antamisena hyökkääjälle. Pelkän sotilaallisen avun kieltäminen oli sopusoinnussa sotilaallisen liittoutumattomuuden kanssa. Näin menetellen Suomi saattoi kaventaa puolueettomuuden määritelmää.

Toisella sopimuskierröksellä Helsingissä 4.–5. marraskuuta 1991 käytiin neuvottelua hyökkäyksen avustamiskiellosta. Derjabin edellytti edelleen, että sotilaallisen avun lisäksi puhuttaisiin mistä tahansa muusta avusta hyökkääjälle. Suomi piti kiinni rajauksesta sotilaallisen avun antamiseen. Tässä yhteydessä Blomberg vetosi jälleen puolueettomuuteen.

Toisena neuvottelupäivänä Derjabin, joka oli mitä ilmeisimmin tarkistanut neuvotteluohjeet Moskovasta, oli valmis hyväksymään suomalaisten esittämät näkökannat, jotka liittyivät esimerkiksi diplomaattisuhteiden katkaisemiseen tai taloudellisiin pakotteisiin kansainvälisissä ristiriitatilanteissa. Derjabin hyväksyi Suomen ehdotuksen artiklan 4 muotoiluksi, vaikka se hänen mukaansa jättikin selittelylle tarvetta.⁹⁷⁰

⁹⁶⁹ Blombergin muistio ”Suomen ja Neuvostoliiton sopimusneuvottelut” 28.10.1991. UMA, 18.41 NLO YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto v. 1991–; Möttölan muistio ”Suomen ja Neuvostoliiton sopimusneuvottelut; Turvallisuustakuut ja neuvotteluvaihto” 28.10.1991. UMA, 18.41 NLO YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto v. 1991–.

⁹⁷⁰ Muistio ”Suomen ja SNTL:n sopimusneuvottelut 4.-5.11.1991 Helsingissä” (Reinilä). UMA, 18.41 NLO YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto v. 1991–.

Suomen ja Neuvostoliiton välisen sopimuksen turvallisuutta koskevat artiklat siirrettiin sellaisenaan sp-sopimukseen Venäjän kanssa. Sopimuksen 4. artiklan lopullinen ilmaisu kuuluu seuraavasti: ”Sopimuspuolet pidättyvät voimakeinoilla uhkaamisesta tai niiden käytöstä toisen osapuolen alueellista koskemattomuutta tai poliittista riippumattomuutta vastaan ja selvittävät keskinäiset riitansa rauhanomaisin keinoin YK:n peruskirjan ja ETYK:n päätösasiakirjan sekä muiden ETYK:n asiakirjojen mukaisesti.

Sopimuspuolet eivät käytä eivätkä salli aluettaan käytettävän aseelliseen hyökkäykseen toista sopimuspuolta vastaan.

Siinä tapauksessa, että Suomi tai Venäjä joutuu aseellisen hyökkäyksen kohteeksi, toinen sopimuspuoli myötävaikuttaa ristiriidan selvittämiseen YK:n peruskirjan ja ETYK:n asiakirjojen periaatteiden ja määräysten mukaisesti ja pidättyy sotilaallisen avun antamisesta hyökkääjälle.”⁹⁷¹

Artiklan sisällössä päädyttiin Suomen kannalta edulliseen kompromissiin. Uuden sopimuksen hyökkäyksenavustamiskielto poikkeaa muiden naapurisopimusten ja Saksan sopimuksen vastaavasta velvoitteesta siinä, että kielto määritellään kosemaan pelkästään sotilaallista apua; muissa on joko ”sotilaallista tai muuta apua” tai yleinen tukemisen kielto.

Kansainvälisten kriisien hallintaa koskevan 5. artiklan sisällöstä ei ollut eriäviä kantoja. Artiklassa käsitellään osapuolten menettelyä tilanteessa, jossa kansainvälinen turvallisuus on vaarantumassa. Tähän artiklaan ei liity YYA-sopimuksen konsultaatioveloitteen sisältämiä sotilas- tai turvallisuuspoliittisia velvoitteita kahdenväliseen yhteistoimintaan. Yhteydenpidolle ei aseteta tavoitteeksi mitään määrättyä toimintamallia vaan se kytketään monenkeskisiin YK:n ja Etykin tarjoamien keinojen käyttämiseen ristiriidan ratkaisemiseen.⁹⁷²

Sopimuksen 5. artiklassa sanotaan: ”Sopimuspuolet työskentelevät päättäväisesti YK:n ja ETYKin toimintakyvyn vahvistamiseksi kansainvälisen rauhan ja turvallisuuden ylläpitämisessä. Ne tukevat kansainvälisiä ponnisteluja, jotka tähtäävät aseidenriisuntaan, aseistuksen valvontaan sekä luottamuksen ja turvallisuuden lisäämiseen sotilaallisella alalla.

⁹⁷¹ Suomen tasavallan ja Venäjän federaation välinen sopimus suhteiden perusteista. <<https://www.finlex.fi/fi/sopimukset/sopsteksti/1992/19920063>>. Suomen ja Neuvostoliiton välisessä sopimuksessa turvallisuustakuista käsiteltiin 5. artiklassa. Ulkoministeriön lehdistötiedote ”Suomen tasavallan ja sosialististen neuvostotasavaltojen liiton välinen sopimus”. UMA, 18.41 NLO YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto v. 1991–.

⁹⁷² Blomberg 2011, 427.

Tilanteissa, joissa kansainvälinen rauha ja turvallisuus tai erityisesti jommankumman sopimuspuolen turvallisuus ovat vaarantuneet, Suomi ja Venäjä ovat tarvittaessa yhteydessä keskenään YK:n ja ETYK:n tarjoamien keinojen käyttämiseksi ristiriidan selvittämiseen.”⁹⁷³

Konsultaatiovelvoite on samantapainen mutta rajatumpi kuin Neuvostoliiton/Venäjän muissa sopimuksissa. Artiklassa ei viitata yhteydenpidon kiireellisyyteen tai ratkaisukeinojen yhteensovittamiseen kuten Saksan sopimuksessa.⁹⁷⁴ Siihen miksi Neuvostoliitto suostui neuvotteluissa Suomen kohdalla vähempään kuin monien muiden kanssa, vaikutti Gorbatšovin johtaman keskusvallan heikentynyt asema ja vallan siirtyminen Venäjän edustajien käsiin. On myös syytä huomioda, että Neuvostoliiton kannalta uuden sopimuksen ydin ei ollut turvallisuustakeissa, vaan rajojen vahvistamisessa.

8.2.3 Karjala nousee taas keskusteluun

Rajakysymys muodostui Suomen ja Neuvostoliiton välisten sopimusneuvottelujen hankalimmaksi. Se liittyi voimakkaasti Suomessa jo parin vuoden ajan käytyyn keskusteluun luovutetun Karjalan takaisinsaamisesta. Kun hallitus syksyllä 1990 tulkitsi uudelleen Pariisin rauhansopimuksen sotilaallisia määräyksiä, kysyttiin, mikseivät myös rauhansopimuksen alueluovutukset voisi joutua uuteen tarkasteluun samalla tavoin kuin aserajoituksetkin.

Karjala-keskustelu sai uutta vauhtia syksyllä 1991. Max Jakobson kirjoitti *Helsingin Sanomiin* kolumnin otsikolla ”Pitääkö Karjala palauttaa?”. Hän neuvoi varovaisuuteen. Jakobsonin mukaan kansainvälisen stabiliteetin säilyttäminen ja rajakorjausten välttäminen olivat Suomen intresseissä. Karjalan takaisin saaminen toisi lisäksi Suomelle huomattavia taloudellisia ja sosiaalisia ongelmia, joista vähiten tärkeä ei ollut alueella asuva venäläisväestö. Karjalan mukana Suomi voisi saada satoja tuhansia ihmisiä huollettavaksi. Jakobson esitti, että alueen talous- ja kulttuurisuhteita tulisi yhteisvoimin kehittää niin, että Karjalasta tulisi silta Suomen ja Venäjän välille.⁹⁷⁵

⁹⁷³ Suomen tasavallan ja Venäjän federaation välinen sopimus suhteiden perusteista. <<https://www.finlex.fi/fi/sopimukset/sopsteksti/1992/19920063>>. Suomen ja Neuvostoliiton välisessä sopimuksessa kansainvälisten kriisien hallintaa käsiteltiin 6. artiklassa. Ulkoministeriön lehdistötiedote ”Suomen tasavallan ja sosialististen neuvostotasavaltojen liiton välinen sopimus”. UMA, 18.41 NLO YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto v. 1991–.

⁹⁷⁴ Möttölään muistio ”Suomen ja Neuvostoliiton hny-sopimusneuvottelut; kompromissiratkaisut” 7.1.1992. UMA, JBK, Kansio Suomi-Venäjä 1990–1992, sp-sopimus 1992; Blomberg 2011, 427.

⁹⁷⁵ HS 15.9.1991.

Pian Jakobsonin kirjoituksen jälkeen Karjalan liiton puheenjohtaja, ilmavoimien eläkkeelle jäänyt komentaja Rauno Meriö vaati *Keskisuomalaisen* kirjoituksessaan, että Suomen hallitus ottaisi Karjalan palauttamisen esille sopimusneuvotteluissa Neuvostoliiton kanssa. Meriön mukaan Karjalan liitto vastusti kaikenlaisen rahallisen, vastikkeettoman avun antamista Neuvostoliitolle, joka oli jo huomattavia summia velkaa Suomelle. Hän esitti kaupankäyntiä Karjalasta. ”Eikö Venäjän olisi jo korkea aika käydä keskustelemaan maakaupoista Suomen kanssa samalla tavalla kuin se aikoo tehdä Japanin kanssa?”⁹⁷⁶

Neuvostoliiton ja Japanin suhteita oli jo vuosikymmenien ajan karhentanut kiista Kuriilien saariryhmästä. Syksyn 1991 aikana käytiin useaan otteeseen julkisuudessa keskustelua niiden omistussuhteista ja arvailtiin venäläisten valmiutta ja halukkuutta palauttaa saaret Japanille. Ajatus kuopattiin lopullisesti, kun presidentti Jeltsin ajautui syveneviin sisäpoliittisiin vaikeuksiin vuoden 1992 aikana.⁹⁷⁷

Meriön kirjoitusta kommentoitiin verraten laajasti suomalaislehdissä, jossa ei juuri lämmenty ajatukselle Karjalan palauttamisesta. Jotkut keskusteluun osallistuneet kavahtivat sitä, että alueen vastaanottamiseen kuuluisi myös sen väestö, noin 300 000 alueella asuvaa neuvostokansalaista.⁹⁷⁸ Esimerkiksi *Uusi Suomi* korosti, että kansainvälisten sopimusten mukaan Suomella ei olisi oikeutta alueen nykyisten asukkaiden joukkokarkotukseen. Alueella asuvien venäläisen muodostaman vähemmistön olojen järjestäminen tulisi Suomelle taloudellisesti raskaaksi.⁹⁷⁹

Meriön näkemykset saivat *Keskisuomalaisen* lisäksi tukea lähinnä *Karjalainen*-lehdeltä, joka kuului kokoomukseen äänenkannattajiin. Karjalaisen pääkirjoituksessa todettiin, että ”hallituksen on syytä nyt rohkaistua ottamaan Karjalan palauttamiskysymys maltillisesti mutta päättäväisesti esille neuvotteluissa Neuvostoliiton edustajien kanssa”.⁹⁸⁰

Julkisuudessa käyty keskustelu herätti levottomuutta ulkopoliittisessa johdossa. Ulkoministeri Väyrynen korosti kirjeessään presidentti Koivistolle, että ”lataus kansan keskuudessa on varsin kova ja se kasvaa, jos Venäjä/Neuvostoliitto luovuttaa tavalla tai toisella kiistellyt saaret Japanille”. Väyrynen haki tukea presidentiltä ja toivoi, että Koivisto ottaisi Karjalan palauttamiskeskusteluun kantaa ”jossakin sopivassa tilaisuudessa”.⁹⁸¹

Asia nousi tapetille hallituksen ulkoasiainvaliokunnan kokouksessa 17. syyskuuta 1991. Kokouksesta laaditun pöytäkirjan mukaan ”ulkoministeri Väyrysen

⁹⁷⁶ *Keskisuomalainen* 22.9.1991.

⁹⁷⁷ Kimura 2008, 104–106.

⁹⁷⁸ *HS* 30.9.1991, pk.

⁹⁷⁹ *US* 25.9.1991, pk.

⁹⁸⁰ *Karjalainen* 25.9.1991, pk.

⁹⁸¹ Väyrysen kirje Koivistolle 15.9.1991. KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1991, kansio 48.

alustuksen pohjalta käydyn keskustelun päätteeksi todettiin olevan toivottavaa, jos hallituspuolueet voisivat lähteä siitä, ettei Suomi ainakaan tässä vaiheessa ota rajan-tarkastusasioita esille”.⁹⁸² Samana päivänä kokoomuksen kansanedustaja Maunu Kohijoki oli esittänyt kirjallisen kysymyksen Karjalan, Sallan sekä Petsamon palauttamista koskevien neuvottelujen käynnistämiseksi tarvittavista toimenpiteistä.⁹⁸³

Karjalan palauttamisasia tarjosi hyvän paikan nostaa poliittista profiilia, sillä Suomessa asui satoja tuhansia karjalaiset sukujuuret omaavia. Kokoomuksen kansanedustajat Martti Tiuri, Kaarina Dromberg ja Päivi Varpasuo sekä keskustan Sirkka-Liisa Anttila tivasivat ulkopoliittiselta johdolta syyskuun 1991 lopulla, aikooko se sopimusneuvotteluissa Neuvostoliiton ja Venäjän kanssa ottaa keskusteltavaksi myös Karjalaa ja muita luovutettuja alueita koskevat asiat. Karjalan liiton puheenjohtaja Meriön tavoin kansanedustajat perustelivat ehdotustaan vetoamalla Neuvostoliiton ”miljardivelkaan” Suomelle.⁹⁸⁴ Mainittakoon, että Ahon hallituksen opetusministeri kokoomuksen Riitta Uosukainen kuului myös Karjalan liiton puheenjohtajistoon.

Presidentti Koivisto puuttui Karjala-keskusteluun *Uuden Suomen* laajassa haastattelussa. Hän halusi muistuttaa, että Suomi oli solminut jo kolme rauhansopimusta – toisin kuin esimerkiksi Japani, joka ei ollut solminut rauhansopimusta Neuvostoliiton kanssa. ”Emme ole menettäneet Karjalaa minkään salaisen pykälän nojalla, me olemme hävinneet sen sodassa, kahdessa sodassa”, presidentti korosti.⁹⁸⁵

Kysymys Karjalan palauttamisesta oli noussut useasti esiin korkeimmalla valtiollisella tasolla ja julkisessa sanassa sodanjälkeisinä vuosikymmeninä. Presidentti Paasikiven mielestä Karjalan asia oli otettava Pariisin rauhankonferenssissa puheeksi, vaikka tuloksien suhteen ei elätelty suurempia toiveita. Huhtikuussa 1946 Moskovassa käynyt pääministeri Mauno Pekkalan johtama valtuuskunta tarttui rajakysymykseen.

Suomalaisneuvottelijat pitivät tärkeänä osoittaa, ettei Suomi pitänyt syksyllä 1944 välirauhassa määrättyjä alueiden luovuttamisia oikeudenmukaisina. Hallitus halusi myös rauhoitella kotimaista mielipidettä. Evakot elätelivät toivoa paluusta kotikonnuilleen, ja Karjalan liitto pyysi nostamaan neuvotteluissa itärajan tarkistamisen esille. Neuvostoliitto teki kuitenkin selväksi, että rajoja ei otettaisi uuteen käsitteeseen. Stalin päätti keskustelun huomauttamalla, että Neuvostoliitto oli jo osoittanut tarpeeksi jalomielisyyttä jättämällä Suomen miehittämättä.⁹⁸⁶

⁹⁸² Hallituksen ulkoasiainvaliokunnan pöytäkirja 17.9.1991. UMA, Hallituksen ulkoasiainvaliokunnan pöytäkirjat 1991.

⁹⁸³ M Kohijoki (kok), 17.9.1991. EA, KK 232/1991 vp.

⁹⁸⁴ M Tiuri (kok) ym., 26.9.1991. EA, KVN 35/1991 vp.

⁹⁸⁵ *US* 22.9.1991.

⁹⁸⁶ Polvinen 1981, 195–196; Polvinen 1999, 298, 301–302; Visuri 2015, 218.

Vuonna 1955 Paasikivi pohdiskeli mahdollisuutta kytkeä YYA-sopimuksen voimassaoloajan pidentäminen rajantarkistukseen Karjalassa. Hän luopui kuitenkin ai-keestaan, koska ei halunnut vaarantaa suurta tavoitetta Porkkalan palautuksesta. Va-rovaisuuteen antoi aihetta Neuvostoliiton Helsingin-suurlähettiläs Viktor Lebedev, joka oli saanut Moskovasta valtuudet ilmoittaa, että ”neuvostohallitus pitää rajaa Karjalassa lopullisena”.⁹⁸⁷

Tultuaan presidentiksi 1956 Kekkonen pyrki sinnikkäästi saamaan takaisin aina-kin osan luovutetusta Karjalasta. Motiivina oli halu vankistaa omaa asemaa ja saada mainetta. Aktiivisuutta palauttamisasiassa selittää myös Kekkonen tausta. Kekkonen poliittinen ura alkoi karjalaisena, kun hänet vuonna 1936 valittiin eduskuntaan Viipurin läänin läntisestä vaalipiiristä. Talvisodan aikana hän oli vastannut siirtoväen olojen järjestelyistä.⁹⁸⁸

Kekkonen kulissien takaisen diplomatian pisimmälle viety yritys oli, kun hän otti Karjalan palauttamisasian puheeksi Brežnevin kanssa 1968 Moskovassa. Kertomatta mitään hallitukselle hän teki ehdotuksen, että Suomi saisi takaisin Viipurin alueineen ja Neuvostoliitto vastineeksi Lapista Norjan vastaiselle rajalle ulottuvan alueen. Aluevaihto-operaation kylkiäisenä Suomi antaisi ensimmäisenä länsimaana diplo-maattisen tunnustuksen DDR:lle. Jos kokonaisuohjelmasta päästäisiin sopuun, Suo-men eduskunta olisi Kekkonen mukaan hajotettava ja uudet vaalit järjestettävä, jotta myös kansalaiset saisivat lausua siitä mielipiteensä.

Brežnev ei kuitenkaan kiinnostunut asiasta. Itä-Saksalla ei hänen mukaansa ollut kytkentää alueluovutuksiin. Neuvostoliiton vaikeuksiin Itä-Euroopan liittolaistensa kanssa vedoten Brežnev epäili, olisiko rajojen siirtämiselle ylipäätään poliittisia edellytyksiä.⁹⁸⁹ Suomesta ei haluttu ennakkotapausta, jonka perusteella myös muut Neuvostoliitolle alueitaan menettäneet maat voisivat vaatia rajantarkistuksia.⁹⁹⁰ Kekkonen kaupankäynti Karjalasta tuli julkisuuteen vasta 1996, kun Juhani Suomen kirjoittaman Kekkonen elämäkerran tuota vaihetta koskeva osa ilmestyi.

Mauno Koivisto käsittelee asiaa vuonna 1997 julkaistussa *Linjanviitat*-teokses-saan. Hän vahvistaa, että Kekkonen aluevaihtotarjouksesta ei saanut hallitus tietää etu-eikä jälkikäteen. Koivisto ei voinut ymmärtää Kekkonen menettelyä. ”On kaikin tavoin käsittämätön ajatus, että Kekkonen esittää ulkovallan edustajalle ja ensi sijassa yhdelle NKP:n keskuskomitean toimihenkilölle suunnitelmansa ja siihen liittyvän valmiutensa hajottaa Suomen eduskunta.” Koivisto arvioi, että Suomi olisi ollut ”katastrofaalisessa tilanteessa”, mikäli Brežnev olisi tarttunut Kekkonen ehdotukseen.⁹⁹¹

⁹⁸⁷ Suomi 1990; 395–397; Polvinen 2003, 234–235.

⁹⁸⁸ Suomi 2016, 164–165.

⁹⁸⁹ Suomi 1996, 59–64.

⁹⁹⁰ Apunen 2005, 138.

⁹⁹¹ Koivisto 1997, 147–148.

Koiviston suhtautuminen rajakysymykseen oli erilainen kuin Kekkonen. Hänen mielestään Karjalan takaisin saaminen oli epärealistista haikailua. Koivisto sivusi asiaa tapaamisissaan *Helsingin Sanomien* luottotoimittajien kanssa. ”Se [Karjala] ei ole vaadittavissa. Se oli hävitty sodassa ja sillä selvä.” Koivisto oli ilmaissut tyytyväisyytensä siitä, että ilman Karjalaa Suomi oli lännempänä kuin Karjalan kanssa. Suomi oli hänen mukaansa ollut 1930-luvulla ”liikaa idässä”.

Koivisto katsoi, että Viipuria kaipaavat suomalaiset ikävöivät ”omaa nuoruuttaan” ymmärtämättä, ettei ”sitäkään saa takaisin”. Karjalan mahdollisesti palautuessa tulisi ”lisää pakettipeltoa” ja ”venäläinen maakunta”.⁹⁹²

Toisen maailmansodan juoksuhaudoissa maannut Koivisto ei tunnetasolla heijastellut samoja tunteja kuin Kekkonen, jonka kokemuspohja ja tausta olivat erilaiset. Luonaan käyneille toimittajille Koivisto totesi varsin suorasukaisesti, että kun hän oli palannut sodan jälkeen Ilomantsiin, hän päätti, ettei ”kusekaan Karjalaan”.⁹⁹³ Ilomantsissa oli käyty kesällä 1944 jatkosodan viimeinen suuri torjuntataistelu, johon Koivisto oli osallistunut kapteeni Lauri Törnin tiedustelukomppaniassa.⁹⁹⁴

Kuten monesti aiemmin, merkittävä tapahtuma Suomen ja Neuvostoliiton suhteiden kehityksessä nosti Karjalan kysymyksen jälleen pintaan. Syksyn 1991 neuvotteluissa YYA-sopimuksen korvaavasta sopimuksesta Koivisto olisi mieluummin välttänyt rajakysymyksen käsittelyn. Julkisen keskustelun aiheuttaman paineen ja Neuvostoliiton suhtautumisen vuoksi hän ei kuitenkaan kyennyt väistämään asiaa. Koivisto keskusteli tilanteesta pääministeri Ahon kanssa 4. lokakuuta 1991. Presidentti viittasi suurlähettiläs Talvitien ja varaulkoministeri Derjabinin käymään keskusteluun, jossa jälkimmäinen oli korostanut rajakysymyksen merkitystä Neuvostoliitolle.

Esikuvana Suomen kanssa solmittavalle uudelle sopimukselle Derjabin oli maininnut Saksan ja Neuvostoliiton välisen sopimuksen, jossa rajojen loukkaamattomuus sanottiin julki sopimustekstissä. Vähimmäisvaatimuksena Derjabin esitti viitasta Pariisiin vuoden 1947 rauhansopimukseen. Koiviston mukaan ei olisi hyväksi, jos uusien sopimusmäärittelien luominen tai pelkästään aikaisempien vahvistaminen yllyttäisi Karjalasta käytyä keskustelua. Hänen mielestään olisi hyvä, jos Neuvostoliitto ei ottaisi lainkaan asiaa esille.

Koivisto arvioi suomalaisen keskustelun saattavan heijastua Kuriilien saarista käytävään keskusteluun. ”Vaikka tilanteemme on erilainen kuin Japanin tilanne, niin

⁹⁹² Muistio Koivisto-tapaamisesta 4.12.1989. PA, AAA, muistiot B:1; Muistio Koivisto-tapaamisesta 16.7.1990. PA, AAA, muistiot B:1; Mainio 2018, 423.

⁹⁹³ Muistio Koiviston tapaamisesta eri lehtien päätoimittajien kanssa 21.7.1992. PA, AAA, muistiot B:1. Muistion laati Unto Hämäläinen päätoimittaja Janne Virkkusen puhelinraportin pohjalta.

⁹⁹⁴ Koivisto 1998, 202–205.

on hyvin mahdollista, että Karjala-keskustelu saattaa heidät paljon varovaisemmiksi Neuvostoliitossa liikkumasta Japanin toivomaan suuntaan.” Koiviston mukaan oli syytä pyrkiä asennoitumaan sillä tavalla, että rajakysymyksen selvittäminen tapahtuisi Neuvostoliiton aloitteesta ja että Suomella ei ole syytä sitä pyrkiä välttämään. ”Muuten se pomppaa milloin mistäkin esille tulevaisuudessa, jos tätä keskustelua ei nyt käytäisi.”⁹⁹⁵

Neuvostoliiton suhtautumisesta antoi osviittaa Derjabinin *Ulkopolitiikka*-lehteen kirjoittama artikkeli ”Euroopan haasteet ja Suomen ulkopoliitiikka”. Derjabin korosti voimakkaasti rajojen loukkaamattomuutta. Karjalan kannaksen kohtalo oli hänen mukaansa sinetöity vuonna 1947 laaditussa rauhansopimuksessa. Hän pahoitteli keskustelua, jota Suomessa käytiin Karjalan palauttamisesta. ”Jotkut tuntevat kiusausta rakentaa politiikkaa Neuvostoliiton hajoamisen ja sen poliittisen ja taloudellisen heikkouden varaan. Jotkut ovat myös halukkaita ottamaan uudelleen esiin ongelmia, jotka on ratkaistu kauan sitten ja lopullisesti.” Derjabin vetosi presidentti Paasikiven lausumaan, että yritykset käyttää Neuvosto-Venäjän heikkoutta hyväksi solmittaessa Tarton rauhaa vuonna 1920 ja saada alueluovutuksia merkitsivät Suomelle ”kohtalokasta menestystä”.⁹⁹⁶

Muistelmissaan Derjabin kertoo valmistelleensa Neuvostoliiton ulkoministeriön muistioloonnoksen ”Suomen kanssa solmittavasta uudesta kahdenkeskisestä poliittisesta sopimuksesta”, jonka ulkoministeri Pankin lähetti Gorbatšoville 5. lokakuuta 1991. Muistiossa todettiin, että ”vuoden 1948 sopimuksen sotilaallista yhteistyötä aggressio- tai uhkatilanteessa koskevien artiklojen sisältö ei enää vastaa nykyajan todellisuutta ja saattaa suomalaiset kaksijakoiseen, vaikeaan asemaan etenkin liittolaistemme kanssa solmittujen uusien sopimusten valossa”. Suomen kanssa solmittavasta uudesta sopimuksesta muistiossa mainittiin, että se tukeutuisi eräiden Länsi- ja Itä-Euroopan maiden kanssa solmittujen sopimusten asetuksiin. Erityistä huomiota kiinnitettiin Neuvostoliiton ja Suomen välisen rajan loukkaamattomuuteen.⁹⁹⁷

Ennen ensimmäistä neuvottelukierrosta ulkoministeriön erikoistutkija Kari Möttölä selvitteli rajakysymyksen lähtökohtia Suomen näkökulmasta. Möttölä mukaan Suomen rajat oli määrätty Pariisin rauhansopimuksessa eikä Suomi ollut asettanut kyseenalaiseksi Neuvostoliiton oikeutta Karjalaan. Aluevaatimukset tarkoittaisivat sitä, että Suomi vaatisi rauhansopimuksen purkamista oikeudellisin, poliittisin tai moraalisin perustein. Möttölä mukaan Suomella ei ollut laillisia perusteita esittää Karjalaa koskevia vaatimuksia.

⁹⁹⁵ Muistio Koiviston ja Ahon tapaamisesta 4.10.1991 (ei tekijää). KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 48; Koivisto 1995, 444–445.

⁹⁹⁶ Derjabin 1991, 13.

⁹⁹⁷ Derjabin 1997, 195–196.

Poliittisesti tai moraalisesti sen voisi tehdä Neuvostoliitto niin, että toimella saataisi olla käytännön seurauksia. ”Talvisotaa voi pitää hyökkäyssotana mutta jatkosotaa ei niinkään ja joka tapauksessa Pariisin rauhansopimuksessa maailmanyhteisö hyväksyi Neuvostoliiton aluevoitot eikä niitä voi sen takia asettaa kysymyksenalaiseksi niin kuin Baltian liittämisen kohdalla länsi on tehnyt.” Näin ollen Suomella ei ollut asiallisia perusteita asettaa Pariisin rauhansopimusta kyseenalaiseksi, vaikka tuuli Moskovassa kuinka kääntyisi.

Sen lisäksi että rajat tunnustettiin rauhansopimuksessa, oli Suomi allekirjoittaessaan Etykin päätösasiakirjan vahvistanut rajat loukkaamattomiksi ja pidättynyt aluevaatimuksista mitään Etyk-maata kohtaan. Möttöjän mukaan ”mennyt oli jätettävä taakse ja ryhdyttävä asiaa käsittelemään uuden Euroopan ja ETYK:n periaatteiden tarjoamalta uudelta pohjalta yhteistyö- ja neuvottelukysymyksenä, joka voi johtaa rajojen muuttamiseen mutta realistisemmin ennen muuta syvälle menevään Karjalan aluetta koskevaan yhteistyöhön”. Tämä oli kiinni ”Venäjä-NL:n poliittisesta tahdosta ja hyvästä tahdosta, jota ei edistetä horjuvalla suhtautumisella aluevaatimuksista luopumiseen”.⁹⁹⁸

Möttöjän selonteon pohjalta ulkoministeriön osastopäällikkö Blomberg laati rakysymystä käsittelevän muistion poliittiselle johdolle. Blombergin mukaan Suomessa virinnyt keskustelu ja toiveet Karjalan luovutettujen alueiden takaisin saamisesta sai jatkuvasti tukea ja perusteita Neuvostoliiton sisäisestä kehityksestä, johon kuuluu menneen politiikan arvostelu ja tehtyjen ratkaisujen kumoaminen. Hän arvioi, että Karjalan kysymys joutuisi uuteen valoon, jos Neuvostoliitto palauttaisi Japanille sodan aikana miehittämänsä Kuriilien saaret. Mikäli näin tapahtuisi, julkisen mielipiteen paine hallitusta kohtaan kasvaisi entisestään.

Blomberg arvioi, että suomalainen Karjala-keskustelu vaivasi Moskovaa ja otaksui, että se esittäisi uuteen, suhteiden perustaa koskevaan sopimukseen aluevaatimuksista pidättymistä kuten se oli tehnyt Itä-Euroopan ja Saksan uusissa sopimuksissa. Jos Suomi kieltäytyisi, kysymyksestä voisi sukeutua vaikea neuvottelukysymys, joka värittäisi kielteisesti virallisia, hallitustenvälisiä suhteita. Irtisanoutuminen aluevaatimuksista asettaisi kyseenalaiseksi Suomen uskollisuuden Pariisin rauhansopimusta kohtaan.

Blomberg esitti valtiojohdolle seuraavanlaista menettelyä: ”Jos Neuvostoliitto vaatii uuteen sopimukseen aluevaatimuksista pidättymistä merkitsevää artiklaa, se voitaisiin hyväksyä sillä edellytyksellä, että artiklaan sisällytetään viittaus rajojen rauhanomaisen muuttamisen mahdollisuuteen.” Tämä tapahtuisi viittaamalla Etykin

⁹⁹⁸ Möttöjän viesti Jaakko Blombergille 7.10.1991. UMA, JBK, Kansio Hny 8.91–12.91.

päätösasiakirjaan, jonka mukaan rajoja voitiin muuttaa kansainvälisen oikeuden mukaisesti rauhanomaisin keinoin ja sopimusteitse.⁹⁹⁹

Koivisto tapasi ulkoministeriön edustajat 8. lokakuuta 1991. Hän linjasi, että Suomen ei ollut syytä nostaa rajakysymystä esille Moskovan sopimusneuvotteluissa. ”Todennäköisyys, että rajoja siirrettäisiin itään, on varsin olematon. Todennäköisyys, että niitä siirrettäisiin länteen, on myös yhtä olematon. Kysymys on siitä, kuinka tämä todetaan mahdollisimman hyvin niin, ettei siitä tulisi tarpeettomia vaurioita ja tarpeettomia uusia pulmia.”¹⁰⁰⁰

Hallituksen linja rajakysymykseen nousi esille, kun ulkoministeri Väyrynen vastasi eduskunnan täysistunnossa SMP:n kansanedustaja Tina Mäkelän suulliseen kysymykseen Karjalan palauttamista koskevien neuvottelujen aloittamisesta. Vastauksessaan Väyrynen vakuutti, että Suomella ei ollut aikomuksia esittää aluevaatimuksia Neuvostoliitolle. Uutta sävyä oli kuitenkin siinä, että Väyrynen piti mahdollisena, että Karjalan ja Petsamon alueista tai niiden käyttämisestä ”voitaisiin tulevaisuudessa neuvotella uudelta pohjalta, mikäli naapurimaallamme on siihen valmius”. Tässä yhteydessä Väyrynen viittasi Etykin päätösasiakirjaan.¹⁰⁰¹

Sopimusneuvottelujen ensimmäisellä kierroksella Moskovassa varaulkoministeri Derjabin teki suomalaisille selväksi, että Suomen ja Neuvostoliiton rajat piti vahvistaa uudessa sopimuksessa. ”Haluamme korostaa, että meille Neuvostoliitossa samoin kuin tasavaltojen puolella kysymys rajojen vahvistamisesta on periaatekysymys. Se on merkittävä sekä kahdensivälisesti että laajemmassa yhteydessä.” Derjabin esitti ratkaisuksi Saksan ja Neuvostoliiton sopimusta, jossa molemmat osapuolet sitoutuivat kunnioittamaan kaikkien Euroopan maiden alueellista koskemattomuutta niiden nykyisten rajojen puitteissa ja ilmoittivat, ettei niillä ole alueellisia vaatimuksia.

Presidentti Koiviston ohjeistamat suomalaisneuvottelijat torjuivat rajoja koskevan erillisen artiklan sisällyttämisen sopimustekstiin. Poliittisen osaston päällikkö Blomberg totesi, että rauhansopimuksessa vahvistettuja rajoja ei tarvitsisi uudestaan vahvistaa. Hän sanoi, että Turkin ja Romanian sopimuksessa ei ollut rajojen varsinaista vahvistamista tai aluevaatimuksista luopumista tarkoittavia artikloja.

Suomalaisvaltuuskunta osoitti kuitenkin valmiutta sisällyttää sopimukseen periaate rajojen loukkaamattomuudesta. Blomberg viittasi Romanian sopimuksen raja-

⁹⁹⁹ Blombergin muistio ”Kysymys Karjalan luovutetuista alueista” 7.10.1991. UMA, 18.41 NLO YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto v. 1991–.

¹⁰⁰⁰ Koiviston ja Väyrysen tapaaminen 8.10.1991. KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 48.

¹⁰⁰¹ Karjalan palauttamista koskevien neuvottelujen aloittaminen; kansanedustaja Tina Mäkelän suullinen kysymys nro 83; ulkoasiainministeri Paavo Väyrysen vastaus 11.10.1991. *ULA* 1992, 143.

artiklaan ja sanoi voivansa esitellä Helsinkiin sen mukaisen muotoilun: ”Sopimuspuolet vahvistavat ETYK:n päätösasiakirjan mukaisesti keskinäisten rajojensa loukkaamattomuuden ja alueidensa koskemattomuuden.”¹⁰⁰²

Moskovan neuvotteluissa jäi auki kysymys siitä, mitä sanotaan rajojen muuttamattomuudesta. Ennen suomalaisvaltuuskunnan paluumatkaa varaulkoministeri Derjabin pyysi Blombergia kertomaan Koivistolle, että uuden sopimuksen kohtalo oli kiinni raja-asian ratkaisemisesta.¹⁰⁰³

Ensimmäisen neuvottelukierroksen jälkeen osastopäällikkö Blomberg laati muistion, jossa kartoitettiin rajakysymyksen erilaisia ratkaisumalleja. Muistion pohjana toimi erikoistutkija Möttölen laatima selvitys. Lähtökohtana skenaarioiden rakentamisessa oli pyrkimys löytää tasapaino, joka huomioisi yhtäältä Neuvostoliiton turvallisuusedut, ja toisaalta kotimaisen mielipiteen. ”Suomen täydellinen kieltäytyminen rajakysymyksen nimenomaisesta käsittelystä sopimuksessa rasittaisi hallitusten välisiä suhteita. Neuvostoliiton maksimikannan hyväksyminen johtaisi kenties pitkälliseen luottamusvajeeseen Suomessa.” Ulkoministeriössä lähdettiin siitä, että sekä Suomen että Neuvostoliiton oli joustettava maksimitavoitteistaan. Blomberg esitti ulkopoliittiselle johdolle kolme vaihtoehtoista mallia rajakysymyksen ratkaisuksi.

Ensimmäinen vaihtoehto tarkoitti, että Suomi pitäytyisi aiemmassa kannassaan ja kieltäytyisi sisällyttämästä sopimukseen mitään määräystä rajoista. Suomen nolalalinjan toteuttamisen uskottiin minimoivan ”kielteiset vaikutukset”, joita rajojen vahvistamista koskevilla lausekkeilla voisi olla Suomen julkiseen mielipiteeseen. Toisaalta linjasta kiinni pitämisen arvioitiin johtavan vaikeisiin neuvotteluihin Neuvostoliiton kanssa. Neuvottelujen pitkittyminen herättäisi kansainvälistä huomiota ja voisi saada aikaan poliittista vahinkoa. ”Jos lukkiutunut tilanne tulkittaisiin Suomen pyrkimykseksi avata tältä osin toisen maailmansodan rauhanjärjestely, se voisi tehdä ’mallikelpoisesta’ Suomesta eurooppalaisen rajapolitiikan ’häirikön’ ilman, että muut hallitukset näkisivät Suomen tiukkaan linjaan perusteita tilanteessa, jossa Neuvostoliiton keskushallituksen asemaa tulisi poliittisesti tukea Euroopan yleisen tilanteen vuoksi.”

Toisena ratkaisuna Blomberg ehdotti kompromissia, jossa uuteen sopimukseen otettaisiin erillinen raja-artikla, jossa osapuolet ilmaisisivat Etykin periaatteiden mukaisesti kunnioittavansa rajojen loukkaamattomuuden sekä alueellisen koskemattomuuden periaatteita. Kompromissiratkaisun merkitys oli siinä, että se toisi Neuvostoliiton haluaman rajojen vahvistamisen sopimukseen, mutta vetoaminen Etykin periaatteisiin ei sulkisi pois rajojen muuttamisen mahdollisuutta. Kompromissilinja oli

¹⁰⁰² Muistio Suomen ja SNTL:n sopimusneuvottelut 14.10.1991 Moskovassa (Reinilä). UMA, 18.41 NLO, YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto v. 1991–.

¹⁰⁰³ Derjabin 1997, 198.

lähellä Romanian sopimusta, johon oli kirjattu muita Neuvostoliiton naapurimaita heikommat rajatakeet. Romanialla oli Suomen tavoin merkittäviä aluemenetyksiä Neuvostoliitolle toisen maailmansodan seurauksena.

Kolmannessa vaihtoehdossa Blomberg esitti, että rajakysymys selvitettäisiin ”ottamalla sopimukseen artikla yhteisen rajan kunnioittamisesta hyvän naapuruuden ja yhteistyön rajana ja huomioiden ETYK:n periaatteet”. Mallina tässä viitattiin Turkin sopimukseen Neuvostoliiton kanssa. Möttöjän taustamuistiossa tosin huomautettiin, että Turkin kohdalla tähtäin oli ulkoisen ja sisäisen turvallisuuden lujittamisessa, mm. kurdikysymyksen kaltaisten ongelmien hallinnassa. Hän arveli olevan poliittisesti ongelmallista joutua samaan viitekehykseen Turkin kanssa, vaikka Suomella olikin toinen näkökulma asiaan.

Suomen kannalta kolmas ratkaisumalli ajoi lähialueyhteistyötä ja Neuvostoliiton/Venäjän kanssa käytävää kahdenvälistä käytännön yhteistyötä luovutetun Karjalan alueella. Yhteistyön rajan ajatus nähtiin ”poliittisena keinona, joka siirtäisi Karjalan kysymyksen pois toisesta maailmansodasta periytyvien rajakysymysten viite-ryhmästä uuden Euroopan yhteistyökysymykseksi”.

Muistion yhteenvedossa Blomberg suositti ulkopoliittiselle johdolle menettelytapaa, että Suomi pyrki saamaan Neuvostoliiton hyväksymisen ensimmäiselle edellä luetelluista vaihtoehdoista eli ns. Suomen nollalinjalle. Jos siinä ei onnistuttaisi, asian ratkaisuun pyrittäisiin kolmannella kierroksella toisen tai kolmannen vaihtoehdon pohjalta.¹⁰⁰⁴

Seuraavana päivänä, 29. lokakuuta, presidentti Koivisto esitteli ulkoministeri Väyrykselle mietteitään rajakysymyksestä. Blombergin lailla Koivisto veti päätelmän, että raja-asiassa oli mentävä pidemmälle kuin alussa kaavailtiin. Menettelytapaa pohdiskellessaan Koivisto kuitenkin poikkesi ulkoministeriön linjauksesta, jossa rajakysymyksen ratkaisuun hahmoteltiin kolmea neuvottelukierrosta. ”Minä en välittäisi rajata neuvottelumandaattia näin ahtaasti. Käydään väljä alustava keskustelu ja katsotaan sitten ensi viikolla”, presidentti evästi ulkoministeriään.¹⁰⁰⁵

Koivisto ei halunnut viivyttää sopimukseen pääsemistä, koska Neuvostoliiton kehitys oli täynnä kysymysmerkkejä. Gorbatsšovin johtamat keskusvallan rakenteet olivat romahtamassa. Jeltsin oli 28. lokakuuta pitämässään puheessa ilmoittanut, että

¹⁰⁰⁴ Blombergin ”muistio Suomen ja SNTL:n sopimusneuvottelut; esitys toimintalinjaksi” 28.10.1991. UMA, 18.41 NLO YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto v. 1991–; Möttöjän muistio ”Suomen ja Neuvostoliiton sopimusneuvottelut; rajakysymyksen ratkaisumallit” 25.10.1991. UMA, KMK, Suomen-NL/Venäjän välisten suhteiden perusteita koskeva sopimus 1992.

¹⁰⁰⁵ Koiviston käsin kirjoittamat muistiinpanot keskustelusta Väyryksen kanssa 29.10.1991. KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 48; Koivisto 1995, 446.

Venäjä tulisi lopettamaan liittotason keskeisten ministeriöiden rahoituksen marraskuun alusta lähtien. Neuvostoliiton ulkoministeriön hän suunnitteli supistavansa kymmenesosaan silloisesta koostaan.¹⁰⁰⁶

Neuvostoliiton suurlähetystössä Tehtaankadulla tunnelmat olivat perin apeat. Kun presidentin kansliapäällikkö Kalela tiedusteli KGB-residentti Karasevilta suurlähetystön mielialoista, Karasev kysyi happamana, millaiset Kalela luulisi omassa kansliassaan olevan tunnelmat, ”jos presidentti ilmoittaisi irtisanovansa 90 % työntekijöistä”. Karasevin mukaan ”jatko riippuu, millaisella tuulella Jeltsin kulloinkin sattuu olemaan”.¹⁰⁰⁷

Marraskuun 1. päivänä Koivisto pohti pääministeri Ahon kanssa Neuvostoliiton tilannetta. Presidentti arvioi, että Venäjä oli ottamassa haltuunsa Neuvostoliiton ulkoministeriötä. Hän kiinnitti huomiota siihen, että Jeltsinin suunnitelmassa oli lopettaa Neuvostoliiton presidentin eli Gorbatšovin tehtävä. ”Jolloin tietysti tulee kysyneeksi, pysähtyykö itäisen Keski-Euroopan maiden kanssa valmiiksi neuvoteltujen sopimusten ratifointiprosessi.” Tällaisella kehityksellä olisi luultavasti heijastusvaikutuksensa myös Suomen ja Neuvostoliiton sopimusneuvotteluihin. ”Me olemme niin mahdottoman suurten kysymysten äärellä nyt, että on vaikea nähdä, mitä kaikkea tämä merkitsee. Jos se tosiaan merkitsee sitä, mitä Jeltsin sanoi, niin tähän varsinainen vallankumous on”, Koivisto tuumi.¹⁰⁰⁸

Toisen neuvottelukierroksen alla Neuvostoliiton suurlähetystön edustajat painottivat rajakysymyksen merkitystä uudessa sopimuksessa. Lähetystöneuvos Lev Pautzinin mukaan neuvostodelegaatiolle oli jäänyt kielteinen käsitys suomalaisen osapuolen valmiudesta sopia raja-artiklasta. Taustalla hän näki Suomen mahdolliset ambitiot Karjalan suhteen.¹⁰⁰⁹

Tapaamisessa Kalelan kanssa Karasev tuntui pitävän vain rajakysymystä todella merkittävänä ja korosti sen yleisempää merkitystä Neuvostoliitolle.¹⁰¹⁰ Samanlaisia viestiä tuli Venäjän johtohenkilöiltä ja maan ulkoministeriöstä. Venäjän ulko-

¹⁰⁰⁶ Muistio Koiviston ja suurlähettiläs Aristovin tapaamisesta 31.10.1991 (Kalela). KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1991, kansio 48.

¹⁰⁰⁷ Kalelan muistio tapaamisesta Karasevin kanssa 4.11.1991. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1991, kansio 48.

¹⁰⁰⁸ Muistio Koiviston ja Ahon tapaamisesta 1.11.1991 (ei tekijää). KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1991, kansio 48.

¹⁰⁰⁹ Heleniuksen muistio tapaamisesta Pautzinin kanssa 24.10.1991. UMA, 18.41 NLO YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto v. 1991–.

¹⁰¹⁰ Kalelan muistio tapaamisesta Karasevin kanssa 29.10.1991. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1991, kansio 48; Koivisto 1995, 446.

ministeriön Eurooppa-osaston päällikkö Oleg Kabanov ilmaisi suurlähettiläs Talvitielle Venäjän huolen siitä, että rajoja koskeva kohta oli yhä auki sopimusneuvotteluissa.¹⁰¹¹

Presidentin kansliapäällikkö Kalela kommentoi sopimusneuvottelujen kulkua brittisuurlähetystön edustajalle 28. lokakuuta. Kalela kertoi suomalaisten tiedostavan sen, että Neuvostoliiton/Venäjän neuvotteluasemat olivat verrattain heikot. Suomen etu pitkällä tähtäimellä vaati kuitenkin, ettei itänaapurin heikkouden tilaa käytettäisi hyväksi. Sopimusneuvotteluissa tuli välttää sellaisia ratkaisuja, joita venäläiset saattaisivat myöhemmin pitää nöyryyttävinä ja jotka ajan mittaan aiheuttaisivat vaikeuksia maiden välisiin suhteisiin. Kysymystä rajoista Kalela luonnehti ”poliittiseksi dynamiitiksi”.¹⁰¹²

Toinen neuvottelukierros Neuvostoliiton kanssa käytiin 4.–5. marraskuuta 1991 Helsingissä. Rajakysymyksen osalta keskustelu toisti jo Moskovassa käytettyä argumentaatiota. Suomen valtuuskuntaa johtanut osastopäällikkö Blomberg tarjosi nol-laratkaisua lisättyinä viittauksella Etykin päätösasiakirjaan: ”Sopimuspuolet sitoutuvat säilyttämään yhteisen rajansa ETYK:n päätösasiakirjan mukaisesti hyvän naapurisuuden ja yhteistyön rajana.”

Derjabin totesi, ettei päätösasiakirja tunne nimenomaista hyvän naapurisuuden käsitettä, ja katsoi, että sopimukseen tarvitaan rajojen loukkaamattomuutta koskevan periaatteen erillinen maininta. Hän sanoi Moskovan neuvotteluiden jälkeen informoineensa korkeinta poliittista tasoa. ”Presidentti Gorbatshev lähtee siitä näkökohdasta – ja samoin lähtee Venäjän federaation johto – että pitää löytää muotoilu, joka poistaisi kaikenlaiset kysymykset.”

Derjabin ilmaisi Neuvostoliiton luottavan täydellisesti ”nykyiseen Suomen hallitukseen ja presidenttiin”, mutta oli otettava huomioon, kuinka tilanne jatkossa tulisi kehittymään. Keskustelu Karjalan palauttamisesta herätti huolta Moskovassa. ”Me samanaikaisesti hyvin tarkkaan luemme ja tutkimme myös muut lausunnot: erilaisen järjestöjen, eduskuntakeskustelun yhteydessä esitetyt kansanedustajien puheenvuorot. Tarkastelu vahvistaa, että kysymys on olemassa”, Derjabin totesi.

Toisena epävarmuutta luovana tekijänä Derjabin nosti esiin ns. Žirinovski-ilmiön Venäjällä. ”Jos – Luoja varjelkoon – että Žirinovski tulisi valtaan, asia olisi vahvistettu.”¹⁰¹³ Liberaalidemokraattisen puolueen puheenjohtaja Vladimir Žirinovski oli saanut kesäkuussa 1991 Venäjän presidentinvaaleissa kolmanneksi eniten ääniä. Hänet tunnettiin jyrkän populistisista ja kansalliskiihkoisista näkemyksistä.

¹⁰¹¹ Talvitien raportti ”Suomen ja Venäjän suhteet; käynti Venäjän ulkoministeriössä” 5.11.1991. UMA, 18.41 NLO Suhteet Suomi-Venäjä, v. 1991.

¹⁰¹² Thorne FCO:lle 28.10.1991. FCO, WRM 020/2 Fenno-Soviet Relations, FOIA.

¹⁰¹³ Muistio Suomen ja SNTL:n sopimusneuvottelut 4.–5.11.1991 Helsingissä (Reinilä). UMA, 18.41 NLO, YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto, v. 1991–.

Helsingin Sanomille antamassaan haastattelussa Žirinovski oli kyseenalaistanut Leninin oikeuden tunnustaa Suomen itsenäisyys.¹⁰¹⁴

Suomen ja Neuvostoliiton/Venäjän neuvottelijat ottivat huomioon, että Žirinovskin tapaiset ääriaineokset voisivat kaivaa avoimeksi jääneen rajakysymyksen esille ja käyttää sitä poliittisesti hyväkseen. Suomalaisvaltuuskunnan turvallisuuspoliittinen neuvonantaja Kari Möttölä arvioikin, että aluevaatimuksista pidättymisen sisällyttäminen sopimukseen voisi olla Suomelle jonkinasteinen ”Žirinovski-suojaklausuuli”.¹⁰¹⁵

Toisen sopimuskierroksen ensimmäisen päivän päätteeksi suomalaisneuvottelijat suostuivat sisällyttämään rajoja koskevan artiklan uuteen sopimukseen. Artiklan tarkka sanamuotoilu jäi kuitenkin avoimeksi. Ennen toisen neuvottelupäivän alkua Koivisto keskusteli ulkoministeriön johdon kanssa. Osastopäällikkö Blomberg oli laatinut tapaamista varten muistion, jossa ehdotettiin ilmaisua, joka ottaisi huomioon Neuvostoliiton vaatimat periaatteet: ”Suomi ja Neuvostoliitto sitoutuvat säilyttämään yhteisen rajansa hyvän naapuruuden ja yhteistyön rajana ETYK:n päätösasiakirjan mukaisesti sen loukkaamattomuutta ja kummankin alueellista koskemattomuutta kunnioittaen”. Presidentti siunasi menettelyn.¹⁰¹⁶

Sopimusneuvotteluissa Derjabin oli valmis hyväksymään suomalaisten version. Sanamuotojen hiomisen jälkeen raja-artikla kuului seuraavasti: ”Sopimuspuolet sitoutuvat säilyttämään yhteisen rajansa hyvän naapuruuden ja yhteistyön rajana ETYK:n päätösasiakirjan mukaisesti sen loukkaamattomuutta ja toistensa alueellista koskemattomuutta kunnioittaen.”¹⁰¹⁷

Artiklassa on Romanian sopimuksen mukainen yleinen vahvistus rajojen loukkaamattomuudelle ja alueelliselle koskemattomuudelle Etykin päätösasiakirjan mukaisesti. Yhteistyön rajakäsite on puolestaan peräisin Turkin ja Neuvostoliiton välisestä sopimuksesta. Toisin kuin Saksan sekä Puolan, Tšekkoslovakian ja Unkarin

¹⁰¹⁴ *HS* 9.8.1991.

¹⁰¹⁵ Möttölään muistio ”Suomen ja Neuvostoliiton sopimusneuvottelut; rajakysymyksen ratkaisumallit” 25.10.1991. UMA, KMK, Suomen-NL/Venäjän välisten suhteiden perusteita koskeva sopimus 1992.

¹⁰¹⁶ Blombergin muistio ”Suomen ja SNTL:n sopimusneuvottelut 4.11.1991; esitys toimintalinjaksi”. KA, TPK III arkisto, Jbca:21 Suomen ja Neuvostoliiton väliset suhteet 1991–1992, YYA-sopimus; Muistio Koiviston tapaamisesta ulkoministeriön edustajien kanssa 5.11.1991 (Kalela). KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1991, kansio 48.

¹⁰¹⁷ Suomen tasavallan ja Venäjän federaation välinen sopimus suhteiden perusteista <<https://www.finlex.fi/fi/sopimukset/sopsteksti/1992/19920063>>; Suomen ja Neuvostoliiton välisessä sopimuksessa rajoja käsiteltiin 4. artiklassa. Ulkoministeriön lehdistötiedote ”Suomen tasavallan ja sosialististen neuvostotasavaltojen liiton välinen sopimus”. UMA, 18.41 NLO YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto v. 1991–.

sopimuksissa, Suomen sopimuksessa ei ole ilmaistuna aluevaatimuksista pidättymisen velvoitetta.¹⁰¹⁸

Sopimusneuvottelujen päättymisen jälkeen *Izvestija*-lehden Helsingin-kirjeenvaihtaja Vadim Šmyganovski, joka oli jo syksyllä 1990 ilmaissut huolensa suomalaisesta Karjala-keskustelusta, kiitteli Neuvostoliiton valtuuskunnan toimintaa erityisesti rajakysymyksessä. Neuvostoliiton edustajat olivat hänen mukaansa edustaneet ”lujuutta”, joka vastasi ”hyvän naapuruuden intressejä kuin illuusioiden kylväminen mitä nopeimmin ratkaista mitä pulmallisimmat ongelmat”. Vertailukohtana hän piti Neuvostoliiton politiikkaa Kuriilien kysymyksessä, jossa oli esiintynyt ”heittelehtimistä ja pakoilua”.¹⁰¹⁹

Entinen diplomaatti, tietokirjailija Jukka Seppinen on jälkepäin väittänyt, että Neuvostoliitto olisi esittänyt Karjalan palauttamista Suomelle syksyn 1991 sopimusneuvotteluissa. Seppisen silmiin Suomen toiminta oli jälleen yksi osoitus siitä, että presidentti Koivisto halusi estää Karjalan ja muiden menetettyjen alueiden takaisin saamisen. Hän yrittää todistella olettamuksen oikeaksi vetoamalla siihen, että Neuvostoliitto vaati rajakysymyksen ottamista mukaan YYA-sopimuksen korvaavaan uuteen sopimukseen. Samalla hän väittää, että viittaus Etykin periaatteeseen tuli sopimukseen Neuvostoliiton aloitteesta.¹⁰²⁰

Arkistolähteet eivät tue millään tavoin Seppisen väitteitä. Neuvostoliitto nosti neuvotteluissa rajakysymykseen esiin, koska se halusi kirjata rajojen pysyvyyden uuteen sopimukseen Suomen kanssa. Neuvostoliiton pyrkimys Suomen vastaisen rajan vahvistamiseen uudessa sopimuksessa noudatti sen yleistä linjaa, joka ilmeni muiden naapurimaiden ja Saksan kanssa tehdyissä sopimuksissa. Neuvostoliitolla/Venäjällä oli ja on Euroopassa lukuisia riidanalaisia raja-alueita, joiden kanalta Karjalan luovuttaminen olisi luonut vaarallisen ennakkotapauksen. Neuvostoliiton valtuuskuntaa johtanut varaulkoministeri Juri Derjabin vastusti aluksi suomalaisten vaatimaa viittausta Etykin periaatteisiin, mutta lopulta taipui siihen, kun rajojen vahvistaminen kirjattiin sopimustekstiin. Lopputulos oli kompromissi, joka huomioi yhtäältä Venäjän turvallisuusedut ja toisaalta Suomen julkisen mielipiteen.

Derjabin on myöhemmin muistellut, että hän lähetti yhdessä ulkoministeri Pan-kinin kanssa 13. marraskuuta 1991 Gorbatsõville Suomen kanssa solmittavan uuden sopimuksen luonnosta koskevan kirjeen. ”Korostimme, että ’ottaen huomioon rajasian erityisen tärkeyden Suomen-suhteissa, nimenomaan yhteydessä yhteiskunnal-

¹⁰¹⁸ Möttölan muistio ”Suomen ja Neuvostoliiton hny-sopimusneuvottelut; kompromissiratkaisut” 7.1.1992. UMA, JBK, Kansio Suomi-Venäjä 1990–1992, sp-sopimus 1992.

¹⁰¹⁹ Moskovan suurlähetystön suomennos *Izvestijan* artikkelista 8.11.1991. KA, TPK III arkisto, Jbca:21 Suomen ja Neuvostoliiton väliset suhteet 1991–1992, YYA-sopimus.

¹⁰²⁰ Seppinen 2019, 226–235.

lisissa ja poliittisissa piireissä käynnistyneeseen keskusteluun vuonna 1947 rauhansopimuksella meille siirtyneiden alueiden 'palauttamisesta', suomalaiset onnistuttu saamaan tunnustamaan sopimuksella nykyisten rajojen loukkaamattomuus ja toistemme alueellinen eheys.”¹⁰²¹

¹⁰²¹ Derjabin 1997, 202.

9 Vanhan loppu, uuden alku

9.1 Venäjä ottaa Neuvostoliiton paikan

Presidentti Koiviston tapaaminen presidentti Boris Jeltsinin kanssa kesäkuussa 1991 Moskovassa pohjusti Suomen ja Venäjän välisten sopimussuhteiden luomista. Venäjän odotettiin lähettävän edustavan valtuuskunnan syksyllä Helsinkiin neuvottelemaan suhteiden kehittämisestä.

Vanhoillisten vallankaappaushankkeen epäonnistuminen muutti valta-asetelmia Neuvostoliitossa. Jeltsin nosti itsensä johtavaksi hahmoksi, jonka varjoon Gorbatsšov oli väistämättä jäämässä. Moskovan elokuun tapahtumien jälkeen Suomen ulkoministeriö alkoi virallisesti valmistella Venäjän kanssa tehtävää sopimusta. Ulkoministerit Väyrynen ja Kozyrev sopivat tavatessaan Moskovassa 10. syyskuuta 1991, että maat ryhtyvät neuvottelemaan sopimussuhteistaan.¹⁰²²

Lokakuun puolivälissä, samaan aikaan kun neuvottelut Neuvostoliiton kanssa alkoivat, Suomi luovutti Venäjän ulkoministeriölle ensimmäiset sopimusluonnokset, jotka koskivat keskinäisten suhteiden periaatteita, kaupan ja taloudellisen yhteistyön edistämistä ja lähialueyhteistyötä. Sopimusluonnokset vastaanotti Venäjän neuvotteluvaltuuskuntaa johtanut varaulkoministeri Boris Kolokolov, jolla oli takanaan pitkä ura Neuvostoliiton ulkoministeriössä. Suomen puolelta neuvotteluja veti osastopäällikkö Jaakko Blomberg.

Blomberg ja Kolokolov sopivat, että poliittisen perussopimuksen osalta Venäjä odottaisi Suomen ja Neuvostoliiton sopimuksen valmistumista. Neuvostoliiton sopimuksen turvallisuuspoliittiset pääkohdat (raja, turvallisuustakuut, kriisikäyttäytyminen) siirrettäisiin sellaisenaan Venäjän sopimukseen, johon lisättäisiin yksityiskohdaisempia määräyksiä käytännön yhteistyöstä.¹⁰²³

Syksyllä 1991 Gorbatsšov ja Jeltsin kävivät neuvotteluja uudesta liittosopimuksesta, jonka pyrkimyksenä oli muuttaa Neuvostoliiton liittovaltiorakenne löyhäksi

¹⁰²² Muistio Väyrysen ja Kozyrevin tapaamisesta 10.9.1991 (Suikkanen). UMA, 18.41 NLO, Suhteet Suomi-Venäjä, v. 1991.

¹⁰²³ Muistio Blombergin ja Kolokolovin tapaamisesta 15.10.1991 (Reinilä). UMA, 18.41 NLO, Suhteet Suomi-Venäjä, v. 1991; Blomberg 2011, 421.

valtioliitoksi.¹⁰²⁴ Tapaamisessaan Kolokolovin kanssa Blomberg kysyi, millaisessa muodossa Venäjä aikoi järjestää edustuksensa ulkomailla. Kolokolov totesi, ettei Venäjä ollut perustamassa omia lähetystöjään ulkomaille. ”Kyse ei ole ainoastaan rahasta – vaikka suurlähetystöjen perustaminen ja ylläpito on kallista – vaan siitä, että ollaan muodostamassa valtioliittoa. Venäjä kannattaa tällaista liittoa.” Venäjän ulkoministeriö näki paremmaksi lähettää edustajiaan työskentelemään Neuvostoliiton suurlähetystöissä. Ensimmäisiä maita tulisi Kolokolovin mukaan olemaan Suomi.¹⁰²⁵

Neuvostoliiton ja Venäjän ulkoministeriöiden suhteet muodostuivat varsin hankaliksi.¹⁰²⁶ Ennen Suomen neuvotteluvaltuuskunnan kotiinpaluuta Moskovasta varaulkoministeri Derjabin kertoi Blombergille olleensa yhteydessä Venäjän ulkoministeriöön ja tutustuneensa Suomen kahteen sopimusluonnokseen, jotka oli luovutettu Venäjän edustajille. ”Vaikka nämä kaksi sopimusta kuuluvat Venäjän toimivaltaan tulisi miettiä minkälainen suhde on näiden kahden sopimuksen ja Suomen ja SNTL:n välisen sopimuksen välillä. Kyseessä on kaksi tasoa maittemme suhteissa.” Derjabinin mukaan oli pidettävä mielessä, että ”tuleva sopimuksemme korvaa vuoden 1948 yya-sopimuksen. En halua kritisoida Venäjän sopimukseenne luonnosta, mutta se on monessa kysymyksessä ’suuren sopimuksen’ kopio”.¹⁰²⁷

Suomalaisneuvottelijat pyrkivät välttämään sekaantumasta Venäjän ja Neuvostoliiton ulkoministeriöiden kilpailuasetelmaan ja pitämään huolta siitä, että Venäjä olisi perillä neuvotteluprosessista Neuvostoliiton kanssa ja sen tulos olisi myös Venäjän edustajien hyväksyttävissä. Helsingissä lähdettiin siitä, että itsemääräämistään vahvistaneella Venäjällä oli käytännössä veto-mahdollisuus Neuvostoliiton neuvottelulinjaan.¹⁰²⁸

Venäjän edustajat eivät osallistuneet aktiivisesti Suomen ja Neuvostoliiton välisiin neuvotteluihin. Venäjän ulkoministeriön edustaja Eurooppa-osaston päällikkö Kabanov oli läsnä neuvottelujen ensimmäisellä kierroksella, mutta ei toisella kierroksella Helsingissä 4.–5. marraskuuta, jolloin Suomen ja Neuvostoliiton välinen sopimus saatiin valmiiksi. Syyksi ilmoitettiin Venäjän ulkoministeriön puutteellinen toimintakyky. Taustalla oli luultavasti Jeltsinin tuleva Bonnin-vierailu, joka satoi resursseja.

¹⁰²⁴ Plokhly 2013, 219; Taubman 2017, 624.

¹⁰²⁵ Muistio Blombergin ja Kolokolovin tapaamisesta 15.10.1991 (Reinilä). UMA, 18.41 NLO, Suhteet Suomi-Venäjä, v. 1991.

¹⁰²⁶ Derjabin 1997, 206.

¹⁰²⁷ Suomen ja SNTL:n sopimusneuvottelut: Osastopäällikkö Blombergin ja varaulkoministeri Derjabinin tapaaminen 16.10.1991. UMA, 18.41 NLO YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto v. 1991–.

¹⁰²⁸ Möttölään muistio ”Suomen ja Venäjän perussopimus; turvallisuuspoliittisten määräysten sisältö ja tausta Suomen ja SNTL:n neuvottelujen valossa” 3.2.1992. UMA, JBK, Kansio Suomi-Venäjä 1990–1992, sp-sopimus 1992.

Syksyn 1991 mittaan Neuvostoliiton ulkoministeriön palvelut ulotettiin yhä suuremmissa määrin Venäjän käyttöön. Lokakuun lopulla suurlähettiläs Aristov välitti presidentti Koivistolle tehtävänannon Jeltsiniltä. Jeltsin oli päättänyt lähettää eri maihin edustajiansa selostamaan Venäjän tekemiä poliittisia ja talouspoliittisia uudistuksia. Suomea ja Ruotsia tulisi informoimaan kansanedustaja, sosiologi Galina Starovoitova. Hän oli osallistunut useisiin tutkijaseminaareihin lännessä, mm. Neuvostoliittoinstituutin seminaariin Helsingissä syksyllä 1990.¹⁰²⁹

Starovoitovan Suomen-vierailun alla Koivisto ja Aristov keskustelivat kahden kesken tilanteesta Neuvostoliitossa. Koiviston itsensä laatiman muistion mukaan Aristov puhui koko illan tarpeesta pitää liittovaltio koossa ja että länsivaltioillekin tämä oli tärkeä asia – mainitsi tälle kannalle asettuneen mm. Bushin, Mitterrandin ja Espanjan pääministeri Gonzálezin. Aristovin tiedusteluun Jeltsinin talousohjelmasta Koivisto vastasi, ettei pitänyt todennäköisenä, että hintojen vapauttaminen johtaisi haluttuihin tuloksiin puhutussa aikataulussa. ”Kun NL:ssa ei ole nähtävissä kilpailua, tulisi niukkojen välttämättömyystarvikkeiden hintoja ja jakelua säännöstellä toistaiseksi.” Kun Koivisto kertoi aikovansa keskustella Starovoitovan kanssa kahden kesken, Aristov toivoi hänen ”onnistuvan puhumaan tälle järkeä, kuten virolaisille”.¹⁰³⁰

Koivisto tapasi Starovoitovan 11. marraskuuta 1991. Paikalla oli myös suurlähettiläs Aristov. Keskustelussa kävi ilmi, että uuden liittosopimuksen näkymät eivät olleet valoisat. Ukraina oli jo Starovoitovan mukaan lähtenyt omille teilleen ja edessä oli väistämättä myös Venäjän irtaantuminen liitosta. Koivisto sanoi toivovansa, ettei Neuvostoliiton alueelle nousisi kaupan esteitä samaan aikaan kun Länsi-Eurooppa integroituu. Samalla hän huomautti länsivalloissa tunnetusta yleisestä huolesta ydinaseiden hallinnan suhteen. ”Ehkä me otamme opiksi Tšhekkoslovakian kokemuksista federaatioista. Emme toista Jugoslavian virheitä”, Starovoitova totesi.¹⁰³¹ Hän yritti hälventää pelkoja siitä, että Neuvostoliiton hajoaminen johtaisi Jugoslavian tapaiseen keskeisten tasavaltojen väliseen tuhoisaan konfliktiin.

Keskustelun lomassa Starovoitova luovutti Koivistolle Jeltsinin henkilökohtaisen kirjeen. Siinä Venäjän johtaja hahmotteli markkinataloutteen vievää tietä, josta oli tulossa pitkä ja kivinen. ”Me ymmärrämme, että muodostuneissa olosuhteissa uudistuksesta väistämättömästi tulee vaikea ja sosiaalisesti tuskallinen prosessi, joka

¹⁰²⁹ Muistio Koiviston ja Aristovin tapaamisesta 31.10.1991 (Kalela). KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 48. Liitteenä on Moskovan suurlähetystön välittämät Starovoitovan henkilötiedot.

¹⁰³⁰ Koiviston muistio tapaamisesta Aristovin kanssa 7.11.1991. KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 48.

¹⁰³¹ Muistio Koiviston ja Starovoitovan tapaamisesta 11.11.1991 (Kalela). KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 48.

lisää jännitystä yhteiskunnassa. Inflaatiovastaiset toimenpiteet aiheuttavat kansan reaalitulojen jatkuvaa laskua. Me joudumme myöskin supistamaan sosiaalihojelmia. Rakennemuutos tulee aiheuttamaan joukkotyöttömyyttä. Se on väistämätön hinta kommunistisen hallintajärjestelmän kelvottomasta talouspolitiikasta.”

Jeltsin vetosi läntisen avun saamiseksi. ”Pidämme pääkumppanina kansainvälisellä näyttämöllä kehittyneiden demokraattisten maiden yhteisöä. Olemme varmoja siitä, että nämä maat pystyvät suorittamaan historiallisen roolinsa vapaan, demokraattisen Venäjän jälleen syntymisessä. Ei ole tarvettakaan mainita sitä suurta merkitystä, jota me annamme monipuolisten suhteiden kehittämiseksi meidän lähimmän naapurimme ja perinteisen kumppanimme Suomen kanssa.” Jeltsinin tarkoituksena oli avata maa ulkomaiselle pääomalle ja sijoittajille. Venäjä aikoi hakeutua mukaan kansainvälisiin taloudellisiin järjestöihin Valuuttarahastoon, Maailmanpankkiin ja Euroopan jälleenrakennus- ja kehityspankkiin.¹⁰³²

Jeltsin pyrki yhä aktiivisemmin luomaan itsenäisiä suhteita Venäjän ja länsimaiden välille. Hän matkusti 23. marraskuuta 1991 Bonniin, jossa vastaanotto oli lähes valtiovierailutasoa. Suomen Bonnin-suurlähetystö raportoi, että saksalaiset olivat valmiita tekemään poliittisen julistuksen Venäjän kanssa, mutta torjuivat Jeltsinin esityksen maiden välisestä uudesta perussopimuksesta. Saksa vältti edelleen ottamasta kantaa Jeltsinin ja Gorbatšovin väliseen valtataisteluun. Sopimus Neuvostoliiton kanssa joukkojen vetämisestä oli selvä prioriteetti, eivätkä saksalaiset halunneet millään tavoin vaarantaa tätä koskevaa sopimusjärjestelmää edesauttamalla Neuvostoliiton hajoamisprosessia.¹⁰³³

Tilanteessa, jossa länsimaat välttivät Venäjän tunnustamista valtiona, oli Suomesta tulossa uranuurtaja Venäjän kansainvälisenä sopimuspartnerina. Suomen ja Venäjän neuvottelujen ainoa varsinainen kierros pidettiin Moskovassa 27.–28. marraskuuta 1991. Sopimusneuvottelujen pohjana oli suomalainen luonnos, jonka Venäjä asiallisesti hyväksyi lähes sellaisenaan. Yleispoliittinen sopimus noudatti kaikessa olennaisessa Suomen ja Neuvostoliiton välillä aiemmin marraskuussa valmistunutta naapurisopimusta. Venäjän perussopimukseen otettiin samat rajoja ja turvallisuustakeita koskevat artiklat kuin hny-sopimustekstiin, eikä niitä Suomen ja Venäjän välisissä neuvotteluissa käsitelty uudelleen. Sopimukseen Venäjän kanssa sisällytettiin yksityiskohtaisempia käytännön yhteistyötä koskevia määräyksiä.¹⁰³⁴

Suomen ja Venäjän perussopimukseen sisällytettiin vähemmistöjä koskevia määräyksiä, jotka ilmensivät uutta ulottuvuutta maiden välisissä suhteissa. Suomen

¹⁰³² Suomenenos Boris Jeltsinin kirjeestä Koivistolle 5.11.1991. KA, TPK III, Presidentti Koiviston virallinen kirjeenvaihto 1990–1991, Da:3.

¹⁰³³ Nyberg UM:lle 27.11.1991. UMA, Bonn, r-sarja 1991.

¹⁰³⁴ Blombergin muistio Suomen ja Venäjän sopimus suhteiden perusteista 29.11.1991. UMA, 18.41 VEF, Sopimus suhteiden perusteista Suomi-Venäjä, v. 1991.

aloitteesta sopimukseen otettiin artikla, jonka tavoitteena oli lisääntyvien yhteyksien pohjustaminen Venäjällä asuvien suomalaisten ja suomensukuisten kansojen kanssa. Venäjän puolella ei ollut tähän vastaväitteitä, mutta sen ehdotuksesta artiklaan merkittiin vastavuoroisuus, vaikka Suomessa asuvia venäläisiä, jotka olivat suurelta osin maahanmuuttajia, ei voinut suoraan verrata Neuvostoliitossa asuviin suomalaisiin ja suomensukuisiin, jotka ovat historiallisia kansallisia vähemmistöjä.¹⁰³⁵

Sopimuksen 10 artiklassa Suomi ja Venäjä ilmoittavat tukevansa ”suomalaisten ja suomensukuisten kansojen ja kansallisuuksien omaperäisyyden säilyttämistä Venäjällä ja vastaavasti Venäjältä peräisin olevien omaperäisyyttä Suomessa. Ne suojelevat toistensa kieliä, kulttuuria ja historian muistomerkkejä”.¹⁰³⁶ Suomen ja Venäjän veloitteiden taustana oli Etykin puitteissa vahvistettu kansallisten vähemmistöjen oikeus syrjimättömyyteen ja omaperäisyyden säilyttämiseen.

Artiklassa otettiin mallia Saksan ja Neuvostoliiton vuonna 1990 allekirjoittamasta sopimuksesta sekä Saksan ja Venäjän marraskuussa 1991 laatimasta julistuksesta. Saksan ja Venäjän välillä vallitsee samankaltainen tilanne kuin Suomen ja sen itänaapurin suhteissa. Venäjällä asuu vuosisatoja sitten Volgalle muuttanut saksalaisten historiallinen vähemmistö, kun Saksan alueella ei ole Venäjältä peräisin olevia vastaavia kansallisia vähemmistöjä.¹⁰³⁷

Syksyllä 1991 Jeltsin lupasi perustaa uudelleen Volgan saksalaisille oman kotiseudun. Saksa tuki volgansaksalaisia taloudellisesti pyrkimyksenä estää näiden joukkomuutto Saksaan. Saksan ja Venäjän yhteisessä julkilausumassa (artikla 12) viitattiin Volgan tasavallan uudelleenperustamiseen sekä perustettaviin ”kansallisiin piireihin” saksalaisten silloisille asuinsijoille Venäjällä.¹⁰³⁸

Vähemmistöartiklan sisällyttäminen Suomen ja Venäjän sopimukseen linkittyi lähialueyhteistyön merkityksen korostamiseen maiden välisissä suhteissa.¹⁰³⁹ Sopimus lähialueyhteistyöstä perustui ulkoministeri Väyrysen ideaan. Väyrynen oli heinäkuussa 1991 suorittanut selvitysmatkoja Lappiin, Kainuuseen, Pohjois- ja Etelä-Karjalaan ja kartoittanut lähialueyhteistyön tarpeita. Lähialueyhteistyö oli osa Suomen panosta Venäjän Suomea lähinnä olevien alueiden taloudellisen kehityksen hyväksi. Sopimus loi pohjan rajan yli tapahtuvalle yhteistyölle.¹⁰⁴⁰

¹⁰³⁵ Moskovan suurlähetystö UM:lle 27.11.1991, UMA, 18.41 VEF, Sopimus suhteiden perusteista Suomi-Venäjä, v. 1991; Blomberg 2011, 431.

¹⁰³⁶ Suomen tasavallan ja Venäjän federaation välinen sopimus suhteiden perusteista <<https://www.finlex.fi/fi/sopimukset/sopsteksti/1992/19920063>>.

¹⁰³⁷ Möttölen muistio ”Suomen ja Venäjän perussopimuksen vähemmistöjä koskevien määräysten (10 artikla) tausta ja merkitys” 3.7.1992. UMA, KMK, Suomen-NL/Venäjän välisten suhteiden perusteita koskeva sopimus 1992; Juga 2018, 88, 110.

¹⁰³⁸ Nyberg UM:lle 27.11.1991. UMA, Bonn, r-sarja 1991.

¹⁰³⁹ Juga 2018, 84.

¹⁰⁴⁰ Blomberg 2011, 433.

Suomen ja Venäjän välistä perussopimusta koskevassa mietinnössään keväällä 1992 eduskunnan ulkoasiainvaliokunta kiinnitti erityistä huomiota vähemmistöjä koskevaan 10 artiklaan. Valiokunnan mukaan artikla oli uudenlainen piirre naapurisuhteissa. Se tarjosi toimintamahdollisuuksia kansallisuuksiin ja kieliin liittyvien uhanalaisten kulttuuriarvojen turvaamiseen sekä suomalaisten ja suomensukuisten kansojen omaperäisyyden säilyttämiseen Venäjällä. Valiokunta edellytti, että hallitus laatisi kansallisen toimenpideohjelman Venäjän suomensukuisten kansojen ja niiden kulttuurien tukemiseksi yhteistyössä kansalaisjärjestöjen kanssa.¹⁰⁴¹

Suomen ja Venäjän sopimuksen vähemmistöartikla on jälkeenpäin saanut osakseen myös kritiikkiä. Juhani Suomi arvostelee ulkoministeriön poliittista osastoa siitä, ettei se huomionnut vähemmistöartiklan mahdollisia seurannaisvaikutuksia riittävän tarkasti. Suomi sanoin "tuijotettiin liiaksi venäläisten silloin vielä vähäiseen osuuteen Suomen kokonaisväestöstä eikä sanamuodon Venäjälle avaamia poliittisia mahdollisuuksia näytä oivalletun lainkaan". Hän viittaa siihen, että sopimuksen 10. artikla saattoi antaa Venäjälle jonkinlaisia mahdollisuuksia puuttua Suomen sisäisiin asioihin maassa asuvan venäläisen vähemmistön kautta.¹⁰⁴²

Lähdeaineiston perusteella ulkoministeriössä kiinnitettiin huomiota 10. artiklan mahdollisiin seurannaisvaikutuksiin kesällä 1992. Vähemmistöartiklan taustaa ja merkitystä koskevassa muistiossa erikoistutkija Kari Möttölä huomautti, että ”perussopimuksen Suomelle asettama velvoite Venäjältä peräisin olevien omaperäisyyden tukemiseksi on ennen muuta tulevaisuuden asia. Sen käytännön merkitys kasvaa, jos venäläisten maahanmuuttajien määrä lisääntyy ja he pyrkivät säilymään yhteisönä. Ulkovenäläisten kohtelu Suomessa voi tulla myös Venäjän seurannan ja kiinnostuksen kohteeksi”.¹⁰⁴³

Jo syksyllä 1992 Sergei Karaganov, joka oli siirtynyt Neuvostoliiton ulkoministeriön palveluksesta Moskovan Eurooppa-instituutin tutkijaksi, esitti, että ”lähiulkomaisten” etnisiä venäläisiä pitäisi käyttää Venäjän ulkopoliittikan välineenä. Lähiulkomailla hän tarkoitti entisiä neuvostotasavaltoja ja Venäjän naapurimaita, joihin liittyi hänen näkemyksensä mukaan Venäjän erityisiä oikeuksia ja intressejä. Karaganovin mielestä Venäjän tulisi tavoitella kansainvälistä hyväksyntää esiintymällä ihmisoikeuksien ja vähemmistöjen oikeuksien varjelijana entisen Neuvostoliiton

¹⁰⁴¹ Möttölä muistio ”Suomen ja Venäjän perussopimuksen vähemmistöjä koskevien määräysten (10 artikla) tausta ja merkitys” 3.7.1992. UMA, KMK, Suomen-NL/Venäjän välisten suhteiden perusteita koskeva sopimus 1992; Blomberg 2011, 431–432.

¹⁰⁴² Suomi 2016, 640.

¹⁰⁴³ Möttölä muistio ”Suomen ja Venäjän perussopimuksen vähemmistöjä koskevien määräysten (10 artikla) tausta ja merkitys” 3.7.1992. UMA, KMK, Suomen-NL/Venäjän välisten suhteiden perusteita koskeva sopimus 1992.

alueella, etenkin Virossa ja Latviassa.¹⁰⁴⁴ Karaganov työskenteli sittemmin vaikutusvaltaisen ulko- ja puolustuspoliittisen neuvoston puheenjohtajana vuosina 1992–2012. Hän on myös toiminut sekä Boris Jeltsinin että Vladimir Putinin neuvonantajana.¹⁰⁴⁵

Arkistolähteistä tai ulkoministeriön virkamiesten haastatteluista ei löydy viitteitä siitä, että Suomen ja Venäjän sopimuksen vähemmistöartikla olisi ollut peräisin ”Karjalan liitosta ja sen tukijoukoilta eduskunnasta”, kuten Juhani Suomi väittää.¹⁰⁴⁶ On kuitenkin perusteltua otaksua, että artiklan syntyyn myötävaikutti keskustelu Karjalan palauttamisesta, jota Karjalan liitto oli viritellyt ahkerasti.

Artiklan muotoutumiseen perehtynyt Topi Juga arvioi, että vähemmistöartiklan sisällyttämistä Suomen ja Venäjän väliseen sopimukseen ja lähialueyhteistyötä olisi käytetty ulkopoliittisen johdon välineenä hillitä Karjala-keskustelua. Hallitus saattoi vedota siihen, että se pyrki kehittämään rajan yli tapahtuvaa lähialueyhteistyötä ja huomioi näin suomensukuiset kansat uudessa sopimuksessa.¹⁰⁴⁷ Presidentti Koivisto perustelikin virallista linjaa viittaamalla Venäjän kanssa solmittuun lähialuesopimukseen ja ”sen antamiin mahdollisuuksiin”, kun hän otti Karjalan liiton johtohenkilöitä vastaan maaliskuussa 1992.¹⁰⁴⁸

Neuvostoliiton kohtalon kannalta ratkaisevaksi muodostui Ukrainan kansanäänestys 1. joulukuuta 1991. Se päättyi itsenäisyyden kannattajien selkeään voittoon. Ukrainalla on merkitystä Venäjälle strategisen sijaintinsa kautta, mutta myös historian ja yhteisen kulttuuritaustan takia. Krimin niemimaalla asuu laaja venäläisväestö, ja Sevastopolin laivastotukikohta kuului Neuvostoliiton suurimpiin.

Jeltsin oli syksyn mittaan puhunut huolestuneeseen sävyyn Ukrainasta. Hän ilmoitti, että Venäjä aikoi varata itselleen oikeuden rajojen muutoksiin joidenkin tasavaltojen kohdalla, jos ne eroaisivat Neuvostoliitosta. Katse suuntautui Krimiin ja itäisessä Ukrainassa sijaitsevaan Donetskin alueeseen, jotka olivat aiemmin kuuluneet Venäjään.¹⁰⁴⁹

Marraskuisen Saksan-vierailunsa aikana Jeltsin arveli, että Ukraina tulisi aiheutamaan sekä yleispoliittisia että turvallisuuspoliittisia ongelmia. Kuusi miljoonaa venäläistä eivät hänen mukaansa halunneet jäädä itsenäiseen Ukrainaan. Jeltsin sanoi tavoitteenaan olevan ydinaseiden siirron Venäjän alueelle. Hän oli kuitenkin skeptinen onnistumisen suhteen ja oletti Ukrainassa olevien ydinaseiden jäävän niille sijoilleen.¹⁰⁵⁰

¹⁰⁴⁴ Smith 2002, 161.

¹⁰⁴⁵ Alafuzoff et al. 2020, 26.

¹⁰⁴⁶ Suomi 2016, 640.

¹⁰⁴⁷ Juga 2018, 82.

¹⁰⁴⁸ Koivisto 1995, 456.

¹⁰⁴⁹ Plokhly 2014, 176.

¹⁰⁵⁰ Helenius UM:lle 28.11.1991. UMA, Bonn, r-sarja 1991.

Ukrainan kansanäänestyksen jälkeen Jeltsin päätti toimia. Hän tajusi, että Ukrainan presidentin Leonid Kravtšukin päätä olisi vaalien jälkeisessä ilmapiirissä hankalaa kääntää uuden liittosopimuksen taakse. Joulukuun 8. päivänä Jeltsin tapasi Kravtšukin ja Valko-Venäjän presidentin Stanislav Šuškevitšin Belovežin metsätysmajalla Valko-Venäjällä. Presidentit solmivat Minskin sopimuksen, jossa sovitettiin Itsenäisten valtioiden yhteisön (IVY) perustamisesta ja Neuvostoliiton lakkauttamisesta.¹⁰⁵¹

Seuraavana päivänä, 9. joulukuuta, presidentti Koivisto otti vastaan Pietarin kaupunginjohtaja Anatoli Sobotšakin, joka kuului Venäjän politiikan nouseviin nimiin. Sobotšakin mukana Suomeen saapui hänen ulkopoliittinen avustajansa, Dresdenissä palvellut entinen KGB-upseeri Vladimir Putin. Putin ei osallistunut Koiviston tapamiseen.

Sobotšak piti Minskin sopimusta täytenä yllätyksenä kaikille. Asiasta oli päätetty pienessä piirissä, eikä siitä ollut etukäteen informoitu edes Gorbatšovia. Koiviston tiedusteluun liittosopimuksen kohtalosta Sobotšak vastasi, että tilanne Neuvostoliitossa oli tavattoman hankala ja tapahtumien kehitystä oli vaikea ennustaa. Selvää kuitenkin oli, että Neuvostoliiton valtiollista hajoamista ei voinut enää hillitä tai pysäyttää.

Sobotšakin mukaan oli keskeistä, että Neuvostoliiton ydinaseet pysyisivät yksissä käsissä eikä niitä jaettaisi eri ryhmille. Hän piti vaarallisena, että Aasiaan jäävillä entisillä Neuvostoliittoon kuuluneilla islaminuskoisilla tasavalloilla olisi halussaan ydinaseita. ”On vielä otettava huomioon, että noin puolet Kazakstanista on alun perin venäläistä aluetta, jonka Hruštšov liitti siihen ja joilla asuu pelkästään venäläistä väestöä. Tämä johtaa väistämättä rajaselkkauksiin ja kaikkeen sellaiseen mikä liittyy niihin”, Sobotšak totesi.¹⁰⁵²

Minskin sopimuksen allekirjoittamisen jälkeen Gorbatšov ryhtyi vastarintaan ja vaati Neuvostoliiton kansanedustajien kongressin kokoon kutsumista. Hän piti tiukasti kiinni puolustusvoimien ylipäällikkyydestään ja ydinasesalkustaan. Siitä huolimatta hänen asemansa vaikutti epätoivoiselta, sillä neuvostojohtajan edustamaa keskushallitusta ei käytännössä enää ollut.¹⁰⁵³

Vaikka kehitys itänaapurissa näytti entistä epävarmemmalta, Suomi vei sotiin hanketta Neuvostoliiton kanssa eteenpäin kaiken varalta. Epäselvää oli, kuka vastaisi Neuvostoliiton jälkeen sen tekemistä sopimuksista. Presidentti Koivisto totesi jälkepäin, että ”me katsoimme, että yya-sopimuksen korvaamisella uudella

¹⁰⁵¹ Plokhly 2014, 308–309.

¹⁰⁵² Muistio Koiviston ja Sobotšakin tapaamisesta 9.12.1991 (Kalela). KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1991, kansio 48.

¹⁰⁵³ Taylor 2003, 60.

sopimuksella olisi ollut oma arvonsa, koska se olisi poistanut mahdollisia ongelmia tulevissa suhteissa Neuvostoliiton seuraajavaltioiden kanssa”.¹⁰⁵⁴

Suomen ja Neuvostoliiton välinen sopimus hyvästä naapuruudesta ja yhteistyöstä (hny-sopimus) parafoitiin 9. joulukuuta 1991. Parafoimistilaisuudessa Moskovassa varaulkoministeri Derjabin korosti YYA-sopimuksen merkitystä Neuvostoliiton ja Suomen välisten suhteiden luomiselle ja vahvistamiselle sekä vakauden säilyttämiselle Pohjois-Euroopan alueella ja koko mantereella.¹⁰⁵⁵

Derjabin oli syksyn sopimusneuvotteluissa vaatinut sinnikkäästi hny-sopimuksen johdantoon viittausta YYA-sopimukseen hyvän naapuruuden ja yhteistyön perinteen perustana. Hänen mielestään YYA-sopimukseen viittaaminen olisi ollut perusteltua, koska molemmat osapuolet olivat loppuun asti tunnustaneet sen merkityksen, ja myös siksi, että olisi korostettu suhteiden jatkuvuutta, jota YYA-sopimus voimassaollessaan oli edustanut.

Suomen neuvottelijat torjuivat viittaamisen YYA-sopimukseen sillä perusteella, ettei uudessa sopimuksessa tarvita viittausta vanhoihin asiakirjoihin eikä se ollut myöskään oikea paikka historiallisen arvion tekemiseen. Suomi ehdotti kuitenkin käsitteen ”jatkuvuus” lisäämistä johdannon ensimmäisen kohtaan, joka hyväksyttiin kuulumaan: ”vahvistaen ystävällisten suhteittensa perinteitä ja jatkuvuutta...”¹⁰⁵⁶ Vielä muistelmissaan Derjabin kummeksuu suomalaisille ”äkkiä ilmaantunutta allergisuutta YYA-sopimukselle”.¹⁰⁵⁷

Suomen päätös tehdä sopimus Neuvostoliiton kanssa herätti kummastusta. Jukka Tarkka kirjoitti *Suomen Kuvalehdessä*, että Neuvostoliiton kanssa solmittavaksi tarkoitettu ”naapurisopimus oli vuoden hutilyönti”. Tarkan mukaan suomalaiset ”olivat etukäteen ripustautuneet Neuvostoliiton kanssa tehtyyn sopimukseen, joka vähättelee Venäjää. Se on kirjoitettu menneisyyden ehdoilla tulevaisuutta vastaan”.¹⁰⁵⁸

Jaakko Iloniemi puolusti *Turun Sanomien* kolumnissaan ulkopoliittisen johdon toimintaa. Iloniemen mukaan uusi sopimus oli hyvin linjassa niiden muiden sopimusten kanssa, jotka viimeksi kuluneiden puolentoista vuoden aikana muut läntiset demokraatit olivat solmineet Neuvostoliiton kanssa. ”Ajatus siitä, että olisimme irtisanoneet vanhan yya-sopimuksen emmekä olisi solmineet mitään sopimusta, on tätä taustaa vasten mahdoton. Sehän olisi merkinnyt sitä, että olisimme vaihtaneet aivan tarpeetto-

¹⁰⁵⁴ Tasavallan Presidentti Mauno Koiviston esitelmä Paasikivi-seuran vuosikokouksessa 26.11.1993. *ULA* 1994, 141–147.

¹⁰⁵⁵ Derjabin 1997, 203.

¹⁰⁵⁶ Möttölen muistio ”Suomen ja Neuvostoliiton hny-sopimusneuvottelut; kompromissiratkaisut” 7.1.1992. UMA, JBK, Kansio Suomi-Venäjä 1990–1992, sp-sopimus 1992; Blomberg 2011, 425–426.

¹⁰⁵⁷ Derjabin 1997, 197.

¹⁰⁵⁸ Tarkka 1991, 83.

masti koko idänpolitiikkamme tyylilajin sopimus pohjaisesta yhteistoiminnasta eurooppalaisen trendin vastaiseen sopimuksettomaan tilaan. Uuden sopimuksen ansio on siinä, että se on elegantilla tavalla purkanut vanhan sopimuksen. Sen ohella se on luonteva kuva Suomen ja sen itäisen naapurin suhteiden nykyisestä tilasta.”¹⁰⁵⁹

Suomen ja Neuvostoliiton välinen uusi sopimus oli määrä allekirjoittaa 18. joulukuuta 1991 Moskovassa. Edellisenä päivänä Venäjä asettui kuitenkin vastustamaan sopimuksen allekirjoittamista. Suurlähettiläs Talvitie oli tavannut Venäjän ulkoministeriön Eurooppa-osaston päällikkö Kabanovin, joka sanoi saaneensa ulkoministeri Kozyrevilta ohjeet todeta suomalaisille, ettei Venäjän johto ymmärrä, miksi Suomen pitäisi allekirjoittaa sopimus Neuvostoliiton kanssa. ”Liittoa ei enää ole ja luultavasti tänään SNTL:n korkein neuvosto lopettaa olemassaolonsa. Suomen allekirjoitusta ei ymmärrettäisi myöskään kansainvälisen yhteisön taholta”, Kabanov ilmoitti Talvitielle. Venäjän johto lähti siitä, että YYA-sopimuksen korvasi Suomen ja Venäjän välille solmittava sopimus.¹⁰⁶⁰

Talvitie soitti Neuvostoliiton varaulkoministeri Derjabinille ja selosti käyntiään Venäjän ulkoministeriössä. Hän kertoi suositelleensa Helsinkiin, että näissä olosuhteissa sopimuksen allekirjoittamisesta luovuttaisiin. Myöhemmin samana päivänä Talvitie tapasi Derjabinin, joka kertoi, että Gorbatšov ja ulkoministeriksi palannut Ševardnadze olivat halunneet Venäjän mielipiteen tietoonsa ennen kuin sopimus Suomen kanssa allekirjoitettaisiin.

Venäjä ei Derjabinin mukaan ollut kuitenkaan vastannut ja Ševardnadze teki päätöksensä sen informaation varassa, joka neuvostojohdolla oli Talvitien kautta Venäjän kannasta. Muuttuneessa tilanteessa Suomen ja Neuvostoliiton ulkoministeriöt sopivat yhteisesti, ettei hny-sopimusta allekirjoitettaisi. Sitä, että Venäjä oli käyttänyt sopimuskysymyksessä veto-oikeutta, ei Derjabinin pyynnöstä julkistettu.¹⁰⁶¹ Kaksi päivää myöhemmin, 19. joulukuuta, Venäjä otti haltuunsa Neuvostoliiton ulkoministeriön.

Samana päivänä kun Suomen ja Neuvostoliiton sopimuksen allekirjoittamisesta luovuttiin, suurlähettiläs Talvitie välitti Helsinkiin tiedon, että Venäjän ulkoministeriö pyysi ulkovaltoja tunnustamaan Venäjän itsenäisyyden. Norja oli ensimmäisenä maana tunnustanut Venäjän itsenäiseksi valtioksi 16. joulukuuta. Viitaten puhelin keskusteluun osastopäällikkö Blombergin kanssa Talvitie esitti valtiojohdolle, että myös Suomi tunnustaisi Venäjän.¹⁰⁶²

¹⁰⁵⁹ TS 9.12.1991.

¹⁰⁶⁰ Talvitie UM:lle 17.12.1991. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1991, kansio 48.

¹⁰⁶¹ Talvitie UM:lle 17.12.1991. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1991, kansio 48; Talvitie 1998, 81.

¹⁰⁶² Talvitie UM:lle Venäjän tunnustaminen 17.12.1991. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1991, kansio 48.

Presidentti Koivisto oli ulkoministeriötä pidättyvämmällä kannalla. ”Ei ole meidän asiamme todeta Neuvostoliiton olevan elossa tai kuollut”, hän tokaisi pääministeri Aholle. Koivisto ei halunnut Suomen puuttuvan itänaapurin sisäiseen tilanteeseen, jollaiseksi Venäjän tunnustaminen olisi voitu tulkita. Hän perusteli linjaansa viittaamalla tapaamiseen Sobotšakin kanssa. Tämä oli todennut, että lännen ei pitänyt tunnustaa Venäjä mukaan lukien yhtään tasavaltaa ennen kuin oli selvitetty Neuvostoliitolle kuuluvat ydinaseet ja Neuvostoliiton kansainväliset velvoitteet ja niiden noudattaminen.

Koivisto ei pitänyt siitä, että ulkoministeri Väyrynen oli eduskunnan kyselytunnilla sanonut Suomen ja Venäjän välille solmittavan sopimuksen merkitsevän samalla Venäjän valtiollista tunnustamista. ”Huomasin, että ulkoministeriön ja ministerin taholta oli pikkuisen vilunkia tässä mukana”, Koivisto sanoi Aholle. Suomen ei hänen mielestään ollut syytä lähteä diplomaattiseen kilpajuoksuun, mutta ei myöskään tehdä tunnustamisasiasta riitaa Venäjän kanssa. ”Sanotaan, että olemme valmiita heidät tunnustamaan. Voidaan sanoa, että me olemme jo heidät tunnustaneet, mutta ei anneta mitään paperia ennen kuin asiat on selvitetty”, presidentti linjasi.¹⁰⁶³

Neuvostoliiton loppu sinetöitiin joulukuun 21. päivänä 1991 virallisesti yhden-toista entisen neuvostotasavallan kokouksessa Alma-Atassa. Itsenäisten valtioiden yhteisöön (IVY) liittyivät Venäjän, Ukrainan ja Valko-Venäjän ohella kahdeksan entistä neuvostotasavaltaa. Samalla Ukraina, Valko-Venäjä ja Kazakstan sitoutuivat siirtämään taktiset ydinaseet Venäjälle tuhottaviksi.¹⁰⁶⁴

Gorbatšov ilmoitti televisiopuheessaan joulupäivänä eroavansa Neuvostoliiton presidentin tehtävistä. Neuvostoliiton lippu presidentin residenssin salossa laskeutui ja tilalle nostettiin Venäjän valko-sini-punainen trikolori. Koivisto kertoi Yleisradion haastattelussa seuranneensa Gorbatšovin erouutista ”haikeudella”.¹⁰⁶⁵ Heidän välilleen oli kehittynyt läheinen henkilökohtainen ystävyys. Tätä henkiä myös Gorbatšovin lähettämä kirje presidentti ja rouva Koivistolle. Tasavallan presidentin kanslian arkistosta löytyy kirjeen kopio, joka vaikuttaa olevan ex-presidentin yksityiskirje sen jälkeen kun Neuvostoliitto oli hajonnut.

Kirjeessään Gorbatšov viittaa saman sukupolven kokemukseen koko sodanjälkeiseltä ajalta. ”Minusta tuntuu, että olemme arvokkaalla tavalla jatkaneet kaikkea sitä parasta, mitä on luotu maittemme välisissä suhteissa sodan jälkeisinä vuosina. Tämä on mahdollistanut sen, että kansamme, joiden tarinat ovat erottamattomasti nivoutunut toisiinsa vuosisatojen saatossa, ovat kestäneet arvokkaasti viime vuosien

¹⁰⁶³ Muistio Koiviston ja Ahon tapaamisesta 19.12.1991 (ei tekijää). KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1991, kansio 48; Koivisto 1995, 449.

¹⁰⁶⁴ Plochy 2014, 362–363.

¹⁰⁶⁵ *HS* 27.12.1991.

koettelemukset.” Nimenomaan nyt Gorbatšov piti tärkeänä ”säilyttää suhteiden erityisluonne, joka on lujasti jäänyt ihmisten mieliin maailmassa”. Suomen johdon asennoituminen oli hänen mukaansa osoittanut ”aitoa valtioviisautta”.

Lämminhenkinen kirje päättyy – ennen rouvien terveisiä päätöskappaleessa – loppulauseeseen Koivistolle: ”Vielä kerran puristan täydestä sydämeistäni kättänne, Mauno.”¹⁰⁶⁶

Joulukuun 30. päivänä 1991 Suomi tunnusti muodollisesti Venäjän aseman Neuvostoliiton seuraajavaltiona. Hallitus ei pitänyt tarpeellisena, että ”Suomi nimenomaisesti tunnustaisi Venäjän itsenäiseksi valtioksi”. Tällainen tunnustaminen tehtiin vain IVY:n muiden jäsenvaltioiden osalta. Suomi ja Venäjä järjestivät diplomaattiset suhteensa siten, että ne muodostivat ”keskeytymättömän jatkon Suomen ja Neuvostoliiton välisille diplomaattisille suhteille”.¹⁰⁶⁷

Suomen kahden neuvottelukumppanin taktiikasta ei kehkeytnyt ulkopoliittista ongelmaa. ”Kävi niin, että emme istuneet tuolien väliin. Saimme kiitosta Venäjältä, että niin aikaisin otimme heidän näkökohtansa huomioon ja Gorbatšovilta, että niin pitkään osoitimme lojaalisuutta häntä kohtaan”, presidentti Koivisto toteaa muistelmissaan.¹⁰⁶⁸

Allekirjoittamaton hny-sopimus raukesi Neuvostoliiton myötä, mutta Venäjä otti sopimushankkeen omakseen. Neuvostoliiton kanssa neuvoteltu ja Venäjän kanssa jo hahmoteltu sopimusluonnos yhdistettiin ja niistä muokattiin uusi sopimus. Harmonisointi ei ollut vaikeaa, sillä sopimukset Neuvostoliiton ja Venäjän kanssa oli jo alun perin tehty sisällöllisesti vastaamaan pitkälle toisiaan.

Suomen ja Venäjän perussopimukseen otettiin samat rajoja ja turvallisuustakeita koskevat artikkelit kuin hny-sopimustekstiin eikä niitä Suomen ja Venäjän välisissä neuvotteluissa käsitelty uudelleen. Uudelle sopimukselle annettiin nimeksi Sopimus suhteiden perusteista (sp-sopimus).¹⁰⁶⁹

Uusi perussopimus ei sisältänyt mainintaa YYA-sopimuksen korvautumisesta, vaan sopimus todettiin rauenneeksi kahdessa vaiheessa. Presidentti Koivisto saneli 17. tammikuuta 1992 valtioneuvoston pöytäkirjaan lausuman, jossa hän totesi Suomen ja Venäjän vahvistavan noottienvaihdolla YYA-sopimuksen lakaneen olemasta voimassa.¹⁰⁷⁰

¹⁰⁶⁶ Suomenenos Mihail Gorbatšovin kirjeestä Koivistolle joulukuun 1991. KA, TPK III, Presidentti Koiviston virallinen kirjeenvaihto 1990–1991, Da:3. Kirjeessä ei ole päiväystä. Venäjänkielisen version yhteyteen kansliapäällikkö Jaakko Kalela on kirjannut, että kirje tuli joulun alla 1991, etukäteissähköä, kun Gorbatšov ilmoitti eroavansa.

¹⁰⁶⁷ Ulkoministeriön lehdistötiedote 30.12.1991, UMA, 18.41 NLO, Suhteet Suomi-Venäjä, v. 1991.

¹⁰⁶⁸ Koivisto 1995, 450.

¹⁰⁶⁹ Blomberg 2011, 424.

¹⁰⁷⁰ HS 18.1.1992; Blomberg 2011, 434.

Uuden perussopimuksen allekirjoituspäivänä vaihdettiin maiden väliset kirjeet, joissa ilmoitettiin YYA-sopimuksen raukeaminen. Allekirjoittajina toimivat ulkoministerit Väyrynen ja Kozyrev. Muodollisessa ja juridisessa katsannossa YYA-sopimusta ei sanottu irti itse sopimuksessa kirjatulla tavalla, koska se olisi vaatinut vuosia, vaan sopiminen lakkauttamisesta jatkajavaltio Venäjän kanssa perustui kansainvälisen oikeuden yleisiin säädöksiin.¹⁰⁷¹

Suomen ja Venäjän valtiolliset perussopimukset allekirjoitettiin Helsingissä 20. tammikuuta 1992. Poliittisen sopimuksen allekirjoittajina olivat pääministeri Esko Aho ja varapääministeri, valtiosihteeri Gennadi Burbulis. Samassa yhteydessä allekirjoitettiin taloudellista yhteistyötä ja lähialueyhteistyötä koskevat sopimukset. Sopimus kaupasta ja taloudellisesta yhteistyöstä korvasi vuonna 1947 Neuvostoliiton kanssa solmitun kaupallisen perussopimuksen ja siihen perustuneet muut sopimukset. Lähialuesopimus säätelöi Suomen ja Venäjän yhteistyötä Murmanskin, Karjalan ja Pietarin alueiden kehittämiseksi.

Vielä allekirjoituspäivänä oli tulla mutkia matkaan. Edellispäivänä, 19. tammikuuta, Venäjän ulkoministeri Kozyrev oli soittanut Väyrykselle ja todennut, että Jeltsin oli korkeimman valtiojohdon tapaamisessa ilmoittanut haluavansa tulla itse allekirjoittamaan sopimukset Suomen-vierailullaan. Matkaa kaavailtiin maaliskuuksi 1992. Väyrynen totesi Kozyreville, että Suomelle allekirjoittamisen lykkääminen sopi huonosti. Viivästys herättäisi epämiellyttäviä kysymyksiä ja merkitsisi YYA-sopimuksen jäämistä roikkumaan pitkäksi aikaa.

Suomalaisten vasta-argumentit eivät kuitenkaan tehonneet venäläisiin. Väyrynen ja osastopäällikkö Blomberg vetivät tilanteesta johtopäätöksen, että oli enää käytettävissä yksi kortti: ”TP:n suora vetoamus Jeltsinille.”¹⁰⁷² Tähän keinoon sitten turvauduttiin. Koivisto saattoi Jeltsinin tietoon, että allekirjoituksen lykkäämistä tulisi välttää. Lopulta Jeltsin antoi allekirjoitusluvan.¹⁰⁷³

Venäjän johdon diplomaattisen improvisoinnin taustalla vaikuttaa olleen sisäpoliittinen köyden veto. Allekirjoitusseremonian poliittista merkitystä korosti, että Suomen ja Venäjän välinen sopimus oli ensimmäinen, jonka Jeltsinin Venäjä solmi länsimaahan kanssa.

Burbuliksen Suomen-vierailun aikaan varapresidentti Aleksandr Rutskoi arvosteli voimakkaasti Jeltsiniä ja tämän varapääministeriä *Argumenty i fakty* -lehdessä, joka kuului Venäjän luetuimpiin. Rutskoi ruoti Venäjän yhteiskunnallista tilaa, joka ei hänen mukaansa ollut demokratiaa vaan anarkiaa. Afganistanin sodan veteraani ja

¹⁰⁷¹ Blomberg 2011, 434.

¹⁰⁷² Kalelan muistio keskustelusta Blombergin kanssa 19.1.1992. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1992, kansio 49.

¹⁰⁷³ Koivisto 1995, 450.

Neuvostoliiton sankari-arvonimellä palkittu Ruskoi totesi sotilaana olevansa häpeissään siitä, että Venäjää pidettiin ”banaanitasavaltana, joka vain pyytää”. Ruskoi luki Jeltsinin erityiseksi viaksi sen, että tämä ”toisinaan sallii itseään johdettavan kuin nukketeatterissa”. Hän syytti varapääministeri Burbuliksen johtamaa hallintoa vallan anastamisesta Jeltsiniltä.¹⁰⁷⁴

Koivisto otti Burbuliksen vastaan Suomen ja Venäjän välisten sopimusten allekirjoitustilaisuudessa. Burbulis antoi Suomen ulkopoliitikalle tunnustusta: ”Me annamme suuren arvon Teidän asenteellenne ulkopoliittisiin kysymyksiin ja siihen, miten Te olette rakentaneet suhteita Venäjään jo ennen kuin Neuvostoliitto kaatui Venäjän syliin. Suomen politiikka osoittaa hyvää poliittista vaistoa ja kykyä ennakoida tulevaa kehitystä. Se ei perustu päiväkohtaisiin suhdanteisiin, vaan korostaa korkeampia inhimillisiä tavoitteita, joista koko ihmiskunnan tulevaisuus riippuu.”

Burbulis, joka oli aiemmin opettanut marxismi-leninismiä yliopistossa Uralilla, teki pesäeroa menneeseen. ”Me tuomitsemme neuvostodiplomatian aggressiivisuuden ja kaiken, mikä sille rakennettiin. Te kykenitte niissä oloissa säilyttämään itsenäisyytenne, kehittämään yhteiskuntaanne ja ylläpitämään hyviä suhteita. Teidän kokemuksenne tekevät Suomesta ainutlaatuisen.”¹⁰⁷⁵

Sopimusten allekirjoittamisen jälkeen Koivisto ja Burbulis kävivät venäjäksi puhelinkeskustelun Jeltsinin kanssa. Koiviston tervehdittyä Jeltsiniä ja kysyttäessä tämän vointia Jeltsin puhkesi valittamaan tilanteen vaikeutta Venäjällä. Samalla hän vakuutti olevansa optimistinen ja varma voitosta. Venäjä oli lähtenyt uudistusten tielle ja vaikka eteneminen oli raskasta kuin taakkaa perässään kiskoisi, Jeltsin uskoi kansan kestävän jotenkuten tämän vaikeimman vuoden.

Koivisto sanoi Jeltsinille olleen hyvin tärkeää, että sopimukset allekirjoitettiin sovituissa järjestyksessä. Muuten olisi tapahtunut ”katastrofi”, koska kaiken tiedettiin olevan valmista. Jeltsin totesi perussopimuksen olevan hyvin tärkeä asiakirja, sitäkin suuremmalla syyllä, kun sen yhteydessä irtisanottiin vuoden 1948 YYA-sopimus, ”joka on ollut epäoikeudenmukainen suhteessa Suomeen”.¹⁰⁷⁶

Kun Koivisto myöhemmin käsittelee asiaa muistelmissaan, hän ei nähnyt syytä kertoa, että Jeltsin moitti puhelimesta jyrkkäsanaisesti Burbulista. ”Sinä sait nyt sen

¹⁰⁷⁴ Moskovan suurlähetystä UM:lle 20.1.1992. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1992, kansio 49.

¹⁰⁷⁵ Muistio Koiviston ja Burbuliksen tapaamisesta (Kalela) 20.1.1992. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1992, kansio 49; Koivisto 1995, 451–452.

¹⁰⁷⁶ Muistio Koiviston ja Burbuliksen tapaamisesta (Kalela) 20.1.1992. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1992, kansio 49; Koivisto 1995, 452.

mitä sinä halusit. Sinä syöt presidentin ruokaa”, Jeltsin läksytti varapääministeriään Suomen presidentin kuullen.¹⁰⁷⁷

Uusi sopimus oli Suomen kannalta kiistattomasti ongelmattomampi kuin vanha YYA-sopimus. Se ei sisältänyt kahdenkeskisiä sotilasartikloja, ei avunantositoumuksia eikä muita poliittisia kiristysruuveja.¹⁰⁷⁸ Saksalaisen *Frankfurter Rundschau* pitkäaikainen Pohjoismaiden-kirjeenvaihtaja Hannes Gamillsheg kiteytti monen käsityksen Suomen toiminnasta: ”Allekirjoittamalla sopimuksen hyvästä naapuruudesta Venäjän kanssa Suomi on pannut pisteen erikoissuhteelle, joka tähän asti on sitonut maan nyttemmin hajotettuun Neuvostoliittoon”.¹⁰⁷⁹

Sopimusta arvioitiin allekirjoituksen jälkeen myös kriittisesti. Valtiosääntöoikeuden professori Ilkka Saraviita oli katsonut jo joulukuussa 1991, ettei uusi sopimus juurikaan eronnut YYA-sopimuksesta.¹⁰⁸⁰ Kun sopimusta käsiteltiin eduskunnassa keväällä 1992, Saraviita kiinnitti kirjallisessa lausunnossaan erityistä huomiota sopimuksen 4.3 ja 5. artikloihin. Ensin mainittu sääntelee tilanteen, jossa jompikumpi osapuoli joutuu aseellisen hyökkäyksen kohteeksi. Tässä tilanteessa toinen sopimusosapuoli myötävaikuttaa ristiriidan selvittämiseen YK:n peruskirjan määräysten mukaisesti. Artiklan 5.2 mukaan tilanteissa, joissa kansainvälinen rauha ja turvallisuus ovat vaarantuneet, Suomi ja Venäjä ovat tarvittaessa yhteydessä keskenään mm. YK:n tarjoamien keinojen käyttämiseksi ristiriidan selvittämiseen.

Saraviita viittasi mahdollisuuteen, että sopimuksen muotoilujen takana oli ”välillisiä sotilaallisuusluontoisia velvoitteita”. Hänen mukaansa kysymykseen voi tulla mm. YK:n peruskirjan 51. artikla, joka sisältää määräyksen jäsenvaltioiden yhteispuolustusjärjestelystä. Saraviita väitti, että artiklan velvoite yhteispuolustukseen oli sama kuin YYA-sopimuksen ensimmäisen artiklan säännös, jossa osapuolet viime kädessä puolustautuvat yhdessä.¹⁰⁸¹

Saraviidan lausuntoon puuttui ulkoministeriön osastopäällikkö Jaakko Blomberg. Kannanotossaan eduskunnan ulkoasiainvaliokunnalle Blomberg tyrmäsi näkemyksen siitä, että viittaus YK:n peruskirjaan sisältäisi välillisiä sotilaallisuusluontoisia

¹⁰⁷⁷ Muistio Koiviston ja Burbuliksen puhelinkeskustelusta Jeltsinin kanssa 20.1.1992. KA, Mauno Koiviston arkisto, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1992, kansio 49. Käännös venäjänkielisestä nauhoitteesta.

¹⁰⁷⁸ *Helsingin Sanomat* 7.11.1991, pk.

¹⁰⁷⁹ Suomen Bonnin-suurlähetystön lehdistökatsaus 4/92 22.1.1992. KA, TPK III arkisto, Suomettuminen ja Suomen kansainvälinen asema, 1992–1994, Jbb:9. Gamillshegin juttu ilmestyi *Frankfurter Rundschau* 21.1.1992.

¹⁰⁸⁰ *HS* 20.12.1991.

¹⁰⁸¹ Saraviidan lausunto eduskunnan ulkoasiainvaliokunnalle 9.4.1992. UMA, JBK, kansio Suomi-Venäjä 1990–1992, sp-sopimus 1992.

velvoitteita. Saraviidan käsitys siitä, että 51. artiklaan sisältyisi velvoite yhteispuolustukseen, oli perusteeton, ”koska ei voida ajatella, että mainittu ’oikeus erilliseen tai yhteiseen puolustukseen’ voisi luoda jäsenvaltioille, joka joutuu aseellisen hyökkäyksen kohteeksi, velvoitteen puolustautua yhdessä muiden jäsenvaltioiden kanssa tai oikeuden toisille jäsenvaltioille osallistua hyökkäyksen kohteeksi joutuneen jäsenvaltion puolustukseen”.¹⁰⁸²

Suomen ja Venäjän sopimus vastasi sisällöltään Venäjän uusia sopimussuhteita muiden Euroopan maiden kanssa. Se pani pisteen erikoissuhteelle, joka oli rajoittanut Suomen ulkopoliittista liikkumavapautta ja sitonut maan itänaapurin vaikutuspiiriin.

Uutta aikaa Suomen ja Venäjän suhteissa ilmensi myös presidentti Koiviston päätös lopettaa yhteydenpito KGB:n residenttiin ja siirtyä normaaliin valtioiden välisissä suhteissa noudatettavaan käytäntöön.

9.2 Residentin vaihdos Helsingissä

Vuodenvaihteessa 1991–92 ajankohtaistui KGB:n ulkomaantiedustelun Helsingin-päällikön (residentin) Feliks Karasevin paluu kotimaahan ja jääminen eläkkeelle. Hän oli hoitanut korkeimman tason yhteyksiä presidentti Mauno Koivistoon ja kansliapäällikkö Jaakko Kalelaan sekä muihin huippuvaikuttajiin samoin kuin Suojelupoliisin johtoon. Kauden lopulla Karasevin alta oli mennyt niin valtio kuin virasto. Neuvostoliitto lakkasi tapaninpäivänä 1991, ja seuraajavaltio Venäjän presidentti Boris Jeltsin pilkkoi elokuun vallankaappausyrityksessä tahriintuneen KGB:n. Sen ulkomaantiedustelu jatkoi erillisenä kolmen kirjaimen virastona (SVR).

SVR:n residentiksi asetettiin Moskovassa ehdolle kenraalimajuri Anatoli Korendjasev. Korendjasev ei ollut koskaan palvellut Suomessa, eikä osannut kieltä. Uuden nimityksen takana oli SVR:n ensimmäinen päällikkö, akateemikko Jevgeni Primakov. Korkean tuen vuoksi asiaa pidettiin niin selvänä, että Korendjasev saapui jo Helsinkiin esittäytymään Suojelupoliisin uudelle päällikölle Eero Kekomäelle ja Tehtaankadun lähetystön tiedusteluvirkailijoille.¹⁰⁸³

Suojelupoliisi oli saanut tiedon, että Ranskassa 3. lähetystösihteerin peitteellä palvellutta Korendjasevia oli vuonna 1980 kehotettu poistumaan välittömästi maasta, koska hän oli jäänyt kiinni ranskalaisen Nato-virkamiehen värväyksestä.

¹⁰⁸² Blombergin kannanotto Saraviidan lausunnosta eduskunnan ulkoasiainvaliokunnalle 4.5.1992. UMA, JBK, kansio Suomi-Venäjä 1990–1992, sp-sopimus 1992.

¹⁰⁸³ Kalelan muistio tapaamisesta Karasevin kanssa 28.1.1992. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1992, kansio 49.

Virkamies oli tuomittu Ranskassa tiedustelutoiminnasta vieraan vallan agenttien kanssa 10 vuodeksi vankeuteen.¹⁰⁸⁴

Vaikka Korendjasevia ei muodollisesti ollut Ranskassa julistettu persona non grataksi, ei-toivotuksi henkilöksi, käytännössä se vei häneltä työmahdollisuudet länsimaissa. Niinpä hän oli mukana KGB:n ulkomaantiedustelun Vympel-erikoisjoukon perustamisessa 1981. Ryhmän pääsuunta oli Afganistan. Korendjasev sai Afganistanin punaisen lipun kunniamerkin ja Neuvostoliiton sotilasansiomitalin. Vuosina 1985–88 hän toimi NKP:n keskuskomitean hallinnollisten elinten osastolla, jonka tehtäviin kuului KGB:n valvonta. Sen jälkeen hän oli palannut ulkomaantiedusteluun osastopäällikön tasolle ja yhdeksi viraston päällikön sijaisista.¹⁰⁸⁵

Ei ole tiedossa, missä määrin suomalaiset olivat perillä Korendjasevin historiasta. Joka tapauksessa Ranskan-tieto oli riittävä. Suomi oli presidentti Koiviston johdolla muuttamassa suhtautumistaan länsimaista karkotettujen tiedustelu-upseerien palveluun Suomessa. Vielä keväällä 1990 Tiitinen puolusti tunnistettujen tiedustelijoiden päästämistä maahan, koska heidät tunnettiin ja silloin voitiin ”ne vähäiset verkoriekalet panna sinne, missä kalan tiedetään varmasti liikkuvan ja käyvän pyydykseen”.¹⁰⁸⁶ Toisena ja tärkeämpänä syynä oli se, ettei katsottu mahdolliseksi ärsyttää Neuvostoliittoa tässä asiassa. Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen Koivisto linjasi, ettei muualta karkotettuja enää hyväksytä ja jo hyväksytytkin koetettaisiin saada maasta pois.

Samalla Koivisto päätti lopettaa Suomen presidentin erityissuhteen neuvostotiedustelun residenttiin ja hoitaa asiat vastedes normaalien diplomaattikanavien kautta. Presidentti katkaisi myös Suojelupoliisin suoran suhteen tasavallan presidenttiin ja otti virkatien käyttöön silläkin suunnalla.¹⁰⁸⁷ Ehkä jotain tällaista siinsi presidentin mielessä jo uutta Suojelupoliisin päällikköä valitessa. Koivisto päätyi ulkoministeriön oikeudellisen osaston päällikkö Eero Kekomäkeen, joka oli ollut mukana syksyn 1990 Pariisin rauhansopimuksen ja YYA-sopimuksen uudelleentulkintoissa.

Kekomäen nimityksen jälkeen Koivisto kuvasi pääministeri Aholle, kuinka hankalaa oli ollut löytää Tiitiselle sopiva seuraaja. ”Kun piti oikeastaan tehdä sillä tavalla, että piti laittaa virkakielto sosialidemokraateille. Minun piti sanoa, että se ei ole mahdollista, oli kuinka hyvä mies hyvänsä, se leimataan puoluepoliisiksi tämän

¹⁰⁸⁴ Eero Kekomäen muistio tapaamisesta Derjabinin kanssa 23.3.1992. KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1992, kansio 49.

¹⁰⁸⁵ Korendjasevin henkilötiedot <<http://lib.fedpress.ru/person/korendyasev-anatolii-aleksandrovich>>.

¹⁰⁸⁶ Rentola 2009a, 191.

¹⁰⁸⁷ Koivisto 1995, 453.

jälkeen”, Koivisto viittasi sosiaalidemokraatteja lähellä olleen Seppo Nevalan mahdollisuuksien kariutumiseen.¹⁰⁸⁸ Koivisto oli aiemmin lausunut Tiitiselle tyytyväisyytensä siitä, että Suojelupoliisi ei ollut politikoinut niin kuin Ruotsin Säpo, joka oli usein näyttäytynyt hallituksen vastavoimana kuten FBI ja MI5.¹⁰⁸⁹

Koiviston kuvioon ei enää sopinut vakoilujutun vuoksi länsimaasta karkotetun upseerin hyväksyminen diplomaatiksi. Kekomäki tapasi Korendjasevin Helsingissä ja selitti, miksi hänen nimityksensä ei olisi viisasta. Ranskan tapaus tulisi väistämättä julkisuuteen, mikä veisi Korendjasevilta edellytykset hoitaa menestyksellä asioita ja suhteita Helsingissä.

Tehtaankadulla residenttiehdokas kuitenkin vähätteli kielitaidon ja maantuntemuksen puutteensa merkitystä ja tulkitsi – vielä Moskovaan palattuaankin – Kekomäen reaktion varauksellisen myönteiseksi, mitä se ei siis ollut. Tulkkina toiminut turvallisuusupseeri antoi omassa raportissaan Moskovaan oikean kuvan keskustelusta.

Tämä tuli suomalaisten tietoon, kun Karasev 28. tammikuuta 1992 tapasi Kalelan. Karasev kertoi myös, että ”kaikki asiantuntijat” olivat olleet edes tunnustelumatakaa vastaan. Toisena ehdokkaana ja ”selvästikin omana suosikkinaan” hän toi esiin Valeri Marejevin.¹⁰⁹⁰ Marejev oli palvellut kahteen otteeseen Suomessa ja kuului poliittisen linjan ns. Suomi-mafiaan.¹⁰⁹¹ Asian arkaluonteisuudesta johtuen Karasev toivoi, ettei joutuisi puuttumaan seuraajakysymykseensä. ”Hoitakoon Kekomäki asian suoraan.”¹⁰⁹²

SVR:n päällikkö Primakov oli sitoutunut hankkeeseen niin vahvasti, että lähetti uuden Helsingin-suurlähettilään Juri Derjabinin mukana vielä Kekomäelle kirjeen 20. maaliskuuta 1992. Primakov pyysi yhä tukea Korendjasevin viisumille ja kutsui Kekomäen Moskovaan. Kekomäki piti kuitenkin kiinni siitä, ettei ehdokasta voitu hyväksyä. Pääperusteluna pysyi ”hänen historiansa” eli karkotus Ranskasta. Aiemmin esitetyn lisäksi Kekomäki toi esiin, että nimitys olisi haitallinen myös ”Derjabinin omien mahdollisuuksien kannalta luoda Suomessa uutta kuvaa Venäjästä”.

Derjabin sanoi ymmärtävänsä asian ”täältä kannalta ja että hän ei ollut itse siihen mitenkään sitoutunut”. Varmistettuaan vielä, että Kekomäen kannalla oli presidentti

¹⁰⁸⁸ Muistio Koiviston ja Ahon tapaamisesta 30.4.1991 (ei tekijää). KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1991, kansio 46.

¹⁰⁸⁹ Tiitisen muistiinpanot keskustelusta presidentti Koiviston kanssa 28.3.1989. KA, TPK III arkisto, Presidentti Koiviston ja SUPO:n päällikkö Seppo Tiitisen keskustelumuisiot 1979–1990, Mea:7; Rentola 2009a, 184–185.

¹⁰⁹⁰ Kalelan muistio tapaamisesta Karasevin kanssa 28.1.1992. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1992, kansio 49.

¹⁰⁹¹ Gordievski 1997, 185, 256.

¹⁰⁹² Kalelan muistio tapaamisesta Karasevin kanssa 28.1.1992. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1992, kansio 49.

Koiviston siunaus, Derjabin lupasi toimittaa vastauksen Primakoville, ”joka katsoo sen jälkeen toisen edustajan Helsinkiin”.

Samalla Kekomäki otti Derjabinin kanssa puheeksi Karasevin kanssa jo joulukuussa 1991 esillä olleen kysymyksen niiden KGB-virkailijoiden vetämisestä kotiin Helsingistä, jotka olivat jossakin muussa maassa julistettu persona non grataksi. Myös tämä oli Kekomäen mukaan tärkeätä kuvan antamiseksi Venäjän ulkomaantiedustelun uusista ”yhteistyön kasvoista”. Derjabin sanoi olevansa tietoinen tästä ”seitsemän nimeä sisältävästä listasta” ja lupasi, että kyseessä olevat henkilöt poistuisivat ensimmäisten joukossa, kun suurlähetystö vähentäisi piakkoin väkeään.¹⁰⁹³

Mitkä olivat yllättävän ja sitkeästi ajetun Korendjasev-ehdotuksen motiivit? Siihen eivät käytettävissä olevat lähteet vastaa. Voi olettaa, että hanke liittyi Jeltsinin alkukauden pyrkimykseen heikentää KGB:tä ja varsinkin sen poliittista vaikutusvaltaa. Asetelma ja kielitaito loivat Suomeen erikoistuneiden KGB:n upseerien ryhmän, ”Suomi-mafian”, jossa samat henkilöt saattoivat viettää maassa vuosikausia. Tämä ryhmä oli kiistatta vahva ulkopoliittinen vaikuttaja.¹⁰⁹⁴

Muut tahot Moskovassa alkoivat usein nähdä tällaisten sisäpiirien haalivan liikaa vaikutusvaltaa. Derjabinin muistelmista käy ilmi diplomaattilinjan ja KGB-linjan välinen rivaliteetti. Neuvostoliiton ulkoministeriössä herätti närää suomalaisten tapa sivuuttaa MID ja hoitaa tärkeät asiat KGB-linjalla. Tämä johtui luonnollisesti siitä, että Neuvostoliiton suurlähettiläällä oli heikommat yhteydet Moskovan päättäjiin kuin KGB:n tiedustelupäälliköllä. Moni hankala asia saatiin sitä tietä hoidettua. Derjabin on jälkepäin todennut, että Koiviston kaudella ”puoluekanava hyödytti enemmän Suomea kuin Neuvostoliittoa”.¹⁰⁹⁵

Ei sekään ole täysin mahdotonta, että osana Venäjän yhteistyöpolitiikkaa lännen kanssa Jeltsin olisi ajatellut jonkinlaista uutta, vähemmän painostavaa alkua suhteessa Suomeen. Ennen Suomeen saapumistaan Derjabin antoi *Helsingin Sanomille* haastattelun, jossa hän pyrki karistamaan yltään menneisyyden taakkaa. Hän kertoi motokseen ”uudet suhteet uuden Venäjän ja uuden Suomen välillä”. Derjabinin mielestä ei ollut mitään syytä olla pitämättä Suomea samanlaisena itsenäisenä valtiona kuin Ruotsia, Itävaltaa ja Sveitsiä. ”Aiemmin neuvostovaltion aikana me puhuimme aina suhteiden erikoisluonteesta. Ne määräytyivät maantieteellisen sijainnin ohella ennen kaikkea sotilaallisen turvallisuuden näkökulmasta. Tässä kuvastui laajempi suhtautumistapa. Me näimme Yhdysvalloissa vihollisen, Saksassa ja yleensä Natossa vastustajan. Niinpä me tarkastelimme Suomea yhtenä mahdollisena väylänä tässä vaaran kuvassa.”¹⁰⁹⁶

¹⁰⁹³ Kekomäen muistio tapaamisesta Derjabinin kanssa 23.3.1992. KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1992, kansio 49.

¹⁰⁹⁴ Rentola 2009a, 80–81.

¹⁰⁹⁵ Derjabin 1997, 118.

¹⁰⁹⁶ HS 4.3.1992.

Keskustelussaan Kekomäen kanssa Derjabin liitti Korendjasev-hankkeen Primakovin pyrkimykseen avata suhteita lännen tiedustelupalveluihin ja aloittaa yhteistyötä terrorismia ja kansainvälistä rikollisuutta vastaan.¹⁰⁹⁷ Ehkä Suomen avulla ajateltiin puhdistaa nimeä palveluskelpoiseksi isommissa kuvioissa lännessä. Henkilön kohdalla saattoi olla tarve palkita korkeaa tiedusteluvirkailijaa, joka oli onnistunut välttämään osallistumisen elokuun 1991 vallankaappausyritykseen. Karasevin kertoman mukaan Jeltsin oli palvelun päämajassa perustellut Primakovin nimitystä nimenomaan lojaalisuudella eli sillä, että akateemikko ”ei koskaan ole tehnyt mitään minua vastaan”.¹⁰⁹⁸

Primakov joutui vaihtamaan ehdokasta, mutta ei antanut paikkaa myöskään Suomi-mafian jäsenille. Karasevin seuraajaksi näyttää valikoituneen Valeri Kartuzov.¹⁰⁹⁹ Kartuzovin kausi Suomessa jäi kuitenkin syystä tai toisesta lyhyeksi. Hänet kutsuttiin kotiin jo parin vuoden kuluttua. Tällä kertaa Primakov viimein suostui Marejeviin. SDP:n pitkäaikainen kansanedustaja Erkki Tuomioja kertoo julkaistujen päiväkirjojensa ensimmäisessä osassa, miten syyskuussa 1993 Tehtaankadulle oli ilmaantunut ”entinen kotiryssä” Valeri Marejev.¹¹⁰⁰ Tietävästi Marejev johti Venäjän residentuuraa Helsingissä vuodesta 1994.¹¹⁰¹

Jos Suomen-aikeella 1992 tavoiteltiin uutta avausta, se kaatui jo Korendjasevin taustaan. Suomeen katsottiin voitavan muutta mutkitta lähettää vakoilusta karkotettu ja erikoisjoukoissa toiminut upseeri, aivan kuten Viktor Vladimirov palasi Helsinkiin toimittuaan välillä salamurhien ja sabotaasin osaston päällikkönä Moskovassa ja jonkin aikaa Kanadassa.¹¹⁰² Ajat olivat kuitenkin muuttuneet.

Tapaus korostaa tammikuun 1992 merkitystä käännekohtana. Pian Neuvostoliiton luhistumisen jälkeen presidentti Koivisto pystyi nopeasti murtamaan vuosikymmeniä vakiintuneen instituution, jonka puitteissa Suomen ja Neuvostoliiton suhteita oli hoidettu sodasta saakka, vuodesta 1956 suoraan tasavallan presidentin ja tiedustelun residentin kesken. Uuden järjestyksen toteutumiseen vaikutti se, että kylmän sodan päätöstilanteessa venäläistenkin kiinnostus ja myös kyky jatkaa entiseen tapaan olivat olennaisesti vähentyneet. Neuvostoliiton romahtamisen myötä Suomen valtiojohtossa arvioitiin uudelleen myös maan integraatiopolitiikkaa.

¹⁰⁹⁷ Kekomäen muistio tapaamisesta Derjabinin kanssa 23.3.1992. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1992, kansio 49.

¹⁰⁹⁸ Kalelan muistio tapaamisesta Karasevin kanssa 28.1.1992. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1992, kansio 49.

¹⁰⁹⁹ Gordievski 1997, 187.

¹¹⁰⁰ Tuomioja 2014, 388.

¹¹⁰¹ Gordievski 1997, 256.

¹¹⁰² Rentola 2005, 268.

9.3 Suomi hakee EY-jäsenyyttä

Elokuun 19. päivänä 1991 kun kovan linjan kommunistien vallankaappausyritys Moskovassa käynnistyi, presidentti Koivisto esitteli hallituksen ulkoasiainvaliokunnalle integraatiolinjaansa. Hänen ”seitsemän punktia integraatiosta” osoittivat, että presidentti suhtautui EY-jäsenyyteen varsin epäilevästi. Koivisto ei pitänyt mahdollisena, että Suomi luovuttaisi käsistään turvallisuus- ja puolustuspolitiikkaa koskevan päätösvallan. ”Meillä ei ole varaa siihen, että ilmoitamme kiinnostuksemme jäsenyyteen omin turvallisuus- ja puolustuspoliittisin varauksin ja että nämä varaukset torjutaan.” Tapaamisen lopuksi presidentti ilmoitti, että ”antaa vain sellaisia valtuuksia, jotka vastaavat minun käsityksiäni siitä, mitä meidän rauhaamme kuuluu”.¹¹⁰³

Vallankaappausdraamaa kesti vain kolme päivää, mutta sillä oli suuri vaikutus Suomen poliittisen johdon ajatteluun.¹¹⁰⁴ Kansliapäällikkö Jaakko Kalela on jälkepäin kertonut, että kaappausyritys seurauksineen pani uuteen uskoon presidentti Koiviston arvion Neuvostoliiton kehitysnäkymistä ja niiden merkityksestä Suomelle. Moskovan tapahtumien jälkeen Neuvostoliitolla ei enää ollut sitä johtoa, joka olisi taannut jatkuvuuden. Kalelan mukaan Koivisto vakuuttui välittömästi siitä, että oli aika siirtää YYA-sopimus historiaan ja hakea Euroopan yhteisön jäsenyyttä.¹¹⁰⁵

Koivisto on itse valottanut EY-jäsenyyttä koskevaa ajatteluaan julkisuudessa niukasti. Lokakuussa 1994 antamassaan televisiohaastattelussa hän kiisti Moskovan tapahtumilla olleen mitään vaikutusta EY-näkemyksiinsä. Koivisto kertoi EY-kantansa kypsyneen ”alkusyksystä 1991”, mutta katsoi tarpeelliseksi olla kiirehtimättä asiassa muiden poliittisten toimijoiden tai asioiden edelle.¹¹⁰⁶

Juhana Aunesluoma tulkitsee, että Suomen ulkopoliittinen liikkumavara kasvoi Moskovan vallankaappausyrityksen jälkeen, mutta se ei vielä itsessään merkinnyt EY-jäsenyyden hakemista. Hän korostaa sitä, että Koivisto halusi vielä syksyllä 1991 odottaa, miten kotimaan poliittinen mielipide kehittyisi. Lisäksi Eta-neuvottelut olivat yhä käynnissä ja sopimuksen kohtalo epävarma.¹¹⁰⁷

Elokuun 1991 tapahtumat panivat lisää vauhtia keskustelulle Suomen EY-jäsenyydestä. Max Jakobson kirjoitti *Helsingin Sanomissa* 27. elokuuta, että reaali-politiikka oli vallitsevissa oloissa tyystin erilaista kuin Paasikivi ja Kekkonen olivat aikanaan muotoilleet. Paasikiven-Kekkosen linjan politiikka oli Jakobsonin mukaan viisasta politiikkaa idän ja lännen vastakohtaisuuden aikana, jolloin ydinasesodan

¹¹⁰³ Koiviston käsin kirjoittama muistio hallituksen ulkoasiainvaliokunnan kokouksesta 19.8.1991. KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1991, kansio 47; Koivisto 1995, 529; Aunesluoma 2011, 453–454.

¹¹⁰⁴ Blomberg 2011, 348.

¹¹⁰⁵ Kallenautio 2005, 497; Aunesluoma 2011, 454.

¹¹⁰⁶ Hämäläinen 1998, 77.

¹¹⁰⁷ Aunesluoma 2011, 455.

uhka varjosti jaettua Eurooppaa. ”Mutta yhdentyvässä Euroopassa Suomen kansallisia etuja ei enää voi turvata syrjään vetäytymisen ja väistämisen politiikalla. Nyt tarvitaan aktiivisen osallistumisen ja vaikuttamisen politiikkaa.” Se edellytti Jakobsonin mukaan Suomen jäsenyyttä Euroopan yhteisössä.¹¹⁰⁸

Samana päivänä integraatioasioista vastannut ulkomaankauppaministeri Pertti Salolainen totesi julkisesti, että hallituksen tulisi parantaa valmiuttaan tehdä päätös EY-jäsenyyden hakemisesta samassa yhteydessä kuin Itävalta ja Ruotsi. Salolaisen julkituloa selitti puolueen sisällä kasvaneet paineet. Kokoomuksen puoluekokous oli kesäkuussa 1991 asettunut tukemaan EY-jäsenyyden hakemista ja ehdottanut jäsenyysneuvotteluiden aloittamista samaan aikaan Itävallan ja Ruotsin kanssa.¹¹⁰⁹

Salolaisen irtiotto hallituksen linjasta herätti hämmennystä. Seuraavana päivänä Koivisto käsitteli asiaa pääministeri Ahon kanssa. Presidentti ilmaisi tyytymättömyytensä Salolaisen oma-aloitteisuuteen. ”Meinaan sanoa, että olisihan se tietysti ollut hyvä, jos siitä olisi hallituksessa keskusteltu tai olisi minulle maininnut.” Ulkomaankauppaministerin avausta hän piti kuitenkin ”perusteltuna” ja ”hyväksyttävänä”. Koivisto tulkitsi sen tarkoittaneen, että EY-jäsenyydestä ”pitäisi panna selvitys pystyyn”, mutta tämä ei tarkoittanut sitä, että ”välttämättä päätettäisiin liittyä EY:öön”. Nämä täsmennykset huomioon ottaen Salolaisen lausunto olisi presidentin mielestä ”ihan yhtä hyvin voinut olla esitys hallituksen kannanotoksi”.

Koivisto korosti edelleen Eta-sopimuksen aikaansaamisen tärkeyttä. ”Ensimmäinen vaara on, että Eta alkaisi liikaa murentua, että syntyy kovin suuri vakuuttuneisuus siitä, että mekin olemme irtaantumassa.” Koivisto arvioi, että Suomella voi olla ratkaiseva vaikutus siihen, kuinka EY:n laajeneminen etenisi. Jos Suomi hakisi jäsenyyttä, Norja, ehkä Sveitsikin, seuraisivat pian perässä. Hän korosti luottamuksen merkitystä. ”Niille, jotka ovat kanssamme samassa tilanteessa, osoitettaisiin lojaalisuutta ja edellytetään, että ne osoittaisivat meille lojaalisuutta.”¹¹¹⁰

Myöhemmin samana päivänä Koivisto tapasi Salolaisen. ”Tässä on niin pirunmoinen paine päällä koko ajan näissä asioissa”, ulkomaankauppaministeri valitti. Edellispäivän lausuntoaan hän selitti siten, ettei tarkoitus ollut ehdottaa Suomen EY:n jäsenyyttä, vaan parantaa hallituksen valmiutta ”tehdä päätös suuntaan tai toiseen”.

Eta-neuvottelut olivat veitsen terällä. Salolainen sanoi toivovansa, että ”kaikki tajuaisivat, että nyt ollaan viimeisellä rannalla”. Hän kuvasi ideoitaan siitä, miten Suomi pyrki vaikuttamaan Brysselin kannanottoihin. Yhtenä vaihtoehtona oli, että presidentti Koivisto lähettäisi kirjeet Ranskan presidentti Mitterrandille, Hollannin

¹¹⁰⁸ HS 27.8.1991.

¹¹⁰⁹ Aunesluoma 2011, 455.

¹¹¹⁰ Muistio Koiviston ja Ahon tapaamisesta 28.8.1991 (ei tekijää). KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1991, kansio 47; Koivisto 1995, 531–532.

pääministeri Lubbersille ja EY-komission puheenjohtaja Delorsille. Koivisto ilmaisi periaatteellisen hyväksymisensä, mutta viittasi keskusteluunsa Mitterrandin kanssa toukokuussa 1990 sekä ulkoministeri Roland Dumasin vierailun peruuntumiseen kahteen kertaan.

Koivisto näytti olevan viehättynyt etsimään jonkinlaista yhteyttä Ranskaan. Hän oli edellisvuoden tapaamisessa Mitterrandin kanssa esittänyt ajatuksia Suomen ja Ranskan suhteiden tiivistämisestä. Ehdotuksen taustalla oli Koiviston päätelmä siitä, että pohjoismainen yhteistyö ei kovin pitkälle Suomea auttanut. ”Kun ajatellaan eteenpäinmenoa ja näitä suuria kysymyksiä, niin kysymys on paljolti myös, että mihiin me enemmän pyrimme Euroopassa ankkuroitumaan. Minusta Ranskassa on monia semmoisia piirteitä, jotka eivät ainakaan poissulje Ranskaa niitten maitten joukosta, joitten kanssa meidän pitäisi pitää hyvää yhteyttä.”¹¹¹¹ Presidenttiä ilmiselvästi harmitti, että ranskalaiset eivät olleet palanneet hänen yhteistyöehdotuksiinsa.

EY-jäsenyysasiassa Koivisto esiintyi yhä varovaisesti. Keskustellessaan Norjan pääministeri Brundtlandin kanssa hän totesi, että Suomen lähtökohta jäsenyyteen oli erilainen kuin Ruotsin tai Sveitsin. Keskeisellä sijalla olivat idänsuhteet, ja turvallisuus- ja puolustuspolitiikassa ratkaisuvallan oli säilyttävä suomalaisten omilla käsissä. ”Suomi ei voi menetellä niin kuin Ruotsi, joka hakee jäsenyyttä ehdoilla, joiden täytyminen jää epävarmaksi”, Koivisto totesi.¹¹¹²

Kuten todettu, ulkoministeriössä järjestettiin 2. syyskuuta 1991 ministeri Väyrysen johdolla johtoryhmän strategiakokous. Keskustelujen pohjana oli osastopäällikkö Jaakko Blombergin muistio, jossa näkyivät Suomen ulkopolitiikan molemmat puolet, YYA-sopimus ja suhteet Neuvostoliittoon/Venäjään sekä kytkeytyminen Euroopan integraatiomurrokseen.

Blombergin mukaan painavimpana esteenä EY-jäsenyydelle esitettiin sen yhteensovittamattomuutta idänsuhteiden kanssa. Vakiintuneen käsityksen mukaan Suomen oli hoidettava idänsuhteet yksin, päästämättä tai vetämättä kolmansia osapuolia sekaantumaan niiden hoitamiseen. ”On kaavailtu, että Suomi voisi EY:n jäsenenä varata puolueettomuuden varjolla tai muuten erivapauksia idänsuhteissaan. Näin voidaan epäilemättä ajatella ääritapauksissa tapahtuvankin. Mutta olennaisinta on, että Suomen olisi jäsenenä sitouduttava yhteiseen EY-ulkopolitiikkaan.” Sen vuoksi jäsenyys edellytti ”asenteellista murrosta idänsuhteissa”.

Blombergin mukaan puolueettomuudella ei voinut jäsenyydestä pidättymistä uskottavasti perustella. Tämä kävi ilmi Itävallan ja Ruotsin jäsenyysshakemuksista. Historiallisessa katsannossa idänsuhteiden suojeleminen olisi uskottavampi selitys.

¹¹¹¹ Muistio Koiviston ja Salolaisen tapaamisesta 28.8.1991 (Kalela). KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1991, kansio 47.

¹¹¹² Muistio Koiviston ja Brundtlandin tapaamisesta 2.9.1991 (Kalela). KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1991, kansio 48.

Tämän perusteen arvo oli Blombergin mukaan kuitenkin vähentynyt Moskovan epäonnistuneen kaappausyrityksen jälkeen.¹¹¹³

Pääministeri Esko Aho käsitteli integraatiokysymystä Paasikivi-Seuran puheessaan 3. syyskuuta. Aho sivusi varovasti Suomen mahdollista jäsenyyttä Euroopan yhteisössä. Hän korosti Eta-sopimuksen aikaansaamista, mutta kertoi Suomen karvoittavan mahdollisen EY-jäsenyyden hyötyjä ja haittoja. Selvityksen pääpaino oli yhdentymisen turvallisuus- ja puolustuspoliittisilla näkökohdilla. Omaa kantaansa EY-jäsenyyteen Aho ei sanonut.¹¹¹⁴

Seuraavana päivänä ulkoministeri Väyrynen tarkasteli Suomen puolueettomuuspolitiikkaa Paasikivi-Seurojen neuvottelukunnan syyskokouksessa Rovaniemellä. Väyrynen puolusti voimakkaasti perinteistä puolueettomuuspolitiikkaa ja toi ilmi epäilevän kantansa Suomen EY-jäsenyyden suhteen. Hänen mielestään oli epäselvää, missä määrin puolueettomuuspolitiikka oli sovitettavissa yhteen EY-jäsenyyden kanssa. Väyrysen mukaan puolueettomuuden ydin oli kuulumattomuus sotilaalliseen liittoutumaan. Yhteisessä puolustuspolitiikassa ratkaisevaa oli Väyrysestä se, voiko jäseneksi liittyvä puolueeton maa turvata puolustuspoliittisen itsenäisyytensä.¹¹¹⁵

Suomen idänsuhteet eivät EY:n taholta saaneet samanlaista ymmärrystä osakseen kuin aikaisemmin. Tämä kävi ilmi, kun pääministeri Aho tapasi 16. syyskuuta vaikutusvaltaisia EY-tason vaikuttajia Brysselissä. Ahon ja tanskalaisen varapuheenjohtajan Henning Christophersenin keskustelussa jälkimmäinen antoi selvästi ymmärtää, että YYA-sopimus rajoitti Suomen kykyä täyttää EY-jäsenyydestä koituvat velvoitteet. Christophersenin mukaan EY ei voinut ”koskaan eikä missään tapauksessa hyväksyä jäsentä, jonka kädet on sidottu johonkin ulkopuoliseen valtioon tai johonkin tiettyyn politiikkaan”. Hän totesi pohdintoihinsa vaikuttaneen ”Skagenin kokouksen tapahtumat ja Suomen roolista kuullut versiot”.¹¹¹⁶

Kuten aiemmin on kerrottu, Moskovan vallankaappausyrityksen aikana pideytyssä Skagenin kokouksessa Suomi ei ollut hyväksynyt tanskalaisten valmistelemaa luonnosta yhteispohjoismaiseksi kannanotoksi. Ulkoministeri Ellemann-Jensen oli syyttänyt Suomea liiasta varovaisuudesta suhteessa Neuvostoliittoon.

¹¹¹³ Blombergin muistiolounnos ”Ajankohtaiset haasteet; Näkökohtia keskustelua varten” 2.9.1991. UMA, 18.41 NLO, YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto, v. 1991–; Blomberg 2011, 372.

¹¹¹⁴ ”Suomi Euroopassa”; pääministeri Esko Ahon UKK-muistoesitelmä Paasikivi-seurassa Helsingissä 3.9.1991. *ULA* 1992, 285.

¹¹¹⁵ Ulkoasiainministeri Paavo Väyrysen esitelmä ”Puolueettomuus yhdyntävässä Euroopassa”; Paasikivi-seurojen neuvottelukunnan syyskokouksessa 4.9.1991. *ULA* 1992, 252–253.

¹¹¹⁶ Muistio Ahon ja Christophersenin tapaamisesta 16.9.1991 (Seppo Härkönen). KA, MKA, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 48.

Brysselin-vierailun jälkeen Aho oli ”yhä epäileväinen jäsenyyden suhteen”. Hän arvioi Suomen turvallisuuspoliittisten etujen ja taloudellisten tarpeiden olevan vaikeasti yhteen sovitettavissa jäsenyyden kanssa.¹¹¹⁷ Presidentti Koivisto oli samoilla linjoilla, mutta halusi välttää keskustelua EY-jäsenyyden ja YYA-sopimuksen välisestä jännitteestä. ”Jos asettuissimme itse toiselle kannalle tai jos lännessä asetuttaiisiin sille kannalle, että YYA on esteenä, silloin annettaisiin Neuvostoliitolle veto-oikeus meidän tuleviin ratkaisuihimme”, hän opasti Ahoa.¹¹¹⁸

Tämän yhtälön ymmärsivät myös ruotsalaiset. Helsingin-suurlähettiläs Thyberg kirjoitti uutena ulkoministerinä aloittaneelle Margaretha af Ugglasille, että presidentti Koiviston pidättyvyys EY-kysymyksessä oli osa suomalaista valtioviisautta. Oli vältettävä sellaisen kuvan antamista, että Suomi ei enää arvostaisi ”hyviä ja luotamuksellisia suhteita” itänaapuriin, vaan yrittäisi käyttää hyväksi sen heikkouden tilaa. ”Maantieteelle me emme voi mitään, ettekä te voi sille mitään”, ruotsalaislähettiläs palautti mieliin Stalinin kuuluisan lausahduksen Paasikivelle ennen talvisodan syyttymistä.¹¹¹⁹

Neuvottelut YYA-sopimuksen korvaavasta uudesta sopimuksesta käynnistyivät lokakuussa 1991. Neuvostoliiton valtuuskuntaa johti varaulkoministeri Derjabin, joka oli viestittänyt epäluuloaan Suomen EY-jäsenyyteen. Hän muistutti puolueettomuuden ja mahdollisen yhteisön jäsenyyden ristiriitaisuudesta lehtihaastattelussa. ”Nyt puhutaan myös siitä, että EY:lle annettaisiin sotilaspoliittinen ulottuvuus. Miten kaiken sen voi sovittaa yhteen puolueettomuuspolitiikan kanssa.”¹¹²⁰

Syksyllä 1991 Neuvostoliiton ulkoministeriöllä ei enää ollut poliittista asemaa eikä pyrkimystäkään aikaisemman kaltaisiin poliittisesti tai sotilaallisesti velvoittavien, purkautunutta turvallisuusvyöhykettä muistuttavien sopimusten solmimiseen. Suomalaisneuvottelijat pitivät tarkasti huolen siitä, että uuteen sopimukseen ei tullut sitoumuksia, jotka voisivat rajoittaa ulkopoliittista liikkumavaraa tai puolueettomuuden uudelleen määrittelyä. Suomi saattoikin Ruotsin esimerkkiä mukailleen kaventaa puolueettomuuden määritelmää koskemaan vain sotilaallista liittoutumattomuutta.

Sopimusneuvottelujen aikana KGB-residentti Karasev kertoi kansliapäällikkö Kalelalle, että Moskovassa pohdittiin, ”mitä Suomen täysjäsenyys voisi merkitä joskus tulevaisuudessa, kun EY harjoittaisi yhteistä ulkopoliittikkaa ja Neuvostoliitto jäisi ulkopuolelle”. Mitä konfliktitilanne Neuvostoliiton ja EY:n välillä merkitsisi Suomen rajalle?

¹¹¹⁷ Aho 2020, 245–246.

¹¹¹⁸ Muistio Koiviston ja Ahon tapaamisesta 4.10.1991 (ei tekijää). KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1991, kansio 48.

¹¹¹⁹ Thyberg UD:lle 4.10.1991. HP 1 Af, UD.

¹¹²⁰ *Savon Sanomat* 4.9.1991.

Kalela vastasi, että Suomen EY-jäsenyydestä puhuminen oli vielä yksi vaihtoehto muiden joukossa. Hän arveli, että EY-maat tulisivat harjoittamaan jonkinlaista ulkopoliittista yhteistyötä, mutta ei uskonut, että se johtaisi yhteiseen sotilaspolitiikkaan. ”Todennäköisempää on, että tämä yhteistyö eriytyy pienempään piiriin, jossa Suomi ei ole tulevaisuudessakaan mukana. Suurin näköpiirissä oleva ongelma liittyy tulliliittoon ja sanktioihin.”¹¹²¹

Kun Suomen ja Neuvostoliiton välinen uusi sopimus valmistui, *Helsingin Sanomat* arvioi tuoreeltaan, että sen ”sitoumuksia ei voida millään taholla nostaa esimerkiksi esteeksi maamme mahdolliselle EY-jäsenyydelle”.¹¹²² Sopimusneuvottelujen jälkeen antamassaan lehtilausunnossa osastopäällikkö Blomberg kuitenkin kiisti, että mahdollinen EY-jäsenyys olisi ollut motiivina, kun YYA-sopimuksesta haluttiin irti. ”Tämä motiivi (EY-jäsenyyden hakeminen) ei ole ollut esillä, kun tähän hankkeeseen ryhdyttiin. Tietysti nykyisessä Euroopan muutoksessa kaikki tämänkaltaiset tekijät vaikuttavat toisiinsa, joten ei tietenkään voi kiistää, etteikö sillä olisi yhteyttä”, Blomberg pyöritteli.¹¹²³

Pääministeri Aho tapasi kollegansa John Majorin Lontoossa joulukuun 1991 alkupäivinä. Vierailun tarkoitus oli pohjustaa maaperää Suomen mahdolliselle EY-hakemuksen jättämiselle. Keskustelusta kävi ilmi, että Suomen ja Britannian näkemykset yhteisön tiivistyvän ulko- ja turvallisuuspolitiikan kanssa kävivät hyvin ykseen.

Major korosti Aholle, että Britannia ei tule hyväksymään ratkaisuja, jotka merkitsisivät EY:n tai Länsi-Euroopan unionin (WEU) Natosta riippumattoman puolustuksen luomista. Maastrichtin tulevassa huippukokouksessa hyväksyttäisiin yhteisen puolustuspolitiikan kaukotavoite, mutta toteuttamismekanismia ei tulla luomaan. Lisäväriä Majorin sanoille antoi, että hän oli juuri ennen Ahon tapaamista keskustellut presidentti Mitterrandin kanssa. Ranska ja Saksa ajoivat EY:n yhteisen turvallisuus- ja puolustuspolitiikan syventämistä.

Brittien halu saada uusia liittolaisia EY:n sisälle oli ilmeinen. Major kertoi, että Maastrichtissa oli tarkoitus saada aikaan ”hyvin yleisluontoinen teksti, joka ainoastaan toteaisi Yhteisön politiikkana olevan suhtautua myönteisesti uusiin jäseniksi haluaviin maihin”. Hän sanoi näkevänsä mielellään Suomen uutena jäsenenä.

¹¹²¹ Kalelan muistio tapaamisesta Karasevin kanssa 29.10.1991. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1991, kansio 48.

¹¹²² *HS* 7.11.1991 pk.

¹¹²³ *HS* 8.11.1991.

Aho teki selkoa Suomen ETA-politiikasta ja EY-jäsenyyksikysymyksen käsitte-lystä. Hän korosti Majorille, että jos Suomi päätyisi hakemaan jäsenyyttä, se haluaisi olla mukana ensimmäisessä aallossa Ruotsin ja Itävallan kanssa.¹¹²⁴

Suomen päätöksen lopulliseen ajoitukseen vaikutti 9.–10. joulukuuta 1991 pi-detty Maastrichtin huippukokous. Kokouksessa päästiin sopuun Euroopan yhdenty-misen tavoitteista ja suuntaviivoista.¹¹²⁵ Maastrichtin sopimuksella Euroopan yhteisö muuttui poliittiseksi unioniksi. Se vahvisti jo alkutaipaleellaan olleen yhteisen ulko- ja turvallisuuspolitiikan perustan.

Kuten Major oli viikkoa aiemmin Aholle arvioinut, Maastrichtin sopimukseen sisällytetty yhteisen puolustuspolitiikan kaukotavoite perustui poliittiseen kompro-missiin ja puolustusyhteistyön kehittyminen pysyi epävarmana.¹¹²⁶ Länsi-Euroopan unionista (WEU) oltiin rakentamassa puolustuksen eurooppalaista pilaria, mutta se tapahtui varovaisesti.¹¹²⁷

Maastrichtin kokouksessa tehtiin päätös oven aukaisemisesta uusille jäsenille. Suomen kannalta oli huolestuttavaa, että puheenjohtajamaa Hollannin laatimassa päätelmäluonnoksessa todettiin jäsenyysneuvottelujen alkavan Itävallan ja Ruotsin kanssa, mutta Suomesta ei mainittu mitään. Tämä olisi merkinnyt Suomen jäämistä pois seuraavasta laajentumisvaiheesta.¹¹²⁸ ”Sokki oli Suomessa täydellinen”, kirjoitti Suomen Brysselin-suurlähettiläs Erkki Liikanen päiväkirjaansa.¹¹²⁹

Lopullisesta päätöslauseelmasta hakijoita koskevat maininnat pyyhittiin pois ja jäsenyysneuvottelujen todettiin voitavan alkaa jo vuoden 1992 aikana. Maastrichtin kokouksen jälkeen Liikanen kiirehti hallitusta ottamaan kantaa EY-jäsenyyden puo-lesta. Hakemuksesta oli hänen mukaansa päätettävä viimeistään helmi-maaliskuussa 1992, muuten kasvaisi riski, että Suomi jäisi Ruotsin ja Itävallan kelkasta.¹¹³⁰

Presidentti Koivisto panttasi edelleen kantaansa. Elinkeinoelämän valtuuskun-nan EVA:n toimitusjohtajaksi siirtynyt Jaakko Iloniemi yritti 9. joulukuuta saada selville Koiviston näkemystä, mutta jäi ilman vastausta. Koivisto tyytyi toteamaan, että Eta-ratkaisun päätöksentekoaikana olivat ”naamiointia” sillä ei ollut ajatelta-vissa, että niitä voitaisiin kovinkaan paljon käyttää. Koiviston mukaan jo Eta-sopi-mus alisti Suomen EY:n päätöksenteolle.¹¹³¹

¹¹²⁴ Muistio Ahon ja Majorin tapaamisesta 2.12.1991 (apulaisosastopäällikkö Jaakko Laa-java). UMA, 18.60 ENG, Pääministeri Esko Ahon vierailu Englantiin 2.–3.12.1991; Aunesluoma 2011, 461; Aho 2020, 247–248.

¹¹²⁵ Aunesluoma 2011, 461

¹¹²⁶ Blomberg 2011, 369.

¹¹²⁷ Liikanen 1995, 65. Päiväkirjan merkintä 11.12.1991.

¹¹²⁸ Kallenautio 2005, 506; Blomberg 2011, 392–393.

¹¹²⁹ Liikanen 1995, 65. Päiväkirjan merkintä 10.12.1991.

¹¹³⁰ Aunesluoma 2011, 462.

¹¹³¹ Iloniemen muistio keskustelusta presidentti Koiviston kanssa 9.12.1991. KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1991, kansio 48.

Presidentin fundeerausta saattoi varsinkin jälkeinpäin lukea niin, että hän piti Eta-sopimusta riittämättömänä, koska se merkitsi mukautumista EY:n päätöksiin voimatta mitenkään vaikuttaa niihin. Siksi oli parempi, että Suomella oli ääni siellä missä päätöksiä tehdään.¹¹³²

Pääministeri Aho tapasi pyynnöstään Koiviston 19. joulukuuta 1991. Hän yritti saada selville, mitä presidentti integraatiopolitiikasta ajatteli. Koivisto totesi Aholle halunneensa varmistaa, ettei Suomen integraatiovaihtoehtoja vaaranneta. Keskeisellä sijalla oli Eta-sopimuksen syntyminen, koska se oli turvallinen vaihtoehto siinä tapauksessa, että muut vaihtoehdot jäisivät toteutumatta.

Omaa näkemystään EY-jäsenyyteen Koivisto ei selväsanaisesti ilmaissut. ”Kun on hallitus ottanut kantaa, niin sen jälkeen minäkin voisin sitten hallituksen kantaa tukea. Mutta en välittäisi antaa aihetta semmoiseen kuvaan, että meillä hoidettaisiin asiaa toisin kuin parlamentaarisessa järjestyksessä.” Aho sanoi olevansa kallistumassa jäsenyyden puolelle. ”Mutta kyllä siinä on hyvin monia hankalia kysymyksiä, erittäin hankalia kysymyksiä, että siinä mielessä ei tämä mitenkään lopullinen kanta ole minunkaan taholtani”, pääministeri empi.¹¹³³

Poliittisesta johdosta ulkoministeri Väyrynen suhtautui EY-jäsenyyteen varauksellisimmin. Hän arvioi kirjeessään presidentti Koivistolle, että Maastrichtin sopimukseen sisältyvien turvallisuus- ja puolustuspoliittisten kehitysmahdollisuuksien perusteella Euroopan yhteisö kehittyisi suurvallaksi, johon Suomen olisi hankala liittyä. Väyrynen piti edesvastuuttomana EY:n strategiaa vetää nopeasti piiriinsä itäisen Euroopan maat samalla kun Venäjä suljettaisiin ulkopuolelle. ”Mikä arvo on lännen poliitikkojen puheilla, jos idän demokratisoituminen ei johdakaan sen tasavertaiseen osallistumiseen eurooppalaiseen yhteistyöhön, vaan lopputuloksena on ainakin Venäjän eristäminen?”

Väyrynen kirjoitti mielensä kapinoivan Brysselistä tulleita viestejä vastaan, joiden mukaan Suomen tulisi kiirehtiä jättämään hakemuksensa helmi-maaliskuulle. Hän ehdotti kolmatta toimintalinjaa, jonka mukaan Suomi käyttäisi keväällä 1992 Helsingissä pidettävää Etykin seurantakokousta koko Euroopan kattavan yleiseurooppalaisen järjestelyn rakentamiseen. Väyrynen myönsi, että hänen ajatuksensa saattoi ”tuntua suuruudenhullulta”.¹¹³⁴

¹¹³² Iloniemi 1999, 114.

¹¹³³ Muistio Koiviston ja Ahon tapaamisesta 19.12.1991 (ei tekijää). KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1991, kansio 48.

¹¹³⁴ Väyrysen kirje Koivistolle 16.12.1991. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1991, kansio 48; Väyrynen 1993, 37–38.

Seuraavan vuoden alettua oli päätöksenteon aika. Tammikuun 9. päivänä 1992 Suomen hallitus antoi eduskunnalle selonteon mahdollisen EY-jäsenyyden vaikutuksista. Selonteossa todettiin Suomen jäsenyyksymyksen suhteen syntynyt kiireellisyys, mikä edellytti ripeitä päätöksiä jo alkuvuodesta.¹¹³⁵

Seuraavana päivänä pääministeri Aho tiedusteli Koivistolta, mikä oli tämän näkemys: tulisiko Suomen hakea EY-jäsenyyttä? Lopultakin presidentti paljasti kantansa. Hän asettui tukemaan jäsenhakemuspöytäkirjasta. ”Joka tapauksessa jäsenanomus pitäisi jättää ja sitten katsoa. Jos ei jätetä, jää katsomatta sellaiset kortit, jotka pitäisi katsoa.”¹¹³⁶

Julkisuuteen Koivisto ilmoitti näkemyksensä 7. helmikuuta 1992 pidetyssä valtiopäivien avajaispuheessaan. Hän teki sen mahdollisimman yksiselitteisesti: ”Me käytämme valinnanvaramme parhaiten hakemalla EY:n jäsenyyttä ns. lyhyemmän kaavan mukaan ja lähtien siitä, että eduskunta pidetään hyvin informoituna neuvottelujen kulusta.” Koivisto perusteli ratkaisua taloudellisilla syillä. Suomi on riippuvainen ulkomaankaupasta ja sitä kautta muualla tehdyistä päätöksistä. Tällöin oli parempi olla mukana siellä missä päätöksiä tehdään.¹¹³⁷

Ulko- ja turvallisuuspolitiikkaan ei presidentin puheessa puututtu lainkaan. Koivisto on kuitenkin jälkepäin todennut, että päätös hakea EY:n jäsenyyttä perustui turvallisuuspoliittisiin näkökohtiin. Hän suostui paljastamaan tärkeimmän motiivin hallituspuolueiden puheenjohtajille kesäkuussa 1993.

”Turvallisuuspoliittiset syyt olivat mielestäni se näkökohta, joka kaikkein voimakkaimmin puhui siihen suuntaan, että meidän piti Euroopan yhteisöön (myöhemmin EU) liittyä. Taloudelliset syyt olivat kuitenkin toisen luokan kysymyksiä, mutta tätä ei minusta saanut mennä julkisuuteen sanomaan. Siihen argumenttiin ei pitänyt mennä viittaamaan.” Näkemystään Koivisto perusteli sillä, että ”jos me sanoisimme, että turvallisuuspoliittisista syistä meidän tulisi liittyä, eikä liittyminen sitten toteutuisikaan, niin mikä meidän asemamme sitten olisi?”. Presidentti uskoi, että se olisi heikompi.¹¹³⁸

Koivisto ei ole suostunut täsmentämään sitä, miten hän arvioi EY-jäsenyyden turvallisuuspoliittiset ulottuvuudet. Hänen ajatteluaan on yleisesti tulkittu niin, että

¹¹³⁵ *Valtioneuvoston selonteko eduskunnalle EY-jäsenyyden vaikutuksista Suomelle 9.1.1992.* Ulkoasiainministeriön lehdistö- ja kulttuuriosaston Eurooppa-Tiedotus 134/1993, 51–52; Kallenautio 2005, 507.

¹¹³⁶ Muistio Koiviston ja Ahon tapaamisesta 10.1.1992 (ei tekijää). KA, MKA, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1992, kansio 49; Koivisto 1995, 536–537.

¹¹³⁷ Vuoden 1992 varsinaisten valtiopäivien avajaiset; Tasavallan Presidentin puhe 7.2.1992. *ULA* 1993, 35–36.

¹¹³⁸ Koivisto 1995, 554.

Suomen tuli hakeutua yhteisön jäseneksi turvallisuuspoliittisista syistä saadakseen turvaa, jos kehitys Venäjällä saisi vielä huolestuttavampia piirteitä.¹¹³⁹

Uusi Venäjä oli erilainen suurvalta kuin entinen Neuvostoliitto. Venäjän ulkopolitiikka ei tukeutunut kommunistiseen ideologiaan eikä ristiriitaoppiin kansainvälisistä suhteista, vaan yhteistyöhön ja kasvavaan keskinäiseen riippuvuuteen lännen kanssa. Venäjä ei nähnyt Natoa eikä Euroopan yhteisöä vihamielisinä liittoutumina. Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen Jeltsin jopa viittasi mahdollisuuteen, että Venäjä pyrki Naton jäseneksi.¹¹⁴⁰ Euroopan yhteisöltä odotettiin tukea maan uudistuksille.¹¹⁴¹ Tammikuussa 1992 Helsingissä vierailut varaulkoministeri Burbulis suhtautui myönteisesti Suomen EY-jäsenyyteen.¹¹⁴²

Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen elettiin kuitenkin vaihetta, jossa ennustettavuus oli erityisen huono. Ei voitu olettaa, että ilma menisi uusiksi, kun kommunistinen järjestelmä oli hävinnyt itärajan takaa. Venäjän varapääministerinä ja hetken aikaa pääministerinä 1990-luvun alkupuolella toiminut Jegor Gaidar kirjoittaa teoksessaan *Imperiumin tuho*, että ”poliittisilla hallinnoilla, jotka tulevat autoritaaristen tilalle, ei ole historiallista legitimaatiota, vallan pysyvyyden takaavaa perinnettä. Tästä johtuu autoritaaristen poliittisten järjestelmien sortumiseen liittyvä perustavanlaatuinen ongelma: mikään ei takaa, että niiden jälkeen muodostetaan pysyvät demokraattiset instituutiot”.¹¹⁴³

Vuodenvaihteessa 1991–1992 presidentti Koivisto pohdiskeli, kuinka käy post-kommunismiin, sen ideologisen vaiheen, jota Neuvostoliiton luhistumisen jälkeen Venäjällä elettiin. Presidentin ajatuksenjuoksua valottavat hänen arkistonsa dokumentit, mutta muistelmissaan hän pääosin vaikenee mietteistään. Kenties tähän ratkaisuun vaikutti, että Koiviston muistelmat julkaistiin jo vuonna 1995, jolloin Jeltsin oli vasta lopettelemassa ensimmäistä kauttaan presidenttinä. Hän saattoi ajatella, että pessimistiset arviot voisivat aiheuttaa vahinkoa suomalais-venäläisille suhteille.

Suomen turvallisuuspoliittisen aseman kannalta keskeinen kysymys oli, mitkä voimat Venäjän ulkopolitiikan muotoiluun tulevaisuudessa vaikuttaisivat. Asiakirjoista ilmenee, että Koivisto epäili Jeltsinin johtaman länsimyrönteisen suuntauksen kestävyyttä. Hän lähti olettamuksesta, että ennen pitkää venäläis-nationalistiset äänenpainot vahvistuisivat suuren naapurin politiikassa ulkomaailmaan nähden.

Kuten edellä on kerrottu, Koivisto asettui selkeästi kannattamaan EY-jäsenyyshakemuksen jättämistä valtiopäivien avajaispuheessaan 7. helmikuuta

¹¹³⁹ Blomberg 2011, 383.

¹¹⁴⁰ HS 21.12.1991.

¹¹⁴¹ Blomberg 2011, 463.

¹¹⁴² Muistio Koiviston ja Burbuloksen tapaamisesta (Kalela) 20.1.1992. KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1992, kansio 49; Koivisto 1995, 451–452.

¹¹⁴³ Gaidar 2014, 49.

1992. Samana päivänä hän keskusteli Baltian ja Venäjän kehityksestä pääministeri Ahon kanssa. Koivisto kertoi vastikään tavanneensa Yhdysvaltain varapresidentti Dan Quaylen. Suomen presidentti oli arvioinut Venäjän kehitystä tavalla, joka oli paljon puhuva: ”On syytä lähteä siitä, että ennemmin tai myöhemmin tulee olemaan taipumusta kuitenkin taas palata vanhoihin kuvioihin. Ja minustakin on sillä tavalla, että jos Venäjä onnistuu omat taloudelliset pulmansa saamaan hoitoonsa, niin ottaen huomioon Venäjän painon ja sen resurssien määrän, niin kyllä se tulee taas vetämään puoleensa näitä tähänastisen Neuvostoliiton osia. Ja että siellä taustalla on tietysti paljon semmoista messiaanista ajattelua, joka nyt on tilapäisesti poissa julkisuudesta. Että siellä on semmoista käsitystä, että heillä on valo, jota he haluavat muillekin antaa valaistukseksi.”¹¹⁴⁴

Venäjän messiaaniseen ajatteluun Koivisto oli viitannut jo tammikuussa 1990 kirjoittamassaan kirjeessä presidentti Bushille. Paasikiven tavoin Koivisto oletti, että Neuvostoliitto oli paljossa vanhan Venäjän keisarikunnan seuraaja. Gorbatšovin valtakaudella ”tämänkaltainen lähetystehtävä” oli murtunut, mutta oli vaikea hahmottaa, millä yhdistävällä tekijällä se korvattaisiin. Koivisto uskoi, että venäläinen nationalismi tulisi pitkälti korvaamaan kommunistisen ideologian johtavan aseman. Kirjeessään Bushille hän kirjoitti, että Suomessa oli ”historiasta tuskallisia kokemuksia Venäjän muuntumisesta ulospäin suuntautuvaksi maaksi”.¹¹⁴⁵

Nationalismin vetovoimaa Venäjällä vahvistivat talouden romahdus ja elinolojen heikkeneminen. Ajan levottomia tunnelmia kuvasi Suomen kommunistisen puolueen (SKP:n) entisen puheenjohtajan Jouko Kajanojan raportti hajonneen Neuvostoliiton tulevaisuudennäkymistä. Kajanojan raportti, joka tehtiin kauppa- ja teollisuusministeriön toimeksiannosta ja ulkoministeri Väyrysen suosittamana, valmistui joulukuun 1991 puolessavälissä eli Neuvostoliiton viimeisinä päivinä. Raportti luovutettiin poliittisen johdon luettavaksi.

Kajanoja maalasi synkän kuvan itänaapurin tilasta. Entisissä neuvostotasavalloissa elintarvikkeiden, polttoaineen ja lääkkeiden puute pahenee, tuotanto laskee yhä, inflaatio kiihtyy jyrkästi, työttömyys kasvaa nopeasti, rikollisuus laajenee ja raaistuu, suuret väestöryhmät joutuvat yhä hädänalaisempaan asemaan, tavallisen kansan ja rikkaiden välille on syntymässä ammottava kuilu.

Sosiaaliset ongelmat uhkasivat purkautua laajoiksi levottomuuksiksi, levottomuudet kaaokseksi. ”Nationalismin esiinmarssi jatkuu. Kansallisuuskonfliktit kärjistyvät entisestään, kiristävät tasavaltojen suhteita ja lisäävät paineita militarisoitumiseen ja hyvin autoritaariseen, johtajavaltaiseen hallintoon.”

¹¹⁴⁴ Muistio Koiviston ja Ahon tapaamisesta 7.2.1992 (ei tekijää). KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1992, kansio 49.

¹¹⁴⁵ Koiviston kirje presidentti Bushille 9.1.1990. KA, MKA, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1990, kansio 40; Koivisto 1995, 317–319.

Varsinaista sotilasvallankaappausta Kajanoja ei pitänyt todennäköisenä. Sotilaat vain varmistavat autoritaarista valtaa ja omia etujaan. ”Kenraali tai ei, monet sanovat kyseen olevan siitä, millainen on Venäjän/muiden tasavaltojen tuleva Franco tai Pinochet.”¹¹⁴⁶

Samankaltaisesta näkökulmasta kehitystä arvioi pääkonsuli Markus Lyra, jonka asemapaikka Leningrad oli muuttanut nimensä takaisin Pietariksi. Kaupungin talous oli koko Venäjän tapaan pahassa syöksykierteessä ja peruselintarvikkeista oli pulaa. ”Tavarat toreilta ovat vähenneet. Venäjän talousuudistuksen mukanaan tuomia hinnankorotuksia odottavat tuottajat pitävät tuotteensa varastossa.” Vaihtokauppa entisen Neuvostoliiton muiden alueiden kanssa sujui huonosti ja varsinkin Baltian maat olivat haluttomia myymään tuotteitaan ruplilla.

Kaiken aineellisen kurjuuden keskellä oli Lyran mukaan syytä kiinnittää erityinen huomio Venäjällä tapahtuneeseen henkiseen muutokseen. ”Elokuisen vallankaappausyrityksen epäonnistuminen osoitti muutoksen perinpohjaisuuden.” Lyran mukaan oli kuitenkin ”harhaa luulla Venäjän olevan muuttumassa länsimaaksi”. Mallia tuli pikemminkin hakea kehitysmaista. Hän arvioi, että aineellisessa ahdingossa Venäjä olisi ”hyvin altis populistisille tai puolifasistisille joukkoliikkeille”. Mikäli Jeltsin haluaisi pysyä vallankahvassa, olisi hänen myös täytettävä NKP:n lähdön aiheuttama aatteellinen tyhjiö. Uusi aate tulisi arvatenkin olemaan venäläisyyden korostaminen. ”Tällä uusvenäläisyydellä” saattoi Lyran mukaan olla merkittävä vaikutus tilanteeseen Baltiassa.¹¹⁴⁷

Viitteitä tulevasta antoi Pietarin kaupunginjohtaja Anatoli Sobtšakin vierailu Helsingissä joulukuun 1991 alkupuolella. Kolmipäiväisen vierailun päätarkoitus oli neuvotella ruoka-apua Pietariin.

Presidentti Koivisto otti Sobtšakin vastaan 9. joulukuuta 1991. Hän tiedusteli, miten etenivät neuvottelut virolaisten kanssa. Sobtšak, joka valvoi Viron kanssa käyviä raja- ja sopimusneuvotteluja, selosti pitkään todeten tiukasti, ettei historiasta näköjään ollut opittu mitään. Viron vaatimukset rajan tarkistuksista ja venäjänkielisen vähemmistön kohtelusta hiersivät kivenä kengässä. Sobtšakin mukaan Virossa oli voimia, jotka pyrkivät syrjäyttämään venäjänkielistä väestöä.

Rajakysymyksessä Venäjän ja Viron intressit törmäsivät, kun Viro vaati vuonna 1920 neuvosto-Venäjän kanssa solmitun Tarton rauhansopimuksen rajojen palauttamista ja Venäjä piti kiinni neuvostovallan luomista rajoista. Keskustelussa rajamuu-

¹¹⁴⁶ Kajanojan mukaan raportin näkemys on syntynyt lukuisista keskusteluista, kokemuksista, kirjoista, artikkeleista, tilastoista ja dokumenteista. ”Vähiten tärkeä ei ole puolen-toista vuoden asuminen ja työ venäläisessä työyhteisössä Pietarissa.” Kajanoja 1991, 3.

¹¹⁴⁷ Markus Lyran muistio ”Tilanne Pietarissa marraskuussa 1991” 26.11.1991. UMA, 18.41 NLO, Suhteet Suomi-Venäjä, v. 1991.

toksista Sobotšak käytti argumenttina sitä, että neuvotteluja käyneellä bolševikkihallituksella ei itse asiassa ollut mandaattia allekirjoittaa Viron kanssa Tarton rauhansopimusta. Hän korosti, että virolaisten oli joko tunnustettava nykyiset rajat tai Venäjä mitätöisi Tarton rauhansopimuksen ja oikeudelliset perusteet siitä, että Virosta tuli itsenäinen.¹¹⁴⁸

Baltian maiden itsenäistyminen asetti Suomelle identiteettipoliittisen haasteen sen etsiessä omaa paikkaansa kylmän sodan jälkeisen Euroopan poliittisella kartalla. EY-jäsenyysskeskustelussa puhuttiin uusien jäsenten kaksivaiheisesta hyväksymisestä. Ensimmäiseen vaiheeseen kuuluivat Ruotsi ja Itävalta. Toiseen myöhemmin lähtevään junaan oli tyrkyllyä Itä-Euroopan maita ja mahdollisesti Baltian maat.¹¹⁴⁹ EY-jäsenyyden kannattajien keskuudessa esiintyi pelkoa siitä, että Suomi rinnastettaisiin itäryhmään, jos se ei hakisi jäsenyyttä Ruotsin ja Itävallan kanssa. Geopoliittisella retoriikalla pyrittiin sulkemaan pois kaikki muut vaihtoehdot ja lisäämään jäsenyyden korvaamattomuuden ja ainutkertaisuuden tuntua.¹¹⁵⁰

Tähän seikkaan kiinnitti huomiota Ruotsin Helsingin-suurlähetystön Krister Wahlbäck. Hän laati syksyllä 1991 muistion jälleen itsenäistyneiden Baltian maiden aseman vaikutuksesta Ruotsin turvallisuuspoliittiseen tilanteeseen. Ministerineuvos arvioi balttien itsenäistymisen luomaa uutta asetelmaa myös Suomen näkökulmasta. Hän tarkasteli asiaa historiallisella jäniteellä.

Wahlbäck palautti mieliin, kuinka Suomi oli läpi 1930-luvun pitänyt etäisyyttä Baltian maihin ja pyrkinyt orientoitumaan Skandinavian maihin. Molotov-Ribbentrop-sopimuksen salainen lisäpöytäkirja, jossa Suomi liitettiin Baltian alueen yhteyteen, osoitti, etteivät suomalaiset onnistuneet politiikassaan. Wahlbäckin mukaan tarvittiin kaksi sotaa ja 80000 kaatunutta ennen kuin Stalin oli valmis tekemään eron Suomen ja Baltian maiden välille. Sotien jälkeen Suomen valtiojohto oli sinnikkäästi ja ilmeisen menestyksellisesti onnistunut vakuuttamaan Moskovan Suomen erityis-asemasta. Wahlbäckin mukaan Jeltsinin johtama Venäjä luki Suomen pohjoismaihin, eikä pitänyt sitä baltialaisena valtiona. Oli kuitenkin epävarmaa, millaiseksi Venäjän asennoituminen ajan mittaan muodostuisi. Tässä yhteydessä Wahlbäck viittasi ääriationalisti Vladimir Žirinovskiin, joka oli kyseenalaistanut Leninin oikeuden tunnustaa Suomen ja Baltian maiden itsenäisyys vuonna 1918.

¹¹⁴⁸ Muistio Koiviston ja Sobotšakin tapaamisesta 9.12.1991 (Kalela). KA, MKA, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1991, kansio 48. Koiviston ja Sobotšakin keskustelu nauhoitettiin ja kielenkääntäjä Pentti Toivakka laati tästä yhteenvedon. Toivakan tiivistelmä on Kalelan muistion liitteenä.

¹¹⁴⁹ Harle ja Moision 2000, 196–197; Lintonen 2003, 166–167.

¹¹⁵⁰ Moision 2003a, 177; Moision 2003b, 142–143.

Pääministeri Ahon syyskuussa 1991 pitämää puhetta Wahlbäck piti osoituksena siitä, että Suomi oli hakeutumassa Ruotsin vanaveteen.¹¹⁵¹ Ruotsalaisdiplomaatti toteaa verhotusti, että hakemalla Euroopan yhteisön jäsenyyttä Suomi ottaisi etäisyyttä Baltian maihin. Vaikka tätä oli poliittisista syistä vaikea sanoa ääneen, rajan merkitys oli ilmeinen. Venäjän ja Baltian maiden suhteisiin liittyi monia epävarmuutta aiheuttavia kysymyksiä, joissa Suomi saattoi joutua välikäden rooliin. Tällöin oli tärkeää, että Suomi korostaisi sitoutumistaan länteen.

Presidentti Koivisto halusi ankkuroida Suomen yhteisöön, jota johti maltillista idänpolitiikkaa noudattava Saksa.¹¹⁵² Saksan ja Venäjän hallitut suhteet vahvistivat käsitystä siitä, että EY-jäsenyys ei veisi Suomea politiikkaan, joka suuntautuisi Venäjää vastaan.¹¹⁵³ Koivisto kirjoittaa *Grannar*-teoksessaan, että Ranskassa ja Saksassa ymmärrettiin Suomen asemaa paremmin kuin tietyissä pohjoismaissa. Tämä oli hänen mielestään käynyt ilmi Neuvostoliiton tilanteen käsittelyssä ja ennen muuta Baltian kysymyksessä, jossa pohjoismaiden ryhmä oli osoittautunut Suomen kannalta varsin pulmalliseksi.¹¹⁵⁴

Turvallisuuspoliittisten seikkojen lisäksi taloudelliset näkökohdat vetivät Suomea länteen. Suomi oli ja on riippuvainen ulkomaankaupasta ja muualla tehdyistä päätöksistä. Tällöin on parempi olla mukana siellä missä päätöksiä tehdään. Merkittävä vaikutus oli Ruotsin EY-jäsenhakemuksella. Suomelle oli tärkeää turvata tasa-vertaiset toimintaedellytykset länsinaapurin kanssa.¹¹⁵⁵

Koivisto epäili, että Ruotsi oli yrittänyt yksin livahtaa Euroopan yhteisön jäseneksi. ”Ruotsi yritti irtiotta”, hän ilmaisi harmistuksensa siitä, miten länsinaapuri oli syksyllä 1990 tylästi sivuuttanut Suomen näkökohdat.¹¹⁵⁶ Närkästymisestään huolimatta presidentti piti tarkkaan huolta siitä, että Suomi pysyi samassa joukossa Ruotsin ja Itävallan kanssa.

¹¹⁵¹ Wahlbäckin muistio ”De baltiska staternas självständighet från svensk säkerhetspolitisk synpunkt” 16.9.1991.
<<https://www.regeringen.se/49b76b/contentassets/d846d81cf8ae4720aba6d97e895b5a12/vol.5-1991-02-12---1991-09-16>>

¹¹⁵² Blomberg 2011, 465.

¹¹⁵³ Blomberg 2011, 465; Uutela 2019, 8.

¹¹⁵⁴ Koivisto 2008, 190.

¹¹⁵⁵ Lintonen 2003, 152, 166.

¹¹⁵⁶ Muistio Koivisto-tapaamisesta 4.5.1992. PA, AAA, muistiot B:1.

10 Lopuksi

Suomen ulkopoliitikassa tapahtui kylmän sodan päättyessä perustavanlaatuinen muutos, joka oli ajallisesti lyhyt mutta intensiteetiltään kiivas prosessi. Suomen aseman muutoksessa on ollut tyypillistä, että vuosikymmenten mittaista stabiiliteettia seuraa lyhyt kiihkeän toimeliaisuuden vaihe, jonka aikana ”kaikki” asettuu uuteen asentoon.¹¹⁵⁷

Kirjan alussa lainattiin Max Jakobsonin ajatelmaa siitä, että Suomi ei uskonut muutoksiin, sillä se ei halunnut niitä. Jakobson antaa ymmärtää, että Suomella oli vuosien 1989–1991 nopeasti muuttuneissa tilanteissa enemmän hävittävää kuin voitettavaa. Tämän tutkimuksen valossa Jakobsonin näkemys on liian yksioikoinen. Presidentti Koiviston johdolla Suomi pyrki toimimaan hallitun ja maltillisen muutoksen puolesta, samalla kuitenkin varautuen tilanteeseen, jossa kansainvälispoliittinen kehitys saisi odottamattomia piirteitä.

Hiski Haukkalan mukaan poliittinen päätöksentekijä ”tarvitsee karsastavaa katsetta, jossa toinen silmä katsoo eteen- ja toinen taaksepäin – maailmanhistorian geometrisiä kuvioita näin hahmottaen”.¹¹⁵⁸ Historiallisia analogioita suosiva Koivisto ammensi menneestä oppia tulevaisuutta koskeville päätöksille ja valinnoille. Erityisesti sota-ajan kokemukset vaikuttivat hänen ulkopoliittisiin käsityksiinsä. Koivistolla oli tapana venyttää vastausta johonkin asiaan samalla tapaa kuin tulenavaustilanteessa, jossa vastapuoli päästetään aivan lähelle, ennen kuin ammutaan täysillä kohti.¹¹⁵⁹

Mihail Gorbatšovin ulkopoliitikassa omaksuma uudenlainen asennoituminen heijastui viiveellä Suomen ja Neuvostoliiton suhteisiin. Kiista puolueettomuuden ja YYA-sopimuksen sotilaallisten artiklojen suhteesta vaivasi Suomen ulkopoliitikkaa pitkälle 1980-luvulle saakka. Moskova luopui Suomen puolueettomuutta vastustavasta asenteestaan vasta vuonna 1989, jolloin Euroopan poliittinen ja sotilaallinen kahtiajako oli jo katoamaisillaan.

¹¹⁵⁷ Rentola 2010, 316.

¹¹⁵⁸ Haukkala 2020, 9.

¹¹⁵⁹ Jaakko Kalelan lausunto *Reimag*-projektin järjestämässä muistitietoseminaarissa 22.10.2015; Pesu 2016, 18.

Puolueettomuustunnustus oli osa laajempaa kokonaisuutta ja seurausta siitä, että Neuvostoliitto uudisti vallankäytön tapojaan läntisissä naapurimaissaan. Gorbatsšovilla oli vahvistunut tarve puolueettomuuden aseman vahvistamiselle Euroopassa malliksi Itä-Euroopan maille. Neuvostojohdon intressi Suomen puolueettomuuspolitiikkaan myös kasvoi, kun Länsi-Euroopan integraatio veti Euroopan puolueettomia maita puoleensa.

Idänsuhteista käytävää keskustelua hallitsi ajatus siitä, että Suomen tuli jatkaa entisellä linjalla ainakin niin kauan kuin kansainvälinen tilanne oli murroksessa. Neuvostoliiton turvallisuusetuja tuli kunnioittaa ja pidättyä käyttämästä hyväksi itänaapurin heikkouden tilaa. YYA-sopimuksesta irti kiirehtimisen nähtiin myös liitettävän Suomen väärrään seuraan, entisten kommunistimaiden joukkoon.

Merkittävä askel Suomen irrottamisessa Neuvostoliiton vaikutuspiiristä otettiin syksyllä 1990, jolloin Suomi ilmoitti yksipuolisesti Pariisin rauhansopimuksen sotilasartiklojen ja YYA-sopimuksen Saksa-viittauksen menettäneen merkityksensä. Toiminnan taustalla oli Saksojen yhdistymisprosessi ja suvereniteetin palautuminen. Tämä Operaatio Paxina tunnettu päätös osoitti ulkopoliittisen johdon kykyä reagoida äkillisesti toimintaympäristön muutokseen.

Käsitellessään suurvallan ja pienvaltion vaikutussuhdetta kansainvälisten suhteiden tutkija Erling Bjøl on tuonut esiin käsitteen heikon voimasta (*the power of the weak*). Bjølin mukaan pienen valtion etuna on, että se pystyy ulkopoliitikassaan keskittymään rajattuun määrään asioita, kun taas suurvallan ulkopoliittiset intressit ovat maailmanlaajuiset.¹¹⁶⁰ Tämä tarkoitti Suomen tapauksessa, että suhteet Neuvostoliittoon olivat tärkeimmät ulkoisista suhteista, joiden hoitamiseen maan ulkopoliittinen johto pani paljon painoa.

Neuvostoliiton politiikan kokonaiskentässä suhteet Suomeen olivat taas vain pieni sivuareena. Neuvostojohdo ei voinut samalla intensiteetillä paneutua kahdenvälisten suhteiden hoitoon kuin suomalaiset. Asetelma korostui kylmän sodan päätösvuosina, jolloin Neuvostoliiton valta-asema Euroopassa horjui ja maa ajautui yhä syveneviin sisäpoliittisiin ongelmiin.

Operaatio Pax vahvisti Suomen puolueettomuutta ja heijasti maan aseman muutosta, mutta ei merkinnyt käännettä ulkopoliittisessa linjassa. Lupaavia näkymiä varjosti syvä epävarmuus Neuvostoliiton kehityksestä. Vaikka itänaapurin tulevaisuus ei ollutkaan suomalaisten käsissä, niin Suomen itsensä tuli välttää toimia, jotka voisivat vaikeuttaa Gorbatsšovin uudistuspolitiikkaa.

Presidentti Koivisto ei hyväksynyt julkista poliittista tukea Viron ja muiden Baltian maiden itsenäisyyspyrkimyksille. Hän näytti kuitenkin vihreää valoa käytännön tuen antamiseen. Presidentti ei myöskään suitsinut ulkoministeriötä, joka alkoi luoda

¹¹⁶⁰ Bjøl 1968, 159–160.

yhteyksiä liittovaltiosta irtautumaan pyrkineeseen Venäjään. Tämä siitä huolimatta, että Koivisto itse suhtautui kriittisesti Jeltsiniin. Kaksitasoisen ulkopoliitiikan lähtökohtana oli, että suhteiden rakentaminen neuvostotasavaltoihin ei saanut vahingoittaa Suomen suhteita Neuvostoliittoon.

Ei ollut myöskään mitenkään selvää, että neuvostojoukkojen vetäytyminen Baltiasta helpottaisi Suomen tilannetta. Suomelle sen geopoliittinen asema Neuvostoliitolle strategisesti tärkeiden Kuolan alueen ja Leningradin sotilaspiirin välittömässä läheisyydessä oli ongelmallinen maan turvallisuuden kannalta. Itämeren sotilaallinen merkitys korostui, kun Itä-Euroopasta ja Saksasta kotiutettavia neuvostojoukkoja keskitettiin Suomen rajojen tuntumaan.

Suomen Baltian-politiikka sai uutta sävyä Liettuan ja Latvian tammikuun 1991 tapahtumien jälkeen. Suomi pyysi useiden maiden tavoin Etyk-sopimukseen viitaten Moskovasta selvitystä väkivaltaisuuksiin. Tämä Etyk-menettely poikkesi sodanjälkeisen ulkopoliitiikan peruslinjasta. Suomi oli aina suhtautunut varsin pidättyvästi Neuvostoliiton arvostelemiseen eikä juuri koskaan ollut käyttänyt kansainvälisiä järjestöjä siihen tarkoitukseen.

Suomen linjan muutosta selittää Neuvostoliiton sisäisen tilanteen kärjistyminen ja pelko laajemmasta kurinpalautuksesta itänaapurissa. Ulkopoliittinen johto seurasi tarkoin yleisiä läntisiä reaktioita Baltian väkivaltaisuuksiin ja mukaili Suomen linjan niihin sopivaksi. Suomen politiikkaan vaikutti myös julkinen mielipide. Se vaati selkeämpiä kannanottoja balttien puolesta ja arvosteli ulkopoliittisen johdon olevan liian aulis kuulemaan Moskovaa ääntä.

Elokuun 1991 vallankaappausyritys muutti valtasuhteet Neuvostoliitossa. Jeltsin nosti itsensä johtavaksi hahmoksi, jonka varjoon Gorbatšov oli väistämättä jäämässä. Uudessa tilanteessa ulkopoliittinen johto ei jäänyt odottelemaan Neuvostoliiton kantaa balttien itsenäisyydelle, vaan Venäjän tunnustuksella oli ratkaiseva merkitys. Samalla kun useimmat Suomen viiteryhmämaat olivat palauttaneet diplomaattisuhteet Baltian maihin, nousi Neuvostoliiton tunnustuksen odottelemista tärkeämmäksi päästä mukaan länsimaiden ketjuun.

Pääministeri Aho ajoi määrätietoisesti Baltian maiden ripeää tunnustamista. Hänen ulkopoliittinen toimintansa oli edeltäjänsä Holkeriin verrattuna aktiivista ja oma-aloitteista. Ahon ja Koiviston välille kehittyi hyvä yhteistyösuhde. Pääministerin vaikutusvaltaa kasvatti myös ulkoministeri Väyrysen ongelmallinen suhde presidenttiin. Tiedonkulku presidentin ja ulkoministeriön välillä ei myöskään ollut täysin saumatonta. Kekkosen tavoin Koivisto hoiti yhteyksiä Neuvostoliiton johtoon KGB-kanavaa pitkin, eivätkä esitykset aina kulkeneet suomalaisten virkamiesten tietoon.

Baltian maiden itsenäisyyden tunnustaminen oli alkusoittoa Suomen idänsuhteiden laajemmalle muutokselle. Muutama viikko Moskovaa vallankaappausyrityksen jälkeen presidentti Koivisto käynnisti irrottautumisen YYA-sopimuksesta. Suomen

ulkopolitiikan kulmakivi oli murentunut vähitellen. Syksyllä 1991 YYA-sopimuksesta tuli poliittinen reliikki.

Ero Suomen toiminnassa aiempaan Operaatio Paxiin verrattuna on silmiinpistävä. Tällä kertaa valtiojohto ei halunnut toimia yksipuolisesti. YYA-sopimuksesta irtautuminen vaikutti siihen, millaiset Suomen ja itänaapurin suhteet tulisivat olemaan. Suomen tuli välttää mielikuvaa, että maa hyödynsi Venäjän sekavaa tilannetta ja heikkoutta, koska se saattaisi kostautua myöhemmin.

Tammikuussa 1992 allekirjoitettu Suomen ja Venäjän sopimus vastasi sisällöltään Venäjän uusia sopimussuhteita muiden Euroopan maiden kanssa. Suomen ja Venäjän suhteet rakentuvat perussopimuksen mukaan YK:n ja Etykin periaatteiden kunnioittamiselle ja täydelle tasavertaisuudelle. Sopimus pani pisteen erikoissuhteelle, joka oli rajoittanut Suomen ulkopoliittista liikkumavapautta ja sitonut maan itänaapurin vaikutuspiiriin.

Uutta aikaa Suomen ja Venäjän suhteissa ilmensi myös presidentti Koiviston päätös lopettaa yhteydenpito KGB:n residenttiin ja siirtyä normaaliin valtioiden välisissä suhteissa noudatettavaan käytäntöön. Pian Neuvostoliiton luhistumisen jälkeen Koivisto pystyi nopeasti murtamaan vuosikymmeniä vakiintuneen instituution, jonka puitteissa Suomen ja Neuvostoliiton suhteita oli hoidettu sodasta saakka, vuodesta 1956 suoraan tasavallan presidentin ja tiedustelun residentin kesken.

Tammikuun 1992 merkitys käännekohtana korostuu, kun sitä tarkastelee Suomen Eurooppa-politiikan suunnanmuutosta vasten. Siihen asti Suomen virallinen linja oli vahvistaa ja pysytellä puolueettomuuspolitiikan mukaisella linjalla ja pitäytyä EY:n varsinaisen jäsenpiirin ulkopuolella. Eta-sopimus oli saatava aikaan, koska se oli turvallinen vaihtoehto siinä tapauksessa, että muut vaihtoehdot jäisivät toteutumatta.

Suomelle idänsuhteet olivat ensisijainen kriteeri pohdittaessa länsi-integraatiota. Jäsenyyttä Euroopan yhteisössä ei pidetty mahdollisena, koska Suomi olisi menettänyt itsenäisen päätösvallan suhteessa Neuvostoliittoon. Ruotsin päätös hakea jäsenyyttä kasvatti paineita myös Suomen mukaanmenolle. Suomessa oli perinteisesti seurattu tarkasti Ruotsin integraatiopolitiikkaa ja pyritty varmistamaan länsinaapurin kanssa tasa-arvoinen asema Euroopan markkinoilla. Kyse oli myös identiteetistä. Suomi uhkasi pudota väärään viiteryhmään, kun Ruotsi oli hakemassa EY:n jäsenyyteen.

Presidentti Koiviston vetämä tiukka Eta-linja alkoi kevätkesällä 1991 koetella ulkoministeriön virkamiesten sietokykyä. Vaikka presidentillä oli lopullinen kontrolli ulkopoliitiikan uudelleen määrittelyssä, ulkoministeriön virkamiehillä oli siinä huomattava rooli. Koiviston matalaa profiilia suosiva johtamistapa tarjosi tilaa aloitekykyisille virkamiehille. Heidän keskuudessaan kannatettiin laajasti EY-jäsenyyttä. Rivit kuitenkin pitivät, eikä vakavia jännitteitä presidentin suuntaan näkynyt.

Koivistoa huoletti, että keskustelu Suomen EY-jäsenyydestä murentaisi Eta-neuvottelujen pohjaa. Hän muistutti toistuvasti, että Eta-hanke ei saisi kaatua Suomen kannanottoihin. Historian kokemukset muistaen presidentti halusi pitää huolen siitä, että Suomi ei ainakaan olisi se maa, jonka käteen mustapekka jäisi.

Kysymystä Euroopan yhteisön jäsenyydestä epäilemättä edisti epäonnistuneen vallankaappausyrityksen jälkeinen kehitys Neuvostoliitossa. Tämän tekijän merkitystä ei voi kiistää, mutta sitä on syytä suhteellistaa. Koivisto halusi yhä pitää integraatiopolitiikan vaihtoehdot avoimina ja odottaa tilanteen selkiintymistä. Presidentin siirtyminen Eta-linjalta EY-jäsenyyteen vievälle tielle tapahtui vähitellen yhdessä pääministeri Ahon kannanmuodostuksen kanssa syksyn 1991 aikana.

Euroopan turvallisuusjärjestelmä oli käymässä läpi syvää rakenteellista muutosta. Kylmän sodan kaksinaipaisesta maailmasta siirryttiin uuteen aikakauteen, jonka tuleva kehitys oli avoin.

Neuvostoliiton hajoamisen tuloksena Suomella oli ensimmäisen kerran naapurina Venäjä, joka oli sitoutunut demokratian, oikeusvaltion ja ihmisoikeuksien periaatteisiin ja pyrki niiden toteuttamiseen. Jeltsinin johdolla Venäjä etsiytyi yhteistyöhön Euroopan ja Yhdysvaltain kanssa. Lännessä pidettiin tärkeänä, että Venäjä ei eristyisi kansainvälisestä poliittisesta ja taloudellisesta kanssakäymisestä.¹¹⁶¹

Suomi jätti jäsenhakemuksen Euroopan yhteisöön maaliskuussa 1992. Jäsenhakemus merkitsi täydellistä liittymistä yhteisön päämääriin ja pyrkimyksiin, mukaan lukien unionin idänpolitiikka. Suomi sitoutui varauksetta Euroopan unionin ulko- ja turvallisuuspolitiikan ja mahdollisen puolustuspolitiikan kehittämiseen. Tämä merkitsi suunnanmuutosta aikaisempaan puolueettomuutta ja idänsuhteiden itsemääräämisoikeutta korostaneeseen linjaan.¹¹⁶²

Suomen ulkopolitiikassa oli muutoksen lisäksi myös jatkuvuutta. YYA-sopimuksen kuoppaamisen jälkeenkin Suomessa ajateltiin, että oli omien intressien mukaista edelleen harjoittaa itänaapurin turvallisuustarpeita myötäilevää ulko- ja turvallisuuspolitiikkaa. Suomi säilytti itsenäisen puolustuksen ja sotilaallisen liittoutumattomuuden eli puolueettomuuden ns. kovan ytimen.¹¹⁶³

Venäjän sisäistä kehitystä oli vaikea ennakoida. Oli hyvin mahdollista, että itänaapurin sisäiset ongelmat läikkyisivät jossakin vaiheessa enemmän rajan yli. Oli myös mahdollista, että Moskova palaisi uudelleen vaatimaan vaikutusvaltaa lähinaapuriansa suhteen. Siksi oli Suomen etujen mukaista, että Venäjä integroituisi muuhun Eurooppaan. Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen näytti siltä, että Suomen läntinen suuntaus sopi hyvin yhteen Venäjän omien pyrkimysten kanssa.

¹¹⁶¹ Forsberg 2019, 164–165, 167.

¹¹⁶² Törnudd 1995, 80; Aunesluoma ja Mitzner 2014, 16.

¹¹⁶³ Valtioneuvoston tiedonanto eduskunnalle Euroopan yhteisön jäsenyydestä 10.3.1992. EA, VNT 1/1992.

Lähteet

Arkistolähteet

Eduskunnan arkisto (EA), Helsinki

Valtiopäivät (vp) 1991

Kirjallinen kysymys (KK) 232/1991

Kysymys valtioneuvostolle (KVN) 35/1991

Valtiopäivät (vp) 1992

Valtioneuvoston tiedonanto VNT 1/1992 Euroopan yhteisön jäsenyydestä

George H.W. Bush Presidential Library (BPL)

< <https://bush41library.tamu.edu/>>

Kansallisarkisto (KA), Helsinki

Jaakko Valtasen arkisto (JVA)

Pv kom, Kirjeenvaihtoa 1983–1990.

Mauno Koiviston arkisto (MKA).

Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1988–1992.

Sisä- ja talouspolitiikka/Selvityksiä 1989.

Suomi-Neuvostoliitto-Seuran arkisto

YYA-sopimuksen 40-vuotisjuhlat (Hfc YYA-sopimuksen vuosijuhlat)

Tasavallan presidentin kanslian (TPK) III arkisto

Presidentti Koiviston ja SUPO:n päällikkö Seppo Tiitisen keskustelumuistiot 1979–1990, (Mea:7)

Presidentin erityisavustaja Martti Mannisen asiakirjat 1988–1993 (Ho:6)

Presidentti Gorbatshovin syrjäyttäminen 1991 (Jcaa:34)

Presidentti Koiviston virallinen kirjeenvaihto 1990–1991 (Da:3)

Suomettuminen ja Suomen kansainvälinen asema 1990–1991 (Jbb:8)

Suomettuminen ja Suomen kansainvälinen asema, 1992–1994 (Jbb:9)

Suomen ja Neuvostoliiton väliset suhteet, YYA-sopimus (Jbca:21)

Margaret Thatcher Foundation (MTFA)

<<https://www.margaretthatcher.org/archive>>

National Archives, Lontoo (NA)

Foreign and Commonwealth Office (FCO)

WRM 020/2 Fenno-Soviet Relations, FOIA.

ESC 020/53 Soviet/Fenno Relations, FOIA.

National Security Archive (NSA)

<<https://nsarchive.gwu.edu/>>

Päivälehdien arkisto (PA), Helsinki

Arto Astikaisen arkisto (AAA), muistiot B:1

Ulkoasiainministeriön arkisto (UMA), Helsinki

Berliini r-sarja

Bonn r-sarja

Budapest r-sarja

ETYK-edustusto Wien r-sarja

Euroopan yhteisöt r-sarja

Eurooppa poliittinen yhteistyö, Suomen politiikka (13.60 Eurooppa)

EU-Suomi Jäsenyys, Jäsenyyttä koskeva keskustelu (37.13)

EY-Ruotsi (35.00)

Hallituksen ulkoasiainvaliokunnan pöytäkirjat

Moskova r-sarja

Neuvostoliiton kommunistisen puolueen pääsihteeri Mihail Gorbatšovin vierailu Suomeen 25.–27.10.1989 (18.60 NLO)

NKP:n keskuskomitean poliittisen toimikunnan jäsenen, NKP:n keskuskomitean sihteeri L.N. Zaikovin johtaman Neuvostoliiton valtuuskunnan vierailu Suomeen 5.–9. huhtikuuta 1988; tausta-aineisto (18.41 NLO)

Pariisin rauhansopimuksen tulkinnat (18.40)

Pariisin rauhansopimus (18.40)

Poliittisen osaston muistiosarja (Ded)

Praha r-sarja

Presidentti Ronald Reaganin vierailu Suomeen 26.–29.5.1988 (18.60 YHD)

Pääministeri Esko Ahon vierailu Englantiin 2.–3.12.1991 (18.60 ENG)

Saapuneiden sähköiden sarja (Eba)

Saksan kysymys/Suomen politiikka (13.60 Saksat)

Saksat, Saksan kysymys (13.60 Saksat)

Sisäpolitiikka Neuvostoliitto (21.50 NLO)

Sisäpolitiikka Neuvostoliitto, Baltian tilanne-Suomi (21.50 NLO)

Sisäpolitiikka Neuvostoliitto, Poikkeustila 19.–21.8.1991 (21.50 NLO)

Sisäpolitiikka Neuvostoliitto/Baltian tilanne – Viro (21.50 NLO)

Sisäpolitiikka Neuvostoliitto/Baltian tilanne, yleistä (21.50 NLO)

Sopimus suhteiden perusteista Suomi-Venäjä (18.41 VEF)

Suhteet Suomi-Baltian maat (18.41 NLO)

Suhteet Suomi-Englanti (18.41 ENG)

Suhteet Suomi-Liettua (18.41 NLO)

Suhteet Suomi-Neuvostoliitto (18.41 NLO)

Suhteet Suomi-Neuvostoliitto, poliittiset konsultaatiot (18.41 NLO)

Suhteet Suomi-Neuvostoliitto, suhteet Venäjään (18.41 NLO)

Suhteet Suomi-Ruotsi (18.41 RUO)

Suhteet Suomi-Venäjä (18.41 NLO)

Suhteet Suomi-Viro (18.41 NLO)

Suomen ulkopoliitiikka, yleistä (18.40)

Tasavallan Presidentti Mauno Koivisto, vierailu Unkariin v. 1988 (18.60 UNK)

Tasavallan presidentti Mauno Koiviston valtiovierailu Neuvostoliittoon 5.–11.10.1987, tiedonanto (18-2 NLO)

Tasavallan presidentti Mauno Koiviston vierailu Neuvostoliittoon 24.–25.6.1991 (18.60 NLO)

Tausta-aineistoa, tasavallan presidentin ja rouva Koiviston valtiovierailu Puolaan 19.–21.4.1989 (18.60 PUO)

Ulkoministeri Pertti Paasio, vierailu Neuvostoliittoon 27.–28.3.1989 (18.60 NLO)

Ulkoasiainministeriön päätökset 1988 (Cba)
 Ulkopolitiikka Itävalta (18.50 ITÄ)
 USTPN puheenjohtaja Károly Grószin vierailu Suomeen 4.–6.9.1989 (18.60 UNK)
 Varsova r-sarja
 Washington r-sarja
 Yya-sopimuksen 40. vuosipäivän vietto (18.41 NLO)
 YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto (18.41 NLO)
 YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto, vuosipäivät (18.41 NLO)

Erilliset arkistot UMA:ssa:
 Jaakko Blombergin kokoelma (JBK)
 Kari Möttöjän kokoelma (KMK)

Utrikesdepartementets arkiv (UD), Tukholma

HP 1 Af: Politik: allmänt Finland

Julkaistu alkuperäisaineisto

Masterpieces of History. The Peaceful End of the Cold War in Europe, 1989. Toim. Savranskaya, Svetlana, Thomas Blanton ja Vladislav Zubok. Budapest: Central European University Press, 2010.
Salaisuuksien vartija. Lehtiä valtiosihteeri Matti Tuovisen päiväkirjasta 1972–1985. Toim. Suomi, Juhani. Turku: Turun yliopisto, 2012.
Ulkopoliittisia lausuntoja ja asiakirjoja. Ulkoasiainministeriön julkaisuja. Vuosiniteet 1989–1993. Helsinki 1990–1994. (ULA)
 Utrikesdepartementet (2015) *Ett imperium imploderar: Diplomatrapportering on Sovjetunionen 1989–1991.* Stockholm: Regeringskansliet. <https://www.regeringen.se/informationsmaterial/2011/02/ett-imperium-imploderar-ambassadrapportering-1989-12-05---1991-02-16/>
Valtioneuvoston selonteko 9.1.1992. Suomi ja Euroopan yhteisön jäsenyys. Valtioneuvoston selonteko eduskunnalle EY-jäsenyyden vaikutuksista Suomelle 9.1.1992. Helsinki: Ulkoasiainministeriön lehdistö- ja kulttuuriosaston Eurooppa-Tiedotus 134/1993.

Lehdet

The Economist
Helsingin Sanomat (HS)
Ilta-Sanomat (IS)
Kainuun Sanomat
Kansan Uutiset (KU)
Karjalainen
Keskisuomalainen
Savon Sanomat
Suomen Kuvalehti (SK)
Suomenmaa
Turun Sanomat (TS)
Uusi Suomi (US)
The Washington Post

Muistitieto

Reimagining Futures in the European North at the End of the Cold War (Reimag)-tutkimushankkeen järjestämät muistitietoseminaarit vuosina 2014–2017.

Sähköpostiviestit

- Jaakko Kalela Juha-Matti Ritvaselle, ”Presidentti Koiviston ja akateemikko Arbatovin tapaaminen”, 13.3.2017. Tekijän <jmritv@utu.fi> hallussa.
- Jaakko Kalela Juha-Matti Ritvaselle, ”Presidentti Koiviston tapaaminen Viron presidentti Arnold Rüütelin kanssa elokuussa 1990”, 6.4.2018. Tekijän <jmritv@utu.fi> hallussa.

Kirjallisuus

- Aho, Esko. *Pääministeri*. Helsinki: Otava, 1998.
- Aho, Esko. 1991. *Mustien joutsenten vuosi*. Helsinki: Otava, 2020.
- Akulov, Albert. *Vuodet Tehtaankadulla*. Helsinki: Otava, 1996.
- Alafuzoff, Georgi, Anders Blom, Mihail Kurvinen, Juha Pyykkönen, Vilma Luoma-aho ja Katerina Tsetsura. *Govorit Moskva – Moskova puhuu. Venäjän strategisen viestinnän erityispiirteet*. Helsinki: Valtioneuvoston selvitys- ja tutkimustoiminnan julkaisusarja, 2020.
- Andrén, Nils. *Totaalinen turvallisuuspolitiikka*. Ulkopoliittinen instituutti, 1968.
- Andrew, Christopher. ”Intelligence in the Cold War”. *The Cambridge History of the Cold War. Vol. 2, Crises and Détente*, toim. Melvyn P. Leffler ja Odd Arne Westad. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Androsova, Tatjana. ”Vuoden 1948 YVA-sopimus Suomessa Neuvostoliiton politiikan yhtenä päävälineenä”. *Poliittista ystävyyttä. YVA-sopimus 60 vuotta. Henkivakuutusta, reaaliolitiikkaa, ystävyyttä?* toim. Vesa Vares. Turku: Turun yliopiston poliittisen historian laitos, 2009.
- Antola, Esko. ”The Burden of History. Finland as a Status Quo Country”. *The International Spectator*, 4/1994.
- Apunen, Osmo. *Linjamiehet. Paasikivi-seuran historia*. Helsinki: Tammi, 2005.
- Aunesluoma, Juhana. *Vapaakaupan tiellä. Suomen kauppa- ja integraatiopolitiikka maailmansodista EU-aikaan*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2011.
- Aunesluoma, Juhana. ”Kylmän sodan päättymisen historiana”. *Historiallinen aikakauskirja*, 2/2012.
- Aunesluoma, Juhana ja Veera Mitzner. ”Kekseliäs ja ketterä. Suomen ulkopoliittikan nopeat suunnanmuutokset kylmän sodan päättyessä”. *Utopia ulkopoliittikassa. Sarja visioita Suomen asemasta maailmassa*, toim. Ville Sinkkonen ja Henri Vogt. Ulkoasiainministeriön julkaisuja 3: Ulkoasiainministeriö, 2014.
<http://www.kopijyva.fi/ejulkaisut/ulkoasiainministerio/UM_3_2014/flashpaper.pdf>
- Aunesluoma, Juhana ja Marjo Uutela. ”In Germany’s Footsteps. German Reunification and Finland, 1987–1994”. *Europa und die deutsche Einheit. Beobachtungen, Entscheidungen und Folgen*, toim. Michael Gehler ja Maximilian Graf. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017.
- Beissinger, Mark R. *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Bergman, Una. *French and US reactions facing the disintegration of the USSR. The case of the Baltic states (1989–1991)*. Paris: Sciences Po - Institut d’études politiques de Paris, 2016.
- Beschloss, Michael R. ja Strobe Talbott. *At the Highest Levels. The Inside Story of the End of the Cold War*. London: Little, Brown and Company, 1993.
- Bjøl, Erling. ”Power of the Weak”. *Cooperation and Conflict*, 2/1968.
- Blomberg, Jaakko. *Vakauden kaipuu. Kylmän sodan loppu ja Suomi*. Helsinki: WSOY, 2011.
- Blombergs, Fred. ”Johdatus Suomen turvallisuuspolitiikkaan kylmän sodan jälkeisessä Euroopassa”. *Suomen turvallisuuspoliittisen ratkaisun lähtökohtia*, toim. Fred Blombergs. Helsinki: Maanpuolustuskorkeakoulu, 2016.
- Bozo, Frédéric. *Mitterrand, the End of the Cold War and German Unification*. New York: Berghahn, 2009.
- Brown, Archie. *Seven Years That Changed the World Perestroika in Perspective*. Oxford: Oxford University Press, 2007.

- Brown, Archie. The Gorbachev revolution and the end of the Cold War. *The Cambridge History of the Cold War. Vol. 3, Endings*, toim. Melvyn P. Leffler ja Odd Arne Westad. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Byrne, Malcolm & Wojtech Mastny. *Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact*. New York: Central European University Press, 2005.
- Chen, Jian. "Tiananmen and the Fall of the Berlin Wall. China's Path toward 1989 and Beyond". *The Fall of the Berlin Wall. The Revolutionary Legacy of 1989*, toim. Jeffrey A. Engel. New York: Oxford University Press, 2009.
- Chernyaev, Anatoly. *My Six Years with Gorbachev*. University Park: Pennsylvania State University Press, 2000.
- Clerc, Louis. "Tiedotusvälineet ulkopoliittikan historian lähteinä. Esimerkkejä Ranskan historiasta vuosina 1900–1980". *Media historiassa*, toim. Erkkä Railo ja Paavo Oinonen. Turku: Turun historiallinen yhdistys, 2012.
- Colton, Timothy J. *Yeltsin. A Life*. New York: Basic Books, 2008.
- Dahrendorf, Ralf. *Huomisen Eurooppaan*. Helsinki: Kirjayhtymä, 1991.
- Derjabin, Juri. Euroopan haasteet ja Suomen ulkopoliittikka. *Ulkopolitiikka* 3/1991.
- Derjabin, Juri. *Omalla nimellä. Reunamerkitöjä Juri Komissarovin kirjoihin ja omaan elämään*. Helsinki: Otava, 1997.
- Domber, Gregory F. *Empowering Revolution. America, Poland, and the End of the Cold War*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2014.
- Dunlop, John. B. "The August 1991 Coup and Its Impact on Soviet Politics". *Journal of Cold War Studies*, 1/2003.
- Engel, Jeffrey A. *When the World Seemed New. George H. W. Bush and the End of the Cold War*. New York: Houghton Mifflin Harcourt, 2017.
- English, Robert. *Russia and the Idea of the West Gorbachev, Intellectuals, and the End of the Cold War*. New York: Columbia University Press, 2000.
- Fjodorov, Vladimir. *NKP:n Suomen osastolla 1954–1989*. Helsinki: Otava, 2001.
- Forsberg, Tuomas ja Matti Pesu. "The 'Finlandisation' of Finland: The Ideal Type, the Historical Model, and the Lessons Learnt". *Diplomacy and statecraft*, 3/2016.
- Forsberg, Tuomas. "Russia and the European Security Order Revisited: From the Congress of Vienna to the Post-Cold War". *European Politics and Society*, 2/2019.
- Fukuyama Francis. "The End of History?" *The National Interest*, 16/1989.
- Gaidar, Jegor. *Imperiumin tuho. Oppitunteja tämän päivän Venäjälle*. Helsinki: Verbatim, 2014.
- Garthoff, Raymond L. "The US Role in Winding Down the Cold War, 1980–90". *The Last Decade of the Cold War: From Conflict Escalation to Conflict Transformation. The Last Decade of the Cold War*, toim. Olav Njølstad. London: Frank Cass, 2004.
- Garton Ash, Timothy. *Euroopan kumous. Käännekohta 1989*. Helsinki: Kirjayhtymä, 1991.
- Gorbatšov, Mihail. *Näin sen muistan*. Helsinki: Minerva, 2015.
- Gordievski, Oleg ja Inna Rogatchi. *Sokea peili. Ihmistä vallan ja vakoilun puristuksessa*. Porvoo: WSOY, 1997.
- Graae, Kristiina ja Marjatta Hietala. *Suullista historiaa. Veteraanikansanedustajat haastateltavina*. Helsinki: Eduskunnan kirjasto, 1994.
- Grachev, Andrei. *Gorbachev's Gamble. Soviet Foreign Policy and the End of the Cold War*. Oxford: Polity Press, 2008.
- Graf, Mati ja Heikki Roiko-Jokela. *Vaarallinen Suomi. Suomi Eestin kommunistisen puolueen ja Neuvosto-Viron KGB:n silmin*. Jyväskylä: Minerva, 2004.
- Hakovirta, Harto. *Maa- ja ulkopoliittikka. Teoria ja todellisuus*. Tampere: Kustannus 54, 2002.
- Hanson, Philip. *The Rise and Fall of the Soviet Economy. An Economic History of the USSR from 1945*. Oxfordshire: England, Routledge, 2014.
- Harle, Vilho. "Mauno Koivisto – sankari vasten tahtoaan?" *Ulkopolitiikka*, 1/1995.

- Harle, Vilho ja Sami Moisio. *Missä on Suomi? Kansallisen identiteettipolitiikan historia ja geopolitiikka*. Tampere: Vastapaino, 2000.
- Haukkala, Hiski. *Suuren pelin paluu. Suomen tulevaisuus kriisien maailmassa*. Helsinki: Otava, 2020.
- Hentilä, Seppo. ”Suomi, Saksan kysymys ja Berliinin kriisi”. *Historiallinen Aikakauskirja*, 2/2002.
- Hentilä, Seppo. *Kaksi Saksaa ja Suomi. Saksan-kysymys Suomen puolueettomuuspolitiikan haasteena*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2003.
- Hirvensalo, Inkeri ja Pekka Sutela. *Rahat pois bolševikeilta. Suomen kauppa Neuvostoliiton kanssa*. Helsinki: Siltala, 2018.
- Holopainen, Kari. *Orpo piru. Muistumia Neuvostoliitosta, idänkaupasta ja hiukan muustakin*. Helsinki: Opus Liberum, 2007.
- Hämäläinen, Unto. *Lännetymisen lyhyt historia*. Porvoo: WSOY, 1998.
- Hämäläinen, Unto. *Rupatellen Eurooppaan. Euroklubin historia*. Kuopio: Euroklubi, 2009.
- Hämäläinen, Unto. *Suomi Euroopan hulluna vuonna 1989*. Helsinki: HS-kirjat, 2013.
- Hämäläinen, Unto. ”Koiviston mediasuhteet”. *Merkillinen Mauno*, toim. Seppo Lindblom, Pekka Korpinen ja Mikko Majander. Helsinki: Otava, 2019.
- Iivonen, Jyrki. *Neuvostoliiton kehitysnäkymistä*. Helsinki: Paasikivi-seura, 1991.
- Iivonen, Jyrki. ”Neuvostoliiton/Venäjänsä historia 1985–1999”. *Venäjänsä historia*, toim. Heikki Kirkinen. Helsinki: Otava, 2000.
- Iloniemi, Jaakko. ”YYA-sopimus”. *Suomen Kuvalehti*, 30.3.1990.
- Iloniemi, Jaakko. *Vallan käytävillä*. Porvoo: WSOY, 1999.
- Jakobson, Max. *Veteen piirretty viiva. Havaintoja ja merkintöjä vuosilta 1953-1965*. Helsinki: Otava, 1980.
- Jakobson, Max. ”Ulkopolitiikan uudet ulottuvuudet”. *Kanava*, 1/1989.
- Jakobson, Max. *Vallanvaihto. Havaintoja ja muistiinpanoja vuosilta 1974–92*. Helsinki: Otava, 1992.
- Jakobson, Max. *Tilinpäättös*. Helsinki: Otava, 2003.
- Juga, Topi. ”Kävi niin, että emme istuneet tuolien väliin.” *Suomen ulkopoliittisen johdon tilannekuva Suomen ja Venäjän perussopimuksen ja sen vähemmistöartiklan muotoutumisen aikana*. Poliittisen historian pro gradu-tutkielma. Helsinki: Helsingin yliopisto, 2018.
- Juntunen, Tapio ja Pesu, Matti. ”Mistrust within trust: Finnish-Swedish defence cooperation and the ghosts of the 1990 EC application incident”. *Trust in International Relations. Rationalist, Constructivist and Psychological Approaches*, toim. Hiski Haukkala, Catarina van de Wetering ja Johanna Vuorelma. London; New York: Routledge, 2018.
- Kajanoja, Jouko. *Tulevaisuudenkuva Neuvostoliitosta eli mitä sen tilalle on syntymässä*. Helsinki, 1991.
- Kalela, Jaakko. ”Mauno Koivisto ja 90-luvun ulkopoliitiikan puitteet”. *Pitkä linja. Mauno Koivisto, valtiomies ja vaikuttaja*, toim. Keijo Immonen. Helsinki: Kirja-yhtymä 1993.
- Kalela, Jaakko. ”Demokratia ja ulkopoliitiikka”. *Ulkopolitiikka*, 3/1996.
- Kalela, Jaakko. ”Perestroikaa bernsteinilaisittain - Arto Mansala, Mauno Koivisto ja Unkarin uudistuspolitiikka”. *Suomen liikkumavara. Suurlähettiläs Arto Mansalan ystäväkirja*, toim. Pertti Torstila, Martti Häikiö ja Jussi Pekkarinen. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2011.
- Kalela, Jorma. *Historiantutkimus ja historia*. Helsinki: Gaudeamus, 2000.
- Kallenautio, Jorma. *Suomi kylmän rauhan maailmassa. Suomen ulkopoliitiikka Porkkalan palautuksesta 1955 Euroopan unionin jäsenyyteen 1995*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2005.
- Kangas, Lasse. *Painetun sanan elämää. Keski-Suomi ja Keski-suomalainen 1871–2007*. Jyväskylä: Keski-suomalainen, 2007.
- Kansikas, Suvi. ”Dismantling the Soviet Security System. Soviet-Finnish Negotiations on Ending Their Friendship Agreement, 1989–91”. *The International History Review*, 1/2019. <<https://doi.org/10.1080/07075332.2017.1398177>>
- Karasev, Felix. *Naapurinpojan muistelmat*. Helsinki: Otava, 1998.
- Karjalainen, Ahti ja Jukka Tarkka. *Presidentin ministeri. Ahti Karjalaisen ura Urho Kekkosen Suomessa*. Helsinki: Otava, 1989.
- Kasekamp, Andres. *A History of the Baltic States*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010.

- Keal, Paul. *Unspoken rules and superpower dominance*. London: Macmillan, 1983.
- Keski-Rauska, Riku. *Sinä osaat, sinä pystyt. Ilkka Suomen elämä*. Jyväskylä: Docendo, 2020.
- Kimura, Hiroshi. *The Kurillian Knot. A History of Japanese-Russian Border Negotiations*. Redwood City: Stanford University Press, 2008.
- Kissinger, Henry. ”Suomesta malli Itä-Euroopalle?” *Suomen Kuvalehti*, 16.2.1990.
- Klenberg, Jan. Lausunto parlamentaaraiselle puolustuspoliittiselle neuvottelukunnalle Helsinki 3.12.1990. *Amiraalin aika. Amiraali Jan Klenberg puolustusvoimain komentajana 1990–1994*, toim. Pekka Holopainen, Kalle Liesinen ja Erkki Paukkunen. Helsinki: Puolustusvoimien tukisäätiö, 1994.
- Klinge, Matti. *Sirkka ja muurahainen. Päiväkirjastani 2011–2012*. Helsinki: Siltala, 2012.
- Koikkalainen, Petri. ”Sosiologia kamppailuna ja sovituksena. Tiede, kommunismi ja konflikti Mauno Koiviston politiikassa 1950- ja 60-luvuilla”. *Politiikka*, 3/2019.
- Koivisto, Mauno. *Linjanviitat – Ulkopoliittisia kannanottoja*. Kirjayhtymä: Helsinki, 1983.
- Koivisto, Mauno. *Kaksi kautta. 1. Muistikuvia ja merkintöjä 1982–1994*. Helsinki: Kirjayhtymä, 1994.
- Koivisto, Mauno. *Kaksi kautta 2. Historian tekijät*. Helsinki: Kirjayhtymä, 1995.
- Koivisto, Mauno. *Liikkeen suunta*. Helsinki: Kirjayhtymä, 1997.
- Koivisto, Mauno. *Koulussa ja sodassa*. Helsinki: Kirjayhtymä, 1998.
- Koivisto, Mauno. *Venäjän idea*. Helsinki: Tammi, 2001.
- Koivisto, Mauno. *Grannar. Frändskap och friktion*. Helsingfors: Söderström, 2008.
- Koroma, Johannes. *Suomalaisten hyvinvointia rakentamassa. Teollisuuden Keskusliiton historia*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2015.
- Kotkin, Stephen. *Armageddon Averted. The Soviet Collapse, 1970–2000*. New York: Oxford University Press, 2008.
- Kramer, Mark. ”The Myth of a No-NATO-Enlargement Pledge to Russia.” *Washington Quarterly*, 2/2009.
- Kwizinskij, Julij A. *Vor dem Sturm. Erinnerungen eines Diplomaten*. Berlin: Siedler, 1993.
- Kähönen, Aappo. *The Soviet Union, Finland and the Cold War. The Finnish Card in Soviet Foreign Policy, 1956–1959*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2006.
- Leffler, Melvyn P. *For the Soul of Mankind. The United States, the Soviet Union, and the Cold War*. New York: Hill and Wang, 2007.
- Leffler, Melvyn P. *Dreams of Freedom, Temptations of Power. The Fall of the Berlin Wall. The Revolutionary Legacy of 1989*, toim. Jeffrey A. Engel. New York: Oxford University Press, 2009.
- Lehtilä, Hannu. *Tuntematon Koivisto*. Helsinki: Otava, 1998.
- Lehtinen, Santtu. *Perestroikan fundeeraaja. Presidentti Mauno Koiviston arviot, käsitykset ja toiminta Neuvostoliiton perestroikan suhteen vuosina 1987–1991*. Poliittisen historian pro gradu-tutkielma. Turku: Turun yliopisto, 2018.
- Levesque, Jacques. *The Enigma of 1989. The USSR and the Liberation of Eastern Europe*. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 1997.
- Levesque, Jacques. ”The messianic character of Gorbachev's ‘New Thinking’. Why and what for?” *The Last Decade of the Cold War. From Conflict Escalation to Conflict Transformation*, toim. Olav Njølstad. London: Frank Cass, 2004.
- Liikanen, Erkki. *Brysselin päiväkirjat 1990–1994*. Helsinki: Otava, 1995.
- Lilja, Pekka ja Kulle Raig. *Urho Kekkonen ja Viro*. Helsinki: Minerva, 2006.
- Lindblom, Seppo. *Manun matkassa*. Helsinki: Otava, 2009.
- Lindblom, Seppo. ”Joutilas mies”. *Merkkillinen Mauno*, toim. Seppo Lindblom, Pekka Korpinen ja Mikko Majander. Helsinki: Otava, 2019.
- Lintonen, Raimo. ”Ruotsin yllätys”. *Suomi ja kriisit. Vaaran vuosista terrori-iskuihin*, toim. Tuomas Forsberg ja Arno Ahosniemi. Helsinki: Gaudeamus, 2003.
- Lipponen, Paavo. ”Suomen linja pitää”. *Ulkopolitiikka*, 3/1989.
- Lipponen, Paavo. *Murrosten aika. Muistelmat 1979–1995*. Helsinki: WSOY, 2014.

- Lundestad, Geir. "‘Imperial Overstretch’, Mikhail Gorbachev and the End of the Cold War". *Cold War History*, 1/2000.
- Luoto, Reima. *Sopimus ystävyydestä. Suomen ja Neuvostoliiton välinen Ystävyyys-, yhteistyö- ja avunantotopimus Suomen turvallisuuspolitiikassa 1948–88*. Espoo: Fennia, 1988.
- Made, Vahur. "Finland and the Baltic Question during the Cold War: A Non-Declaration Policy." *The Baltic Sea Region and the Cold War*, toim. Olaf Mertelsmann ja Kaarel Piirimäe. Frankfurt am Main: Peter Lang, cop, 2012.
- Mainio, Aleks. *Erkon kylmä sota. Helsingin Sanomat Moskovan varjossa*. Helsinki: Siltala, 2019.
- Makko, Aryo. "The Road to Salvation. Sweden, the German Question, and the New Europe". *Europa und die deutsche Einheit. Beobachtungen, Entscheidungen und Folgen*, toim. Michael Gehler ja Maximilian Graf. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017.
- Majander, Mikko. "YYA-sopimus Koiviston ajan Suomessa. Keskustelun kaksi kierrosta". *Ulkopoliittikka*, 1/1991.
- Majander, Mikko. *Komplekseja, kilpailua ja kumppanuutta. Suomen ja Ruotsin suhteissa*. Helsinki: Siltala, 2020.
- Mansala, Arto. *Kohti kaaoksen pitkää yötä. Kolme kautta Moskovassa*. Helsinki: WSOY, 2015.
- Mansala, Arto. *Asemapaikkana Peking. Suomen ja Kiinan kansantasavallan suhteiden neljästä ensimmäisestä vuosikymmenestä sekä tehtävästä Pohjois-Koreassa*. Helsinki: Siltala, 2020.
- Mastny, Vojtech. "Eastern Europe and the early prospects for EC/EU and NATO membership". *Europe and the End of the Cold War. A Reappraisal*, toim. Marie-Pierre Rey, N. Piers Ludlow, Leopoldo Nuti ja Frédéric Bozo. London: Routledge, 2008.
- Mastny, Vojtech. "Germany's unification, its eastern neighbors, and European security". *German Reunification. A Multinational History*, toim. Frédéric Bozo, Andreas Rödder ja Mary Elise Sarotte. London; New York: Routledge, 2016.
- Matala, Saara. *Idänkaupan loppu. Suomen ja Neuvostoliiton välinen erityinen kauppasuhte ja Suomen kauppapolitiikan odotushorisontti sen purkautuessa 1988–1991*. Poliittisen historian pro gradu-tutkielma. Helsinki: Helsingin yliopisto, 2011.
- Matala, Saara. *The Finlandisation of Shipbuilding - Industrialisation, the State, and the Disintegration of a Cold War Shipbuilding System*. Helsinki: Aalto University, 2019.
- Matlock, Jack F. *Autopsy on an Empire. The American Ambassador's Account of the Collapse of the Soviet Union*. New York: Random House, 1995.
- Meinander, Henrik. *Tasavallan tiellä. Suomi kansalaissodasta 2000-luvulle*. Helsinki: Schildts & Söderströms, 2012.
- Meinander, Henrik. *Suomen historia*. Helsinki: Schildts & Söderströms, 2014.
- Metsalo, Ilmar. *Vallanvaihto suomalaissilmin. Suomen ulkoasiainministeriön analyysit Baltian itenäistymiskehityksestä 1986–1991*. Poliittisen historian pro gradu-tutkielma. Helsinki: Helsingin yliopisto, 2016.
- Miller, Chris. *The Struggle to Save the Soviet Economy. Mikhail Gorbachev and the Collapse of the USSR*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2016.
- Mitzner, Veera. "Almost in Europe? How Finland's Embarrassing Entry into Eureka Captured Policy Change". *Contemporary European history*, 3/2016.
- Minkkinen, Aimo. "Katsaus Suomi-Neuvostoliitto-seuran historiaan 1975–1991". *Suomi-Neuvostoliitto-seuran historia 1944–1974*, toim. Kaisa Kinnunen ja Aimo Minkkinen. Helsinki: Suomi-Venäjä-seura, 1998.
- Moisio, Sami. *Geopoliittinen kamppailu Suomen EU-jäsenyydestä*. Turku: Turun yliopisto, 2003a.
- Moisio, Sami. "Traditionalisteja, varovaisuuslinjalaisia ja lännettäjiä". *Ei enää erityistapaus. Suomen kansainvälinen asema kylmän sodan jälkeen*, toim. Alpo Rusi. Porvoo: WSOY, 2003b.
- Mouritzen, Hans. *Finlandization. Towards a General Theory of Adaptive Politics*. Aldershot: Avebury, 1988.
- Mueller, Wolfgang. "The USSR and Permanent Neutrality in the Cold War". *Journal of Cold War Studies*, 4/2016.

- Möttölä, Kari. ”Puolueettomuudesta sitoutumiseen”. *Johdatus Suomen ulkopoliittikkaan. Kylmästä sodasta uuteen maailmanjärjestykseen*, toim. Tuomas Forsberg ja Tapani Vaahtoranta. Helsinki: Gaudeamus, 1993.
- Möttölä, Kari ja Heikki Oksanen. ”Suomi-Unkari-työryhmä Unkarin järjestelmämuutosta seuraamassa ja arvioimassa 1988–1989”. *Veljeskansan keskuudessa. Suomen Unkarin-edustustoiminnan historiikki*, toim. Jaakko Sievers. Budapest: Suomen suurlähetystö, 2010.
- Nyberg, René. ”Ni har vidrört VSB-avtalet”. *Säkerhetspolitik och historia. Essäer om stormaktspolitiken och Norden under sjuttio år. Vänbok till Krister Wahlbäck*, toim. Mats Bergquist ja Alf W. Johansson. Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 2007.
- Nyberg, René. ”Olette kajonneet yya-sopimukseen”. *Kanava*, 1/2008.
- Oksanen, Heikki. ”Mauno Koivisto, Oscar Lange ja viisaat kysymykset”. *Kansantaloudellinen aikakauskirja*, 1/2019.
- Ovaska, Juh. ”Emme oikein tunne tätä Koivistoa”. *Mauno Koiviston neuvostosuhteet vuoteen 1982 asti*. Poliittisen historian pro gradu-tutkielma. Turku: Turun yliopisto, 2017.
- Ovaska, Juh. ”Kriisitön Vuosikymmen”. *Ennen ja nyt*, 2/2020. <<https://doi.org/10.37449/ennenjanyt.91513>>
- Paavolainen, Jaakko. ”Biografisen tutkimuksen ongelmia”. *Yksilö ja yhteisö. Henkilöhistoriallinen keskustelu Suomessa 1930-luvulta 2000-luvulle*, toim. Rami Kurth ja Timo Soikkanen. Turku: Turun yliopisto, 2006.
- Paavonen, Tapani. *Vapaakauppaintegraation kausi. Suomen suhde Länsi-Euroopan integraatioon FINN-EFTAsta EC-vapaakauppaan*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2008.
- Paasio, Pertti. *Minä ja Mr Murphy*. Jyväskylä: Gummerus, 1996.
- Penttilä, Risto E.J. ”YYA-sopimus tulevaisuuden turvallisuuspolitiikassamme”. *Ulkopoliittikka*, 2/1989.
- Penttilä, Risto E.J. ”YYA-sopimus uusiksi”. *Suomen Kuvalehti*, 2.2.1990.
- Pesu, Jukka. *Suomi, rauhanturvaaminen ja kylmä sota 1956–1990. Rauhanturvaaminen osana Suomen ulko- ja turvallisuuspolitiikkaa sekä YK-politiikkaa*. Turku: Turun yliopisto, 2020.
- Pesu, Matti. ”Suurvaltaempiristi pienvaltion johtajana. Mauno Koiviston ulkopoliittinen uskomusjärjestelmä”. *Kosmopolis*, 2/2016.
- Plokhly, Serhii. *The Last Empire. The Final Days of the Soviet Union*. New York: Basic Books, 2014.
- Pohjonen, Juha. *Rajarauhaa Suomen ja Euroopan puolesta. Rajavartiolaitos 1991–2009*. Helsinki: Otava, 2009.
- Polvinen, Tuomo. *Jaltasta Pariisin rauhaan. Suomi kansainvälisessä politiikassa III: 1945–1947*. Porvoo: WSOY, 1981.
- Polvinen, Tuomo. *J.K. Paasikivi Valtiomiehen elämäntyö 4, 1944–1948*. Helsinki; Porvoo; Juva: WSOY, 1999.
- Polvinen, Tuomo ja Hannu Immonen. *J. K. Paasikivi. Valtiomiehen elämäntyö. 5, 1948–1956*. Helsinki: WSOY, 2003.
- Pravda, Alex. ”The collapse of the Soviet Union, 1990–1991”. *The Cambridge History of the Cold War. Vol. 3, Endings*, toim. Melvyn P. Leffler ja Odd Arne Westad. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Pursiainen, Christer ja Sinikukka Saari. ”Baltian väkivaltaisuudet 1991”. *Suomi ja kriisit. Vaaran vuosisata terrori-iskuihin*, toim. Tuomas Forsberg ja Arno Ahošniemi. Helsinki: Gaudeamus, 2003.
- Rausmaa, Heikki. ”Kyllä kulttuurin nimissä voi harrastella aika paljon”. *Suomen ja Viron poliittiset suhteet keväästä 1988 diplomaattisuhteiden solmimiseen elokuussa 1991*. Helsinki: Helsingin yliopisto, 2013.
- Rehn, Elisabeth. *Kaikki on mahdollista. 90-luvun muistelmat*. Porvoo: WSOY, 1998.
- Reimaa, Markku. *Kekkosen katiska. Suomen toiminta Etykissä 1968–1989*. Helsinki: Edita, 2008.
- Rentola, Kimmo. *Niin kylmää että polttaa. Kommunismi, Kekkonen ja Kreml 1947–1958*. Helsinki: Otava, 1997.

- Rentola, Kimmo. ”Suomi liu’ussa? Neuvostoliiton Suomen-politiikan kiristyminen 1968–70”. *Historiallinen Aikakauskirja*, 2/2002.
- Rentola, Kimmo. *Vallankumouksen aave. Vasemmisto, Beljakov ja Kekkonen 1970*. Helsinki: Otava, 2005.
- Rentola, Kimmo. ”Suojelupoliisi kylmässä sodassa 1949–1991”. *Ratakatu 12. Suojelupoliisi 1949–2009*, toim. Matti Simola. Helsinki: WSOY, 2009a.
- Rentola, Kimmo. ”Oikean hetken merkitys keväällä 1948”. *Poliittista ystävyyttä. YVA-sopimus 60 vuotta. Henkivakuutusta, reaali politiikkaa, ystävyyttä?* toim. Vesa Vares. Turku: Turun yliopiston poliittisen historian laitos, 2009b.
- Rentola, Kimmo. *Stalin ja Suomen kohtalo*. Helsinki: Otava, 2016.
- Rentola, Kimmo. ”Kreml ja Kekkonen: Yhä uutta”. *Varjo Suomen yllä. Stalinin salaiset kansiot*, toim. Timo Vihavainen, Ohto Manninen, Kimmo Rentola ja Sergei Žuravljov. Jyväskylä: Docendo, 2017.
- Renvall, Pentti. *Nykyajan historiantutkimus*. Porvoo; Helsinki; Juva: Otava, 1965.
- Rey, Marie-Pierre. ”Europe is our Common Home’. A study of Gorbachev’s diplomatic concept”. *Cold War History*, 2/2004.
- Ritvanen, Juha-Matti. ”Komissarov olisi kääntynyt haudassaan’. Neuvostoliitto, Iso-Britannia ja Suomen Operaatio Pax 1989–1990”. *Historiallinen Aikakauskirja*, 1/2017.
- Ritvanen, Juha-Matti. ”The Change in Finnish Baltic Policy as a Turning Point in Finnish-Soviet Relations. Finland, Baltic Independence and the End of the Soviet Union 1988–1991”. *Scandinavian Journal of History*, 2020. <<https://doi.org/10.1080/03468755.2020.1765861>>
- Rusi, Alpo. *Mariankadun puolelta*. Helsinki: Otava, 2000.
- Rusi, Alpo. *Ei enää erityistapaus. Suomen kansainvälinen asema kylmän sodan jälkeen*. Porvoo: WSOY, 2003.
- Saarikoski, Vesa. ”YVA-neuvottelut 1948”. *YVA. Aika ja sopimus*, toim. Unto Vesa. Tampere: Rauhan- ja konfliktintutkimuskeskus, 1998.
- Salmon, Patrick. ”The United Kingdom and German Unification”. *Europe and the End of the Cold War. A Reappraisal*, toim. Marie-Pierre Rey, N. Piers Ludlow, Leopoldo Nuti ja Frédéric Bozo. London: Routledge, 2008.
- Sarotte, Mary Elise. 1989. *The Struggle to Create Post-Cold War Europe*. Princeton, N.J: Princeton University Press, 2009.
- Sarotte, Mary Elise. ”A Broken Promise? What the West Really Told Moscow About NATO Expansion”. *Foreign Affairs*, 5/2014.
- Savisaar, Edgar. *Viron vaaran vuodet*. Helsinki: Tammi, 2005.
- Seppinen, Jukka. *Kun presidentti Koivisto esti Karjalan palauttamisen*. Helsinki: Minerva Kustannus Oy, 2019.
- Seppänen, Esa. *Kuuma elokuu 1991, musta lokakuu 1993 Moskovassa. Suomalaiset vallankaappausten melskeissä*. Helsinki: Tammi, 2001.
- Service, Robert. *The End of the Cold War, 1985–1991*. London: Macmillan, 2015.
- Shifrinson, Joshua R. Itzkowitz. ”Deal or No Deal? The End of the Cold War and the U.S. Offer to Limit NATO Expansion”. *International Security*, 4/2016.
- Smith, David J. *The Baltic States. Estonia, Latvia and Lithuania*. London: Routledge, 2002.
- Soikkanen, Timo. *Presidentin ministeriö. Ulkoasiainhallinto ja ulkopoliitiikan hoito Kekkonen kaudella 1, 1956–1969*. Helsinki: Ulkoasiainministeriö, 2003.
- Soikkanen, Timo. *Presidentin ministeriö. Ulkoasiainhallinto ja ulkopoliitiikan hoito Kekkonen kaudella. 2, Uudistumisen, ristiriitojen ja menestyksen vuodet 1970–81*. Helsinki: Otava, 2008.
- Spohr Readman, Kristina. ”Between Political Rhetoric and Realpolitik Calculations. Western Diplomacy and the Baltic Independence Struggle in the Cold War Endgame”. *Cold War History*, 1/2006.
- Spohr, Kristina. ”Germany, America and the shaping of post-Cold War Europe. A story of German international emancipation through political unification, 1989–90”. *Cold War History*, 2/2015. <DOI: 10.1080/14682745.2015.1018479, 243.>

- Stent, Angela. *Russia and Germany Reborn Unification, the Soviet Collapse, and the New Europe*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1999.
- Stone, Dan. *Goodbye to All That? The Story of Europe Since 1945*. Oxford: Oxford University Press, 2014.
- Suomi, Juhani. *Urho Kekkonen. 1950–1956. Kuningastie*. Helsinki: Otava, 1990.
- Suomi, Juhani. *Urho Kekkonen. 1956–1962. Kriisien aika*. Helsinki: Otava, 1992.
- Suomi, Juhani. *Urho Kekkonen. 1968–1972. Taistelu puolueettomuudesta*. Helsinki: Otava, 1996.
- Suomi, Juhani. *Urho Kekkonen. 1972–1976. Liennytyksen akanvirrassa*. Helsinki: Otava, 1998.
- Suomi, Juhani. *Urho Kekkonen. 1976–1981. Umpeutuva latu*. Helsinki: Otava, 2000.
- Suomi, Juhani. *Pysähtyneisyyden vuodet. Mauno Koiviston aika 1981–1984*. Helsinki: Otava, 2005.
- Suomi, Juhani. *Epävarmuuden vuodet. Mauno Koiviston aika 1984–1986*. Helsinki: Otava, 2006.
- Suomi, Juhani. *Kohti sinipunaa. Mauno Koiviston aika 1986–1987*. Helsinki: Otava, 2008.
- Suomi, Juhani. ”YYA-sopimuksen voimassaoloajan ennenaikainen pidentäminen vuonna 1983”. *Poliittista ystävyyttä. YYA-sopimus 60 vuotta. Henkivakuutusta, reaali politiikkaa, ystävyyttä?* toim. Vesa Vares. Turku: Turun yliopiston poliittisen historian laitos, 2009.
- Suomi, Juhani. *Vorraaja*. Helsinki: Otava, 2010.
- Suomi, Juhani. *Suomi, Neuvostoliitto ja YYA-sopimus*. Helsinki: Tammi, 2016.
- Suomi, Juhani ja Pertti Suominen. *Jaakko Valtanen. Tammenlehväkenraali*. Helsinki: Otava, 2008.
- Takala, Matias. ”Muuttuvissa olosuhteissa Suomi ei enää anna aihetta huoleen Ruotsille.” *Suomi ja Ruotsin EY-jäsenisyysprojekti 1990–1991*. Poliittisen historian pro gradu-tutkielma. Helsinki: Helsingin yliopisto, 2018.
- Talvitie, Heikki. ”Yya-sopimuksen loppuvaihe 1991”. *YYA. Aika ja sopimus*, toim. Unto Vesa. Tampere: Rauhan- ja konfliktintutkimuskeskus, 1998.
- Talvitie, Heikki ja Risto Repo. *Itsenäisyyden ilmansuunnat*. Helsinki: Auditorium, 2015.
- Tarkka, Jukka. ”Sopimus”. *Suomen Kuvalehti*, 9.2.1990.
- Tarkka, Jukka. ”Vuoden hutilyönti”. *Suomen Kuvalehti*, 20.12.1991.
- Tarkka, Jukka. *Karhun kainalossa*. Helsinki: Otava, 2012.
- Taubman, William ja Svetlana Savranskaya. ”If a Wall Fell in Berlin and Moscow Hardly Noticed, Would It Still Make a Noise?” *The Fall of the Berlin Wall. The Revolutionary Legacy of 1989*, toim. Jeffrey A. Engel. New York: Oxford University Press, 2009.
- Taubman, William. *Gorbachev. His Life and Times*. London: Simon & Schuster, 2017.
- Taylor, Brian D. ”The Soviet Military and the Disintegration of the USSR”. *Journal of Cold War Studies*, 1/2003.
- Ther, Philipp. *Euroopan historia vuodesta 1989. Uusi talousjärjestys*. Tampere: Vastapaino, 2019.
- Tiilikainen, Teija. ”Ulko- ja turvallisuuspolitiikka. Suomen linjan täydellinen muodonmuutos”. *Eurooppalaistuminen: Suomen sopeutuminen Euroopan integraatioon*, toim. Tapio Raunio, Juho Saari, Kyösti Saari ja Matti Kari. Helsinki: Gaudeamus, 2006.
- Tiitinen, Seppo ja Pekka Ervasti. *Tiitinen. Vakoilijoita ja veijareita*. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Otava, 2019.
- Tuomioja, Erkki ja Veli-Pekka Leppänen toim. *Siinä syntyy vielä rumihia. Poliittiset päiväkirjat 1991–1994*. Helsinki: Tammi, 2014.
- Törnudd, Klaus. *Uuteen maailmanjärjestykseen. Suomi turvallisuusneuvoston jäsenenä 1989–1990*. Helsinki: Kirjayhtymä, 1992.
- Törnudd, Klaus. ”Historiska erfarenheter och nuvarande fronter i finländsk säkerhetspolitisk debatt om EU-medlemskap och nordiskt samarbete”. *Ny Giv for Nordisk Samarbeid? Norsk, Svensk Og Finsk Sikkerhetspolitikk For Og Etter EUs Nordlige Utvidelse*, toim. Iver B. Neumann. Oslo: TANO, 1995.
- Törnudd, Klaus. *Turvallisuus on oven avaamista. Tarinoita nuorille diplomaateille*. Helsinki: Editat, 2005.
- Uimonen, Risto. *Nuori pääministeri*. Porvoo: WSOY, 1995.

- Uutela, Marjo. *Operaatio Pax. Pariisin rauhansopimuksen tulkinnat ja Saksan kysymys Suomen ulkopoliitikassa 1987–1990*. Helsinki, Helsingin yliopisto, 2017.
- Uutela, Marjo. "Closer to Germany Than Sweden. Finland's Way Towards the Membership Application for the EC 1990–1992." *The International History Review*, 5/2019. <<https://doi.org/10.1080/07075332.2019.1680414>>
- Uutela, Marjo. "'The End of Finlandization'. Finland's Foreign Policy in the Eyes of the Two German States 1985–1990." *The International History Review*, 2/2020. <<https://doi.org/10.1080/07075332.2019.1577286>>
- Wahlbäck, Krister. *Jättens andedräkt. Finlandsfrågan i svensk politik 1809–2009*. Stockholm: Atlantis, 2011.
- Wahlsten, Johan. *Maanosa murroksessa. Suomalaisia tulevaisuudenkuvia Euroopan institutionaalista ja ideologisesta suunnasta muutoksen vuosina 1989–1991*. Poliittisen historian pro gradu-tutkielma. Turku: Turun yliopisto, 2019.
- Wahlsten, Johan. "'Historia on vasta alkamassa'. Euroopan tulevaisuuden haasteet suomalaisen tiedeyhteisön näkökulmasta kylmän sodan lopussa". *Ennen ja nyt*, 1/2020. <<https://doi.org/10.37449/ennenjanyt.88219>>
- Valtanen, Jaakko. "YYA-Suomi idän ja lännen ristivedossa". *Sotahistoriallinen aikakauskirja*, 2015.
- Valtasaari, Jukka. *Myrskyn vuodet. Suomen suunta kylmän sodan jälkeen*. Helsinki: Otava, 2009.
- Vanhanen, Henri. *Tasavallan presidentin tukena. Suomen ulkoministeriön ulkopoliittisen päätöksenteon osana 1989–1991*. Poliittisen historian pro gradu-tutkielma. Turku: Turun yliopisto, 2017.
- Vares, Vesa. *Suomalaiskansallinen Kokoomus. IV, Korpivaellukselta vallan kahvaan. Kansallisen kokoomuspuolueen historia 1966–87*. Jyväskylä: Docendo, 2018.
- Vesa, Unto. "Suomalaisten suhtautuminen yya:han". *YYA. Aika ja sopimus*, toim. Unto Vesa. Tampere: Rauhan- ja konfliktitutkimuskeskus, 1998.
- Vihavainen, Timo. "Neuvostoliiton sisäinen kehitys ja talvisotatulkinnot". *Ulkopolitiikka*, 4/1989.
- Visuri, Pekka. "Mauno Koiviston turvallisuuspolitiikka". *Ulkopolitiikka*, 4/1995.
- Visuri, Pekka. "Noottikriisi 1961". *Suomi ja kriisit. Vaaran vuosista terrori-iskuihin*, toim. Tuomas Forsberg ja Arno Aho. Helsinki: Gaudeamus, 2003.
- Visuri, Pekka. *Suomi kylmässä sodassa*. Helsinki: Otava, 2006.
- Visuri, Pekka. *Idän ja lännen välissä. Puolustuspolitiikka presidentti Kekkonen kaudella*. Espoo: Fenix-kustannus, 2010.
- Visuri, Pekka. *Paasikiven Suomi suurvaltojen puristuksessa 1944–1947*. Jyväskylä: Docendo, 2015.
- Vladimirov, Viktor. *Näin se oli... Muistelmia ja havaintoja kulissientakaisesta diplomaattitoiminnasta Suomessa 1954–84*. Helsinki: Otava, 1993.
- Väyrynen, Paavo. *Finlands utrikespolitik. Den nationella doktrinen och framtidens mänsklighetspolitik*. Helsinki: Söderström, 1988.
- Väyrynen, Paavo. *On muutoksen aika 2. Tosiasioita ja haavekuvia tulevaisuuden Suomesta*. Porvoo: WSOY, 1993.
- Väyrynen, Raimo. "YYA-sopimuksen synty, sisältö ja tavoitteet". *Suomi ja YYA*, toim. Heikki Viitala ja Pertti Hemánus. Kuopio: Kustannuskiila, 1990.
- Wahlbäck, Krister. "Mauno Koivisto presidenttinä. Ulkomainen näkemys". *Pitkä linja. Mauno Koivisto, valtiomies ja vaikuttaja*, toim. Keijo Immonen. Helsinki: Kirja-yhtymä, 1993.
- Wahlbäck, Krister. "Ruotsin luontainen haluttomuus ottaa riskejä". *Itsekkyyttä vai valtiomiestaitoa. Ruotsin idänpolitiikka ja Suomi vuodesta 1812 vuoteen 2002*, toim. Tapani Suominen. Helsinki: Tammi, 2002.
- Westad, Odd Arne. *The Cold War. A World History*. New York: Basic Books, 2017.
- Wihtol, Åke. *Diplomaatti, minäkö? Epädiplomaattisia episodeja vuosilta 1950–1991*. Jyväskylä: Gummerus, 1999.
- Ylikangas, Heikki. *Mitä on historia ja millaista sen tutkiminen*. Helsinki: Art House, 2015. <<https://www.ellibslibrary.com/book/9789518846324>>

- Zelikow, Philip ja Condoleezza Rice. *Germany Unified and Europe Transformed. A Study in Statecraft*. Harvard University Press: Cambridge Mass, 1997.
- Zetterberg, Seppo. *Viron historia*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2007.
- Zlotnik, Marc. "Yeltsin and Gorbachev. The Politics of Confrontation". *Journal of Cold War Studies*, 1/2003.
- Zubok, Vladislav. *A Failed Empire the Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2007.
- Zubok, Vladislav. "With his back against the Wall. Gorbachev, Soviet demise, and German reunification". *Cold War History*, 4/2014.
- Zubok, Vladislav. "Gorbachev, German reunification, and Soviet demise". *German Reunification. A Multinational History*, toim. Frédéric Bozo, Andreas Rödder ja Mary Elise Sarotte. London; New York: Routledge, 2016.

Muut lähteet

- Anatoli Korendjasevin henkilötiedot <<http://lib.fedpress.ru/person/korendyasev-anatolii-aleksandrovich>>
- Kari Möttölä esitelmä *ReImag*-muistitietoseminaarissa 2.2.2017. Tekijän hallussa.
- Keijo Korhosen lausunto Moskovan elokuun 1991 vallankaappausyrityksen aikana <<https://yle.fi/aihe/artikkeli/2011/08/19/suomi-kommentoi-neuvostoliiton-vallankaappausa-kieli-keskella-suuta>>
- Suomen Sosialidemokraattisen Puolueen periaateohjelma 1987. <<https://www.fsd.uta.fi/pohtiva/ohjelmalistat/SDP/450>>
- Suomen tasavallan ja Venäjän federaation välinen sopimus suhteiden perusteista. <<https://www.finlex.fi/fi/sopimukset/sopsteksti/1992/19920063>>

**TURUN
YLIOPISTO**
UNIVERSITY
OF TURKU

ISBN 978-951-29-8548-7 (Painettu)
ISBN 978-951-29-8549-4 (PDF)
ISSN 0082-6987 (Painettu)
ISSN 2343-3191 (Sähköinen)